

ISSN 2520-2855 (Print)
ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 23

Київ – 2022

УДК 016:929(477)(066)

DOI

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біограф. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. – Київ, 2022. – Вип. 23. – 384 с.

Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень присвячений проблемам теорії та методології сучасної біографіки, аналізу збудованих і нерозв'язаних питань, нових явищ і тенденцій у її розвитку, завдань і перспектив подальшого поступу, висвітленню життєвого й творчого шляху діячів історії, науки та культури. Збірник орієнтований на науковців, які працюють у галузі біографіки, біобібліографії, соціальних комунікацій, розбудови електронних ресурсів біографічної інформації, а також на широкое коло дослідників та читачів, які цікавляться вітчизняною історією і культурою.

НАУКОВА РАДА: Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Т. С. Вінцовський, д-р іст. наук; Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; С. О. Єкельчик, Ph.D. (Канада); Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф. (Канада); І. І. Ліман, д-р іст. наук, проф.; К. М. Манолаке, д-р політ. наук (Молдова); С. Нарбутас, д-р гуманітар. наук (Литва); К. Тахіров, д-р філософії, проф. (Азербайджан).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: М. Г. Палієнко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В. І. Попик, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України (заступник головного редактора); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); Г. А. Александрова, д-р філол. наук; Л. Є. Василик, д-р наук із соц. комунікацій; Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; О. Я. Дуднік, канд. іст. наук; С. І. Жук, д-р іст. наук, Ph.D. (США); М. Замжицька, д-р гуманітар. наук (Польща); С. Г. Іваницька, д-р іст. наук; С. С. Кірраль, д-р філол. наук, проф.; О. М. Кобелев, д-р наук із соц. комунікацій; Х. Колман, Ph.D. (Канада); С. І. Кравченко, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Г. І. Липак, канд. наук із соц. комунікацій; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; Т. Мареш, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; Ж. В. Мина, канд. іст. наук; М. Новак, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Е. І. Огар, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Ю. М. Половинчак, д-р наук із соц. комунікацій; С. І. Посохов, д-р іст. наук, проф.; О. М. Рижко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. В. Сніцарчук, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Л. М. Яременко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор

Новальська Тетяна Василівна, доктор історичних наук, професор

Друкується за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 7 від 24.11.2022 р.

У разі передрукування публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Наказом МОН України від 24.09.2020 р. № 1188 збірник включено до Реєстру наукових фахових видань України як видання категорії «Б» у галузі історичних наук та соціальних комунікацій зі спеціальностей 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа і 032 – Історія та археологія.

Видання індексується науково-інформаційними системами Google Scholar, CrossRef, BASE, OpenAIRE, ERIH PLUS, Index Copernicus, WorldCat, ResearchBib, CiteFactor, SIS, I2OR, «Україніка наукова», «Наукова періодика України».

© Національна академія наук України, 2022

© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2022

Збірник наукових праць на пошану
Володимира Івановича Попика,
доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України,
директора Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
з нагоди його 70-річчя

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 9

Біографічні дослідження в умовах війни

Потик В. І. Виклики буремної доби і нові обрії української біографіки 13

Любовець Н. І. Інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.) 44

Теорія і методологія сучасної біографії

Буряк Л. І. Біографія крізь оптику мистецтва фотографії: колекція Луїзи Арнер Бойд як візуалізація авторського світу 59

Шановал М. О. Фекшен-біографія у драматургічній творчості Пітера Шеффера 78

Демченко Т. П., Іваницька С. Г. Переживання радянського в мемуарно-документальній прозі Анатолія Галана (Калиновського): прочитання крізь оптику поколінневих і часових комунікацій 100

Литвинюк Л. В. Біографія як цифрова комунікація 122

Просопографічні студії

Будзар М. М. Родинне життя українського дворянства першої чверті XIX ст. (за документами Галаганів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 140

Музичко О. Є. Представники історичної науки як носії почесних статусів одеських наукових установ у XIX — на початку XX ст.: просопографічний портрет 160

Савченко І. В. Жіночі досвіди, практики, стратегії 1914–1921 рр. (за кадровою документацією 1920-х рр. фондів КП(б)У Державного архіву Запорізької області) 174

Біографічна грушевськіана

Гирич І. Б., Тихолоз Н. Б. «Носіться даліше з своїм Грушевським...»: листи Анни Ключко до Володимира Дорошенка з архіву УВАН у США 192

Контексти біографічного світу Лесі Українки

<i>Моклиця М. В.</i> Феноменологія внутрішньої біографії: епістолярій Лесі Українки	262
<i>Романов С. М.</i> Наукова біографія Лесі Українки: можливості реконструкції	278

Джерела біографічних досліджень

<i>Александрова Г. А.</i> Спогади про Миколу Ілліча Стороженка: компоненти національно-культурної ідентичності	290
<i>Шалак О. І.</i> Джерела до реконструкції наукової біографії Каленика Шейковського (1835–1903)	314
<i>Бонь О. І.</i> Остап Вишня під наглядом ДПУ в 1920-х роках	335

Рецензії, огляди, інформація

<i>Андрійчук Т. В.</i> «Збудити великий народ... до свідомого життя...» [Рецензія на видання: Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов. «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». Київ : Парламентське видавництво, 2020. 568 с. (Серія «Політичні портрети»)]	349
<i>Плющук О. В.</i> Сучасні моделі біографічних реконструкцій. XVIII Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003) (Київ, 9 червня 2022 р.)	355
<i>Плющук О. В.</i> Сучасна біографіка та біобібліографія: нові форми і методи дослідницької та інформаційної роботи, інтеграції та поширення біографічних знань	369

Ювілеї

70-річчя В. І. Попика	377
60-річчя О. М. Яценка	380
<i>До авторів</i>	383

CONTENTS

<i>Editorial message</i>	9
--------------------------------	---

Biographical research under war conditions

<i>Popyk Volodymyr</i> . The challenges of turbulent times and new horizons of Ukrainian biography.....	13
---	----

<i>Lyubovets Nadiia</i> . Informational and communicative potential of memories about the Russian-Ukrainian War (2014-2022)	44
---	----

Theory and methodology of modern biography

<i>Buriak Larysa</i> . Biography through the optics of the art of photography: Louise Arner Boyd collection as a visualisation of author's world	59
--	----

<i>Shapoval Mariana</i> . Faction biodrama in Peter Shaffer's dramatic works of literature	78
--	----

<i>Demchenko Tamara, Ivanytska Svitlana</i> . The Soviet experience in the memoir-documentary prose of Anatol Halan (Kalinovsky): Reading through the lens of generational and temporal communications	100
--	-----

<i>Lytvyniuk Liudmyla</i> . Biography as a digital communication	122
--	-----

Prosopographical studies

<i>Budzar Maryna</i> . Family life of the Ukrainian nobility of the first quarter of the 19th century (According to the documents of the Galagan's family from the funds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)	140
--	-----

<i>Muzychko Oleksandr</i> . Representatives of historical science as bearers of honorary statuses of Odesa scientific institutions in the 19th and early 20th centuries: Prosopographical portrait	160
--	-----

<i>Savchenko Iryna</i> . Women's experiences, practices, strategies in 1914-1921 (According to the personnel documentation of the 1920s of the funds of the CP(b)U of the State archive of the Zaporizhzhia region)	174
---	-----

Biographical Hrushevskiana

<i>Hyrych Ihor, Tykholoz Nataliya</i> . “Carry further with your Hrushevsky..”: Anna Klyuchko’s letters to Volodymyr Doroshenko from the UVAN archive in the USA	192
--	-----

Contexts of Lesya Ukrainka’s biographical world

<i>Moklytsya Mariia</i> . Phenomenology of internal biography: Lesya’s Ukrainka epistolary	262
<i>Romanov Serhiy</i> . Lesya Ukrainka’s scientific biography: Possibilities of reconstruction	278

Sources of biographical research

<i>Aleksandrova Halyna</i> . Memories of Mykola Illich Storozhenko: Components of national and cultural identity	290
<i>Shaluk Oksana</i> . Sources to the reconstruction of Kalenyk Sheikovsky’s scientific biography (1835-1903).....	314
<i>Bon Oleksandr</i> . Ostap Vyshnia under the DPU’s surveillance in 1920s	335

Reviews, information

<i>Andriichuk Tamara</i> . “To awaken a great nation... to conscious life..” [Review of the publication: Ivanytska S., Demchenko T. Serhiy Yefremov. “This life was one continuous feat of tireless work”. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 568 p. Series “Political Portraits”]	349
<i>Pliushchyk Oksana</i> . Modern models of biographical reconstructions. XVIII Biographical Readings, dedicated to memory of the founder and first director of the Institute of Biographical Research of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor Vitaliy Sergiyovych Chyshko (1951-2003) (Kyiv, June 9, 2022)	355
<i>Pliushchyk Oksana</i> . Contemporary biography and biobibliography: New forms and methods of research and information work, integration and dissemination of biographical knowledge	369

Anniversaries

The 70th anniversary of Volodymyr Popyk 377

The 60th anniversary of Oleh Yatsenko 380

For authors 383

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Черговий випуск збірника «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica» підготовлений Інститутом біографічних досліджень у нелегку годину протистояння широкомасштабній російській агресії, боротьби нашого народу за свободу й незалежність Батьківщини. Проблематика, пов'язана з новими завданнями вітчизняної біографіки в часи війни, а згодом — післявоєнної відбудови України, значення біографічних знань для духовного, патріотичного згуртування українців, утвердження в їхніх серцях віри в перемогу закономірно були в центрі уваги авторів.

Не меншу увагу приділено в статтях і матеріалах збірника розкриттю багатств духовного світу українців, гуманістичних, демократичних цінностей Українського Світу, заснованого на світоглядних засадах європейської цивілізації. Драматичні події війни висунули на чільне місце дослідження особистості, завдання глибокого проникнення у внутрішній світ людини, її переживання, протистояння викликам долі.

Відкриває збірник рубрика «Біографічні дослідження в умовах війни». В. І. Попик — д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України — у статті «Виклики буремної доби і нові обрії української біографіки» акцентує на зміні місця, ролі й завдань біографіки в сучасних драматичних реаліях. На переконання автора, дослідницька й публікаційна та інформаційно-комунікативна праця біографістів має зосередитися навколо обговорення принципових проблем, що стосуються її світоглядних, теоретико-методологічних засад. В умовах війни першорядним завданням біографів є зосередження зусиль на утвердженні в суспільній свідомості переконаності в правоті української справи, непереможності нашого народу. Потрібно не лише протидіяти пропагандистсько-ідеологічному тискові агресорів, а й подолати недостатню обізнаність громадян України з її історичним минулим та знаковими — на національному, регіональному, місцевому, локальному рівнях — іменами наших співвітчизників. Серед аспектів, які заслуговують на першорядну увагу, — «деколонізація» і «дерусифікація», спричинена військовою нагальністю їх негайного розв'язання. В. І. Попик наголошує на необхідності історичної та культурологічної обгрунтованості, виваженості пропозицій і рішень щодо перейменувань, очищення українського простору від імперських символів.

Канд. іст. наук Н. І. Любовець досліджує інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну 2014–2022 рр., порушує питання про нагальність вивчення антропологічних вимірів війни на макро- та мікроісторичних рівнях. Це потребує мікроаналізу текстів, насамперед спогадів, які є першою цілком закономірною рефлексією особи на травматичні події. Дослідниця наголошує: важливо не лише збирати мемуарні тексти про сучасну війну, а й вивчати їх комунікативний та інформаційний потенціал, теми, форми репрезентації та імплементувати їх у суспільний та науковий простір.

Чільне місце в збірнику належить осмисленню теоретико-методологічних проблем біографічних досліджень, нових явищ, зокрема пов'язаних із викликами доби, коли на перший план усе більше виступає візуалізована інформація. Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф., зробила спробу реконструкції на основі колекції світлин, відзнятих у містах та містечках Західної України в 1934 р. американською мандрівницею і фотографкою Луїзою Арнер Бойд, її особистості та комунікативної моделі творчості, феномена авторської візуальної антропології. Перепрочитуючи ці світлини, авторка статті прагне зрозуміти їх зафіксовані й приховані контексти. На її думку, репрезентацію біографічного світу Л. А. Бойд можна розглядати передусім як рефлексію на її фотографічну візуалізацію української дійсності.

Д-р філол. наук, проф. М. Шаповал досліджує фекшен-біографію і як зразок цього жанру розглядає п'єсу відомого британського письменника Пітера Шеффера «Амадей», що більше співвідноситься з міфами про Моцарта і текстами інших авторів, ніж з історичними фактами. Дослідниця показує автора як майстра драматургічного наративу, що зміг передати оповідь через дію, вдаючись до фігури персонажа-наратора, допоміжних умовних персонажів, до введення додаткового хронотопу та майстерно вибудованого сюжету, у якому значну роль відіграють символічні образи й традиційні мотиви. Д-р іст. наук С. Г. Іваницька та канд. іст. наук Т. П. Демченко перепрочитують крізь оптику поколінневих і часових комунікацій прозовий доробок напівзабутого діаспорного журналіста й письменника Анатолія Калиновського (Анатолія Галана), спадщина якого, на їхню думку, є цінним джерелом для глибшого розуміння багатьох явищ і процесів, що відбувалися в СРСР і сформували «тип» радянської людини, базові риси якого істотно позначилися на світогляді, поведінці, культурі мільйонів громадян сучасної України. Канд. пед. наук Л. В. Литвинюк розглядає біографію як комунікативний феномен та вивчає трансформацію методів дослідження і укладання (авто)біографії внаслідок розвитку цифрових комунікацій. Як наголошує науковиця, сучасні соціально-політичні феномени цифрової людини та цифрового громадянина дають підстави говорити про біографію як спектр комунікацій і, зокрема, про біографію як цифрову комунікацію.

У статтях, розміщених у рубриці «Просопографічні студії», автори досліджують джерела, що стосуються діяльності відомих і менш відомих осіб. Канд. іст. наук М. В. Будзар розглядає документи різних типологічних груп із фамільного архіву Галаганів, щоб реконструювати обставини родинного життя українського дворянства на початку XIX ст. Це насамперед листи, у яких співіснують кілька оповідних ліній, що через окремі тексти утворюють досить цілісний наратив. Важливим складником родинного епістолярію Галаганів 1807–1809 рр. є оповіді, що стосуються повсякденного життя мешканців маєтку в Сокиринцях. Д-р іст. наук О. Є. Музичко здійснює просопографічну реконструк-

цію статусу почесного членства в одеському науковому середовищі. За підрахунками науковця, у XIX — на початку XX ст. одеська наукова корпорація вшанувала і долучила до себе шляхом надання почесного статусу 94 видатних істориків. Важливим матеріалом для історії науки є відгуки про кандидата на почесний статус, що дають змогу простежити наукові зв'язки, рефлексії, історіографію, доповнити біографії діячів. У статті канд. іст. наук І. В. Савченко на матеріалі кадрової документації 1920-х рр. фондів КП(б)У Державного архіву Запорізької обл. проаналізовано соціальне походження, етнічну приналежність, освітній рівень та сімейний стан жінок, простежено основні віхи їхнього особистого життя до та під час воєнно-революційних подій 1914–1921 рр., що дає можливість висвітлити жіночий досвід у Першій світовій війні та Українській революції.

У рубриці «Біографічна грушевськіана» д-р іст. наук І. Б. Гирич та канд. філол. наук Н. Б. Тихолоз уперше публікують листи доньки Івана Франка Анни Ключко до історика, літературознавця Володимира Дорошенка з архіву вченого (УВАН, США). На основі цього епістолярію документально підтверджуються факти взаємної творчої продуктивної співпраці та полеміки Івана Франка і Михайла Грушевського, долаються шаблонні уявлення про те, що між істориком та літератором були постійні суперечки й незгоди. Автори статті вимірюють стосунки двох великих українців парадигмою — «дружба-ворожнеча», вважаючи: між ними була здорова креативна конкуренція, що рухає науковим прогресом, сприяє творчому розвитку.

Збірник продовжує рубрику, орієнтовану на вивчення нових біографічних сюжетів у житті Лесі Українки, переконливо підтверджуючи тим самим сталий науковий інтерес до цієї теми, а також її невичерпність у сприйнятті та інтерпретації вітчизняних гуманітаріїв. Досліджуючи контексти біографічного світу Лесі Українки, д-р філол. наук С. М. Романов окреслює можливості реконструкції наукової біографії національного класика. Оскільки письмо доби модернізму стає гранично суб'єктивним, автобіографічним, тому, переконаний автор статті, є всі підстави довіряти художньому текстові як документальному джерелу. Під цим оглядом С. М. Романов перечитує листування Лесі Українки, літературознавчі праці письменниці, у яких заявлено її творче кредо, деякі поетичні та драматичні тексти. Важливими є й питання любовного, сексуального, сімейного життя Лариси Косач, замовчування яких не просто збіднюють її життєпис, а й призводять до нерозуміння творчих імпульсів. Належно представити півторастолітню присутність геніальної особистості у світовому інформаційному полі, на думку автора статті, може загальнонаціональний проект персональної енциклопедії «Леся Українка». М. В. Моклиця підходить до біографії письменниці, застосовуючи праці З. Фрейда, і прагне з'ясувати причини небажання оприлюднювати нею автобіографічний матеріал.

Зокрема, у листах поетеса демонструвала ставлення до зовнішнього боку свого життя, вважаючи, що основне відбувається у внутрішньому світі митця. Дослідниця переконана: авторам наукових життєписів варто зважати на відмінність між зовнішньою біографією (події, вчинки, факти життя, засвідчені сучасниками або документами) і внутрішньою біографією (особливості особистісного становлення, творчого процесу і рефлексій у стосунках із навколишнім світом, які передують вчинкам або корегують їх).

Рубрика «Джерела біографічних досліджень» містить студії, автори яких, залучаючи широке коло документальних матеріалів, висвітлюють незнані сторінки життя й творчості відомих українців. У статті д-ра філол. наук Г. А. Александрової проаналізовано спогади про літературознавця, уродженця України М. І. Стороженка, у яких поряд із біографічними аспектами відтворені національно-культурні складники ідентичності діяча, що засвідчували характерні для українців світоглядні цінності та ідеали, увиразнювали його інакшість у культурному імперському просторі, із якого, зважаючи на історичні обставини, його ім'я потрібно повернути до національного канону достойників. Канд. філол. наук О. І. Шалак аналізує віднайдені джерела до реконструкції наукової біографії мовознавця, етнолога, фольклориста, видавця Каленика Шейковського: листи, клопотання, екзаменаційні протоколи, спогади, паспорти фольклорних зразків, що засвідчують дати і місяця фіксації фольклору, коло спілкування, а також маловідомі дослідження самого науковця. Зі статті авторки К. Шейковський постає вченим, що непохитний в обстоюванні окремішності української мови, у протистоянні імперській системі, яка переслідувала його до кінця життя. У статті канд. іст. наук О. І. Боня досліджено стеження за Остапом Вишнем у 1920-х роках органами ДПУ, причиною якого була діяльність письменника в державних структурах УНР. Дослідник використав справу-формуляр Остапа Вишні, інформаційні зведення Секретного відділу ДПУ УСРР за 1927–1929 рр., матеріали архівно-кримінальної справи письменника — документи, які стали основою для цькування, а потім і арешту та засудження сатирика в 1930-х роках.

Статті і матеріали, уміщені в збірнику, засвідчують, що, незважаючи на тяжкі випробування війни, українська біографіка, яка є важливим спрямуванням вітчизняної гуманітарної науки і культури, а також біографістика як наукова дисципліна, покликана теоретично осмислювати її поступ, перебувають на піднесенні. Війна не примусила відкласти напрацьоване у попередні роки українськими дослідниками-біографістами «до кращих часів», а навпаки — актуалізувала ці здобутки, спонукала до подальшої праці в ім'я піднесення української духовності, утвердження стійкості і згуртованості нашого суспільства.

БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

<https://doi.org/10.15407/ub.23.013>

УДК 929+930.1

Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
popyk@nbuv.gov.ua

ВИКЛИКИ БУРЕМНОЇ ДОБИ І НОВІ ОБРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІКИ

Мета дослідження — проаналізувати нові виклики і завдання, що стали перед українською біографікою як важливим спрямуванням національної гуманітарної науки і культури в умовах протистояння російській агресії. **Наукова новизна** полягає в концептуальному окресленні назрілих проблем і завдань вітчизняної біографіки в нових суспільно-політичних умовах, а також шляхів їх розв'язання, визначальних напрямів, на яких доцільно зосередити увагу професійного співтовариства. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на комплексному використанні методів соціогуманітарних наук, аналізі розвитку наукової думки, зокрема в аспектах наукових та інформаційних завдань біографіки в контексті суспільно-політичних процесів, пов'язаних із консолідацією українського суспільства. **Висновки.** Дослідницьку діяльність, літературно-художню, публіцистичну біографіку й усі інші форми поширення та пропаганди біографічних знань у засобах масової інформації, в електронному інформаційному просторі доцільно спрямовувати насамперед на розкриття досвіду багатьох поколінь і наших сучасників у протистоянні викликам часу, їхньої духовної стійкості, здатності переносити удари долі, за найтяжчих обставин зберігати віру в правоту і переможність своєї боротьби, зосереджувати зусилля на розв'язанні загальнонаціональних завдань. У своїй діяльності вітчизняні дослідники й практики видавничої та інформаційної роботи можуть упевнено спиратися на значні теоретико-методологічні й науково-методичні здобутки останніх років, творчо розвиваючи їх та збагачуючи проблемно-тематичний діапазон, розмаїття форм, методів, жанрів

біографічного письма. Особливого значення в сучасних умовах набуває систематизація й удосконалення форм оприлюднення численних усно-історичних біографічних матеріалів — доказів учасників та свідків воєнних подій, які збирають нині професійні дослідники й аматори, державні установи, громадські організації, волонтери. Крім високої патріотичної, мобілізаційної ролі, ці документи важливі для згуртування українського суспільства, утвердження загальної віри в перемогу. Професійні дослідники мають удосконалювати методи збору, археографічного опрацювання та збереження для нащадків документальних джерел, які розкривають через колективний портрет співвітчизників подвиг нашого народу.

Ключові слова: українська біографіка, російська агресія, українці перед викликами воєн і суспільних потрясінь, інтелектуальний і духовний капітал, патріотична консолідація суспільства.

Трагічні виклики війни, розв'язаної Росією проти України, починаючи від збройного вторгнення в Крим, на Донеччину та Луганщину 2014 р. і до широкомасштабної агресії 2022 р., суттєво змінюють бачення місця, ролі, завдань вітчизняної гуманітарної науки та культури, зокрема біографіки як одного з важливих їх спрямувань в обстоюванні національних інтересів, у суспільному житті, в інтелектуальних та культурних комунікаціях, у захисті й збагаченні духовного світу наших співвітчизників. Крутий злам політичних і соціально-культурних реалій, свідками якого ми є нині, нагально потребує глибокого переосмислення обріїв розвитку вітчизняної біографіки, її основних проблемно-тематичних напрямів і світоглядних дискурсів, форм і методів дослідницької та видавничої й інформаційної роботи. Вона має стати одним із дієвих чинників духовної мобілізації українців на боротьбу за перемогу й повоєнну розбудову нашої Батьківщини як суверенної, демократичної, високо розвинутої європейської держави.

Метою цієї статті є спроба найбільш узагальненого концептуального окреслення назрілих проблем і завдань вітчизняної біографіки в нових суспільно-політичних умовах, а також шляхів їх розв'язання, визначальних напрямів, на яких має бути зосереджена увага професійного співтовариства.

Стан наукової розробки проблеми. Зрозуміло, що для всебічного осмислення всього широкого діапазону реалій, викликів і вимог, які постали нині перед українською соціогуманітаристикою загалом та біографічним дослідницьким й інформаційним співтовариством зокрема, потрібен час. Але вже з перших днів війни наукова

й суспільна думка наполегливо працює над цим. В інформаційному просторі з'являються нові публікації — виступи, заяви та інтерв'ю, наукові доповіді, а нині вже й статті провідних вітчизняних учених і громадських діячів, які стосуються визначальних питань ролі гуманітарної науки і культури, а отже — й біографіки, у захисті національних інтересів України. У концептуальному, в загальному методологічному плані вони мають чимале значення для окреслення проблемно-тематичного поля й основних спрямувань, на яких має зосередитися дослідницька й публікаційна та інформаційно-комунікативна праця біографістів.

У зверненні до наукового співтовариства, опублікованому акад. НАН України В. А. Смолієм ще в березні [14], наголошено на особливій значущості вивчення соціальної свідомості, ідентичності й ментальності українців в історичних та регіональних вимірах, зокрема на пограниччі, а також на виробленні засобів протидії деструктивним впливам на них інформаційних та наративних технологій у наш час. Виступи в ЗМІ вченого-соціолога чл.-кор. НАН України Є. І. Головахи скеровують дослідницький пошук біографів на вивчення тих кардинальних змін, які відбуваються у свідомості українців в умовах воєнних випробувань та значення їх для зміцнення національної стійкості ¹. На цьому ж акцентує увагу й знаний дослідник історії України ХХ ст. д-р іст. наук, проф. С. В. Кульчицький ². Акад. НАН України Е. М. Лібанова послідовно звертає у своїх виступах та інтерв'ю увагу на необхідність зробити все можливе, аби

---

¹ Високий рівень національної стійкості. Соціолог Головаха — про те, якими стали українці за час війни й головну їхню відмінність від росіян / записав інтерв'ю Р. Фещенко. *НВ*. 09.06.2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyna-novini-ukrajini-50248594.html>; Головаха Є. Як порівняти з «братським» народом — ми таки святі / записала інтерв'ю Л. Самохвалова. *Українформ*. 08.07.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3524730-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html>

² «Братні обійми» припинились — і мільйони людей побачили звряче обличчя російських імперіалістів, які заперечують фізичне існування української нації та української держави : інтерв'ю доктора історичних наук, професора Станіслава Кульчицького (Інститут історії України НАН України) Польському Радіо. *Національна академія наук України*. 13.04.2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8952>

заохотити до повернення в Україну після закінчення війни переважної більшості біженців³ — а у вирішенні цього завдання, крім соціально-економічних та політичних чинників, величезну роль відіграє й значний духовно-культурний складник, а отже, є поле для роботи вчених-гуманітаріїв, зокрема й біографістів.

Не менш важливим нині для вітчизняної гуманітаристики є обговорення кола принципів проблем, що стосуються її світоглядних, теоретико-методологічних засад. Д-р іст. наук, проф. Г. В. Папакін зосереджує увагу на подоланні стереотипів мислення, пов'язаних з імперською російською спадщиною [10], д-р філол. наук, проф. В. П. Агеєва — наголошує на завданні вибудувати нову систему цінностей, нову модель колективної пам'яті [1; 2].

Чимало значущих для поступу сучасної української біографіки методологічних положень містять матеріали дискусії істориків та літературознавців «Чому історія на часі?», опубліковані в липні 2022 р. (чл.-кор. НАН України Л. Д. Якубова; д-р філол. наук, проф. В. П. Агеєва; д-р іст. наук В. М. Михайловський та ін.) [18], виступи та інтерв'ю вчених, опубліковані в друкованих засобах масової інформації та електронних ресурсах, розрахованих на широку аудиторію.

Нині настає вже час для більш розгорнутого розкриття окреслених поки що в найбільш концентрованому концептуальному плані проблем та ідей щодо шляхів їх розв'язання в спеціальних наукових працях теоретико-методологічного та практично-методичного спрямування, присвячених як завданням соціогуманітарних наук у цілому, так і біографіки та пов'язаного з нею сегмента соціальних комунікацій.

Важливо враховувати при цьому, що поглиблені теоретичні й практичні підходи до постановки й розв'язання багатьох актуалізованих сучасними воєнними подіями проблем упродовж минулих ро-

---

³ Лібанова: Ми не просто б'ємося за європейські цінності, ми є носіями цих цінностей, можливо, більше, ніж будь-хто / записала інтерв'ю О. Михайлова. *Факти ICTV*. 03.06.2022. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220603-libanova-my-ne-prosto-byemosya-za-yevropejski-czinnosti-my-ye-nosiyamy-czyh-czinnostej-mozhlyvo-bilshe-nizh-bud-hto/>; Лібанова Е. М. «Україна має боротися за повернення своїх біженців». *Національна академія наук України*. 24.06.2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=9205>; Експертна дискусія «Міграційна криза: чи повернуться українці додому?». 09.06.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LbZHRvJkkYY>

ків уже стали предметом серйозних напрацювань вітчизняної соціо-гуманітаристики, які становлять загальну теоретико-методологічну основу також і для розвитку сучасної української біографіки. Чимало з цих теоретико-методологічних новацій визрівали в науковій думці з перших десятиліть незалежності України, але особливо концентровано й дієво почали утверджуватися в ній із часів Революції гідності та початку російського вторгнення в Крим, а згодом і на Донбас. Зміни в суспільній свідомості, що відбулися на цьому рубежі, широко відкрили простір інтелектуальної свободи, започаткували сміливий прорив із лабет посттоталітарного, постколоніального мислення, із багатьма його застарілими стереотипами, безперервною оглядкою в минуле, численними недомовками, творенням міфів і симулякрів. Таких праць опубліковано чимало, тут спробуємо визначити серед них лише окремі, які, на нашу думку, становлять особливий інтерес для дослідників-біографістів.

У загальному теоретико-методологічному плані безпосереднє значення для поглибленого осмислення феномена українського суспільства й людини, особистості в плині часу, насамперед — обстоюванні національних та соціальних інтересів, засадничих світоглядних, духовно-культурних, моральних принципів, у баченні ідеалів майбутнього, має широка постановка в ґрунтовних комплексних працях останніх років, створених спільними зусиллями філософів, істориків, політологів, соціологів проблем цивілізаційної, національної, культурної ідентичності⁴, завдань консолідації українського суспільства⁵. У підготовленій у цілому ще до початку війни, але опублікованій уже в умовах широкомасштабної російської агресії вченими Секції суспільних і гуманітарних наук

---

⁴ Антропологічний код української культури і цивілізації : у 2 кн. / О. О. Рафальський, Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2020. Кн. 1. 432 с. ; Кн. 2. 536 с. ; Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський, Я. Калакура, О. Калакура, М. Юрій ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 512 с.

⁵ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2019. 252 с. ; Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2018. 400 с.

НАН України національній доповіді [8], консолідація нашого суспільства осмислюється вже як усеохопна проблема його стійкості, відпорності руйнівним викликам. Це закономірно означає поряд із розглядом загальнонаціональних, політичних, громадянських, соціально-культурних аспектів, також звернення до аналізу духовних, людських, особистісних вимірів стійкості українців, практик збереження ними своєї національної і громадянської ідентичності в умовах численних негод і випробувань, яких було чимало в історії нашого народу.

Значними досягненнями для розкриття стійкості світоглядних орієнтирів, обстоювання українцями людської гідності й у відкритій боротьбі, і в складних, часом — непереборних обставинах, стали опубліковані впродовж останнього десятиліття праці, написані переважно як дослідження колективної, групової біографії⁶, зокрема, присвячені жертвам сталінських репресій⁷, долям українок у таборах ГУЛАГу⁸, а також у роки окупації під час Другої світової війни⁹, людським долям борців ОУН та УПА¹⁰. З'явилися узагальнювальні студії, що розкривають спротив українців, насамперед молоді, ідеології і практиці радянського тоталітарного режиму¹¹.

Подіями, які знаменували розкриття останніх «білих плям» історії, що стосувалися громадянського подвигу видатних українців, переслідувань і розправи з ними радянського тоталітарного режи-

---

⁶ Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2021. 320 с.; Українські жінки у горнілі модернізації / за заг. ред. О. Кісь. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 304 с.

⁷ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ, 2019. 420 с.

⁸ Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.; 2-е вид., доп. Дрогобич : Коло, 2020. 300 с.

⁹ Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ : Дух і літера, 2019. 384 с.

¹⁰ «І слова стали чином живим...». Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків : збірник біографічних нарисів / відп. ред. О. Стасюк ; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. 216 с.

¹¹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

му — тепер уже без жодних замовчувань і недомовок, стали публікації досліджень, матеріалів і документів, присвячені Олександрові Шумському¹², Аллі Горській¹³, Василеві Стусу¹⁴.

Важливий потенціал для утвердження сучасного розуміння духовних цінностей українського суспільства мають новітні дослідження Р. Д. Горака, В. П. Агеєвої, Л. І. Буряк та В. В. Патик, Т. М. Попової, А. І. Шаповала, багатьох інших авторів, присвячені ґрунтовному переосмисленню долі і спадщини співвітчизників, які жили і працювали в нелегкі для нашої Батьківщини часи¹⁵.

Значущою новацією, можливою завдяки використанню новітніх інформаційних технологій, стала розбудова в національному інформаційному просторі електронних проєктів (пов'язаних здебільшого з друкованими виданнями та телебаченням і ютубом), у яких виразно розкриваються долі, людська стійкість, звершення, досвід і спадщина багатьох відомих співвітчизників — «Історична правда» (<http://www.istpravda.com.ua>) Вахтанга Кіпіані; «Локальна історія» (<https://localhistory.org.ua/>), «Historians» (<http://www.historians.in.ua/>). Унікальним за своїм суспільним і політичним значенням явищем у вітчизняному інформаційному став ініційований Українським інститутом національної пам'яті (УІНП) проєкт «Майдан: Усна історія», що вже зібрав кілька сотень аудіо- та відеоінтерв'ю з учасниками Євро-

¹² Шаповал Ю. Олександр Шумський: життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ ; Львів : Україна модерна, 2017. 742 с. (Серія «Українські пропілеї»).

¹³ Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / упоряд. Л. Огнева. Київ : Смолоскип, 2015. 712 с.

¹⁴ Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с. : іл. (Серія «Історія та політика»).

¹⁵ Горак Р. Кинути каменем : есеї про Ірину Вільде. Львів : Апріорі, 2016. 540 с.; Агеєва В. Візерунок на камені. Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. 496 с.; Буряк Л. І., Патик В. В. Гнат Павлович Житецький: біографічний ескіз в інтер'єрі архівних документів і наукової спадщини / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Парламентське видавництво, 2021. 624 с.; Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел : монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2020. 596 с.; Попова Т. Н. Петр Михайлович Бицилли: портрет в манере «сфумато». Одеса : Бондаренко М. А., 2021. 560 с.

майдану та їхніми опонентами [7, с. 177–178]. Цей досвід в умовах сучасної широкомасштабної російської агресії потребує подальшого інтенсивного розвитку.

Упродовж останніх років новаторські здобутки вітчизняної біографіки, збагачення дослідниками її творчого арсеналу, окреслення нових завдань і відповідних їх складності методологічних підходів, стали предметом поглибленого аналізу, знайшли узагальнення й обґрунтування в серії монографій, підготовлених в Інституті біографічних досліджень НБУВ [5; 16; 13].

В умовах війни стає цілком очевидним, що першорядним завданням наукового і творчого співтовариства біографів не лише нині, а й на тривалу повоєнну перспективу, є зосередження зусиль на утвердженні в суспільній свідомості переконаності в правоті української справи, непереможності нашого народу, сприяння зміцненню стійкості — світоглядної, політичної, громадянської, духовної — усього суспільства і кожної окремої людини, подоланню завданих тяжкими ударами воєнних випробувань болісних психологічних травм.

Біографічна література, поширення біографічної інформації про досвід, ідеали, звитягу представників минулих поколінь і героїв сьогодення мають підтримувати переконаність співвітчизників у перемозі й успішній розбудові, попри всі трагічні втрати й руйнування, післявоєнної України як якісно вищого національного проекту європейського рівня. Важливою для біографів, як і всіх гуманітаріїв, є боротьба за збереження в суворих умовах воєнного, політичного й ідеологічного протистояння з ворогом гуманістичних світоглядних цінностей та ідеалів, традицій добра і громадянської солідарності, духовних зв'язків поколінь, які є засадничими основами українського світу і протистоять деструктивним явищам та виявам радикальних настроїв.

Окреслений діапазон першорядних і довгострокових завдань досить широкий і багатоплановий. Отже, реалізація їх не може зводитися до зосередження на біографічних дослідженнях і публікаціях лише з воєнної проблематики, на пропаганді високих зразків відданості Батьківщині, героїчних подвигів численних представників минулих поколінь і наших сучасників на війні. Зазначений напрям роботи є, безперечно, одним із найважливіших щодо комунікацій у національному інформаційному просторі. Він уже нині дієво реалізується в біографічній публіцистиці, популярній біографіці, політичній журналістиці на шпальтах періодики, на телебаченні й

радіо, в інформаційних матеріалах, розміщених на вебсайті Українського інституту національної пам'яті, у багатьох інших оригінальних проєктах електронного інформаційного простору. Професійні дослідники-біографісти можуть і мають зробити вагомий внесок у цю важливу патріотичну справу.

Водночас проблеми, які постають нині перед вітчизняною біографікою та біографістикою як її теоретико-методологічним напрямом, є значно масштабнішими, їх розв'язанню має бути підпорядкована робота не лише в умовах війни, а й на подальшу тривалу перспективу відродження, загоєння ран, завданих війною, всебічного духовного оновлення України. Ідеться про те, щоб вийти на принципово нові обрії вітчизняної біографіки ХХІ ст., органічно поєднавши здобутий у випробуваннях досвід, традиції та новітні напрацювання української та європейської й світової гуманітаристики.

Війна актуалізувала й поставила на перші місця низку проблем, які давно дискутуються не лише в науковому середовищі, а й у широкому комунікативному просторі. Серед них — місце вітчизняної біографіки у вирі буремних подій сьогодення і, зокрема, конкретні завдання, у розв'язанні яких вона може відігравати важливу роль.

Боротьба з агресором, який і в час відкритого збройного нападу продовжує використовувати підступні засоби «гібридної війни», спрямовані на руйнування засадничих ментальних цінностей українського народу, ідейне роззброєння наших громадян, їх дезорієнтація через нав'язування спотвореної картини минулого й сучасності, визначає серйозні завдання і для дослідників-біографістів. Ідеться, насамперед, про організацію рішучої публічної відсічі в інформаційному просторі спробам «привласнення» країною-агресором імен знаних діячів України, особливо її Сходу та Півдня, а також пропагандистським міфам щодо «визволення» українських (або ж навіть — «ісконно русских») земель від «нацистів», від загрози їх «поглинання загниваючим Заходом», «відродження» на них «історичної російської / радянської державності» тощо. Відповіді потребують і нові намагання російських пропагандистів протиставити знаковим іменам, якими пишається український народ, старого, уже відкинутого життям, російсько-радянського іменного ряду — у підручниках, які поширюються на тимчасово окупованих територіях, у найменуванні вулиць тощо. Свідченням цього є, наприклад, відновлення окупантами пам'ятників Леніну або встановлення в Мелітополі погруддя кривавого сталінського опричника Судоплатова. У сучасних

умовах потрібно не лише протидіяти пропагандистсько-ідеологічному тискові агресорів, що не слід розглядати лише як завдання прикладне, «злободенне», викликане гостротою воєнного часу. Ідеться про загальну довготривалу стратегію подолання — у позитивному плані — недостатньої обізнаності не лише широкого загалу, а й частини представників громадських організацій, політикуму, владних структур, мас-медіа з історичним минулим нашої Батьківщини, її знаковими — на національному, регіональному, місцевому, локальному рівнях — іменами.

Одним із важливих аспектів ідейної боротьби з імперською ідеологією, де вітчизняні дослідники-біографісти можуть і повинні сказати своє вагоме слово, є розкриття крізь призму окремих персоналій і груп різноманітних проявів ідейних, ментальних, цивілізаційних складників іманентного російсько-українського конфлікту впродовж віків, а також обстоювання українцями своєї національної ідентичності на протигагу нав'язуваній їм у XIX ст. ідентичності «малоросійській» та у XX ст. радянській, — проблематика, на поглибленому опрацюванні якої особливо наголошує нині акад. НАН України В. А. Смолій [14; 15] щодо позицій і дій окремих професійних спільнот в умовах воєн і великих історичних потрясінь, укоріненого в багатьох поколіннях українців європейського світобачення, етапів утвердження в нашому суспільстві інтелектуальних і духовних цінностей, протилежних духові азійської деспотії.

Життя настійно потребує глибокого переосмислення світоглядних засад української біографіки як з погляду сучасних драматичних реалій (оскільки нині в протистоянні російській агресії вирішується визначальне для українського народу та кожного громадянина питання — бути чи не бути українській нації й українській державності), так і з погляду вікових традицій нашого суспільства — толерантного, багатомовного й полікультурного, а також його європейських гуманістичних і демократичних цінностей. Тут є чимало аспектів, які заслуговують на першорядну увагу.

Упродовж останніх років, а особливо з початком російської повномасштабної агресії, проявилось те, що наше суспільство в цілому і наукове співтовариство зокрема, не спромоглися ще вповні подолати ті стереотипні уявлення про зв'язки України з сусідніми країнами, проблеми її етнонаціонального розвитку, полікультурне і багатомовне середовище, які успадковані від радянських ідеологем «інтернаціоналізму», «дружби народів», «історичних зв'язків»,

«спільності історичної долі». Цьому заважали й загальна ідейна атмосфера конформізму, створена тривалим пануванням в незалежній Україні кланово-олігархічної системи, і широкий наступ пропагандистів «русского мира», і консерватизм та зайва толерантність значної частини українського суспільства, а почасти й небажання вітчизняного наукового співтовариства відкрито полемізувати зі вкрай агресивними російськими ідейними опонентами. За гірким, але відвертим висновком письменниці, лауреатки Шевченківської премії Галини Пагутяк, «приспана ліберальними колісанками, паралізована толеранцією, затруєна московським “культурним продуктом”» українська свідомість тільки починає в умовах війни прокидатися, але треба докласти чимало зусиль для того, щоб цей процес набув незворотного позитивного спрямування для захисту національної культури від руйнівних впливів» [9]. Російська агресія, метою якої є ліквідація української державності й етноцид українського народу, змушує вітчизняних інтелектуалів по-новому, гостро і принципово ставитися до проблем захисту національних інтересів. На думку д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького, сучасний розвиток подій не залишає нині місця для вагань: «Щоб вижити, українці повинні обірвати зв'язки з Росією — культурні, мовні, релігійні, економічні, побутові. А це важко, бо ми зрослися за декілька століть, сучасне покоління до лютого 2022 р. не знало, в якій цивілізації живе, — євроатлантичній чи євразійській. Частіше за все воно навіть не задумувалося над такими високими матеріями» [6].

Для представників вітчизняної гуманітарної науки і культури йдеться, насамперед, про такі визначальні речі, як об'єктивна, відповідна до історичних реалій, оцінка відносин із Росією, а також місця її культури, зокрема — імен її діячів, їх ставлення до України у світобаченні, у духовному житті українців, у суспільних практиках. Не є таємницею, що в цих сферах українська політична самоідентифікація багатьох громадян упродовж десятиліть незалежності тією чи іншою мірою поєднувалася з подвійним українсько-російським етнокультурним самоусвідомленням. Лише нині, із початком масштабної російської агресії, яка жакливім чином виявила справжнє обличчя «русского мира», ситуація, за висновками вітчизняних дослідників, почала кардинально змінюватися. На жаль, зазначені проблеми тривалий час залишалися «недоговореними», не здобували в суспільстві і політикумі принципових оцінок, дискутувалися переважно у вузькому колі інтелектуалів. Залишалася, зокрема, нереалізова-

ною давно назріла потреба в неупередженому аналізі та об'єктивній оцінці творчої та ідейної спадщини багатьох «недоторканих» у минулому відомих російських політиків, воєначальників, діячів науки і культури, імена яких у радянські часи відверто використовувалися в Україні для витіснення з її національного історико-меморіального та культурного простору на узбіччя (особливо — у назвах установ науки і культури, у навчальній практиці, культурно-мистецькій сфері, у міській топоніміці, у спорудженні пам'ятників тощо) образів славетних українців.

Спостерігаємо тепер, як нагромадження впродовж тривалого часу негативних проблем і стереотипів в умовах війни призвело до своєрідного кризи — прагнення суспільства до швидкого й рішучого одужання від застарілої хвороби. Зрозуміло, у сучасних реаліях цей шлях стає нелегким. Розгортання кампанії «деколонізації» та «дерусифікації», що була проголошена в заявах інтелектуалів, політичних і громадських діячів, іноді досить радикальних, у діях владних структур у центрі й на місцях, висвітлило чимало важливих проблем, які ще потребують серйозних пошуків для розв'язання. Її реалізація знаменувалася насамперед зовнішніми «символічними жєстами». Це й знесення пам'ятників Пушкіну (що вже здобуло назву «пушкінопаду») та меморіальних дощок на честь російських і радянських діячів (зокрема й питомих етнічних українців), поспішні заходи щодо перейменування міських вулиць та площ на основі пропозицій громадян, зібраних у інформаційних мережах, а також проголошення вилучення російськомовної і радянської літератури з публічних бібліотек, перегляду навчальних програм загальноосвітньої школи.

За таких обставин цікаво звернути увагу на те, що, попри вісім років війни, аж до початку широкомасштабної російської агресії в лютому 2022 р., руху за демонтаж численних в Україні пам'ятників Пушкіну не було. Ставлення до вшанування російського поета скульптурами, меморіальними дошками, назвами вулиць загалом відображало притаманні українцям толерантність і консерватизм, хоча в інтелектуальному середовищі оцінка його як одного з активних прибічників і пропагандистів російської імперської ідеології була досить поширена. Водночас ні для кого не було таємницею, що пропагандистське гасло «Пушкин — это наше все!» ще з середини першого десятиліття ХХІ ст. — часу кристалізації ідей «русского міра» — активно використовували його агресивні адепти в Україні. Зробивши Пушкіна своїм знаменом, кремлівські пропагандисти

одержали змогу «підв'язувати» до образу поета цілий сонм відверто ворожих щодо українських національних інтересів імен. Автору цих рядків вже не раз доводилося писати про те, що ідейний наступ Росії на Сході й Півдні України починався ще з 90-х років минулого століття значною мірою саме з цілеспрямованого поширення в цих регіонах історико-біографічної літератури відверто проімперського спрямування. У комплексі з іншими системними засобами ведення підривної інформаційної війни, вона в цілому виявилася дуже зручним і зовні — «нейтральним» жанром, даючи змогу в прихованій формі просувати коло ідей, із яких потім «проросло» відкрите нав'язування міфологем «єдиного народу», «єдиного історичного простору», «визначального значення імперської російської культури (як “наднаціональної”) для сусідніх народів», і далі — заперечення права України як нібито «штучного утворення» бути самостійним суб'єктом європейського і світового цивілізаційного поступу. Поширення такої літератури, безперечно, відіграло роль у плеканні сепаратистських настроїв, пропаганді провокаційних гасел «русского міра» та «новоросії» [11; 12].

Отже, шукаючи в нинішніх непростих умовах шляхи принципового розв'язання проблем ставлення до російської культури і її представників, пошанування чи відторгнення їх імен, представлення творчої спадщини в шкільних програмах, у фондах публічних бібліотек, на телебаченні, українське суспільство виконує «роботу над помилками», яких можна було б уникнути шляхом систематичної і цілеспрямованої роботи в попередні десятиліття.

Уже в перші місяці після початку широкомасштабної російської агресії, переважно в культурологічній та політичній публіцистиці, в електронних мережах, розгорнулося обговорення окремих вузлових питань, безпосередньо пов'язаних із ревізією проблемно-тематичного діапазону та іменних рядів персоналій — героїв вітчизняної біографіки. Ідеться про потребу системного подолання ідейної спадщини радянської та пострадянської, постколоніальної доби, насамперед, перегляду поширених до цього часу стереотипів та оцінок щодо діячів російської і радянської історії та культури. Це все іноді дуже непроста проблематика, оскільки вона безпосередньо «зав'язана» на відомих іменах, особистостях знаних діячів минулого, які увійшли, завдяки навчання, читанню, кіно та телебаченню, електронним ресурсам у свідомість мільйонів людей різних поколінь. Перегляд радянської спадщини часто ускладнює також те, що живі

друзі, рідні, колеги «людей із енциклопедії», котрі щиро пошановують їх пам'ять. Попри «радянську» наповненість їхньої діяльності, вони залишаються прикладами «успішності» та «всенародного визнання» на рівні свого рідного краю, професії. При цьому, на хвилі сучасної політичної ситуації, в умовах, коли суспільство травмоване, і цілком природно, у нього є запит на рішуче «відречення» від минулого, у дискусіях щодо цього пролунало й чимало радикальних закликів, аж до того, щоб «позбутися» в Україні (у школі, у бібліотечній сфері, у міській топоніміці) імен не лише Пушкіна й Толстого, а й українців Павла Тичини, Миколи Бажана, Амвросія Бучми, Леоніда Первомайського, Миколи Трублаїні, Івана Неходи – на тій лише підставі, що вони були поетами, прозаїками, діячами мистецтва радянської доби [17]. Крайнощів у цьому виявилось чимало. Суспільного розголосу, зокрема, набула розміщена на сайті Кабміну петиція щодо скасування найменування Національної музичної академії України на честь П. І. Чайковського, у якій композитора було схарактеризовано як «емблему російського імперського шовінізму». За оцінкою голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича, непримиренність дискусії навколо цього питання продемонструвала те, як «меншовартість та заскоружлість одних зустрілась із радикалізмом та малодумством інших». На його думку, цивілізований спосіб розв'язати проблему полягав би в тому, що Національна музична академія України, безперечно, мала б бути названа іменем котрогось із плеяди визначних діячів національної музичної культури, а щодо Чайковського, який «нічим перед Україною не завинив й імперського шовінізму в його творчості та житті не було», треба знаходити інші різноманітні форми пошанування, як і імен багатьох великих зарубіжних композиторів [4].

Із погляду сьогодення є очевидним, що в 2014 р. кампанія «декомунізації», яка здобула назву «ленінопаду», на досвід якої нині покликаються, справді стала важливим кроком у «розчищенні завалів минулого» у свідомості людей, багато в чому допомогла суспільству вивільнитися від тяжіння над ними рудиментів радянської ідеологічної системи, загалом посприяла швидшому й успішному просуванню до розбудови відкритого суспільства з його європейськими гуманістичними цінностями й демократичними ідеалами.

Однак нині з питанням про сучасну «деколонізацію» і «дерусифікацію» все, на жаль, набагато складніше. Насамперед тому, що чимала частина населення України попри свій український патріо-

тизм як політичний, державницький вибір, залишається російськомовною, традиційно досить прихильною до російської, а точніше — переважно до досить невибагливої російськомовної радянської та пострадянської масової культури, навіть попри те, що вона впродовж останніх десятиліть ще більше маргіалізувалася. Інерція цього, особливо в деяких регіонах, у смаках й уподобаннях старшого, середнього й навіть молодшого поколінь, на жаль, ще зберігатиметься. Водночас правомірно виникають питання щодо регіонів України, які були в складі інших держав.

Отже, повторимо, гострота проблем «деколонізації» і «дерусифікації» в наші дні, нагальність їх розв'язання саме тепер, без подальшого відкладання, спричинена війною. Цю кризову ситуацію створив **рашизм** із його маразмами «русского міра» і жахами звірств та масовими вбивствами людей у Бучі й інших тимчасово окупованих містах України, із повним знищенням Маріуполя, Волновахи, Рубіжного, Попасної, Лиману та Северодонецька. Однак так само очевидним є те, що вирішувати назрілі питання українському суспільству, громадськості, науковому й освітньому співтовариству і за таких умов треба дуже обережно, цивілізовано й розумно, як личить країні, яка прагне інтегруватися до Європейського дому. Значною мірою, це справді «робота над помилками», надолуження того, що не було зроблено раніше. Зробити її потрібно так, щоби не припуститися в цьому нових прикрих помилок.

За оцінкою Є. І. Головахи, у сучасних реаліях хвиля перейменувань — цілком «адекватна відповідь на експансію того світу, який хоче нас знищити»¹⁶. За даними соціологів, у столиці України ідею очищення символічного простору від нав'язаних імперських символів нині підтримує понад 75 % громадян. Однак, на думку авторитетного фахівця-історика, голови експертної топонімічної комісії м. Києва О. А. Алфьорова, у цій справі потрібна наукова — історична та культурологічна обґрунтованість, виваженість пропозицій і рішень. Тому не слід вдаватися до «швидких», недостатньо продуманих заходів [3]. Це означає, зокрема, що жодною мірою не можна йти за радикальними закликами, які подекуди лунають, діяти

---

¹⁶ Головаха Є. Як порівняти з «братським» народом — ми таки святі / записала інтерв'ю Л. Самохвалова. *Укрінформ*. 08.07.22. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3524730-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html>

на хвилі попудлізму, політичної кон'юнктури. Варто враховувати не лише думку тієї частини гуманітарної інтелігенції, яка у своїх шляхетних намірах іноді схильна вимагати від влади швидких вольових рішень. Дуже важливо прогнозувати їх реальні наслідки в близькому чи більш віддаленому майбутньому. Для цього варто ґрунтуватися на науковому реалістичному баченні справді серйозних політичних, культурних та соціально-психологічних проблем, зумовлених поліетнічним і полікультурним, багатомовним розмаїттям українського соціуму. Тому потрібною є всебічна оцінка суспільних настроїв, громадської думки, а також культурних і мовних уподобань різних груп населення вітчизняними соціологами, політологами, психологами. Зазначене є вкрай важливим, аби не «розхитати човен» українського суспільства і не створити ґрунт для радикалізації настроїв, а тим більше для можливого в майбутньому ефекту «зворотного руху маятника». Так само треба враховувати й те, що цивілізований світ не сприйме навіть розмов, не кажучи вже про публічні кампанії, про масову передачу фондів російськомовної літератури з українських бібліотек «у макулатуру». Не варто забувати, що така практика притаманна не демократичним, а тоталітарним суспільствам. Красномовним свідченням цього є суцільна демонстративна «зачистка» українських бібліотек і об'єктів української культурної спадщини рашистами на тимчасово окупованих ними територіях. Тому в Україні застарілу за змістом й ідейним спрямуванням літературу треба вилучати з фондів масових бібліотек лише планово, без будь-якої політичної ажитации навколо цього процесу.

Щодо пошуку шляхів розв'язання окреслених болючих проблем і завдань дуже обнадійливим і симптоматичним у сучасних умовах є активне приєднання до громадських дискусій про «деколонізацію» і «дерусифікацію», ставлення до російської культури, до спадщини радянської доби відомих українських учених та діячів культури, які своїм глибоким розумінням проблем підносять їх обговорення на високий інтелектуальний рівень, гідний самоусвідомлення європейської нації [1; 2; 17].

Окреслене ними принципове бачення кризових явищ, із якими зіткнулася нині гуманітарна сфера, методологічно є важливим дороговказом і для роботи дослідників-біографістів, видавців, працівників інформаційної справи. Варто прислухатися до справедливої думки д-ра іст. наук, проф. Г. В. Папакіна: «Досі дивимося на наше минуле вже українськими очима, проте крізь російські окуляри...

Але нині потрібна докорінна ревізія всієї нашої ідейної парадигми. Час зробити її винятково україноцентричною — покінчити з постійними хитаннями між “Сходом” і “Заходом”, виходити, перш за все, з того, що навіть у недержавні часи Україна перебувала в лоні європейської цивілізації» [10]. У площині біографіки такі зауваги вкрай актуальні, оскільки, на наш погляд, в Україні до цього часу чимало дослідників — і тих, хто напрацьовує питання теорії й методології біографічних досліджень, і авторів персональних та колективних біографій, і біографів-краєзнавців та аматорів значною мірою не позбулися ще досить відчутних впливів ідей та підходів старої імперської, радянської та новітньої російської науки, позначеної як стереотипами «єдиного історичного простору», так і специфічною, «вибірковою», світоглядно неприйнятною для українців рецепцією європейської та світової культури. Про це свідчать, зокрема, і посилання у їхніх текстах переважно на публікації радянських та сучасних російських дослідників або ж на ті праці європейських і американських учених, яких вважають у Росії «прийнятними» в межах імперського за своїм спрямуванням наукового дискурсу. Це, власне, і є той «погляд крізь російські окуляри», на потребу позбутися якого звертає увагу Г. В. Папакін.

У ширшому розумінні проблему позбавлення старого обтяжливою ідейного спадку окреслює В. П. Агеєва — як потребу зосередження інтелектуальних зусиль на розбудові принципово нової системи цінностей, нової моделі колективної пам’яті нації [1; 2]. Порівняно з «декомунізацією», «деколонізацією» і «дерусифікацією» складність зазначеного завдання є на порядок вищою. На думку В. П. Агеєвої, «порожні п’єдестали й плями на місці зірваних меморіальних дощок засвідчують очевидну кризу наших стосунків із минулим, невміння подолати болісний розрив із традицією» [2]. Одним з важливих аспектів цієї проблеми є ставлення до радянської доби і величезного добробу митців ХХ ст., які мусили співіснувати з комуністичним режимом, але водночас, усупереч його централізаторській імперській політиці, чимало зробили для розвитку вітчизняної культури й національної свідомості, збереження української ідентичності. Серед знакових постатей вона називає Василя Еллана-Блакитного, Павла Тичину, Миколу Бажана, Максима Рильського, Олександра Довженка [2].

Проблема сприйняття й інтерпретації багатьох постатей радянської доби з позицій сьогодення є дуже непростюю. І це стосуєть-

ся, на нашу думку, не лише імен митців, а й численних представників багатьох інших сфер життя України — науки, освіти, техніки, економіки, державних і громадських діячів, а особливо тих, хто не були етнічними українцями. Питання полягає передусім у тому, що в попередні десятиліття незалежності України далеко не все було зроблено для того, щоб «перепрочитати» спадщину багатьох відомих українців ХХ ст., наблизити її до наших сучасників, по-справжньому міцно інтегрувати справді гідні пошани імена в надбання української національної історії й культури «крізь віки», так, щоби вони ввійшли не лише до контексту вузького кола вчених-гумантаріїв і творчого співтовариства, а й у свідомість найширшого загалу українців.

Певні кроки в цьому напрямку було зроблено, але, як зараз бачимо, доволі непослідовно. Варто, зокрема, згадати позитивно двотомник «Народжені Україною», підготовлений за участі вчених академічних установ¹⁷. Він був виданий ще на самому початку століття, коли тільки-тільки згасали в суспільстві невдалі за самим своїм ідейним спрямуванням дискусії про галицький П'ємонт і «зросійщену» Наддніпрянщину, «справжніх» і «несправжніх» за етнічним походженням українців тощо. На його сторінках знайшлося місце для представників не лише багатьох етнічних спільнот України, але, певною мірою, і різних політичних таборів — із позицій пошанування їхнього внеску у створення інтелектуального й духовного потенціалу нашої Батьківщини. Однак і «недомовок», зумовлених тодішнім прагненням не згадувати «спірних імен» (з огляду, насамперед, на «старшого брата») було ще чимало. Утім, видання цієї та низки інших праць значною мірою посприяло широкій постановці в наступні роки проблем політичної, громадянської консолідації поліетнічного, полікультурного, багатомовного українського суспільства. Це відповідало загальному тренду тодішньої європейської наукової й суспільної думки, хоча в перші десятиліття ХХІ ст. у світі вже серйозно означилися й тенденції, які ставили під сумнів ідеї мультикультуралізму.

У публікаціях Інституту біографічних досліджень НБУВ зазначені проблеми науковці порушують упродовж багатьох років. Концепція створюваного ним електронного «Українського національного біографічного архіву» передбачає представлення в ньому імен

---

¹⁷ Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2 т. / гол. ред. О. Онопрієнко. Київ : Євроімідж, 2002. Т. 1. 894 с. ; Т. 2. 896 с. («Золоті імена України»).

з усього широкого етнокультурного і політичного спектра життєдіяльності українського суспільства. При цьому виходили з того, що різні винятки і замовчування зробили б колективний портрет України неповним, недостатнім для глибокого осмислення всієї багатоплановості, складності, трагічності й суперечливості історичного шляху нашого народу.

В опублікованій 2019 р. колективній праці «Історична біографіка в Україні» [5], яка є підсумком багаторічних розробок, окреслено низку концептуальних положень, важливих для подальшого розвитку вітчизняних біографічних досліджень та видавничо-інформаційної діяльності. По-перше, було наголошено на тому, що не потрібно відкидати імена багатьох відомих діячів минулого, можливо, навіть неоднозначних і суперечливих за тією спадщиною, яку вони залишили Україні. Ідеться, насамперед, про постаті радянської доби — людей, яким належить помітний внесок у розбудову України ХХ ст. з її потужною промисловістю, високим науково-технічним, освітнім, культурним потенціалом. Про них треба говорити, обов'язково об'єктивно, критично, без жодних прикрас і недомовок, але враховувати те, що в реаліях своєї діяльності вони працювали задля України, поряд із певним конформізмом нерідко вступаючи в різкі чи приховані конфлікти з політикою й ідеологією тоталітарної держави. По-друге, у процесі давно назрілого, а тому й непростого діалогу з минулим, важливо уникати кроків, які можуть призводити до ситуативної радикалізації настроїв у частині українського суспільства, працювати задля його консолідації, а не створювати простір для загострення політичних пристрастей, так званої «війни імен». По-третє, і це очевидно, з погляду сьогодення є найважливішим висновок: руйнування віджилих символів тоталітарного минулого неодмінно повинно супроводжуватися активною й послідовною розбудовою якісно нової за своїми ціннісними принципами знакової системи імен для сучасної України, як суверенної, демократичної, європейської держави. По-четверте, попри все нинішнє політичне напруження, яке примушує дбати насамперед про найзлободенніші справи, суспільство й держава мають піклуватися про майбутнє, вибудовуючи його перспективи на основі досягнення широкої ідейної й політичної консолідації, порозуміння, а де потрібно — і певного компромісу. Історичний досвід навчає, що з минулого не можна безболісно вилучати імена й події, не створюючи при цьому непростих проблем для майбутнього. Роблячи спроби відкинути в забуття цілі

пласти вітчизняної історії й пов'язані з ними імена, замість того, щоб дати їм справді глибоку, збалансовану і прийнятну для українського суспільства інтерпретацію, ми ризикуємо знову залишитися нацією з «частковою», «неповною» пам'яттю, необачно втратити частину свого важливого історичного, політичного і соціального досвіду, уроки якого є нехай гіркими й трагічними, але й повчальними [5, с. 229–232]. На нашу думку, наведені оцінки повною мірою зберегли свою актуальність і в нинішній, надто гострій політичній ситуації.

У драматичних умовах сьогодення в центрі творчих пошуків біографів — науковців і літераторів, їхньої комунікації з читачами та користувачами мережевої біографічної інформації, має постати поглиблене осмислення людських долі і особистісних рис українців — світоглядних, духовних цінностей співвітчизників — представників минулих поколінь і наших сучасників, їхнього життєвого досвіду, пошуків, ідеалів, патріотичної відданості Батьківщині, того, що на крутих зламах історії, за найтрагічніших обставин формувало їхню стійкість, волю до перемоги, гартувало характери. Але вже не в плані глорифікації, яка переважала у біографіці минулих десятиліть, а з правдивим розкриттям усього драматизму їхнього протистояння викликам долі, перемог і поразок, особистих трагедій, втрат, болю, страхів, а також притаманних людям вагань і відступів, а часом — і сумнівів та зневіри, тобто усього того, із чого в реаліях складався земний шлях поколінь учасників і свідків буремних подій нашої історії — минулої і сьогоденної. Тільки такого рівня біографіка може розраховувати на вдячну увагу з боку сучасних читачів — якщо вона допоможе їм краще зрозуміти себе, перебороти власні сумніви і болі, зібрати сили для руху вперед.

При цьому сучасна біографіка — наукова й літературна — не повинна спрощено підпорядковуватися суспільно-політичному та історичному дискурсам, завданням виховання і пропаганди. Час дидактичної, нормативно-повчальної літератури минув. Реконструйовані біографами постаті не можуть бути «ілюстрацією» до історичних подій «для кращого їх розуміння», або «зразком» для виховання молодого покоління. Об'єктом біографіки є особистість — її шлях, характер, уподобання, переживання, здобутий досвід, досягнення й поразки. Людське життя в біографіці нині постає насамперед як джерело для роздумів, для духовного діалогу, у підсумку — для кращого розуміння читачем самого себе, утвердження віри у свої сили, реалізації власного креативного потенціалу.

Перед дослідниками-біографістами і сьогодні, і надалі на багато років постає завдання особливої важливості: посприяти й суспільству в цілому і, головне — окремій українській людині осмисленні й сприйнятті того важкого, трагічного досвіду, який несуть сучасні воєнні випробування. Це завдання виходить далеко за межі наукового і суспільно-політичного дискурсу й охоплює значний комплекс гуманітарних складників. Потрібно засобами і наукового, і художнього слова, публіцистики, мас-медіа допомогти співвітчизникам подолати тяжкі психологічні травми, не «розплескати» їх у вирі відчаю і емоцій, а збагатитися досвідом їх подолання, духовно зрости, стати сильнішими, мудрішими, більш зрілими. А головне — зберегти повною мірою гуманістичні цінності українського народу, які нинішні покоління дістали в спадщину від попередніх поколінь і мають передати наступним: людяність, доброту, вміння розуміти іншого, тісно співпрацювати на рівні громадських ініціатив. Біографіка має сприяти захисту інтелектуального, гуманістичного потенціалу нашого суспільства, недопущенню його редукції, спрощення під впливом настроїв відчаю і радикалізму.

Дослідники-біографи можуть і повинні відігравати в цій роботі значущу роль. Вони мають для вирішення окреслених непростих завдань вагомі напрацювання, а також чимало особливих можливостей порівняно з представниками інших напрямів вітчизняної гуманітаристики. Біографи — науковці, літератори, журналісти — можливо, найбільш конкретно знають трагічний досвід, набутий багатьма поколіннями наших співвітчизників. Вони у своїх дослідженнях безпосередньо стикаються з людськими свідченнями про драматичні обставини, переживання й болючі втрати. Тому саме біографи мають змогу яскраво і переконливо розповісти про це, причому — не узагальнено, як в історичних дослідженнях, а через конкретні долі, дії людей, їхні психологічні травми, страхи і надії, суто суб'єктивні переживання, що відображені в численних документах, спогадах, листах, розповідях, інтерв'ю. Це, зокрема, досвід життя наших співвітчизників під час воєнних дій, під окупацією, у вимушеній міграції (внутрішньо переміщені особи) та біженців — за межами Батьківщини; досвід, пов'язаний із жахами, репресіями і невизначеністю, прагненням до самозбереження, із втратою звичного способу життя, коли все доводилося починати спочатку, із виховання у собі волі й витримки.

Травматичний синдром є надзвичайно сильним, зневіра багатьох людей у майбутньому — значною, а тому це все суспільству доведеться лікувати довго. І тут потрібна не лише соціальна й психологічна допомога, а й міцне підґрунтя національної культури, на яке людина може впевнено спиратися, як на свій органічний духовний простір. Біографіка, біографічне знання — важливі частини цієї культури.

Із погляду окреслених нами реалій життя очевидно, що на працювання, здійснювані впродовж останніх років вітчизняними біографістами для розвитку теорії і методики біографіки, збагачення її творчого дослідницького арсеналу, упровадження сучасних оригінальних моделей біографічних реконструкцій, засобів їх репрезентації, комунікації з читачами/користувачами біографічної інформації, що ґрунтуються як на переосмисленні вітчизняного досвіду, так і на творчому освоєнні досягнень новітньої європейської і світової гуманітаристики, повною мірою не лише зберігають актуальність, а й набувають особливого значення, нового звучання.

Отже, у сучасних умовах потрібно вести мову не про звуження проблемно-тематичного діапазону досліджень і публікацій, тим більше — не про «відкладання» до мирних часів тих розробок, які ніби безпосередньо не стосуються воєнної тематики. Навпаки, на нашу думку, ідеться про подальший розвиток і творче використання напрацьованих впродовж останніх років — у час активного утвердження європейського цивілізаційного вибору України — у вітчизняній біографіці дискурсів людської гідності і свободи, всебічного розвитку особистості, її персональної відповідальності за розбудову свого життя, реалізацію власного креативного потенціалу.

Матеріалів для досліджень вітчизняних біографів — величезна кількість: українська історія впродовж віків сповнена драматизму. Завданням біографістів нині є збір величезного документального багатства біографічних матеріалів, у яких зосереджений інтелектуальний і духовний капітал наших попередників і сучасників, його наукове дослідження та археографічне опрацювання, актуалізація й донесення до суспільства, щоб він сприяв внутрішньому зростанню українців, озброював їх і гартував характери. Основне питання для біографів нині — як це все розумно й талановито передати читачеві, користувачеві електронних ресурсів, глядачеві. Це справа не лише тих, хто працює над біографічними публікація-

ми різних жанрів і форматів, а й тих, хто порушує проблеми теорії й методології біографіки, хто може давати слушні поради авторам. Обов'язок теоретиків і методологів — шукати і пропагувати для тих, хто пише, оптимальні алгоритми дослідження, репрезентації, комунікації авторів із читачами, а також і самим розробляти такі моделі, зразки.

Водночас серйозного теоретичного збагачення потребують проблеми сучасних моделей біографічних студій, як-от біографія-реконструкція, біографія-інтерв'ю, біографія-фікшн, візуалізована біографія, колективна біографія тощо. І, безумовно, особливої уваги потребує актуалізація українського мемуарію та епістолярію — і давніх зразків, і сучасних. Вони мають у собі величезний потенціал впливу на наших сучасників і нащадків. Водночас фокус дослідницьких і видавничо-інформаційних інтересів української біографіки все більше має зосереджуватися на розкритті біографічного світу звичайних — не знаменитих, не публічних людей. Цей перехід, безумовно, потребує від фахівців принципово нових методичних підходів, абсолютної відмови від усіляких проявів спрощеного, «зверхнього» бачення так званої «пересічної людини». У традиції, що вже утвердилася в новітній українській біографіці на противагу ідеям елітарності, немає «малих» і «великих» співвітчизників. Кожна людина, яка гідно прожила своє життя, заслуговує на пам'ять і пошанування, її досвід є уроком і прикладом для нащадків.

Нині в Україні на більш високому рівні розгортається збирання, систематизація і оприлюднення матеріалів усної історії про події російсько-української війни. Від початку широкомасштабного вторгнення російських агресорів фіксуються численні свідчення про боротьбу з ворогом, людські долі й трагедії учасників і очевидців драматичних подій, чимало з яких уже опубліковані, зокрема бійців, волонтерів, біженців. У наш час, коли величезна кількість людей долучилася до інформаційної війни, їхні розповіді про себе стали одним із її складників. У соцмережах пишуть діти, матері, переселенці, військові, полонені, люди різного віку.

Ця робота значною мірою є безпосереднім продовженням збирання і публікації в друкованих виданнях та електронних ресурсах масиву спогадів із минулих років — про Майдан, вторгнення росіян в Україну та протистояння загарбникам на Донбасі. Вона потребує в наш нелегкий час серйозної науково-методичної

підтримки. Саме тому дослідники останнім часом скрупульозно аналізують концептуальні, методичні та організаційні засади, результати реалізованих у різні роки проєктів з усної історії та спогадів-інтерв'ю біографічного характеру¹⁸, які мають неабияке значення не лише для формування джерельної бази вивчення драматичних сторінок вітчизняного минулого, а із погляду студій у розрізі біографіки групової і персональної, особливо щодо людських переживань, психології, світоглядних цінностей, відчуття національної ідентичності¹⁹. Українські вчені та громадські активісти спільно з зарубіжними колегами на фахових семінарах уже тривалий час активно обговорюють проблеми збирання, архівування та використання свідчень усної історії в дослідницькій та просвітницькій роботі²⁰, нині, зокрема, сприйняття подій війни постраждалими під час бойових дій, переселенцями, біженцями в країнах Європи²¹. Значний інтерес становлять публікації щоденникових записів, зроблених по гарячих слідах науковцями-істори-

---

¹⁸ Усна історія як напрям дослідницької та інформаційної роботи набула в Україні за роки незалежності помітного розвитку. Найважливішими віхами на цьому шляху стало видання започаткованої Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України серії «Усна історія Степової України», організоване зусиллями громадськості повсюдне збирання свідчень про Голодомор 1933 р., формування низки регіональних та місцевих дослідницьких осередків, видання ними документальних свідчень та розбудова електронних ресурсів просвітницького спрямування.

¹⁹ Усна історія: люди та долі / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Історичний ф-т, Науково-дослідна лабораторія «Історичне краєзнавство Уманщини»; [уклад.: Кузнець Т. В., Рогожа М. М., Скус О. В., Тацієнко В. С.]. Умань : Сочінський М. М., 2018. 130, [1] с.; Боряк Т. Голодомор в УСРР у Гарвардському проєкті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 89–90. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.079>; Любовець Н. І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри. *Українська біографістика*. Київ, 2020. Вип. 20. С. 172–189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172>

²⁰ Усна історія: теорія та практика / Gender Culture Centre = Центр гендерної культури. URL: <https://www.genderculturecentre.org/usna-istoriya-teoriya-ta-praktika/>

²¹ Науковий семінар «Свідчення війни». *Національна академія наук України*. 24.06.2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9209>

ками (зокрема, докторів іст. наук, професорів В. Ф. Верстюка²², І. В. Жалоби²³), які опинилися у вирі сповнених драматизму подій початкового етапу війни. Такі розповіді особливо цінні поєднанням живих людських вражень із глибоким, сповненим узагальнень, серйозним аналізом інтелектуала, дослідника-професіонала.

Дуже важливо також, щоб в інформаційному просторі актуалізувався перегук мемуарів, спогадів, епістолярію представників різних поколінь — від доби Національного відродження, Української революції, еміграції, боротьби за незалежність України — до наших днів. Ця спадщина нині конче потребує нового перепрочитання через оптику наших буремних днів. Її треба не лише систематизувати, переосмислювати, а й наполегливо пропагувати, поширювати.

Висновки і рекомендації. Чи опиниться вітчизняна біографіка в умовах війни десь «у тіні», в очікуванні на «кращі часи», чи навпаки, її голос буде на повну силу звучати в суспільному просторі — залежить від зусиль творчого співтовариства дослідників та фахівців інформаційної сфери. Традиційно для характеру українців — усе вирішувати волею, рішучістю, ініціативою та працею креативного загалу. Причетні до біографічної справи мають бути його активною частиною.

У сучасних умовах ідеться про те, щоб наукові праці, літературна, публіцистична біографіка, публікації й усі інші форми поширення та пропаганди біографічних знань спрямовувалися передусім на розкриття досвіду багатьох поколінь українців і наших сучасників у протистоянні викликам часу, їхньої духовної стійкості, здатності протистояти ударам долі, підтримувати один одного, за найтяжчих обставин зберігати віру в правоту і переможність своєї боротьби, зосереджувати зусилля на виконанні загальнонаціональних завдань.

---

²² Верстюк В. Думки з підвалу / вступне слово Г. Боряка. *Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016524

²³ Позивний «Батько»: «Мені подобається жити в часи змін»: інтерв'ю тероборонівця і вченого — доктора історичних наук, професора Ігоря Жалоби (Інститут історії України НАН України). 12.04.2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8948>

У своїй діяльності вітчизняні дослідники й практики видавничої та інформаційної роботи можуть упевнено послуговуватися значними теоретико-методологічними й науково-методичними здобутками останніх років, творчо розвиваючи їх та збагачуючи проблемно-тематичний діапазон, розмаїття форм, методів, жанрів біографічного письма. Одне з першорядних місць у вітчизняній біографіці має належати збиранню, систематизації й оприлюдненню численних усноїсторичних біографічних матеріалів — доказів учасників та свідків воєнних подій. Крім високої патріотичної, мобілізуючої ролі, яку ці документи відіграють нині для згуртування українського суспільства, утвердження загальної віри в перемогу та успішну післявоєнну відбудову Батьківщини, професійні дослідники мають подбати й про те, щоб зберегти для нащадків величезний обсяг археографічно опрацьованих документальних джерел з історії України, які розкривають через колективний портрет співвітчизників подвиг нашого народу.

1. Агеєва В. Нагальність деколонізації, або Про вину російської культури / Віра Агеєва // Локальна історія. – 17 травня 2022. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/nagalnist-dekolonizatsiyi-abo-provinu-rosiiskoyi-kulturi-vira-ageieva/> – Назва з екрана.
2. Агеєва В. Порожні п'єдестали та культурна притомність нації / Віра Агеєва // Локальна історія. – 8 червня 2022. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/porozhni-piedestali-ta-kulturna-pritomnist-natsiyi-vira-ageieva/> – Назва з екрана.
3. Алфьоров О. Прибрати з карти Києва імперські назви. Як зробити це якісно / Олександр Алфьоров // Українська правда. – 19 червня 2022. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/06/19/7353423/> – Назва з екрана.
4. Дробович А. На захист Чайковського від маразматиків та Національної музичної академії від ганьби / Антон Дробович // Локальна історія. – 22 червня 2022. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/na-zakhist-chaikovskogo-vid-marazmatikiv-ta-natsionalnoyi-muzichnoyi-akademiyi-vid-ganbi-anton-drobovich/> – Назва з екрана.
5. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ, 2019. – 364 с.
6. Кульчицький С. Історія як зброя. Чому я залишаюсь в Києві? / Станіслав Кульчицький // Dsnews.ua. – 14 квітня 2022. – Режим доступу:

- <https://www.dsnews.ua/ukr/preview/457372?hash=795aa0ea977a3b8cd6116ce04ba9e4b0> – Назва з екрана.
7. Любовець Н. І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2020. – Вип. 20. – С. 172–189. – <https://doi.org/10.15407/ub.20.172>
  8. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2022. – 552 с.
  9. Пагутяк Г. Українська культура: постріл у потилицю / Галина Пагутяк // Локальна історія. – 3 червня 2022. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/ukrayinska-kultura-postril-u-potilitsiugalina-pagutiak/> – Назва з екрана.
  10. Папакін Г. На ідейному фронті / Георгій Папакін // День. – 16 березня 2022. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/na-ideynomu-fronti> – Назва з екрана.
  11. Попик В. І. Організація протистояння використанню історико-культурної проблематики в інформаційній агресії проти України // Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України : монографія / [В. Горовий (кер. проекту), О. Онищенко, В. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – С. 19–56.
  12. Попик В. І. Інформаційне протистояння пропаганді російського нарративу історії Сходу і Півдня України // Інформаційні чинники системи інтеграторів Донбасу і Криму в загальноукраїнській єдності : [монографія] / [В. Горовий (кер. проекту), О. Онищенко, В. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – С. 145–170.
  13. Попик В. І. Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства : монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2021. – 450 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004201> – Назва з екрана.
  14. Смолій В. Історик і війна / Валерій Смолій // Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України. – 23 березня 2022. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0016388> – Назва з екрана.
  15. Смолій В. А. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму / В. А. Смолій, О. В. Ясь // Вісник Національної академії наук України. – 2022. – № 6. – С. 3–16. – <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003>

16. Українська біографіка ХХІ століття: мозаїка контекстів і форм : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ, 2021. – 251 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004200> – Назва з екрана.
17. Цимбал Я. «Наша пам'ять — гладенька й весела»: перейменування вулиць у Києві / Ярина Цимбал // LB.UA : дорослий погляд на світ. – 10 травня 2022. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/05/10/516273_nasha_pamyat_gladenka_y_vesela.html – Назва з екрана.
18. Чому історія на часі? Пояснюють науковці / упоряд. О. Петренко-Целунова // Український тиждень. – 19 липня [2022]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/255360?fbclid=IwAR2AKwiJEUrcnJurgodbSLJW3LMDfZEtfirJu6s1pc7UETeZ74NK8pPU8gI> – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2022, May 17). Nahalnist dekolonizatsii, abo Pro vynu rosiiskoi kultury [Urgency of decolonization, or About the guilt of Russian culture]. *Lokalna Istoriiia [Local History]*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/nagalnist-dekolonizatsiyi-abo-pro-vinu-rosiiskoyi-kulturi-vira-ageieva/> [In Ukrainian].
2. Aheieva, V. (2022, June 8). Porozhni piedestaly ta kulturna prytomnist natsii [Empty pedestals and the cultural consciousness of the nation]. *Lokalna Istoriiia [Local History]*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/porozhni-piedestali-ta-kulturna-prytomnist-natsiyi-vira-ageieva/> [In Ukrainian].
3. Alforov, O. (2022, June 19). Prybraty z karty Kyieva imperski nazvy. Yak zrobyty tse yakisno [Remove imperial names from the map of Kyiv. How to do it qualitatively]. *Ukrainska Pravda [Ukrainian Pravda]*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/06/19/7353423/> [In Ukrainian].
4. Drobovych, A. (2022, June 22). Na zakhyst Chaikovskoho vid marazmatyktiv ta Natsionalnoi muzychnoi akademii vid hanby [In defense of Tchaikovsky from marasmatics and the National Academy of Music from disgrace]. *Lokalna Istoriiia [Local History]*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/na-zakhyst-chaikovskogo-vid-marazmatyktiv-ta-natsionalnoyi-muzichnoyi-akademiyi-vid-ganbi-anton-drobovich/> [In Ukrainian].
5. Popyk, V. I. (Ed.). (2019). *Istorychna biohrafika v Ukraini: Problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty [Historical biography in Ukraine: Problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and informational work]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

6. Kulchytskyi, S. (2022, April 14). Istoriia yak zbroia. Chomu ya zalyshaius v Kyievi? [History as a weapon. Why do I stay in Kyiv?]. *Dsnews.ua*. Retrieved from <https://www.dsnews.ua/ukr/preview/457372?hash=795aa0ea977a3b-8cd6116ce04ba9e4b0> [In Ukrainian].
7. Liubovets, N. I. (2020). Suchasni transformatsii memuarneho prostoru: Zagalni ta lokalnyi vymiry [Modern transformations of memoir space: General and local measurements]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 172-189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172> [In Ukrainian].
8. PyrozHKov, S. I., Maiboroda, O. M., Khamitov, N. V., Holovakha, Ye. I., Dembitskyi, S. S., Smolii, V. A., Skrypniuk, O. V., & Stoietskyi, S. V. (Eds.). (2022). *Natsionalna stiikist Ukrainy: Stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: Natsionalna dopovid [National stability of Ukraine: A strategy for responding to challenges and anticipating hybrid threats: National report]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Pahutiak, H. (2022, June 3). Ukrainska kultura: Postril u potylytsiu [Ukrainian culture: A shot in the back of the head]. *Lokalna Istoriia [Local History]*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/ukrayinska-kultura-postril-u-potylitsiu-galina-pagutiak/> [In Ukrainian].
10. Papakin, H. (2022, March 16). Na ideinomu fronti [On the ideological front]. *Den [Day]*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/na-ideynomu-fronti> [In Ukrainian].
11. Popyk, V. I. (2015). Orhanizatsiia protystoiannia vykorystanniu istoriko-kulturnoi problematyky v informatsiini ahresii proty Ukrainy [Organization of resistance to the use of historical and cultural issues in informational aggression against Ukraine]. In V. Horovyi (Ed.). *Sotsiokulturni mekhanizmy formuvannia mentalnogo imunitetu proty zovnishnikh manipulatsii svidomistiu naselennia Ukrainy [Sociocultural mechanisms of formation of mental immunity against external manipulations of the consciousness of the population of Ukraine]* (pp. 19-56). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Popyk, V. I. (2016). Informatsiine protystoiannia propahandi rosiiskoho naratyvu istorii Skhodu i Pivdnia Ukrainy [Informational opposition to the propaganda of the Russian narrative of the history of the East and South of Ukraine]. In V. Horovyi (Ed.). *Informatsiini chynnyky systemy intehtorativ Donbasu i Krymu v zahalnoukrainskii yednosti [Informational factors of the system of integrators of Donbas and Crimea in all-Ukrainian unity]* (pp. 145-170). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Popyk, V. I. (2021). *Biohrafika: Fenomen kultury i nauky, informatsiinyy resurs suspilstva [Biography: A phenomenon of culture and science, an information resource of society]*. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004201> [In Ukrainian].

14. Smolii, V. (2022, March 23). Istoryk i viina [Historian and war]. *Elektronna biblioteka Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy [NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Electronic library]*. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0016388> [In Ukrainian].
15. Smolii, V. I., & Yas, O. V. (2022). Suchasna rosiisko-ukrainska viina u svitli postkolonializmu [The contemporary Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism]. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 6, 3-16. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003> [In Ukrainian].
16. Popyk, V. I. (Ed.). (2021). *Ukrainska biohrafika 21 stolittia: Mozaika kontekstiv i form [Ukrainian biography of the 21st century: A mosaic of contexts and forms]*. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004200> [In Ukrainian].
17. Tsymbal, Ya. (2022, May 10). "Nasha pamiat – hladenka y vesela": Pereimenuvannia vulyts u Kyievi ["Our memory is smooth and cheerful": Renaming streets in Kyiv]. *LB.UA*. Retrieved from https://lb.ua/culture/2022/05/10/516273_nasha_pamyat_gladenka_y-vesela.html [In Ukrainian].
18. Petrenko-Tseunova, O. (Comp.). (2022, July 19). Chomu istoriia na chasi? Poiasniuiut naukovtsi [Why is history timely? Scientists explain]. *Ukrainian Week*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/255360?fbclid=IwAR2AKwiJEUrcNjurgodbSLjW3LMDfZEtfirJu6s1pc7UETeZ74NK-8pPU8gI> [In Ukrainian].

Рукотис одержано 15.08.2022 р.

Volodymyr POPYK, D.Sc. (History), Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The challenges of turbulent times and new horizons of Ukrainian biography.

The purpose of the study is to analyze the new challenges and tasks that have arisen before Ukrainian biography, as an important direction of national humanitarian science and culture, in the conditions of resistance to Russian aggression. *The scientific novelty* consists in the conceptual outline of the ripe problems and tasks of domestic biography in the new socio-political conditions, as well as ways of solving them, defining directions on which it is expedient to focus the attention of the professional community. *The methodological foundations* of the research are based on the complex use of the methods of social and humanitarian sciences, the analysis of the de-

velopment of scientific thought, in particular, in the aspects of scientific and informational tasks of biography in the context of social and political processes related to the consolidation of Ukrainian society. **Conclusions.** Research activities, literary and artistic, journalistic biographies and all other forms of dissemination and promotion of biographical knowledge in the mass media and in the electronic information space should be directed first of all to the disclosure of the experience of many generations and our contemporaries in confronting the challenges of time, their spiritual stability, ability to endure the blows of fate, under the most difficult circumstances to keep faith in the rightness and victory of one's struggle, to concentrate efforts on solving national tasks. In their activities, domestic researchers and practitioners of publishing and information work can confidently rely on significant theoretical-methodological and scientific-methodological achievements of recent years, creatively developing them and enriching the problem-thematic range, variety of forms, methods, genres of biographical writing. Systematization and improvement of the forms of publicizing numerous oral historical biographical materials – testimonies of participants and witnesses of war events, which are currently collected by professional researchers and amateurs, state institutions, public organizations, and volunteers – are of particular importance in modern conditions. In addition to the high patriotic, mobilizing role that these documents play in uniting Ukrainian society, establishing a general belief in victory, professional researchers should work to collect and preserve for posterity documentary sources that reveal the feat of our people through a collective portrait of compatriots.

Key words: Ukrainian biography, Russian aggression, Ukrainians facing the challenges of wars and social upheavals, intellectual and spiritual capital, patriotic consolidation of society.

<https://doi.org/10.15407/ub.23.044>

УДК 82-94:94(100)"2014/2022"

Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу теорії та методики біобібліографії*

Інституту біографічних досліджень

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

(Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>

lyubovets@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СПОГАДІВ ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ (2014–2022 рр.)

Мета дослідження — проаналізувати основні масиви спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.) як мікроісторичні явища в контексті інформаційно-комунікативного потенціалу, що репрезентують людину як ключову постать історичних подій. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні контент- та дискурс-аналізу (методи аналізу та інтерпретації тексту), загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципів історизму, об'єктивності. **Наукова новизна** дослідження полягає в розгляді комунікативного та інформаційного потенціалу, тематичної спрямованості, форм репрезентації спогадів про сучасну війну; у розгляді діяльності наукової спільноти, громадської ініціативи та окремої особи зі створення, збирання мемуарних текстів та їх імплементації в суспільний та науковий простір. **Висновки.** Спогади про російсько-українську війну 2014–2022 рр. розглянуто через аналіз громадських та наукових проєктів, окремих наративів, які демонструють розуміння їхнього комунікативного та інформаційного потенціалу в контексті історико-біографічного джерелознавства, формування національного інформаційного простору та важливого контентного ресурсу для згуртування суспільства, інструменту подолання суспільної, національної, культурної, історичної та індивідуальної травми. В умовах цифрової гуманітаристики (англ. Digital Humanities, DH) спогади стають доступні широкому загалу, що працює водночас як інструмент комунікації (автокомунікації, міжособистісної, міжпоколінневої, сімейної, фахової тощо), соціальної підтримки та способ зняття напруження

від переживання травматичних подій. Наголошено на потребі вироблення новітніх методик пошуку та зберігання спогадів сучасників для наукового опрацювання з подальшою імплементацією в науковий та суспільний простір. Зазначено, що вивчення дій окремих представників суспільства, різноманітних спільнот (мікрорівень історії) у кризові часи через спогади є основою для ширших узагальнень (макрорівень історії).

Ключові слова: російсько-українська війна (2014–2022 рр.), мемуари, спогади про війну, комунікація, інформаційний ресурс.

Україна належить до тих держав, на території яких протягом ХХ ст. відбулося дві руйнівні світові війни. Початок ХХІ ст. приніс нам нові випробування, які розпочалися 2014 р. з анексії Росією Криму та розв'язання нею війни на Сході України. 24 лютого 2022 р. відбулося повномасштабне російське вторгнення в Україну. Українському суспільству війна принесла масштабні людські жертви, гігантські матеріальні втрати, глибокі морально-психологічні травми. Уже зараз перед науковою спільнотою постає питання про дослідження антропологічних вимірів війни на макро- та мікроісторичних рівнях. Останній потребує насамперед інтенсивного мікроаналізу текстів, що дає можливість для реконструкції множинності контекстів у дослідженні політичних, воєнних, соціокультурних, етноконфесійних, морально-психологічних наслідків війни. Особливо цікавими видаються дослідження, зосереджені на тлумаченні дій індивіда (мікрорівень історії) у кризові часи, що дає потенційну можливість для ширших узагальнень (макрорівень історії). Такий підхід створює передумови для студіювання мікроісторії в макроісторичних явищах, зокрема ролі соціальних груп, окремої особи у війні, переживань та настроїв людей, які опинилися в окупації, виживання в межових умовах, обставин повсякденного життя тощо. Прикметно, що явищам мікроісторії в сучасному науковому дискурсі відводиться не ілюстративна, як було тривалий час, а «...цілком самостійна роль» [1, с. 284].

Актуальним видається вивчення проблеми спогадів як мікроявищ під час та після завершення війни / кризи як прояву історичної свідомості особи, проблеми життєвого вибору, формування світогляду, розуміння її почуттів, внутрішнього світу, обставин повсякденного життя, переживань тощо. В умовах кризових ситуацій / війн спогади є першою цілком закономірною рефлексією особи на травматичні події. Публічне оприлюднення власних думок / переживань працює водночас як інструмент зняття напруження

та пошуку соціальної підтримки. Автор спогадів прагне передати нащадкам чи сучасникам індивідуальний, здебільшого травматичний, досвід із різних мотивів. До них можна зарахувати природний інстинкт самозбереження, фіксацію пам'яті про себе, свої емоції, реакції тощо. Цим оповідач актуалізує в суспільстві нищівну природу війни, її жахіття, сподіваючись, що це допоможе якщо не зупинити їх, то бодай попередити про руйнівні наслідки.

Уже нині перед гуманітаристикою постають виклики, реагувати на які треба, не чекаючи закінчення війни. Біографіка, зокрема її мемуарний складник, мають допомогти й суспільству в цілому, і окремій людині — очевидцю / учаснику війни — осмислити та сприйняти реальне життя, що дасть змогу позбутися трагічного досвіду, набутого в умовах війни, зрозуміти своє місце в цих подіях. Дослідження та розуміння цих проблем відбувається в межах наукового й суспільно-політичного дискурсу та потребує об'єднання зусиль усіх частин українського соціуму.

Мета дослідження — проаналізувати основні масиви спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.) як мікроісторичних явищ у контексті інформаційно-комунікативного потенціалу, що репрезентують людину як ключову постать історичних подій; дати характеристику основних видавничих проєктів; виокремити жанрово-тематичні групи.

Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні контент- та дискурс-аналізу (методів аналізу та інтерпретації тексту), загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципів історизму, об'єктивності.

Наукова новизна дослідження полягає в розгляді комунікативного та інформаційного потенціалу, тематичної спрямованості, форм репрезентації спогадів про сучасну війну; розгляді діяльності наукової спільноти, громадської ініціативи та окремої особи зі створення, збирання мемуарних текстів та їх імплементації в суспільний та науковий простір.

Аналіз новітніх досліджень та публікацій. Незважаючи на досить короткий відтинок часу з моменту початку російсько-української війни (2014–2022 рр.), уже можна говорити про окремі напрацювання в цій царині. Зокрема, сценарії врегулювання збройного конфлікту на Сході України, специфіку сучасних військово-політичних конфліктів (гібридна, асиметрична війна) розглянув історик П. Гай-Нижник [2; 3]. Йому належить авторська концепція періо-

дизації та характеристика основних етапів війни з урахуванням не лише знакових воєнних дій, а й політичних (дипломатичних) аспектів, які також впливали на стан воєнно-політичних подій загалом та російсько-українського протистояння й війни зокрема [2]. Постколоніальну природу війни, що обумовлена імперським синдромом нинішньої Росії, розглянуто в дослідженні В. Смоля та О. Яся [10]. Про цивілізаційні виміри війни, ментальні та геополітичні зрушення, до яких вона призвела, дискутують історики та громадсько-політичні діячі (Я. Грицак, В. Кіпіані, Е. Ешпльбом, С. Громенко) на шпальтах авторитетних електронних ресурсів [4; 5; 8; 9]. Водночас спогадові наративи учасників та очевидців російсько-української війни 2014–2022 рр. у контексті інформаційно-комунікативного потенціалу, що репрезентують людину як ключову постать історичних подій, потребують окремого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Розтягнутість у часі російсько-української війни дає змогу розглянути наявний нині доробок у цій царині й виокремити основні форми репрезентації спогадових наративів у суспільстві, започатковані науковою спільнотою, громадською ініціативою, окремою особою. Можливості цифрової гуманітаристики (далі — ДН) сприяють миттєвому оприлюдненню в публічному просторі власних думок / переживань учасників / очевидців війни. Це працює одночасно як інструмент комунікації (автокомунікації, міжособистісної, міжпоколінневої, сімейної, фахової тощо), пошуку соціальної підтримки та як спосіб зняття напруження від переживання травматичних подій. Адже спогади (у форматі віртуальної розмови з близькими, інтерв'ю, телерепортажів, постів у соціальних мережах тощо) є першою цілком закономірною рефлексією сучасної людини на травматичні події (ті, що виходять за межі звичайного життєвого досвіду) та можливістю поділитися індивідуальним досвідом. Спогади по гарячих слідах мають здебільшого описовий характер того, що відбувається навколо, і своїх переживань — страху, паніки, розпачу, збудження, болю, безпорадності, безсилля, депресії тощо. Оцінка ситуації, свого місця в ній, переосмислення свого світосприйняття відбувається значно пізніше.

Результатом діяльності наукового співтовариства з формування корпусу джерел російсько-української війни став спільний видавничий проєкт Інституту національної пам'яті, Запорізького національного університету, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Запорізької об-

ласної державної адміністрації «Усна історія російсько-української війни». Цим проектом актуалізовано джерелознавчий і комунікативний потенціал спогадів у форматі спогаду-інтерв'ю для відтворення об'єктивної картини російсько-українського протистояння, які стали доступними всім охочим через оприлюднення видань на порталі Інституту національної пам'яті в розділі «Електронні видання» (лінк — <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya>)¹.

Використання можливостей ДН робить їх загальнодоступним і цінним інформаційно-комунікаційним ресурсом для науки, освіти і суспільства в цілому. Для всебічного висвітлення масштабу втягнутості українського суспільства у війну засновники проекту розділили учасників на кілька цільових груп. Серед них основну частину представляли військовослужбовці Збройних сил України, далі були представники Національної гвардії, бійці добровольчих батальйонів (серед них батальйони «Донбас» і «Айдар», полк «Азов», Добровольчий український корпус «Правий сектор», батальйони територіальної оборони), працівники служб Міністерства з надзвичайних ситуацій, поліції, прокуратури, учасники волонтерського руху, медики, переселенці. Такий підхід дав можливість показувати історію, якою вона є «...через, в першу чергу, квінтесенцію “окопної правди”» [7, с. 9–10] людей, що ризикували й ризикують сьогодні власним життям задля збереження незалежності України.

Поєднання наукового підходу та громадської ініціативи дало можливість створити архівну електронну колекцію — спеціальний Фонд 29 «АТО» («Антитерористична операція») у Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, де зберігаються всі записані усні історії, транскрипти, відео- та фотоматеріали. Таким чином створена передумова подальшого впровадження мемуарних джерел у наукові дослідження на основі авторитетного науково вивіреного джерела. Архівна колекція постійно поповнюється новими матеріалами, які стосуються перебігу збройного конфлікту на Сході України.

Значний масив спогадів про війну на Сході України, що були розміщені в соціальних мережах, із часом стає важкодоступним через алгоритми роботи ресурсів, зокрема постійне оновлення й подання більш актуальної / релевантної інформації для конкретного

---

¹ Усього оприлюднено п'ять випусків (останній, п'ятий, — 2019 р.).

користувача. Уже застаріла (хронологічно) інформація «спускається» глибоко «вниз». «Підняття» для наукового опрацювання потребує нових методичних рішень. Однак вони зіграли свою роль у подоланні травми через комунікацію в мережі для окремої особи й суспільства в цілому на час публікації.

Ефективнішими в тривалому збереженні текстів спогадів є державні ресурси, сайти громадських організацій та громад, новинні сайти, електронні ресурси. Зокрема, на сайті Державної прикордонної служби України розміщено спогади у форматі інтерв'ю «Ще-миє серце спогадами» від 06.07.2015 р. (лінк — <https://dpsu.gov.ua/ua/SHCHNemit-serce-spogadami/>). Сергій Гончаренко — старший прапорщик запасу, багатодітний батько, згадує про свою службу фельдшером у 2014 р. (хоч мав право не брати участі у війні) на кордоні Луганщини під постійними обстрілами ворожих «Градів» і мінометів. Ще один матеріал «Спогади про війну, яка розпочалась 2014-го» (лінк — <https://dpsu.gov.ua/ua/news/spogadi-pro-viynu-yaka-rozpochalas-2014-go>) подано у форматі відеозапису спогадів прапорщика Олександра Ходоса, одного з прикордонників, які 2014 р. без вагань вирушили на схід держави для посилення охорони українсько-російського кордону (від 07.08.2021 р.). Формат відеоінтерв'ю розширює діапазон впливу на глядача, адже вдало підібраний відеоряд та музичний супровід, спогади батьків підвищують емоційне сприйняття та занурюють у долю окремої людини. На сайті Міністерства оборони України («З війни є такі спогади, які я б заховала в далеку шухляду мозку...», лінк — <https://armyinform.com.ua/2020/03/07/z-vijny-ye-taki-spogady-yaki-ya-b-zahovala-v-daleku-shuhlyadu-mozku/>) ділиться спогадами санінструкторка батареї управління та артилерійської розвідки бригадної артилерійської групи Алла Йовенко, яка зі своїм підрозділом пройшла значний шлях Луганщиною та Донеччиною. На її шляху було чимало випробувань, але деякі моменти запам'яталися назавжди: «Ви, напевно, хочете почути від мене про мого першого “двохсотого”? — змінилося обличчя жінки, коли я почав розпитувати про епізоди, що найбільше запам'яталися. — То був хлопець, який під час обстрілу угорів від порохових газів... Намагалися ми його врятувати, але... не змогли... А потім був 19-річний хлопчина, якому снайпер влучив у лоб... Ми з лікарем інтубували його й вертольотом перевезли до Харкова, де юнак протягнув ще дві доби... Важко все це... Особливо він запам'ятався, цей, другий... У мене ж син того ж року... Знаєте,

такі спогади я заховала у найдальшу шухляду в мозку й ніколи її не відкриваю...». Дослідження цих наративів, записаних у форматі спогаду-інтерв'ю (текст, відео), малюють війну очима безпосередніх учасників, які дивляться на неї через призму особистого сприйняття та емоційно діляться конкретними фактами зі свого воєнного життя, що підвищує їх вплив на читача / глядача і свідчить про їхній комунікативний потенціал.

Якщо йдеться про події після 24 лютого 2022 р., то вже нині можемо говорити про активне використання спогадів як інструменту комунікації (із рідними, знайомими, широким загалом) і не зовсім свідоме, або навпаки — цілком свідоме намагання застосувати їх для подолання, насамперед — психологічної травми. Про це свідчить велика кількість спогадів, оприлюднених у мережі, які написані в різних форматах, жанрах і присвячені окремій тематиці. Потенціал ДН дає змогу вмить їх оприлюднити на різноманітних ресурсах. З огляду на інтенції авторів / інтерв'юєрів спогади представлені у формі тексту або спогаду-інтерв'ю, що записано в аудіо- чи відеоформаті. У цілому, застосовуючи тематично-жанровий підхід, можна виокремити групи спогадів про російсько-українську війну:

- *щоденникові / щоденні записи* (більше характерні для соціальних мереж «Інстаграм» і «Фейсбук») про життя в умовах війни;
- *спогади про перший день війни*, який розділив життя всіх українців на *до* та *після* (адже все, що ми відчували, думали, на що сподівалися та про що мріяли, того ранку назавжди змінилось);
- *ретроспективні спогади про Другу світову війну*;
- *спогади людей із тимчасово окупованих територій про травматичні події*, що їх збирають вітчизняні й міжнародні органи та організації для документування злочинів проти людяності з подальшим поданням до Міжнародного кримінального трибуналу;
- *дитячі спогади*;
- *літературні спогади в жанрі non-fiction*.

Найбільша група спогадів — *це щоденникові / щоденні записи* (із фотоілюстраціями) від першої особи в соціальних мережах очевидців війни з описом цілком звичайних обставин побутового життя, зовнішнього вигляду населених пунктів, розмов у чергах тощо. Вони знаходять своїх читачів, згуртовують людей і дають їм моральні та фізичні сили подолати важкі часи.

Щодо другої групи — *спогади про перший день війни*, то інформативною ілюстрацією є наративи, розміщені на сайті Громадського

радіо «“Нас бомблять. Почалося”»: спогади команди Громадського радіо про ранок 24 лютого», оприлюднені 24 травня 2022 р. (лінк — <https://hromadske.radio/publications/1034995>), які дають змогу нам подивитися на події першого дня очима двадцяти співробітників Громадського радіо. Інформація про початок війни заскочила всіх за різних обставин: хтось мирно бачив останній передранковий сон, хтось прокинувся на роботу, а дехто тільки ліг спати. Вони відображають переживання, насамперед молоді, за долю країни, за своїх батьків та майбутнє. Правозахисниця, юристка і письменниця Лариса Денисенко згадує цей момент так: «Я обійняла батьків, які з дітей Другої світової війни перетворилися на літніх людей війни, назва котрої — Геноцид українського народу». Журналістка та ведуча Єлизавета Цареградська, яка проживала на Київщині, пише: «Страшно. Їхати не хочу. Наступного дня чоловік переконає, що маємо поїхати. Це моя хата. Я купила її рік тому. Тут усе так, як мені подобається. Я пила ранкову каву на ганку і думала, що помирати хочу тут. Від старості, а не російських бомб. Ми поїхали. Перед тим я стояла і дивилася на свій будинок. Не знаючи, чи побачу його ще раз».

Третя група — *ретроспективні спогади про Другу світову війну*, які сколихнули події сучасної війни, більше характерні для інформаційних ресурсів газет, телерадіопередач у форматі записаних спогадів-інтерв'ю. Зокрема, кореспондент «The Guardian» взяв інтерв'ю в мешканців будинку для літніх людей с. Чайки, що поблизу Бучі та Ірпеня, і розмістив його 8 травня 2022 р. (лінк — <https://www.theguardian.com/world/2022/may/08/ukraine-kharkiv-battle-evokes-memories-second-world-war>) — «“I am filled with hate”: Kharkiv battle evokes memories of Second World War»². У ньому вміщено розповіді про те, як теперішні літні люди допомагали радянській армії, коли боролися проти нацистської Німеччини в Харкові, і як повномасштабне російське вторгнення та обстріли повертають їм спогади про Другу світову. Зокрема, 99-річна Людмила Лиштванова була волонтеркою і допомагала Червоній армії. Вона згадує, як підбирала

---

² Передруковане Громадським радіо українською мовою 11 травня 2022 р.: «“Я переповнена ненавистю”: як російські обстріли повертають спогади про Другу світову війну» (лінк — <https://hromadske.radio/publications/ya-perepovnena-nenavystiu-iaak-boi-za-kharkiv-nahadiuut-pro-druhu-svitovu-viynu-99-richnij-kharkiv-iantsi>).

снаряди та боеприпаси, що не розірвалися, аби розчистити вулиці для подальших боїв: «Прибирали навіть з дахів будівель. Ми боролись за нашу землю» (лінк — <https://hromadske.radio/publications/ya-pererovnena-nenavystiu-iak-boi-za-kharkiv-nahadiuit-pro-druhu-svitovu-viynu-99-richniy-kharkiv-iantsi>). Прикметним є те, що ця група спогадів широко транслюється для європейського читача. Це доносить правду про жахіття війни в Україні та сприяє налагодженню комунікації між народами. Цей масив спогадів є свідченням того, як історична травма, що була захована в підсвідомості майже 80 років, має здатність актуалізуватися новими трагічними подіями.

Четверта група наративів — *спогади людей з тимчасово окупованих територій про травматичні події*, що їх збирають вітчизняні й міжнародні органи та організації для документування злочинів проти людяності з подальшим поданням до Міжнародного кримінального трибуналу. Можна навести приклад діяльності французької організації «Яхад — Ін Унум» («Yahad — In Unum»), яка протягом 20 років досліджувала й документувала факти геноциду та інші масові злочини, скоєні нацистами під час Другої світової війни. Після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Патрік Дебуа, католицький священник і президент цієї організації, реалізує проєкт «Розслідування воєнних злочинів Росії: збір доказів». Це дуже специфічний вид спогадів, використання якого буде дозволено лише спеціальним організаціям та органам влади, оскільки вони стосуються масових убивств, катувань та гвалтувань цивільних, а згодом стануть джерельною базою для наукового вивчення соціально-психологічних наслідків війни.

П'ята група — *дитячі спогади* про війну. Весь світ облетів щоденник 8-річного хлопчика, який жив у блокадному Маріуполі³. Школяр назвав свої записи «Війна». Фрагменти щоденника, написані у звичайному зошиті в клітинку, малюють жахливі картини війни, які авторові довелося пережити («У мене рана на спині, видрана шкіра. У сестри — поранення голови. У мами — видране м'ясо на руці і дірка в голові», «У мене помер дідусь», «У мене вмерла бабуся Галя, дві собаки і улюблене місто Маріуполь»). Здається, автор що-

---

³ Записи були опубліковані мешканцем Маріуполя Євгеном Сосновським у мережі «Фейсбук» (лінк — <https://www.facebook.com/evgeny.sosnovsky/posts/5107493516005560>) та передруковані на сайті «Українська правда» (лінк — <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/4/248508/>).

денника лише фіксує події, які відбуваються навколо, але, швидше за все, ця стисла форма викладу дає йому можливість упоратися зі страхіттями війни. А намагання все «розповісти» щоденнику є формою подолання психологічної травми. До особливостей дитячих спогадів про війну можна зарахувати намагання хлопчика знайти позитивні моменти в його повсякденному блокадному житті. Наприклад, він пише: «Я добре поспав, проснувся та посміхнувся»; «У мене з'явилася подруга Віка, весела, і вона наш сусід, у неї гарні батьки»; «У мене скоро день народження» (цей запис доповнює малюнок із гостями та тортом). Привертає увагу відсутність емоцій у записах, однак щоденниковий жанр цього і не передбачає, лише ілюстрація до згадки про день народження вказує на позитивні емоції, пов'язані з досвідом святкування його в мирні часи. Концентрація на простому описі трагічних подій та згадування позитивних моментів є інтуїтивним намаганням «вилити» весь негатив на папір та підбадьорити себе добрими новинами. Дитячі спогади потребують докладного фахового вивчення, щоб зрозуміти шляхи подолання психологічної травми, яка зовні може себе довго не проявляти, але згодом — мати віддалені наслідки.

До шостої групи спогадів можна зачислити великий масив *художньої літератури у жанрі «non-fiction»*, яка заслуговує на окремий розгляд. Зазначу лише, що, крім традиційних книжкових видань, увагу привертають інтернет-проекти. Зокрема, електронний ресурс «Суспільне. Культура» започаткував серію художніх нарисів від захисників «Нотатки військових». Основну ідею проекту чітко прописав головний редактор сайту Євгеній Морі: «“Нотатки військових” — це безпосередня рефлексія від учасників та учасниць бойових дій. Вони виконують різні завдання як на полі бою, так і в тилу, але всі як один об'єднані метою захистити Україну від російських окупантів. Їхній емоційний досвід у чомусь здатен краще передати загальний стан війни, ніж нескінченна стрічка актуальних новин. Виходить такий собі зріз, мистецький меридіан, який не встиг віддалитися від подій емоційно, а тому ці тексти, навіть максимально у чомусь побутові, так цікаво досліджувати» [6]. Для нас вагомим є той факт, що документальною основою цих нарисів є спогади безпосередніх учасників воєнних подій, які дають суспільству та науковій спільноті живий фактографічний матеріал від першої особи. Ці матеріали згодом стануть джерельною базою для дослідження мікровимірів життя країни в період війни.

Загалом науковий та комунікаційний потенціал спогадів кожної з виокремлених груп різний, але достеменно можна сказати, що гібридний характер агресії потребує від держави, науковців, суспільства застосування різноманітного інструментарію для розуміння змін, які відбуваються в країні, та подолання соціально-психологічних і культурних наслідків війни. Спогади відіграють у цьому процесі важливу роль, оскільки дають мікроісторичні зрізи суспільства. Зараз ми перебуваємо лише на початку важкої та системної праці — збирання (із наступним документуванням) спогадів для подальшого їх використання науковою гуманітарною спільнотою, щоб з'ясувати різноманітні / гібридні прояви війни (політичні, економічні, соціальні, культурні, гуманітарні тощо). Для ефективності такої праці потрібно залучити до цього якомога ширше коло працівників наукової, музейної, бібліотечної спільноти та ініціативних представників громадськості. Об'єднавчою ідеєю, навколо якої буде гуртуватися суспільство, може стати задум створення єдиного інформаційного ресурсу із сучасними системотехнічними рішеннями з умовною назвою «Російсько-українська війна в спогадах». Це дасть змогу не втратити масиви спогадових наративів для наступників і згуртувати суспільство навколо ідеї модерної української держави, погляд якої спрямований в успішне майбутнє. Тут справедливими видаються слова ізраїльського історика Юваля Ноя Харарі: «...щоб насолоджуватися миром, нам необхідно, щоб майже кожен робив правильний вибір. І навпаки, невдалий вибір хоча б однієї сторони може призвести до війни» [11]. А спогади є найемоційнішою (і тому дуже важливою) складовою частиною культурного національного ресурсу для комунікації в суспільстві, тяглості національної історії та пам'яті. Особливої уваги потребує системна робота науковців і держави з травматичними спогадами задля подолання колективної травми через відмежування від минулого й зосередження уваги на позитивному майбутньому. Для цього потрібні фахові розробки соціальних психологів для роботи з різними групами суспільства.

Висновки. Спогади про російсько-українську війну, у яку була втягнута Україна з 2014 р., розглянуто на прикладах окремих наративів, громадських та наукових проєктів, книжкових серій, які демонструють розуміння їх комунікативного потенціалу як важливого історико-біографічного джерела, інформаційного ресурсу для згуртування суспільства, чинника формування переможної стратегії поведінки, віри в перемогу, інструменту подолання суспільної, націо-

нальної, культурної, історичної та індивідуальної травми. Зазначено, що вивчення дій окремих представників суспільства, різноманітних спільнот (мікрорівень історії) у кризові часи через спогади є основою для ширших узагальнень (макрорівень історії).

В умовах ДН спогади стають доступні широкому загалу, що працює одночасно як інструмент комунікації (автокомунікації, міжособистісної, міжпоколінневої, сімейної, фахової тощо), соціальної підтримки та спосіб зняття напруження від переживання травматичних подій. Спогади по гарячих слідах мають здебільшого описовий характер того, що відбувається навколо, і своїх переживань — страху, паніки, розпачу, збудження, болю, безпорадності, безсилля, депресії тощо. Оцінка ситуації, свого місця в ній, переосмислення світосприйняття, культурних цінностей відбувається пізніше.

На основі жанрово-тематичного принципу виділено основні групи спогадів: *щоденникові / щоденні записи* (у соціальних мережах); *спогади про перший день війни*; *ретроспективні спогади про Другу світову війну*; *спогади людей із тимчасово окупованих територій про травматичні події*; *дитячі спогади*; *літературні спогади в жанрі «non-fiction»*.

Перед сучасною науковою спільнотою постали такі завдання відповідно до викликів, спричинених новою військовою агресією Росії проти України: продовження пошуку, зберігання, оприлюднення з використанням можливостей ДН спогадів учасників та очевидців війни; імплементація їх у науковий та суспільний простір; вироблення новітніх методик створення (у жанрі спогаду-інтерв'ю) та архівування спогадів безпосередніх учасників і сучасників, не чекаючи закінчення війни.

1. Верменич Я. Макро-, мезо-, мікропідходи в історіографічному аналізі: концептуальний плюралізм / Ярослава Верменич // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 282–287.
2. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація / Павло Гай-Нижник // Українознавство. – 2022. – № 1. – С. 51–76. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.255750](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.255750)
3. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов / Павло Гай-Нижник, Леонід Чупрій // Українознавство. – 2016. – № 4. – С. 103–121. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(61\).2016.140956](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(61).2016.140956)

4. Громенко С. «Ментальна війна». До чого готується Росія і до чого слід готуватися Україні? / Сергій Громенко // НВ. – 20 травня [2022]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-putina-yak-vigratimentalnu-viynu-proti-rosiji-novini-ukrajini-50243758.html> – Назва з екрана.
5. Ешпльбом Е. Війна не закінчиться, доки Путін не програє / Енн Ешпльбом // Локальна історія. – 24 травня 2022. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/enn-epplbom-viina-ne-zakinchitsia-doki-putin-ne-prograie/> – Назва з екрана.
6. Морі Є. «Нотатки військових»: на сайті Суспільне Культура стартувала серія художніх нарисів від захисників / Євгеній Морі // Суспільне. Культура. – 15 липня [2022]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/260880-notatki-vijskovih-na-sajti-suspilne-kultura-startovala-seria-hudoznih-narisiv-vid-zahisnikiv/> – Назва з екрана.
7. Мороко В. Усна історія сучасної війни: погляд на три роки назад / В. Мороко // Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки). – Київ : К.І.С., 2017. – Вип. 3. – С. 9–10.
8. Мусаєва С. Ярослав Грицак: Україна стане новим центральноєвропейським тигром : [інтерв'ю] / Севіль Мусаєва, Алім Алієв // Українська правда. – 1 травня 2022. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/1/7343225/> – Назва з екрана.
9. Руденко Є. Спецоперація «Дерусифікація». Інтерв'ю з головним редактором «Історичної правди» Вахтангом Кіпіані / Євген Руденко // Українська правда. – 25 квітня 2022. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/25/7341708/> – Назва з екрана.
10. Смолій В. А. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму / В. А. Смолій, О. В. Ясь // Вісник Національної академії наук України. – 2022. – № 6. – С. 3–16. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003>
11. Харарі Ю. Н. Чому війна в Україні стосується кожного на Землі, а Путін може відібрати у людства головне досягнення / Юваль Ной Харарі // НВ. – 15 березня [2022]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/viyna-rosiji-v-ukrajini-chomu-vona-zminit-svit-dumka-istorika-yuvalya-noya-harari-50225238.html> – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Vermenych, Ya. (2014). Makro-, mezo-, mikropidkhody v istoriohrafichnomu analizi: Kontseptualnyi pliaralizm [Macro-, meso-, micro-approaches in historiographical analysis: Conceptual pluralism]. *Ukraine–Europe–World. Series: History, International Relation*, 10, 282–287. [In Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2022). Rosiisko-ukrainska viina – viina za zhyttia (2014–2022 rr.): periodyzatsiia [Russian-Ukrainian War – war for life (2014–2022):

- Periodization]. *Ukrainoznavstvo*, 1, 51-76. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.255750](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.255750) [In Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P., & Chuprii, L. (2016). Rosiisko-ukrainska viina: Osoblyvosti rozviazannia viiskovo-politychnoho konfliktu na Skhodi i Pivdni Ukpainy za suchasnykh heopolitychnykh umov [Russian-Ukrainian War: Specifics of solving the military and political conflict in Eastern and Southern Ukraine under current geopolitical conditions]. *Ukrainoznavstvo*, 4, 103-121. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(61\).2016.140956](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(61).2016.140956) [In Ukrainian].
  4. Hromenko, S. (2022, May 20). "Mentalna viina". Do choho hotuietsia Rosiia i do choho slid hotuvatytsia Ukraini? ["Mental war". What is Russia preparing for and what should Ukraine prepare for?]. *NV*. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/opinion/viy-na-putina-yak-vigrati-mentalnu-viyenu-proti-rosiji-novini-ukrajini-50243758.html> [In Ukrainian].
  5. Epplbom, E. (2022, May 24). Viina ne zakinchytsia, doky Putin ne prohraie [The war will not end until Putin loses]. *Lokalna Istoriiia*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/statti/enn-epplbom-viina-ne-zakinchitsia-doki-putin-ne-prograie/> [In Ukrainian].
  6. Mori, Ye. (2022, July 15). "Notatky viiskovykh": Na saiti Suspilne Kultura startovala seriiia khudozhnykh narysiv vid zakhysnykiv ["Notes of the military": A series of artistic essays by defenders has been launched on the website Suspilne Kultura]. *Suspilne. Kultura*. Retrieved from <https://suspilne.media/260880-notatki-vijskovih-na-sajti-suspilne-kultura-startovala-seria-hudozhnih-narysiv-vid-zahisnykiv/> [In Ukrainian].
  7. Moroko, V. (2017). Usna istoriia suchasnoi viiny: Pohliad na try roky nazad [Oral history of modern warfare: A look back three years]. In *Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014-2016 roky)* [Oral history of Russian-Ukrainian War (2014-2016)] (Is. 3, pp. 9-10). Kyiv, Ukraine: K.I.S. [In Ukrainian].
  8. Musaieva, S. (2022, May 1). Yaroslav Hrytsak: Ukraina stane novym tsentralnoevropeiskym tyhrom [Yaroslav Hrytsak: Ukraine will become the new Central European tiger]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/1/7343225/> [In Ukrainian].
  9. Rudenko, Ye. (2022, April 25). Spetsoperatsiia "Derusyifikatsiia". Interviu z holovnym redaktorom "Istorychnoi pravdy" Vakhtanhom Kipiani [Special operation "Derussification". Interview with the editor-in-chief of "Historical Truth" Vakhtang Kipiani]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/25/7341708/> [In Ukrainian].
  10. Smolii, V. A., & Yas, O. V. (2022). Suchasna rosiisko-ukrainska viina u svitli postkolonializmu [The contemporary Russian-Ukrainian War in the light of postcolonialism]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*, 6, 3-16. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003> [In Ukrainian].
  11. Kharari, Yu. N. (2022, March 15). Chomu viina v Ukraini stosuietsia kozhnogo na Zemli, a Putin mozhe vidibraty u liudstva holovne dosiahnennia

[Why the war in Ukraine affects everyone on Earth, and Putin can take away from humanity the main achievement]. NV. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/viy-na-rosiji-v-ukrajini-chomu-vona-zminit-svit-dumka-istorika-yuvalya-noya-harari-50225238.html> [In Ukrainian].

Рукопис одержано 27.06.2022 р.

Nadiia LYUBOVETS, Candidate of Sc. (History), Head of the Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Informational and communicative potential of memories about the Russian-Ukrainian War (2014-2022).

The purpose of the study is to analyze the main arrays of memories about the Russian-Ukrainian War (2014-2022) in the context of information and communication potential, representing a person as a key figure in historical events. *The research methodology* is based on the application of the content and discourse of analysis (methods of analysis and interpretation of the text), general scientific methods of systematization and classification, the principles of historicism, and objectivity. *The scientific novelty* of the study consists in considering the communicative and informational potential, thematic orientation, forms of presentation of memories of the modern war; consideration of the activities of the scientific community, public initiative and individuals in the creation, collection of memoir texts and their implementation in the public and scientific space. **Conclusions.** Memories of the Russian-Ukrainian War (2014-2022) considered through the analysis of public and scientific projects, individual narratives that demonstrate an understanding of their communicative and informational potential in the context of historical and biographical source studies, the formation of a national information space and an important content resource for overcoming social, national, cultural, historical and individual trauma. Under the conditions of DH, memories become available to the general public, working simultaneously as a communication tool (auto-communication, interpersonal, intergenerational, family, professional, etc.), social support, and a way to relieve stress from experiencing traumatic events. The necessity of developing the latest methods of searching and storing the memories of contemporaries for further scientific processing with subsequent implementation in the scientific and public space is noted. It is noted that the study of the actions of individual representatives of society, diverse communities (micro-level of history) in times of crisis due to memories is the basis for broader generalizations (macro-level of history).

Key words: Russian-Ukrainian War (2014-2022), memoirs, memories of the war, communication, information resource.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

<https://doi.org/10.15407/ub.23.059>
УДК 929-055.2:930.1 Луїза Арнер Бойд

Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>
larysa.buryak@gmail.com

БІОГРАФІЯ КРИЗЬ ОПТИКУ МИСТЕЦТВА ФОТОГРАФІЇ: КОЛЕКЦІЯ ЛУЇЗИ АРНЕР БОЙД ЯК ВІЗУАЛІЗАЦІЯ АВТОРСЬКОГО СВІТУ

Мета дослідження — реконструювати біографічний світ Луїзи Арнер Бойд (1887–1972) — відомої американської мандрівниці, дослідниці Арктики і фотографки через перепрочитання унікальної колекції світлин, зроблених нею в західній Україні на початку 1930-х років. **Наукова новизна** полягає в розкритті потенційних можливостей фотографічної колекції, обраної відправною точкою та інструментом реконструювання біографічного світу Л. А. Бойд у вимірі «біографічної ілюзії» (П'єр Бурд'є). Актуалізовано ключову ідею «біографічної ілюзії», відповідно до якої біографічні факти розглянуто з позицій релятивізму, що звільняє від умовностей їхнього жорсткого переповідання, даючи змогу відносно вільно оперувати гіпотезами в аналізі візуальних джерел. Колекцію світлин інтерпретовано як «фотографічне послання» (Ролан Барт) та різновид авторського тексту, що відкриває нові можливості для відтворення уявної біографічної реконструкції її авторки — оптимістично налаштованої, успішної та впевненої в собі жінки із вишуканим естетичним смаком, яка реалістично сприймала тогочасний світ таким, яким він був. Водночас уперше масив фотографій, що зберігається в діджиталізованому вигляді в бібліотеці університету Вісконсин-Мілуокі в США, репрезентовано як феномен авторської візуальної антропології та проаналізовано як своєрідне перехрестя американського й українського культурних світів, як американський жіночий погляд на західноукраїнський соціум початку 1930-х років. **Основою методології** є біографічний підхід, культурологічні, мистецтвознавчі, антропологічні, джерелознавчі методи та прийоми дослідження з акцентом на аналогію, асоціацію, наукову інтуїцію.

Висновки. Фіксуючи моменти життя західноукраїнського суспільства як певні культурні коди, колекція світлин водночас розкриває риси характеру, світоглядні орієнтири, преференції та художні смаки Л. А. Бойд, що є маркерами її біографічного світу в парадигмі «життя як подорож», де винятковість та протестність постають основним кредо.

Ключові слова: Луїза Арнер Бойд, біографічний світ, «біографічна ілюзія», фотографічна колекція, «фотографічне послання», західноукраїнський соціум.

Коли губляться знімки й портрети,
проявляється оця наша цілковита безборонність перед часом.
Станіслав Лем. Високий Замок

«Біографічна ілюзія»

Невелике есе «Біографічна ілюзія» відомого французького соціолога П'єра Бурдьє, що з'явилося у другій половині 1980-х, коли світ розпочав невпинний рух до свого глобального переформатування, спричинило неоднозначну реакцію наукової спільноти. Ті, хто здійснював біографічні дослідження, закидали вченому навмисну провокацію і навіть дорікали необізнаністю в цій сфері. Але непрозорість мови та віддаленість у часі не зменшують актуальності основного меседжу вченого. Ключова ідея, яку автор озвучує, — це глибокий сумнів щодо можливості об'єктивної ретрансляції життя особи — ідеться про автобіографію чи біографію. Ретрансльована (авто)біографія, на думку П. Бурдьє, не може бути нічим іншим, як «ілюзією». Попри провокативність та неоднозначність твердження, воно не є безпідставним, адже в процесі відтворення / реконструкції життя людини, її дій, учинків, характеру, емоцій навряд чи можна уникнути ілюзорності, спричиненої різними обставинами та мотиваціями.

У цьому контексті варті уваги і міркування Станіслава Лема, до яких відомий польський письменник вдається у своїх спогадах «Високий Замок», реконструюючи власну біографію в координатах міського простору Львова початку ХХ ст. С. Лем був переконаний у відносності (авто)біографічної конструкції. Майстерно розставляючи акценти, які П. Бурдьє лише окреслив абстрактно, він наголошував, що ані прозаїк, ані біограф не можуть обмежуватися тільки переліком біографічних фактів на кшталт укладеного реєстру. Життя, на думку письменника, не є формою, де панує порядок. Зазвичай у реальному житті багато несподіваного, яке руйнує штучну уявність життєвої усталеності й виводить її за межі панівних міфологем. С. Лем був

переконаний, що надмірність порядку у відтворенні реальності подає її ідеалістичну картину: «Скажімо, підкреслюючи пасторальність, невинність дитинства, ми конструюємо міф про “безгрішні літа”. І навпаки, відкинувши це, щоб обмежитися суто біографічним підходом, бо саме це нас тут цікавить, ми створимо світ дітей — маленьких чудовиськ. Не може бути й мови про те, щоби хтось, зневаживши всі правила, виклав “усе”. Адже селекція присутня завжди й розрізняється тільки вибором критеріїв» [5, с. 58].

Аналізуючи та реконструюючи життя свого героя, дослідник змушений дотримуватися відбору / «селекції» біографічних фактів. Так само він не звільнений від ілюзорності власних уявлень щодо об'єкта дослідження. Найскладнішою, як відомо, залишається потреба відокремити й розмежувати власні уявлення, мрії, надії, життєвий досвід і світосприйняття від внутрішнього світу та емоційних переживань особи, котра опинилась у фокусі наукових студій. Ба більше, можлива упередженість підсилюється та загострюються історичною дистанцією, на відстані якої відбувається осмислення біографії. Адже достеменно відомо, що час змінює наші уявлення як про минуле, так і про сучасне життя людини на тлі подій, змушуючи щоразу розглядати біографію під іншим кутом зору.

Звернення до меседжу П. Бурдье «біографічна ілюзія» і міркування з цього приводу зумовлені вивченням та спробою реконструкції біографічного світу американської мандрівниці і фотографки Луїзи Арнер Бойд (1887–1972) із використанням її фотографічної колекції. Вона відома передусім як дослідниця Арктики й Гренландії, котра упродовж майже тридцяти років, із 1926 до 1955 р., брала участь у семи Арктичних експедиціях і яку називали «Леді Арктика», «Королева льоду», «Арктична Діана», «Крижана леді». Але 1934 р. в житті Л. А. Бойд відбулася подія, яка змінила начебто визначений та усталений арктичний вектор її подорожей. Її було обрано делегаткою Міжнародного географічного конгресу у Варшаві, що стало підставою для поїздки в Польщу, до складу якої на той час входили західноукраїнські землі.

У такий спосіб далека від України за своїм народженням та пріоритетними уподобаннями Л. А. Бойд несподівано для себе на початку 1930-х років опинилася на території західної України, уперше в житті зіткнувшись зі світом української культури. Упродовж тримісячної подорожі польською провінцією вона відвідала багато міст і містечок західної України, фотографуючи повсякденне життя,

традиції, елементи народної культури. До списку міст, які їй вдалося відвідати, потрапив і Львів.

Результатом подорожі стала унікальна колекція фотографій — понад дві тисячі світлин. Основний масив цих світлин у діджиталізованому вигляді зберігається в бібліотеці університету Вісконсин-Мідуокі в США [10].

Колекція світлин, які зафіксували тогочасну українську дійсність, обрана відправною точкою дослідження та інструментом для реконструкції біографічного світу Л. А. Бойд. Перепрочитуючи світлини майже столітньої давності, спробуємо зрозуміти зафіксовані й приховані контексти і на цій основі змоделювати якщо не цілісну картину, то принаймні окремі елементи внутрішнього світу їхньої авторки.

Нині зацікавленість життям Л. А. Бойд, насиченого екстремальними подіями, переважно демонструє англомовне наукове середовище [7; 8]. В українському науково-публіцистичному дискурсі майже немає досліджень, присвячених цій неординарній особі. Її колекція все ще лишається недослідженою в репрезентаційному сенсі й неосмисленою як феномен авторської візуальної антропології, окрім хіба що поверхових оглядів, які нещодавно з'явилися в мережі Інтернет [6]. Але, враховуючи те, що біографічний світ цієї маловідомої в Україні американської мандрівниці й фотографки опинився на певний час перехрестям американського й українського культурних світів, її біографія, як і фотографічна спадщина, безумовно, цікаві для сучасної вітчизняної читацької аудиторії.

Концепт «біографічний світ» останнім часом активно використовують у біографічних дослідженнях. Він став зручним в інструментарії науковців, даючи змогу в ширшому форматі вивчати біографію як феномен [1; 3; 4]. У сучасній українській історіографії «біографічний світ» запропоновано інтерпретувати як «культурний світ» людини, її «комунікаційну модель», «культурний простір, у якому особа переміщується між професійною та побутовою, приватною та публічною сферами» [3, с. 79].

«Фотографічне послання»

Отже, біографічний світ Л. А. Бойд запропоновано розглядати крізь оптику її фотокамери. Але перше питання, яке постає на цьому тлі, стосується підстав, що надають можливість інтерпретувати колекцію як відображення внутрішнього світу їхньої авторки. Розмірковуючи з цього приводу, насамперед згадаємо тезу ще одно-

го відомого французького вченого, семіолога Ролана Барта, який пропонував розглядати фотографію як «фотографічне послання», яке має бути не лише прочитане, а й декодоване за допомогою власної системи. Але про що чи про кого розповідає «фотографічне послання» і що вважають пріоритетним у ньому: зображення / сюжети чи, можливо, особу автора, який перебував по інший бік камери й тінь якого невідступно переслідує колись зроблений ним фотографічний витвір?

Зрозуміло, що однозначної відповіді на це питання немає. Пріоритетність визначається метою, якої хоче досягнути дослідник. Але беззаперечно, що у «фотографічному посланні» особа автора не менш важлива, аніж сюжет. Адже фотографія — це один із різновидів авторського тексту. Різноманітний, складний, багатосюжетний, він своєрідно візуалізує голос та внутрішній світ автора, відтворює його особистісну картину навколишнього середовища.

Зауважимо, що реконструкція будь-якої біографії передбачає обережне ставлення до гіпотез, припущень та висновків. Біографія американської мандрівниці, яка присвятила своє **життя** екстремальним експедиціям, вибудовуючи його за сценарієм **«життя як подорож»**, потребує особливої прискіпливості та прийомів, що зумовлюють врахування багатьох чинників. Ідеться насамперед про темпоральні та культурні виклики епохи, психоемоційні стани та спричинені ними мотивації, що зумовлювали основні повороти в біографії, визначаючи та корегуючи їх відповідно до суспільних трансформацій та домінантних рис характеру.

Біографічний світ цієї жінки, що вибудовувався на ґрунті захоплення арктичними подорожами та фотографією, віддзеркалює насамперед знакові суспільно-культурні тенденції початку ХХ ст. Як відомо, це був «героїчний», або «золотий» час у вивченні Північного та Південного полюсів, коли людство почало все глибше проникати в майже невідомий арктичний світ із його суворим кліматом та підступною природою. Передусім це була територія чоловічих інтересів і чоловічого втручання в крижаний простір. Поява жінки в чоловічому середовищі, яке асоціювало себе з арктичними подорожами, була швидше за все неординарним явищем і викликом традиційним уявленням про «жіночі» й «чоловічі» сфери діяльності. Отже, життя Л. А. Бойд відбувалось у парадигмі винятковості, своєрідного виклику і протесту проти консервативних упереджень щодо призначення та покликання багатой та привабливої жінки. Тому й рекон-

струкція її біографічного світу можлива в координатах моделі, де винятковість та протестність постають її життєвим кредо.

Захоплення фотографією, так само як і арктичними подорожами, перебувало в центрі тогочасних соціокультурних процесів. Початок ХХ століття був знаковим у розвитку фотографії, яка стала надзвичайно популярною, конкуруючи з іншими візуальними видами мистецтва. Відвойовуючи «місце під сонцем», фотографія утворювала власний простір, що заповнювався професійними школами та студіями, виставковими салонами, створенням середовища культових майстрів як у Європі, так і в Америці ¹.

Водночас на хвилі поширення феміністичних настроїв та гасел гендерної рівності фотографією почали захоплюватися жінки. Талановиті мисткині розглядали фотографію як один зі шляхів самореалізації, спосіб бути поміченими в суспільстві, а також як джерело заробітку та фінансової незалежності. Серед жінок, що голосно заявили про себе в американському фотографічному просторі, були, зокрема, Джорджія О'Кіф ², Імоджен Каннінгем ³, Доротея Ланж ⁴.

Великий вплив на Л. А. Бойд мав визнаний фотограф Ансель Адамс (1902–1984) — один із найкращих тогочасних майстрів природнього ландшафту. Завдяки йому Л. А. Бойд змогла опанувати секрети різноманітних прийомів фотографії та значно покращити свою фотографічну майстерність [7, с. 483]. А. Адамс — один із очільників

¹ Одним із таких був видатний американський фотограф Альфред Штігліц (1864–1946), завдяки роботам якого фотографія стала визнаним видом мистецтва.

² Джорджія О'Кіф (1887–1986) — знакова постать американського модернізму, талант якої втілювався не лише в живописі, а й у фотографії. Більше відома як художниця. Дружина Альфреда Штігліца, який став для неї промоутором її фотографічної кар'єри, а вона — музою його фотографічних шедеврів.

³ Імоджен Каннінгем (1883–1976) входила до складу каліфорнійської групи «f /64», створеної в Сан-Франциско на початку 1930-х, мала репутацію талановитої портретистки, а також активістки жіночого руху, практикувала різні жанрові композиції залежно від історичних контекстів, експериментувала з оголеним тілом. Особливе визнання і світову славу здобула завдяки своїм ботанічним сюжетам. Останній проєкт, що лишився незавершеним, був присвячений життю після 90 років.

⁴ Доротея Ланж (1895–1965) відома фотографічними портретами, що поширювалися впродовж доби Великої депресії. Моделями її фотодокументальних репортажів були люди, які переживали стрес, стан відчаю через безробіття, бідність, майбутню невизначеність. Той факт, що перша виставка фотографічних робіт, яка принесла Доротей Ланж відомість і репутацію майстрині документальної фотографії, відбулась 1934 р., тобто саме в той рік, коли Л. А. Бойд фотографувала кричущу бідність українських селян на львівському ринку, є цікавим і водночас знаковим та символічним збігом.

відомої каліфорнійської групи фотографів «f /64», яка, практикуючи модерністські форми у фотографії, прагнула чіткості зображення та життєвої документальної достовірності. Ці прийоми фотографії були особливо важливі для Л. А. Бойд під час експедицій. Отже, навчання під керівництвом А. Адамса зумовлювалося передусім стратегічним рішенням оволодіти прийомами фотографування ландшафтів. Але її стосунки зі всесвітньо відомим фотографом не були епізодичні і не обмежувалися лише професійними зацікавленнями. Вони тривали впродовж усього життя, що свідчить про спільність художніх та людських інтересів, естетичних уподобань двох неординарних постатей⁵. Л. А. Бойд придбала для себе найкраще доступне на той час обладнання — камеру «Кодак» (*Kodak*). Окрім А. Адамса, вона підтримувала контакти з провідною компанією «Істмен Кодак» (*Eastman Kodak Company*), продовжуючи вдосконалювати знання у сфері фотографії та практикуючи різні фотографічні техніки.

Біографічний світ — перехрестя впливів

Під час реконструкції біографічного світу Л. А. Бойд постає низка запитань, що потребують бодай стислого огляду. Одне з перших цілком природно стосується того, чи можна претендувати на розуміння, а отже, і на моделювання біографічного світу людини, життя і діяльність якої відбувалось у координатах іншомовного культурного середовища з властивими йому рисами, уявленнями, традиціями та певними кодами.

Чи можемо ми, наприклад, зрозуміти світ американської людини та уявити її світобачення, якщо асоціюємо себе з українським соціокультурним середовищем? За яких умов можна розраховувати на успіх у цьому складному процесі? Згідно з попередніми міркуваннями постає не менш важливе наступне питання: чи відповідає запропонована модель біографічного світу Л. А. Бойд її реальному світові, чи це лише буде наше уявлення про нього?

Найімовірніше, за логікою П. Бурдьє, біографічна конструкція перебуватиме в площині тієї самої «ілюзії». Але така модель біографічної реконструкції має право на життя, особливо якщо пригадати

---

⁵ Згодом Л. А. Бойд звернулася до А. Адамса з проханням зробити світлини її улюбленого будинку в Сан-Рафелі (Каліфорнія), коли в неї виникла потреба його продати. Знаменитий фотограф відгукнувся на це прохання в знак великої поваги до Л. А. Бойд. Згодом, коли фінансова ситуація Л. А. Бойд продовжувала погіршуватися, А. Адамс знайшов покупців для кількох її камер.

знамениту тезу Ролана Барта про «смерть автора»⁶. Обґрунтовуючи цю ідею, французький учений маніфестував не кінець авторства, а звільнення від монополії та диктату авторської інтерпретації. Отже, репрезентацію біографічного світу Л. А. Бойд можна розглядати як один із можливих варіантів, передусім як рефлексію на її фотографічну візуалізацію української дійсності.

До цього спостереження додамо, що кожна доба пропонує своє прочитання, а скоріше перепрочитання залишених у спадок колекцій, фотографічних зокрема. Час, місце, настрої, смаки суспільства, культурні тенденції епохи є чинниками, що привносять нові сенси в зображення, а також змушують сприймати та аналізувати світлини під іншим кутом зору.

Одним із основних маркерів, який концептуально визначає сучасне перепрочитання української колекції світлин Л. А. Бойд та надає ключ для декодування фотографій, а отже, і до внутрішнього світу авторки, є казус її біографії. Вона народилась у Каліфорнії в заможній і впливовій родині. Але це середовище було лише її стартовою позицією, відкривало можливості виконувати улюблену роботу, не переймаючись фінансовою стороною життя.

Середовище, як відомо, є одним із важливих чинників, що зумовлює соціальну й інтелектуальну траєкторію біографії, визначає бачення навколишнього світу, формує ту «лінзу», крізь оптику якої людина розглядає і сприймає себе у світі та світ навколо себе. Водночас середовище та домінуючі в ньому настрої дають ключ до розуміння дій і вчинків особи, її життєвого вибору, визначаючи її уподобання, естетичні смаки та захоплення.

Природна рішучість, упевненість у власних силах, відчуття свободи, відкритість до комунікації, налаштованість на успіх як риси, властиві заможній та впливовій американській еліті, забезпечили мисткині підґрунтя для подальшої успішної диверсифікації соціального простору.

Внутрішній світ Л. А. Бойд видається складним перехрестям впливів різних соціокультурних середовищ, до яких вона належала та з якими себе асоціювала. Він був рухливим, гнучким та відкритим до нових життєвих практик і переживань, одним із підтверджень чого була її західноукраїнська колекція світлин.

---

⁶ Барт Р. Смерть автора. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М., 1994. С. 384–391.

«Життя як подорож»

Подією, що визначила біографію Л. А. Бойд у форматі «життя як подорож», стала її участь 1928 р. у міжнародній місії, організованій для пошуку знаменитого норвезького полярника Руала Амундсена, зниклого під час рятувальної експедиції італійського дослідника Арктики Умберто Нобіле. Як зауважила дослідниця Джоан Кафаровські, життя Л. А. Бойд кардинально змінилося в одну мить. Її прикрашена коштовностями сукня, обіди в ресторані відомого лондонського готелю «Кларідж», танцювальні вечірки у фешенебельному готелі «Рітц» на Пікаділлі поступилися місцем грубим шкіряним чоботам та цупким вовняним штанам, у яких вона зійшла на палубу норвезької шхуни, перерахувавши кошти на пошукову експедицію і власноруч долучившись до неї [8, с. 3].

Відмовившись від умовностей світського соціуму та усталеного способу життя, вона поринула у світ екстремальних подорожей, водночас мігруючи між різними середовищами, що відтепер з'являлися на її життєвому шляху. Експедиція 1928 р. значно розширила коло її контактів, долучаючи до нових середовищ, зокрема відомих полярних дослідників, авіаторів, військових високопосадовців, біологів, зоологів, географів. Перебування в різних соціумах позначилося на її поглядах та естетичних смаках. Водночас експедиція стала подією, що остаточно визначила її захоплення — арктичні подорожі та фотографія, яким вона присвятила своє життя.

Улюблене заняття / захоплення / хобі (hobby) є одним із ключових елементів, що утворюють біографічний світ людини як багатовимірну конструкцію. Репрезентуючи її внутрішній світ якщо не в повномасштабному обсязі, то принаймні в його суттєвій сегментації, захоплення здатні багато розповісти про людину, її інтелект, талант, здібності, естетичні смаки, уподобання тощо ⁷.

Фотографічна колекція — візуальний контент

Погляд американки на західноукраїнську дійсність початку 1930-х років крізь об'єктив фотокамери цікавий у різних контекстах. Передусім колекція має суттєвий елемент евристики. Вона ознайомлює з маловідомим епізодом у житті Л. А. Бойд, без якого її біографія мала би зовсім іншу конфігурацію. Колекція значно

---

⁷ Символічно, що норвезька шхуна, на якій відбулася перша північна подорож Л. А. Бойд у пошуках зниклого Р. Амундсена, мала також назву «Hobby».

розширює уявлення про жінку, репрезентуючи її бачення світу. Як свідчать світлини, Л. А. Бойд була захоплена не лише арктичними територіями, а й західноукраїнським середовищем, яке для неї стало своєрідним відкриттям і було не менш екзотичним, ніж арктичний світ.

Колекція репрезентує Л. А. Бойд як талановиту майстриню фотографічного мистецтва, котра досить тонко відчувала і змогла відобразити художню естетику 1930-х, тенденції доби, фіксуючи західноукраїнський соціум. Водночас її світлини демонструють тогочасний інтерес до фотографії як до різновиду мистецтва, здатного закарбувати моменти життя в розмаїтті проявів та віддзеркалити внутрішній світ людини, не втручаючись у його реконструкцію. Беззаперечною перевагою фотографічної майстерності Л. А. Бойд було проникливе відчуття простору, який потрапляв в об'єктив камери. Здатність віднайти найяскравіші сюжети, побачити знакові місця, уловити відтінки емоцій на обличчях героїв були зумовлені особистими природними рисами характеру, які, зрештою, визначили її життєвий вибір і біографію загалом.

Колекція відображає погляд американки на західноукраїнське суспільство. Ба більше, уся візуальна панорама українського міського соціокультурного простору постає крізь оптику сприйняття Л. А. Бойд як представниці американського суспільства 1930-х років, яке на той час переживало Велику депресію.

У фокусі її фотокамери не випадково опинилася площа Ринок, одне з головних історичних місць Львова, де торгівля тривала до 1940-х років. Л. А. Бойд сприймає це місце як багатовимірний символ культури, соціуму, традицій. Для неї ринок — це масштабне соціальне явище й місце зустрічі провінційної та міської культури. Ринковий простір Львова представлений у колекції розмаїттям численних сцен. Він не схожий на знайомі Л. А. Бойд урбаністичні ландшафти Америки і Європи, але водночас віддзеркалює глибокі соціальні деформації, що особливо загострилися на хвилі світової економічної кризи та напруженої політичної ситуації міжвоєнного періоду.

Український соціум, яким його зафіксувала Л. А. Бойд, передусім позначений контроверсійністю та нашаруванням провінційності. Фотографка акцентує увагу саме на тих сюжетах, які яскраво позиціонують економічну маргінальність західноукраїнських територій (вози з худобою на вулицях Львова, відсутність автомобільного транспорту, сільські жінки босоніж на ринку, бідний зовнішній ви-

гляд продавців тощо). В об'єктиві її камери західноукраїнські землі, і Львів зокрема, постають як глибока аграрна провінція Європи.

Зміщення фотографічного фокусу Л. А. Бойд у бік зображення соціальної бідності є певною мірою загадковим, але й промовистим водночас фактом. Схоже на те, що цей незвичний ракурс демонструє різні нашарування біографічного світу авторки, що дає змогу висловити деякі гіпотези щодо його конфігурації.

Зауважимо передусім, що соціокультурна ситуація в тогочасному Львові була значно складніша й не така однозначна, як вона зафіксована на світлинах Л. А. Бойд. На початку 1930-х це було досить велике місто, у якому вирувало культурне життя, існували університет, музеї, оперний театр, відоме мистецьке та наукове середовище, ресторани, кав'ярні. Його прикрашали залишки ренесансної архітектури, вишукані будівлі в стилі європейської сецесії та ар нуво. Апелюючи знову до думки С. Лема, який народився у Львові й провів там дитинство, зауважимо, що для нього тогочасний Львів був «надзвичайно європейське місто», подібне до Відня, але значно менше. Про місто письменник зберіг теплі спогади: «...я повертаюся до Львова тридцятих років, до його тінистих пасажів, горбкуватих вулиць, зеленої, наче лісова алея, Академічної; до вулиці Легіонів з бляхою Великого театру й Марійською площею ⁸ посередині. До Львова, пишного проти ночі, коли з дахів іскрилися рекламні олені мила “Шіхт”, а по неонових драбинках стрибали чоколяди Шухарда, Мілька, Вельма Бітра. Близько 1935 року з'явилося звукове кіно з Аль Джонсоном і його пісенькою “*Sonny Boy*”, яку враз підхопили вуличні співаки. Треба знати, що тоді по подвір'ях кружляли незліченні фокусники, поглиначі вогню, акробати, співаки та музиканти, а також справжнісінькі катеринярі» [5, с. 90].

На тлі таких рефлексій польського письменника, які викликав у С. Лема Львів 1930-х, постає упереджена суб'єктивність Л. А. Бойд у її прагненні зберегти на світлинах найпромовистіші сцени бідності на львівському ринку. Можливе пояснення цього криється в її сприйнятті західноукраїнського соціуму, зумовленого впливом Великої депресії і тогочасним американським фотографічним мистецтвом, яке сформувало відповідний канон суспільного образу.

Епоха Великої депресії мала потужний вплив на американське фотомистецтво та його подальший поступ. Вона втілилася в образах

⁸ Марійська площа — нині пл. Міцкевича (прим. видавця книжки).

і сценах життя людей, насамперед жінок, що потерпали від її наслідків. Згадана вже майстриня фотографії Доротея Ланж стала знаменитою завдяки світлинам, що зафіксували тогочасне американське життя в його драматичному вимірі. Одна з її найвідоміших робіт «Мати-переселенка» («Migrant Mother») ⁹ вважається символічним образом американського суспільства часів Великої депресії. Вона стала культовим твором національного фотомистецтва і зберігається в Бібліотеці Конгресу США [9].

Світлини як авторський текст

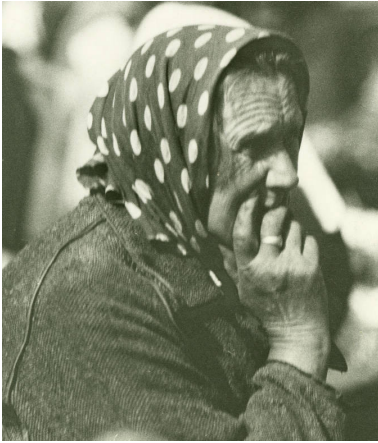
Колекція Л. А. Бойд також позначена яскравими гендерно чутливими епізодами, які промовисто маркують її біографічний світ. Особливо знакова серія фотографій під назвою «Жінки на ринку у Львові». У полі зору Л. А. Бойд опинився цілий спектр західноукраїнських жінок, світлини яких домінують у колекції, викликаючи низку асоціацій. Будь-яке мистецтво, і фотографічне зокрема, традиційно використовує жіночий образ — реальний або алегорично-метафоричний, апелюючи до нього як до символу драматичних подій та явищ.

Сюжети світлин є яскравою демонстрацією загостреного інтересу Л. А. Бойд до представниць жіночої частини західноукраїнського соціуму не лише як фотографа та мандрівниці, але також як жінки. Ба більше, крізь оптику фотокамери прочитується її очевидна емпатія до західноукраїнського жіноцтва, що має різні форми репрезентації — від ретельно вибраних сюжетів, розмаїття ракурсів до акцентованості окремих деталей.

Авторка світлин зафіксувала калейдоскоп жіночих образів на тлі розмаїття сільськогосподарської продукції, якою жінки торгують на ринку. Унікальна портретна галерея українок-селянок сприймається

---

⁹ Жіночий портрет роботи Д. Ланж зафіксував труднощі, біль, відчай, безвихідь, які переживало тогочасне американське суспільство. У цьому контексті варта уваги сучасна інтерпретація світлини. Констатуючи, що фотографія ретранслює бідність і страждання епохи Великої депресії, мистецтвознавці наголошують на тому, що молода мати стала символом американської стійкості перед викликами безробіття, голоду й бідності. Водночас трикутну композицію «Матері-переселенки» розглядають як алюзію на класичне зображення Діви Марії з немовлям. Дехто вбачає в ній «Мадонну нового напрямку» і підкреслює, що, завдячуючи документальному підходу, якого дотримувалася Д. Ланж у фотографії, їй вдалося зафіксувати набагато складніший набір істин про мандрівне життя американців під час Великої депресії.

Л. А. Бойд.

Портрет жінки похилого віку

во красномовні. Одним із таких у колекції є портрет жінки похилого віку. Важко визначити, скільки їй років, адже через важку працю українські селянки зазвичай видавалися значно старшими. Її обличчя та руки, укрите глибокими зморшками, утомлений погляд, спрямований у небуття, сприймаються на світліні ознаками дуже нелегкого життя на межі фізичних можливостей. Дешева хустка на голові та простий одяг завершують той образ, який прагнула відтворити авторка світлини, ретранслюючи в такий спосіб власні емоції у ставленні до цієї жінки, як і до інших таких західноукраїнських жінок.

Водночас Л. А. Бойд вдалося зафіксувати та репрезентувати інші зрізи жіночого соціуму відповідно до вікових та психоемоційних характеристик. У цьому контексті серед світлин серії «Жінки на ринку у Львові» привертає увагу портрет жінки середнього віку, погляд якої з легкою, ледь помітною усмішкою

Л. А. Бойд. Українська «Мона Ліза»

Л. А. Бойд. Жінки, що продають квіти на львівському ринку

спрямований безпосередньо в об'єктив камери Л. А. Бойд. У вимірі сучасного перепрочитання колекції та інтерпретації її окремих образів ця стримана усмішка на світлині сприймається як алюзія на знамениту усмішку Мони Лізи. Цілком можливо, що, фіксуючи цей жіночий образ, Л. А. Бойд пережила такі асоціації, побачивши на обличчі української жінки натяк на «вічний сюжет» Леонардо да Вінчі.

Важливою темою для фотографій Л. А. Бойд був жіночий вік. Вона намагалася відшукати епізоди, що якомога промовистіше могли б візуалізувати жіночий вік та відображали багатовимірність часової відстані, що існує між молодістю та старістю. Жінки, які потрапили в об'єктив її камери, належать до різних вікових категорій. Світлини репрезентують жінок старшого, середнього та молодого віку в повсякденні площі Ринку. Ця хвилююча тема втілювалася в різних фотографічних сюжетах колекції, найбільш знаковими серед яких є дві світлини під назвою «Жінки, що продають квіти на львівському ринку». Світлини мають однаковий сюжет, але відтворений у двох різних ракурсах. Це зображення молодої дівчини й літньої жінки з букетами квітів у руках, які вони тримають на продаж. На перший погляд, сюжет спрощений. Але це може бути лише поверховим сприйняттям. Закодовані у фотографічному «меседжі» сенси виклика-

ють спектр емоцій, що відповідно екстраполюються на біографічний світ авторки світлин. Декодування світлин дає підстави стверджувати, що цей сюжет має кілька нашарувань. Квіти на світлині — один зі знакових елементів фотокомпозиції. Їх можна інтерпретувати не лише як символ природної краси, а й як алегоричний образ жіночої молодості. Адже як швидко в'януть квіти, так швидко минає молодість і в'яне жіноча краса. Зображення на світлинах можуть також символізувати і швидкоплинність часу. На них літня жінка уособлює той образ, який чекає на молоду дівчину у відносно недалекому майбутньому.

Ба більше, сюжет світлин перегукується з темою кругообігу земного життя, що набула особливої актуальності для художнього мистецтва початку ХХ ст. Вона втілювалася у творчості багатьох митців, зокрема в картинах знаменитого австрійського художника Густава Клімта, якому вдалося створити неперевершені образи жінок різного віку, що символізували життєве коло — народження, розквіт і старіння.

Розглядаючи ці дві фотографії, зроблені в різних ракурсах, варто звернути увагу на ще один нюанс. На одній із них обличчя літньої жінки сумне й похмуре, із виразними слідами смутку. Інше фото зафіксувало момент, коли і дівчина, і жінка весело усміхаються. Зображення радісних жіночих облич кардинально змінює художню атмосферу світлини, наповнюючи її життєствердним сенсом. Так Л. А. Бойд конвертує фотографічне «повідомлення» про незворотність часу та болісну тему жіночого старіння у віталістичний «меседж» про швидкоплинне, проте різнобарвне життя, у якому завжди існує привід і місце для радощів та позитивних емоцій.

Отже, використовуючи фотокамеру, Л. А. Бойд візуалізувала та ретранслявала своє бачення життя як складної, суперечливої та неоднозначної конструкції, позбавленої будь-якої шаблонності. Її фотографічні «тексти» дають змогу наблизитися до сповідуваної нею філософії життя, близької до тієї, що свого часу сформулював один із класиків французької літератури Гі де Мопассан у знаменитому романі «Життя». Своєю колекцією Л. А. Бойд неначебно повторює заключну коду роману: «От бачите, яке воно — життя: не таке хороше, і не таке вже й погане, як нам здається»¹⁰.

---

¹⁰ Мопассан Г. Життя. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=970&page=38>

Ще одна важлива тема істотної відмінності між жителями міста і жінками-селянками, що продавали на ринку свою продукцію, опинилась у фокусі фотокамери Л. А. Бойд. На світлинах жінки вирізняються насамперед одягом та виразом обличчя. Львів'янки зазвичай мають стильний одяг, взуття на підборах, капелюшки, прикраси. Вони вдягнені відповідно до тогочасної моди. На відміну від львів'янок, зовнішність селянок, навпаки, свідчить про те, що мода для них не існує. Вони не звертають на неї уваги, ігноруючи час і його вимоги. Сюжети світлин, які акцентують увагу на відмінностях між представницями різних західноукраїнських соціумів, ідентифікують небайдуже ставлення Л. А. Бойд до жіночої зовнішності і власної зокрема. Незалежно від віку та обставин, вона завжди була елегантною дамою.

Л. А. Бойд.
Хлопчик з куркою і книгою

Серед діджиталізованої колекції фотографій, зроблених на львівському ринку, привертає увагу світлина «Продавець птиці», сюжет якої відрізняється від інших, представлених у колекції. Але вона суттєво доповнює візуальну панораму львівського простору та додає деякі штрихи до внутрішнього світу Л. А. Бойд, окреслюючи її погляд на майбутнє українського суспільства.

На фото — підліток, який продає курку і водночас читає книжку. Л. А. Бойд вдалося вловити момент, коли хлопець занурився в читання. Судячи з усього, його мало цікавить, чи куплять товар, сюжет книжки захоплює набагато більше. Цей хлопчик, якого Л. А. Бойд змогла віднайти й зафіксувати в ринковому хаосі Львова у вересні 1934 р., представляє вже наступне, нове покоління. Книжка в його руках є певним символом майбутнього, яке, імовірно, не буде пов'язане з ринком. Найімовірніше, цей герой її світлини зможе здобути освіту, а отже, навряд чи залишиться в селі. Позитивний меседж цієї філософської світлини дещо пом'якшує загальну тональність глибокої маргінальності західноукраїнського соціуму, яка домінує у фотографічній колекції.

Отже, фіксуючи моменти життя західноукраїнського суспільства як певні культурні коди, колекція фотографій водночас розкриває світоглядні орієнтири, преференції та художні смаки, що є маркерами біографічного світу Л. А. Бойд – американки, мандрівниці-дослідниці, фотографки й жінки, самореалізація якої відбулася завдяки численним експедиціям, серед яких подорож в Україну посідає виняткове місце. Система образних координат, репрезентована колекцією, дає можливість наблизитися до уявного розуміння рис характеру Л. А. Бойд, її життєвого вибору, дій і вчинків у вимірі фотографічного мистецтва. Крізь призму фотографічної колекції як візуального біографічного джерела та відповідно до ключової ідеї «біографічної ілюзії», яка дає змогу вільніше оперувати гіпотезами, розкривається внутрішній світ її авторки – оптимістично налаштованої, успішної та впевненої в собі жінки, із вишуканим естетичним смаком, котра реалістично сприймала тогочасний світ таким, яким він був.

1. Будзар М. М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Галаганів / М. М. Будзар // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2020. – Вип. 20. – С. 17–38. <https://doi.org/10.15407/ub.20.017>
2. Бурдьє П. Биографическая иллюзия / Пьер Бурдьє // Интеракция. Интервью. Интерпретация. – 2002. – Т. 1. – № 1. – С. 75–84.
3. Буряк Л. І. Емоції на тлі еміграційного повсякдення (штрихи до біографічного світу Мілени Рудницької) / Л. І. Буряк // Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовт. 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2020. – С. 446–449.
4. Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 78–99.
5. Лем С. Високий Замок / Станіслав Лем. – Львів : ЛА «Піраміда», 2002. – 164 с.
6. Москалюк К. Скарби з фотокамери Луїзи Бойд / Катерина Москалюк // Локальна історія. – 17 березня 2021. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/skarbi-z-fotokameri-luyizi-boid/> – Назва з екрана.
7. Kafarowski J. «From Boots on 'til Boots off»: Collecting Greenland with Explorer Louise Arner Boyd (1887–1972) / Joanna Kafarowski // Collections : A Journal for Museums and Archives Professionals. – 2018. – Vol. 14, Is. 4. – P. 477–496. <https://doi.org/10.1177/155019061801400406>

8. Kafarowski J. Polar Adventure of a Rich American Dame : A life of Louise Arner Boyd / Joanna Kafarowski. – Toronto : Dundurn Press, 2017. – 367 p.
9. Mann J. 6 Things You Didn't Know about Dorothea Lang / Jon Mann // Artsy. – Oct 13, 2017. – Access mode: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-6-things-dorothea-lange> – Title from screen.
10. UWM Libraries. AGSL Digital Photo Archive – Europe // University of Wisconsin Milwaukee. – Access mode: <http://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/search/searchterm/%09Lwyw/order/nosort> – Title from screen.

REFERENCES

1. Budzar, M. M. (2020). "Druha stat": Biohrafichnyi svit zhinok iz rodu Galaganiv ["The second sex": The biographical world of women from the Galagan family]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 17-38. <https://doi.org/10.15407/ub.20.017> [In Ukrainian].
2. Burde, P. (2002). Biograficheskaiia illiuziia [Biographical illusion]. *Interaction. Interview. Interpretation*, 1(1), 75-84. [In Russian].
3. Buriak, L. I. (2020, October). Emotsii na tli emihratsiinoho povsiakdennia (shtrykhy do biohrafichnoho svitu Mileny Rudnytskoi) [Emotions against the background of emigration everyday life (elements of the biographical world of Milena Rudnytska)]. In *Library. Science. Communication. Development of library and information potential in the context of digitalization. Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 446-449). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Kolesnyk, I. I. (2014). Biohrafichnyi svit Tarasa Shevchenka [Biographical world of Taras Shevchenko]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 3, 78-99. [In Ukrainian].
5. Lem, S. (2002). *Vysokyi Zamok* [The Highcastle]. Lviv, Ukraine: LA "Piramida". [In Ukrainian].
6. Moskaliuk, K. (2021, March 17). Skarby z fotokamery Luizy Boid [Treasures from Louise Boyd's camera]. *Lokalna Istoriiia*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/skarbi-z-fotokameri-luyizi-boid/> [In Ukrainian].
7. Kafarowski, J. (2018). "From Boots on 'til Boots off": Collecting Greenland with Explorer Louise Arner Boyd (1887-1972). *Collections. A Journal for Museums and Archives Professionals*, 14(4), 477-496. <https://doi.org/10.1177/155019061801400406> [In English].
8. Kafarowski, J. (2017). *Polar Adventure of a Rich American Dame: A life of Louise Arner Boyd*. Toronto, Canada: Dundurn Press. [In English].
9. Mann, J. (2017, Oct 13). 6 Things You Didn't Know about Dorothea Lang. *Artsy*. Retrieved from <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-6-things-dorothea-lange> [In English].

10. UWM Libraries. AGSL Digital Photo Archive – Europe. *University of Wisconsin Milwaukee*. Retrieved from <http://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/search/searchterm/%09Lwyw/order/nosort> [In English].

Рукопис одержано 01.08.2022 р.

Larysa BURIAK, D.Sc. (History), Professor, Leading Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Biography through the optics of the art of photography: Louise Arner Boyd collection as a visualisation of author's world.

The purpose of the research is to reconstruct the biographical world of Louise Arner Boyd (1887-1972) – a famous American traveler, Arctic explorer and photographer based on the rereading of the collection of her pictures taken in Western Ukraine in the early 1930s. *The scientific novelty* consists in revealing the potential possibilities of the photographic collection, which was chosen as a starting point and a tool for reconstructing the biographical world of L. A. Boyd in the dimension of "biographical illusion" (Pierre Bourdieu). The collection of photographs had been interpreted as a "photographic message" (Roland Barthes) and a type of author's text, which provides new opportunities for the creating of an imaginary biographical reconstruction of its author – an optimistic, successful and self-confident woman with an exquisite aesthetic taste, who perceived the real world as it was. For the first time the array of photographs stored in digitized form in the library of the University of Wisconsin-Milwaukee in the USA was analyzed in terms of gender sensitivity and as a kind of intersection of the American and Ukrainian cultural worlds as well as an American view of the Western Ukrainian society of the early 1930s. *The research methodology* is based on a biographical approach, art criticism, cultural, anthropological, and source studies with an emphasizing on analogy, association, and scientific intuition. **Conclusions.** Fixing the moments of the life of the Western Ukrainian society as certain cultural codes, the collection of photos at the same time reveals the character traits, world outlook, preferences, and artistic tastes of L. A. Boyd, which were markers of her biographical world in the "life as a journey" paradigm.

Key words: Louise Arner Boyd, biographical world, "biographical illusion", photographic collection, "photographic message", Western Ukrainian society.

Мар'яна Олександрівна ШАПОВАЛ,
доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-6814-2644>
m.shapoval@knu.ua

ФЕКШЕН-БІОГРАФІЯ В ДРАМАТУРГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ПІТЕРА ШЕФФЕРА

Мета публікації — на прикладах із творчості відомого британського драматурга і сценариста Пітера Шеффера дослідити тенденцію розмивання документальних підвалин сучасних драматургічних реконструкцій біографій відомих людей. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше біографічну драматургію загалом і творчість Пітера Шеффера зокрема розглянуто в контексті помітного зростання популярності жанрів фекшен у сучасній літературі, мистецтві, у просторі медій. У статті використано загальнонаукові **методи** спостереження, аналізу, синтезу, добору та систематизації матеріалу. Крім того, було застосовано порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, інтертекстуальний, інтермедіальний, міфокритичний, біографічний методологічні підходи. **Висновки.** Сучасна драматургія репрезентує біографію відомого діяча та її контексти переважно у формі «фекшен», як віднедавна почали називати поліжанрове утворення, що характеризується гібридним змішуванням правди і вимислу, інформації та емоцій. Такий спосіб донесення життєпису історичної особи до реципієнта не так інформує його, як формує, бо, перетворюючись у художній твір, історико-біографічний факт обростає плітками, легендами, стереотипами, а з тим набуває великого емоційного заряду і символічного значення. Основою фабули у творчості П. Шеффера переважно стає конфлікт чоловічих персонажів, їхнє протистояння, конкуренція, що передається концептом «шлях до слави», протистоянням близнюків, мотивом «блудного сина», мотивом Каїна та Авеля, темою бунту проти батьківського контролю та ін. У п'єсі «Амадей» П. Шеффер, крім того, пока-

зав себе майстром драматургічного наративу, який зміг передати оповідь через дію, вдаючись до фігури персонажа-наратора, допоміжних умовних персонажів, введення додаткового хронотопу, майстерного вибудовування сюжету, залучення символічних образів та традиційних мотивів до тканини тексту. Інтермедіальне цитування музичних текстів самого В. А. Моцарта дало змогу зробити виставу / фільм більш вірогідними та авторитетними, що стимулюватиме процес ідентифікації реципієнтів та консолідації їх як єдиної соціальної групи.

Ключові слова: художня література, художня біографія, сучасна драматургія, інтермедіальність, Пітер Шеффер, фекшен, фекшен-біографія, фекшен-драматургія, наратив.

Постановка проблеми. Художня біографія вважається метажанром, що тонко тримає баланс між фактом, домислом і вимислом, але у вітчизняному літературознавстві існує тенденція не так критично оцінювати художній рівень зображеного світу такого твору, як верифікувати фактаж, що стосується біографій прототипів героїв або історичних подій, які в ньому оприявлені. Домінуючий та переконливий статус фактів у художній біографії вважається цінним, легітимізує її в біографістиці. Художні твори, що лише відштовхуються від біографічних даних і вибудовуються за законами художнього тексту, філологічна наука відносить до квазі-біографій, до творів за мотивами біографій, до драматизованої документалістики, а самі вчені обмежують стратегію дослідження цих творів перевіркою їхньої референційності [2, с. 94–98]. Але потреба ширшого дослідження «навколофактових» текстів зростає, бо збільшується кількість книжкової, театральної, кіно- і телепродукції, яка, не так втрачаючи, як імітуючи фактуальність, набуває популярності.

Аналіз основних досліджень. Науковий інтерес до проблематики художньої біографії простежується в багатьох сучасних наукових публікаціях. У теоретичних та історико-літературних дослідженнях увага переважно приділяється питанням розмежування фактичної та художньої біографії як специфічного утворення в літературі (В. Агеєва, Б. Мельничук, О. Галич, Д. Жуков, О. Дацюк, Н. Марченко, Т. Павлова, Г. Померанцева, Т. Потніцева, Н. Торкут, В. Чижко). Крім того, жанрово стилеві особливості художньо-біографічної прози досліджують І. Акіншина, Н. Ігнатів, І. Савченко; наративні стратегії художньо-біографічного метажанру розглядають І. Колесник і Т. Черкашина, теоретичним і практичним аспектам літератур-

ної біографії присвятили розвідки Г. Александрова, І. Данильченко, С. Жигун, Ю. Коньшина, Л. Мороз. Художнє оприявлення біографії в драматургії досліджують О. Бондарева, Л. Закалюжний, Д. Карачова, Г. Каспич, Н. Мірошніченко, Ю. Скибицька та ін.

Дослідження художньої біографії не обходиться без спроб систематизувати літературні тексти, запропонувати класифікації, що могли б бути покладеними в основу жанрового поділу. Сніжана Жигун у статті «Роман Юрія Тиса “На світанку” як біофікція» детально розглядає деякі класифікації художніх біографій, після чого іронічно зазначає: «Усі ці класифікації передбачають на маргінесі певне жанрове утворення, у якому є вигадка» [4, с. 231]. Цікаве спостереження, але варто додати, що жанрові утворення з домінуванням вимислу (художня біографія, белетрезована біографія, квазі-біографія, фікшен-біографія) усе частіше опиняються в центрі уваги вчених. Попереду нас чекає термінологічна дискусія про дублетність названих термінів, бо йдеться, здається, про той самий жанровий різновид.

Розвиток драматургії, театру та екранних мистецтв — тих жанрів, які обирають об'єктом уваги життєписи та історичні факти, що творять їхні контексти, дивує різноманіттям способів біографічних реконструкцій. Поки українські науковці розмірковують про інтелектуальну біографію (М. Шаповал) [11, с. 1–4], психобіографію (Г. Александрова) [1, с. 154] та міфобіографію (І. Славінська) [9] — вирішують, наскільки важлива в них точність відтворення історичних та культурних реалій, — в екранних мистецтвах поряд зі знайомим байопіком виникає жанр біографічного фентезі [17, р. 63], а поруч із досить фактуальною докудрамою — жанр мок'юментарі, де всі факти, із біографічними включно, відверто вигадані [13].

Для означення гібридного мистецького продукту, що уникає конкретності історичного факту, імітуючи фактуальність і збільшуючи міру залучення творчої фантазії, помалу починає застосовуватися термін «фекшен» (faction). Ця назва не є строго термінологічна, її ще й досі беруть в лапки, уважаючи сленговим неологізмом, синонімом до терміну «роман нон-фікшн» (non-fiction novel)¹, але прак-

---

¹ В українському літературознавстві, щодо воєнної прози, цей термін однією з перших вживає Олеся Стужук: Стужук О. Мемуарна проза у воєнній літературі російсько-української війни. *International Journal of Slavic Studies*. 2020. No. 2. URL: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://slavpoplit-letters.pl/wp-content/uploads/2020/11/2020-nr2-11-Stuzhuk.pdf>

тика вживання слова вже набагато ширша. По суті, йдеться не про жанр документалістики, а про тип художньої літератури і мистецтва зі значним ступенем свободи, де змішуються історичні, біографічні, документальні, міфологічні наративи, жанр, що перебуває на межі правди і вигадки (fact & fiction), і, тримаючи читача в непевності, «характеризується саме надзвичайною розмитістю тієї межі»².

Саме поява в сучасному словнику нового терміна «фекшен» [13, с. 139] указує на популярність цього жанру (або групи жанрів) у сучасній медіакультурі, з притаманною їй тенденцією вільної інтерпретації та обігрування історичних фактів та постатей.

Тому доцільно запропонувати жанровий різновид сучасної драматургії, заснованої на біографічних фактах, що характеризується максимальним синкретизмом правди і вимислу, називати фекшен-біографією або фекшен-біодрамою.

Гіпотезою нашого дослідження є те, що сучасна драматургія переважно репрезентує біографію та її контексти як «фекшен», за формулою «факт + вигадка», із найрізноманітнішим співвідношенням компонентів, причому факт може виявитися неправдивим, а вигадка — найнеймовірнішою.

За **мету роботи** ставимо дослідити на прикладах із творчості відомого британського драматурга і сценариста Пітера Шеффера тенденцію розмивання документальних підвалів сучасних драматургічних реконструкцій біографій відомих людей, зокрема розглянути культурологічні та соціальні причини цього розмивання; виявити художні стратегії літературного тексту, що компенсують втрату фактуальності зображеної біографії; а водночас окреслити театральний та екранний контекст біографічних п'єс Пітера Шеффера.

Виклад основного матеріалу. Фекшен-тексти, що вибудовуються навколо життя відомої особи, вибирають пов'язані з нею оповіді, легенди, вигадки і припущення — усе цікаве, що підвищує популярність таких текстів. На образному рівні спостерігаємо тенденцію прикрасити письмо, загострити характери, пришвидшити фабулу, придумати яскраві деталі та зв'язки, адже белетризація біографії завжди була способом підтримувати інтерес до неї — варто згадати античні біографії та агіографічну традицію. Біографічні факти (якщо

---

² Детальніше про жанри масової літератури можна подивитися в авторському словнику Марка Малагести (Mark Malatesta) на його сайті: <https://book-genres.com/faction-definition>

їх забагато) інколи можуть здаватися письменникові недоречними, банальними, надлишковими, тому виникає спокуса їх редукувати, відкинути або й підмінити заради полегшеності й симетричності художньої структури. Ще одна причина популярності жанрів фекшен — відсутність відомостей про знамениту особу — біографія вибудовується більше на припущеннях, ніж на документах — професійну фантазію письменника ніщо не зупиняє, основне, щоб особа була знаковою, впізнаваною.

Варто визнати, що драматизовані та наративізовані біографії не так поширюють інформацію про відому постать, як є способом, через механізм ідентифікації, об'єднати групу реципієнтів навколо відомого персонажа з метою консолідації цієї групи. Наративи, міфології, символіка, закладені в текст, що заснований на реальному матеріалі, краще сприймаються реципієнтами, мають вищий рівень довіри, легше стають частиною досвіду. Упізнаване ім'я, цікавий контекст, яскрава легенда є основою вимислу драматурга, його міфотворчості, додають емоційності, а біографічний факт надає наративам заземленості, правдивості, авторитетності. Тому відхилення від фактуальної достовірності у фекшен-біографіях має викликати не снобістську критику, а уважне спостереження цього відхилення як такого, що активно впливає на цільову аудиторію.

Отже, фекшен-біографія здійснює функцію не так інформування реципієнта, як його формування, а в ситуації з фекшен-біодрамою — це формування колективного реципієнта (якщо п'єса реалізується у виставі), здавалося б, за матрицею престижної біографії, а насправді за міфом, що здатен структурувати соціум.

В англійській драматургії біографічну тему домінантною важко назвати. Традиційними жанровими різновидами англійської біографічної драми вважають вікторіанську драму, метою якої була ідеалізація та канонізація протагоніста шляхом позитивного його зображення [6, с. 172], та драму-хроніку шекспірівського типу, що сягає елізаветинського театру, «у якій фактографічна реально-історична особа постає в художній формі, що зумовлює поєднання історичного факту та його авторської рецепції» [5, с. 16]. Ці традиції створюють стильову рамку для англійської біографічної драми, у межах якої з'являлися поодинокі тексти. Відома американістка Т. Денисова, маркуючи атмосферу, яка передувала ХХ ст. в США, стверджує, що «пуританська свідомість категорично заперечувала можливість театральних розваг» [3, с. 370], тому драматургія по-

декуди там заборонялася, а «власників, котрі здавали (в оренду. — М. III.) приміщення для вистав, штрафували» [3, с. 371]. Загалом, профіль драматургії у XVIII–XIX ст. окреслювала розважальність і поверховість, мелодраматичний тон і запозичені п'єси. По обидва боки океану позитивні зміни в царині біографічної драматургічної літератури відбулися лише в середині XX ст., приблизно одночасно, коли з'явилися перші тексти, які можна співвідносити з життєписами: автобіографічні «Скляний звіринець» Т. Вільямса, «Довгий день сягає в ніч» Ю. О'Ніла та агіографічні «Убивство в соборі» Т. С. Еліота і «Лютер» Дж. Осборна. Окремо можна зазначити п'єси «Пародії» та «Берег Утопії» Т. Стоппарда, у яких зображено персонажів із російської та радянської історії епохи політичного радикалізму. У цей контекст вигідно вписується творчість Пітера Шеффера, славу якому принесла неординарна п'єса «Амадей», яка водночас апелює і до літератури, і до музики, і до традиції *Künstlerroman*, роману про митця, що «характеризується віддзеркаленням становлення та розвитку мистецької особистості, досягнення нею творчої величі або ж переживання поразки як на мистецькій, так і на життєвій дорозі» [10, с. 463].

Британський драматург і сценарист, володар «Золотого Глобуса» і премії «Оскар» Пітер Шеффер (Peter Levin Shaffer) (1926–2016) народився в Ліверпулі, закінчив школу в Лондоні, отримав диплом бакалавра історії в Кембриджському університеті. Присвятив себе літературній роботі: писав критику, детективні романи (у співавторстві зі своїм братом-близнюком Ентоні Шеффером), заслужив визнання як драматург та сценарист. Найвідоміші його твори побачили сцену, звучали на радіо й були екранізовані. Визнання критиків і глядачів П. Шефферу подарувала п'єса «Вправи для п'яти пальців» (“Five Finger Exercise”, 1958), що отримала премію театральних критиків Нью-Йорка за 1960 р. як найкраща іноземна п'єса. «Королівське полювання на Сонце» (“The Royal Hunt of the Sun”, 1964), драма про руйнування іспанцями цивілізації інків у Перу, із успіхом пройшла в Лондоні на сцені Національного театру Великобританії 1964 р. Цього ж року виставу побачили нью-йоркці, а 1969 р. її було екранізовано. Драма «Еквус» (“Equus”, 1973) — п'єса про спробу лікаря-психоаналітика розібратися в дивній поведінці хлопчика-конюха, що осліпив шістьох коней заради власної загадкової віри. Вистава за цією п'єсою була показана в Лондоні та Нью-Йорку 1975 р., вона відразу одержала премію Нью-Йоркського об'єднання

театральних критиків, премію «Тоні», премію незалежних критиків. У 1977 р. п'єса була екранізована, і П. Шеффер, врахувавши попередній невдалий досвід перекодування свого тексту у формат кіно, сценарій для фільму взявся написати сам. Варто окремо згадати написану в 1987 р. спеціально для видатної Маргарет Сміт (Maggie Smith) п'єсу «Летіс і любисток» (“Lettice and Lovage”) з її концептуальним образом екскурсовода-фантазера.

Цю драматургію за різними ознаками можна зарахувати до жанрів фекшен. У п'єсі «Летіс і любисток» П. Шеффер ніби розголошує свій творчий метод: слід розповісти історичну правду цікаво, драматизувати її, додати багато вигадки і театральності. Жінка-екскурсовод, щоб зробити сприйняття експозиції старовинного замку цікавішим, вигадує в ній неймовірні історії, які захоплюють змучених відвідувачів, зворушують їх. «Збільшити, оживити, освітити!» — закликає Летіс Доффе. Не соромлячись, вона прикрашає екскурсію вигадкою, а пуантом розповіді стають то червона сукня королеви Марії Стюарт, то її порожня перука, то театралізація її страти. Декорація стає цікавою, коли її оздоблюють вигадкою і драматизацією. П. Шеффер у цій п'єсі, як то кажуть, «оголює прийом», візуалізує метод своєї творчості, розкриває основний секрет власної популярності, а також навчає, як створити фекшен-драму. Драматург, у баченні П. Шеффера, теж є екскурсоводом в експозиції людських історій і характерів, який має засобами театру цікаво і захопливо розповісти про них, а також творчо і вільно зобразити свій власний досвід.

П'єса «Амадей» (“Amadeus”, 1979), світова прем'єра якої відбулася на сцені Королівського національного театру Великобританії, перемістила Пітера Шеффера в ранг письменників світового значення, здобувши визнання критики по обидва боки океану, тому розглянемо її як основний приклад фекшен-біографії у творчості письменника. Основою фабули п'єси, як відомо, є дружнє суперництво австрійського композитора Вольфганга Амадея Моцарта та італійського композитора Антоніо Сальєрі, надзвичайно творчо переосмислене британським письменником [16]. У 1984 р. за сценарієм Шеффера режисер Мілош Форман зняв оscarоносний художній фільм «Амадей».

Приголомшлива популярність деяких творів дала П. Шефферу світове визнання, фінансову підтримку і прагнення найкращих акторів театру працювати з ним. Кожна наступна п'єса драматурга —

це пошук нової стилістики, його теми інтелектуально складні, а театральні пропозиції інноваційні. На тлі герметичного театру знаних експериментаторів ХХ ст., таких, як С. Беккет і Г. Пінтер, творчість П. Шеффера зберігає відкритість для театральної аудиторії, інтерес якої активізується, коли в центрі зображення вона бачить людину, її життя та проблеми. Хоча сам П. Шеффер, як зазначають критики, посилаючись на оточення письменника, ставив себе набагато нижче, порівняно з С. Беккетом і Г. Пінтером, вважав себе популяризатором, а можливо, навіть посередністю сальєрівського стилю, тому образ італійського композитора може звучати як автобіографічна рефлексія автора п'єси [15].

Історик за основною освітою, П. Шеффер, звісно, цікавився історичною основою свого проєкту — п'єси «Амадей». Але в око впадає те, що в тексті більше видно співвіднесеність із міфами про Вольфганга Амадея Моцарта і текстами інших авторів, ніж з історичними фактами. Чи було Моцарта справді отруєно? Більшість біографів сходяться на тому, що він помер від ревматичної лихоманки або ще від якоїсь хвороби, що тяглася ще з його неспокійного мандрівного дитинства. Але незабаром після смерті композитора в 1791 р. поширилися чутки, що він, можливо, був отруєний масонами. Те, що Антоніо Сальєрі справді міг би бути вбивцею, швидше є літературною легендою (яка походить від фабули О. Пушкіна і якою й послуговується Пітер Шеффер), ніж історичним фактом. Стефані Ковел (Stephanie Cowell) — дослідниця життя й творчості В. А. Моцарта, авторка біографічного роману про нього, стає на захист Сальєрі, описуючи його дуже обдарованим композитором, основною фігурою тогочасної опери, поважним громадянином і батьком вісьмох дітей. Він популяризував музику Моцарта і підтримував його сина. «Наприкінці життя він збожеволів і вигадав, що вбив Моцарта, але насправді вони були в дружніх стосунках», — пише дослідниця [14].

П. Шеффер біографічний факт легко замінює яскравою міфологемою, або легендою про цей факт. Ця легкість іде від розуміння того, як потрібно komponувати фекшен-біографію. Хоч у п'єсі «Амадей» і згадуються документи (зошити Бетховена), але, по суті, вона не є документальною: увагу реципієнта привертає не біографія, а сам художній образ, ідея, яка через нього артикулюється.

Отже, «Амадей» П. Шеффера цікавий тим, що, маніфестуючись як драма-біографія, він водночас корелює з автобіографічними п'єсами — такими, як «Скляний звіринець» Т. Вільямса та «Довгий день

сягає в ніч» Ю. О'Ніла, бо є швидше емоційним автобіографічним особистим повідомленням, аніж тією художньою біографією, до якої ми звикли в жанрі роману. І знову ж тут багато про творчий метод, про витончену дискусію людини з Богом, дуже глибоку й автобіографічну.

«Амадей» П. Шеффера увібрав найуспішніші стратегії підвищення літературної репутації: в основі п'єси — біографії двох композиторів, стосунки між якими обросли плітками, в основі сюжету — мотив розкутої творчої свободи (антагоніст і протагоніст символізують структуру та позаструктурне), інтертекстуальність (фабула О. Пушкіна) та інтермедіальність (музика В. А. Моцарта) розмикають лінійність драматургічного тексту.

В «Амадеї» П. Шеффер багато розповідає, його текст містить елементи нарації, уведення яких у драматичний твір на той час уже було відомим прийомом. Саме через нарацію транслюються загальнолюдські цінності, оскільки наратив є синтагматичним розгортанням структур міфу, закладеного в художньому тексті. А крім того, через оповідні структури автор доніс біографічну основу літературного тексту, що прив'язує цей текст до жанрів фекшен. Аналіз наративу, зазвичай, передбачає розгляд оповідних інстанцій, сюжетної структури, часових пластів та їх розгортання тощо.

Суб'єктна сфера драматургічного твору є багатофігурною структурою, яка передусім містить у собі героя як традиційного носія авторської свідомості (протагоніста), антигероя (антагоніста) як діалогічну інстанцію «іншого» та персонажів, якими на теперішньому етапі літературного процесу заміщуються однозначно забарвлені типи і характери. Серед персонажів передбачено фігуру резонера — «дійової особи, яка є уособленням моралі або тверезої логіки, і завдання якої полягає в оприлюдненні (коментуючи ситуацію) “об'єктивного” чи, інакше, авторського погляду на цю ситуацію» [8, с. 375]. Поряд із ремарками, заголовками та епіграфами, резонера можна вважати носієм прямого авторського слова. Якщо має місце значна епізодія драматичного твору, у його структурі може з'являтися оповідач як одна з ролей автора, як посередник між автором і зображуваним світом, якій делегується мовлення, що може збігатися або розходитися з авторською позицією.

Незважаючи на яскравий заголовок п'єси П. Шеффера, Вольфганг Амадей Моцарт у ній не є протагоністом, головним персонажем або героєм драми, а лише персонажем — допоміжним, хоча і

досить ґрунтовно виписаним. Драматург виявляє обережність щодо знакової постаті європейської культури. Цей персонаж за функцією зближується з резонером, який висловлює авторську позицію, а також розповідачем своєї власної історії. Протагоністом варто вважати Антоніо Сальєрі, який є інтерпретатором знаків божественної волі, що приходять йому через допоміжних персонажів. Водночас Антоніо Сальєрі є також і прямим оповідачем того наративу, який реалізується в п'єсі, тобто через його сприйняття, його «погляд» формується рецепція читача / глядача. Наприклад, він як наратор прямо звертається до глядачів, яких називає «привидами далекого майбутнього» (*Ghosts of the distant Future*). Перед нами, як бачимо, — персонаж-натор.

П'єса розпочинається з оповіді Сальєрі про себе, і ця оповідь звернена безпосередньо до сучасного колективного реципієнта: «Правда в тому, що протягом усього життя я так і не зміг подолати жагу до солодощів Північної Італії, де народився. Від трьох до сімдесяти трьох років я прожив під акомпанемент ніжного мигдалю, посипаного цукровою пудрою. (*Млосно шепоче.*) Бісквіти Веронезе! Міланські тістечка! Білосніжний зефір з фісташковою підливкою! (*Пауза.*) Не засуджуйте мене за це надто суворо. Усі люди мають у серці якісь патріотичні почуття... Звичайно, я народився в 1750 році, коли жодній витонченій особі не спадало на думку говорити про любов до батьківщини чи рідної землі. Ми були людьми Європи, і цього було достатньо» [16, р. 18]³.

Сповідуючись у «гріху обжерливості», головний персонаж не лише інтимізує власну репліку задля встановлення близької і довірливої комунікації, а й відкриває, описує свою італійську ідентичність, яка буде його важливою ознакою протягом дійства, хоч, як майбутній придворний композитор, Антоніо Сальєрі акцентує своє донаціональне, загальноєвропейське самоусвідомлення. Любов до солодощів буде ознакою пристрасності Сальєрі й асоціюватиметься не лише з італійськістю композитора, а й з його репресованим еротизмом (цукерки є реквізитом у всіх сценах спокушення жінок), бажанням слави і насолоди. Як бачимо, репліки Сальєрі вибудовані як нарація, як «вихід з ролі».

³ Тут і далі п'єсу «Амадей» П. Шеффера цитую за виданням: Shaffer P. *Amadeus*. London : Penguin Books, 1993. 105 р. (Переклад з англійської мій. — М. III.)

Такий спосіб конструювання драматургії можна спостерегти і в інших п'єсах письменника, у яких головні персонажі спочатку є носіями оповіді, а потім залучаються в дію: «Королівське полювання на Сонце» (1964), «Еквус» (1973). Цей прийом активізує увагу аудиторії і підкреслює умовність драми. Антоніо Сальєрі одночасно є і персонажем, і наратором, причому, так званим «всевідним» наратором, до якого інформація про події приходить ніби сама собою. У п'єсі «Амадей» «всевідність» візуалізується завдяки специфічним додатковим персонажам Вітерцям (*Venticelli*), які мають кілька функцій: доносять новини, розповідають історії, активізують монологи Сальєрі, додають у них дії, а також створюють звукову атмосферу брехні, наклепів і нашіптування. «**Сальєрі:** Це мої Вентичеллі. Мої Вітерці, як я їх називаю. *(Дає кожному по монеті зі своєї кишені.)* Секрет успішного життя у великому місті полягає в тому, щоб знати завжди, до хвилини, що робиться за твоєю спиною» [16, р. 20]. Найменування цих персонажів є алюзією на відому оперу Джоаккіно Россіні «Севільський цирульник», де арія про наклеп Дона Базиліо починається словами «*Calumny is a little breeze*», тому слово «вітерець» слід розуміти як «наклепник».

Нарація розбудовується також завдяки іншим персонажам, які озвучують елементи оповіді, скажімо, історія життя Моцарта звучить з уст придворного: «**Розенберг:** Він був вундеркіндом. Це завжди обіцяє великий клопіт. Його батько — Леопольд Моцарт, скандальний зальцбурзький музикант, нескінченно тягав хлопця Європою, змушуючи його грати на клавесині із зав'язаними очима, одним пальцем і всяке таке» [16, р. 20]. Ця репліка звучить сугестивно, вона допомагає не лише вибудувати загальний наратив, а й створити гнітючу, зловісну атмосферу, що тиснула на молодого композитора.

Як для зразка драматургії фекшен, яка перебуває на межі високої та масової літератури, на межі відкритої, проблемної та «добре зробленої» п'єси, цікавою реалізацією драматургічного наративу є специфічний подвійний хронотоп, що руйнує традиційну для драми єдність часу. Час у тексті п'єси подано двома пластами, перший із яких протікає в апартаментах старого Антоніо Сальєрі 1823 р., де він доживає віку і оголошує себе вбивцею Моцарта, та блискучим Віднем вісімнадцятого століття, столицею музичного мистецтва та Австрійської імперії, де й розгортається основна дія. Перехід від одного до іншого хронотопу здійснюється різко, часто в межах однієї сцени, коли протагоністу достатньо змінити голос або скинути до-

машній халат, під яким виявиться пишний придворний стрій. Таким чином автор «оголює» прийом, цим додатково підкреслюючи, що все зображене ним є фантазмагоричним, умовним.

Надзвичайно вміло драматург на початку п'єси зав'язує всі конфліктні лінії: між талантом і посередністю, між придворною запападливістю та молодечею брутальністю, між німецькою та італійською музикою (та їх прихильниками — імператором та директором театру), між національним мистецтвом та загальноєвропейським (на той момент італійським за походженням), звучить натяк на масонську тему і демонструється контракт для Моцарта на написання опери.

Загалом сюжет вибудовується дуже майстерно, напруження наростає від сцени до сцени, кожен наступний крок нищення молодого генія його старшим колегою по цеху інтенсивніше стимулює дію. У п'єсі П. Шеффера можемо побачити і класичну катастрофу, і «сцену останньої боротьби» (вистава Сальєрі з плащем і маскою), і елегійний фінал мелодраматичної лінії. Динаміка і напруженість дії супроводжується декларацією двох протилежних позицій, характерів, типів поведінки, що зазвичай є пересічним, обов'язковим елементом у драмі, але П. Шеффер майстерно досягає того, щоб аргументи обох сторін були рівносильні, щоб по-трагедійному звучали дві рівноцінні «правди життя». Нагнітання аргументів завершується розв'язкою, у якій маски зірвано в прямому й переносному сенсах.

В основі сюжету п'єси «Амадей» можемо побачити славнозвісну послідовність подієвих елементів чарівної казки, яку відкрив ще В. Пропп і розвинув Дж. Кемпбелл у науковому бестселері «Тисячолікий герой» [7], а також триактну структуру голівудського сценарію, оскільки саме така структура була випрацювана на матеріалі структуралізму як найуспішніша. Виявити їх у тексті п'єси П. Шеффера означало б лише констатувати приналежність його творчості до художньої літератури (fiction), оскільки саме так і пишеться сучасна успішна «художка». Цікавим може бути інше спостереження над сюжетом, зокрема використання автором парних персонажів, які, як зазначають дослідники, мандрують із п'єси в п'єсу і вносять в неї особливий тон. «З одного боку, це робить твори Шеффера схожими на п'єси-мораліте. З другого боку, вони більш точно “репрезентують” той несвідомий спосіб, завдяки якому заздрість, суперництво та насильство оточують нас і пронизують наше особисте, соціальне та навіть політичне життя», — зауважує дослідник Е. Блок [12, р. 60].

Обидва тематичні «рівні» будуть зрозумілі, якщо апелювати до міфогенного нарративу, яким і є по суті нарратив П. Шеффера, і розглядати парних персонажів як героя та лжегероя чарівної казки (за В. Проппом), боротьба яких призводить до остаточного винагородження добра. Як і казковий брат-убивця, Сальєрі одягає маску доброго друга та доброчинця. Тут можна провести паралель із Яго та Отелло, які були замаскованими суперниками. Але найбільше Шеффер перегукується сам із собою — у його п'єсах повторюється мотив протистояння чоловіків: між конкістадором Пісарро та імператором інків Атауальпою, між психіатром Дайсартом та хлопцем-конюхом Аланом Стренгом, між Моцартом і Сальєрі. Е. Блок виявляє «близнючні» структури майже у всіх текстах драматурга, наголошуючи, що в тексті «Амадея» вона конотована семантикою заздрості та помсти [12, р. 60].

Очевидне, маніфестоване протиставлення Моцарта (генія) та Сальєрі (ординарності) є парною структурою такою ж мірою, яким є протиставлення Сальєрі і Бога, а також Моцарта і його батька Леопольда. Тому цікаво буде розглянути в контексті парних персонажів пару Моцарт і його батько, традиційно актуалізуючи мандрівний сюжет про «блудного сина».

З уст придворного Розенберга дізнаємося правдиві біографічні дані про Вольфганга Амадея Моцарта, сина Леопольда Моцарта родом із Зальцбурга, який там і залишився служити в єпископа. Але тією самою реплікою Розенберг вводить біографічні факти в контекст традиційного біблійного сюжету, за яким молодий амбітний чоловік, не бажаючи жити за батьківськими правилами, залишає рідний край і «купається в гріхах». Вольфганг весело проводить час, ігнорує листи свого батька, одружується на власний розсуд (до чого його, до речі, підштовхує Сальєрі), тринькає гроші, зневажає оточення і вважає себе генієм. Об'єктивно це було недалеко від істини, але за фабулою притчі свідчить про надмірні гордощі молодика. Інколи він визнає свої помилки, але швидше жартома: «Мій батько знову правий. Він завжди говорив мені, що я маю набрати в рот води... Справді, мені варто притримати язика!» [16, р. 30].

І лише після смерті батька Амадей щиро жалкує про те, що накоїв: «Як я тепер житиму без нього... у світі? Більше нікого немає. Немає нікого, хто розуміє, яка нечисть мене оточує. Не можу цього уявити! Він усе життя наглядав за мною — і я його зрадив. ...Я йому суперечив. ...Я одружився без його благословення... Покинув його

самого. Я танцював, блазнював, грав у більярд, а він самотою, ніч за ніччю, у порожньому домі... і не було нікого, хто б доглянув за ним...» [16, р. 77]. Амадей як «блудний син» опинився в складнішій ситуації, ніж його біблійний прототип: він розкався, але вже після смерті батька, тому з ним залишається лише батьківський гнів, який він утілює в страхітливому привиді в опері «Дон Жуан». Збентежений величчю опери, Антоніо Сальєрі відкриває для себе секрет мистецтва Вольфганга Моцарта: «Такого мстивого батька опера ще не бачила! І водночас ніби виросла постать звинуваченого Лібертина, скинутого в Пекло! ...Я вражено дивився, як зі свого буденного життя він творив мистецтво. Ми обидва були простими людьми — він і я. Але він з простого творив легенди — а я легенди звів до простоти» [16, р. 78].

Отже, Моцарт як втілення вічного образу «блудного сина» у шефферівському сюжеті є значною мірою модифікованим — пройшовши всі етапи біблійної фабули, він не досягає батьківського прощення, бо розкався у своїх гріхах аж після його смерті. Але силою мистецтва музикант долає батьків гнів і досягає внутрішнього примирення зі своєю душею. У «Чарівній флейті» з'являється зовсім інший батько — оновлений, милосердний, повний любові Жрець, якого бачить Сальєрі як персонаж-наратор, і розуміє, що Вольфганг не боїться більше свого батька, а творить нову величну легенду [16, р. 91].

У п'єсі «Амадей» Пітер Шеффер показав себе майстром драматургічного наративу, він зміг передати оповідь через дію, вдаючись до фігури персонажа-наратора, допоміжних умовних персонажів, введення додаткового хронотопу, майстерно вибудованому сюжету, у якому значну роль відіграють символічні образи та традиційні мотиви. Як бачимо, у такий спосіб П. Шеффер майстерно зреалізував формулу жанрів фекшен (fact & fiction), коли біографічні дані, не так справжні, як міфологізовані, зливаються з вимислом, що огортає їх емоційним ореолом. Ця формула далі забезпечила п'єсі надзвичайну успішність, а її автора піднесла в ранг найкраще оплачуваних британських драматургів.

Відомий чеський і американський кінорежисер і сценарист Мілош Форман, автор культового фільму «Політ над гніздом зозулі», а також глибоко талановитих стрічок «фекшен» «Людина на Місяці» та «Привиди Гойї», найбільшу славу здобув завдяки оскароносному «Амадею», створеному за однойменною п'єсою Пі-

тера Шеффера. Три з чотирьох названих фільмів мають в основі сценарію художню біографію, що не лише забезпечувало касовість продукту, а й збирало режисерові постійну аудиторію прихильників. Якщо порівняємо текст п'єси «Амадей» П. Шеффера та однойменну кінокартину М. Формана, то зможемо побачити, як фекшен-біографія адаптується до екранних медіа.

У п'єсі, як уже говорилося, Сальєрі є однозначним протагоністом, а Моцарт — антагоністом, характер якого зображено досить однобоко і, певною мірою, фарсово. Він талановитий, але інфантильний, грубий та імпульсивний, нелояльний до покровителів, що блокує йому кар'єру при імператорському дворі. Це виправдано в п'єсі, адже ми бачимо Моцарта внутрішнім зором напівбожевільного Антоніо Сальєрі — перед нами вередлива дитина. У фільмі Мілоша Формана ми зустрічаємо набагато приємнішого і людянішого Моцарта, але не лише завдяки тому, що операторська робота показує його об'єктивніше, а, передусім, завдяки серйозній роботі над сценарієм П. Шеффера. Для екранного Моцарта було піднесено тон його реплік, вихолощені обсценні жарти, уведено сцени з дітьми, де він постає ніжним батьком, а також сцени зі старим Леопольдом, завдяки яким стають зрозумілі причини його інфантильності та травмованості. Поява постаті батька, що перетворився з умовного образу в п'єсі на живого, значущого тирана, що намагається контролювати життя дорослого сина, слугує поглибленню теми творчості Моцарта. У складних життєвих ситуаціях він рятується втечею у світ музики, яка має для нього основне значення.

Порівняно з п'єсою у фільмі частіше «перемикаються» часові пласти, різочішою стає відмінність між старим та молодим Сальєрі, послаблюється образ дружини Моцарта — Констанції, яка перебирає на себе частину інфантильності головного персонажа. Якщо в п'єсі дружина Моцарта претендує на альтернативного інтерпретатора життя генія, нищить листи від Леопольда, які принижують її гідність, береже пам'ять про чоловіка; то у фільмі Констанція — другорядний персонаж, який втратив свою драматичну силу.

Змінюється також спосіб побудови нарації. Сальєрі сповідується не публіці в залі, а спеціальному персонажу — молодому наївному священникові, який представляє усереднений образ реципієнта і, можливо, навіть тієї Пересічності, генієм якої називає себе Сальєрі. Умовно-театральні Venticelli замінені служницею, що шпигує в домі Моцарта і доносить Сальєрі про особисте життя молодого подруж-

жя. Та ж служниця зі сльозами йде за труною Моцарта, що символізує майбутню любов простого народу до свого митця.

Загалом, як зауважує М. Куровська, порівняно з п'єсою, у сценарії фільму значно більше символів і символізування. Можемо як символи інтерпретувати солодощі, дерев'яне розп'яття, полум'я свічки, різноманітні маски, портрет на стіні, темні й світлі кольори костюмів, пори року, що символізують етапи життя Амадея⁴. План доведення до смерті Сальєрі вибудовує на маскуванні: у п'єсі він вдає з себе вірного друга, а у фільмі завдяки масці змушує Вольфганга повірити, що його батько постав із світу мертвих, подібно до жахливого Командора, що прагне покарати гульвісу-грішника.

Музичні твори, які згадуються в п'єсі або звучать у фільмі, сприймаються передусім як факти біографії культового австрійського композитора. Глядачі вистави або фільму приходять на перегляд із певними фоновими знаннями про творчий доробок головних персонажів, тому інтермедіальне цитування музичного матеріалу виконує в цій аудиторії як емоційну, так і авторитетну функції: воно забезпечує більшу довіру до того, що відбувається з персонажами.

Музика В. А. Моцарта у фільмі тісно пов'язана з сюжетом. Кожна опера, про яку йдеться і в п'єсі, і у фільмі є етапом драматичної боротьби: з боку Моцарта — це кроки самоствердження в мистецтві, а з боку Сальєрі — удар по репутації конкурента, майстерно сплетена інтрига, що наближає його до краху. Назви найбільших музичних творів ніби найменують етапи драматичного дійства: «Викрадення із сералю» пов'язане з ученицею Катаріною, «Одруження Фігаро» асоціюється зі шлюбом Вольфганга, «Дон Жуан» передає конфлікт із батьком, «Чарівна флейта» — усвідомлення божественного покликання, «Реквієм» символізує прощання з життям. Можливості кіно перетворили досить прозору для інтерпретації літературно-художню біографію на вражаюче дійство музичного світу Вольфганга Амадея Моцарта.

Висновки. У драматургічній творчості П. Шеффера значне місце посідає фекшен-біографія, жанровий різновид драматургії, що характеризується гібридним змішуванням факту і вимислу, інформації та емоції. В одній зі своїх п'єс П. Шеффер метафорично зобразив мето-

⁴ Kurowska M. Peter Shaffer's play Amadeus and its film adaptation by Milos Forman. URL: <http://amadeus.kurowska.info/amadeus.html> (сайт зібраного польською дослідницею матеріалу про П. Шеффера, його п'єсу, про шлях до екранізації, що спричинила «моцартоманію»).

дику письма в стилі фекшен: драматург, ніби талановитий екскурсовод, вигадує неймовірні історії про реальних людей у реалістичних / умовних декораціях, щоб розбудити живий інтерес знудженої пересиченої публіки. Біографічній драматургії британського письменника притаманний саме такий спосіб зображення через дію: факти життя й творчості відомих прототипів міфологізуються, белетризуються і стають основою глибоко емоційного повідомлення.

Обрана як приклад фекшен-біографії п'єси П. Шеффера «Амадей» вибудована навколо біографій В. А. Моцарта і А. Сальєрі. Міфокритичне її прочитання дає змогу побачити протиставлення протагоніста та антагоніста як носіїв Добра і Зла (в архетипному розумінні), розглянути специфічний богоборчий сюжет, проінтерпретувати міф Герострата, показати концепт маски та інші міфогенні символи п'єси «Амадей» Пітера Шеффера. Помітною є специфіка мотивної та сюжетної побудови, що корелює з біографією самого автора. Основою фабули у творчості П. Шеффера часто стає конфлікт чоловічих персонажів, їхнє протистояння, конкуренція, що передається концептом «шлях до слави», протистоянням близнюків, мотивом «блудного сина», сюжетом Каїна та Авеля, темою бунту проти батьківського контролю та ін.

П'єса «Амадей» є інтертекстуальною та/або інтермедіальною, оскільки тема твору стосується фактів біографії кількох відомих інтелектуалів (В. А. Моцарт, А. Сальєрі, К. В. Глюк), а крім того, текст експлікує зв'язок із творчістю М. Римського-Корсакова, Дж. Россіні, А. Сальєрі. Наративізація драматургічного тексту дає змогу зобразити реальні факти біографії ключового для культури Європи композитора: у ньому звучать роздуми персонажа оповідача, розповіді про події духовного, інтелектуального життя та їх тлумачення в розповідному світі Сальєрі. Інтермедіальне цитування музичних текстів самого В. А. Моцарта доповнює фактуальну базу і дає змогу зробити виставу / фільм більш реалістичними й авторитетними, чим стимулює процес ідентифікації реципієнтів та консолідацію їх як певної соціальної групи.

У п'єсі «Амадей» Пітер Шеффер показав себе майстром драматургічного наративу, він зміг передати оповідь через дію, удаючись до фігури персонажа-наратора, допоміжних умовних персонажів, введення додаткового хронотопу, майстерного вибудовування сюжету, залучення символічних образів та традиційних мотивів до тканини тексту.

П'єса-біографія «Амадей» поставила англійського драматурга в коло письменників світового рівня і стала яскравою сторінкою сучасної англійської літератури. Твір має щасливу сценічну долю по обидва боки океану, зокрема поставлений в Україні на великих сценах Львова та Києва. П. Шеффера вважають найбільш фінансово винагородженим драматургом, а успіх фільму про Моцарта, знятого Мілошем Форманом, указує ще й на талант П. Шеффера як сценариста. Отже, п'єса «Амадей» П. Шеффера увібрала найуспішніші стратегії підвищення літературної репутації завдяки прийомам фекшен-біографії й помітно популяризувала ключову постать європейської культури та об'єднала його прихильників. Загалом фекшен-біографія на сцені, телебаченні і в кіно не так інформує колективного реципієнта, як його формує, здавалося б, за матрицею культового життєпису, а насправді за міфом, що здатен структурувати соціум.

1. Александрова Г. А. Автор і герой біографічного роману: аспекти комунікації (на матеріалі роману Степана Процюка «Маски опадають повільно») / Г. А. Александрова // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2021. – Вип. 22. – С. 151–165. – <https://doi.org/10.15407/ub.22.151>
2. Галич О. «Остання із роду Болейн» Карен Харпер як квазі-біографія / Олександр Галич // Слово і Час. – 2015. – № 8. – С. 93–98.
3. Денисова Т. Н. Історія американської літератури / Т. Н. Денисова. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 487 с.
4. Жигун С. В. Роман Юрія Тиса «На світанку» як біофікція / С. В. Жигун // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2021. – Вип. 21. – С. 231–241. – <https://doi.org/10.15407/ub.21.231>
5. Закалюжний Л. В. Історична драма-хроніка: особливості жанру. Поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Л. В. Закалюжний ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2011. – 20 с.
6. Карачова Д. В. Вікторіанська біографія та її модифікація в ХХ столітті : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Д. В. Карачова ; Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Старобільськ, 2016. – 198 с.
7. Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой / Джозеф Кемпбелл ; пер. О. Мокровольського. – Київ : Terra Incognita, 2021. – 416 с.
8. Паві П. Словник театру / Патріс Паві ; пер. М. Якубяка. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 640 с.

9. Славінська І. Книжки травня: порно Ульяненка, околиці Дністрового, біль Процюка / Ірина Славінська // Українська правда. – 31 травня 2010. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2010/05/31/49379/>
10. Чик Д. Біографічний Künstlerroman в українській і англійській літературі середини ХІХ ст. (Тарас Шевченко, Вільям Теккерей) / Д. Чик // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. – 2016. – Вип. 23–25. – С. 459–475.
11. Шаповал М. Художня біографія інтелектуала у драматургії С. Росовецького / Мар'яна Шаповал // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2020. – Т. 26, № 1. – С. 1–10. – <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2020.1.1>
12. Block E. The Plays of Peter Shaffer and the Mimetic Theory of René Girard / Ed Block // Journal of Dramatic Theory and Criticism. – 2004 (Fall). – Vol. XIX, No. 1. – P. 57–78. – Режим доступу: <https://journals.ku.edu/jdte/article/view/3500>
13. Chandler D. Dictionary of Media and Communication / Daniel Chandler, Rod Munday. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 472 p. – <https://doi.org/10.1093/acref/9780199568758.001.0001>
14. Cowell S. Salieri and Mozart... who were they really? And how did Peter Shaffer write Amadeus? / Stephanie Cowell // Wonders & Marvels. – 30 November 2012. – Режим доступу: <http://www.wondersandmarvels.com/2012/11/salieri-and-mozartwho-were-they-really-and-how-did-peter-shaffer-write-amadeus.html>
15. Lawson M. Peter Shaffer wanted to make elaborate theatre – and he succeeded / Mark Lawson // The Guardian. – 2016. – June 6. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/stage/2016/jun/06/peter-shaffer-elaborate-theatre-he-succeeded-equus-amadeus>
16. Shaffer P. Amadeus. – London : Penguin Books, 1993. – 105 p.
17. Welsh J. M. Hollywood “Faction” and the New Biofantasy / J. M. Welsh // Studies in Popular Culture. – 1993. – Vol. 15, No. 2. – P. 57–66.

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2021). Avtor i heroї biohrafichnoho romanu: Aspekty komunikatsii (Na materialı romanu Stepana Protsiuka "Masky opadaiut povilno") [Author and hero of a biographical novel: Aspects of communication (Based on Stepan Protsyuk's novel "Masks are slowly falling off")]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 22, 151-168. <https://doi.org/10.15407/ub.22.151> [In Ukrainian].
2. Halych, O. (2015). "Ostannia iz rodu Bolein" Karen Kharper yak kvazi-biohrafiia ["The Last Boleyn" by Karen Harper as a quasi-biography]. *Slovo i Chas*, 8, 93-98. [In Ukrainian].

3. Denysova, T. N. (2012). *Istoriia amerykanskoï literatury [History of American Literature]*. Kyiv, Ukraine: Vydav. Dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". [In Ukrainian].
4. Zhygun, S. V. (2021). Roman Yurii Tysa "Na svitanku" yak biofiktsiia [Yuri Tys's novel "At Dawn" as a biofiction]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 21, 231-241. <https://doi.org/10.15407/ub.21.231> [In Ukrainian].
5. Zakaliuzhnyi, L. V. (2011). *Istorychna drama-khronika: Osoblyvosti zhanru. Poetyka [The Historical chronicle drama: Genre features. Poetics]* (Extended abstract of PhD dissertation). Taras Shevchenko Institute of Literature, NAS of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Karachova, D. V. (2016). *Victorian biography and it's modification in 20th century* (PhD dissertation). Borys Hrinchenko Kyiv University, Luhansk Taras Shevchenko National University. Starobilsk, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Kempbell, Dzh. [Campbell, J.]. (2021). *Tysiachelykyi heroi [The Hero with a Thousand Faces]* (O. Mokrovolskyi (Trans.)). Kyiv, Ukraine: Terra Incognita. [In Ukrainian].
8. Pavi, P. [Pavis, P.]. (2006). *Slovyk teatru [Dictionary of the theatre]* (M. Yakubiak (Trans.)). Lviv, Ukraine: I. Franko LNU Press. [In Ukrainian].
9. Slavinska, I. (2010, May 31). Knyzhky travnia: Porno Ulianenka, okolytsi Dnistrovoho, bil Protsiuka [The books of May: Ulyanenko's porn, Dniester's environs, Protsyuk's pain]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2010/05/31/49379/> [In Ukrainian].
10. Chyk, D. (2016). Biohrafichnyi Künstlerroman v ukrainskii i anhliiskii literaturi seredyny 19 st. (Taras Shevchenko, Viliam Tekkerei) [The biographical Künstlerroman in the Ukrainian and English literatures of the mid-19th cent. (T. Shevchenko, W. Thackeray)]. *Literary Criticism. Folkloristics. Cultural Studies*, 23-25, 459-475. [In Ukrainian].
11. Shapoval, M. (2020). Khudozhnia bihrafiiia intelektual'a u dramaturhii S. Rosovetskoho [The intellectual's fiction biography in S. Rosovetskyi's dramatic works]. *Synopsis: Text, Context, Media*, 26(1), 1-10. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2020.1.1> [In Ukrainian].
12. Block, E. (2004, Fall). The Plays of Peter Shaffer and the Mimetic Theory of René Girard. *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, 19(4), 57-78. Retrieved from <https://journals.ku.edu/jdte/article/view/3500> [In English].
13. Chandler, D., & Munday, R. (2011). *Dictionary of Media and Communication*. Oxford, UK: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acref/9780199568758.001.0001> [In English].

14. Cowell, S. (2012, November 30). Salieri and Mozart... who were they really? And how did Peter Shaffer write Amadeus? *Wonders & Marvels*. Retrieved from <http://www.wondersandmarvels.com/2012/11/salieri-and-mozartwho-were-they-really-and-how-did-peter-shaffer-write-amadeus.html> [In English].
15. Lawson, M. (2016, June 6). Peter Shaffer wanted to make elaborate theatre – and he succeeded. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/stage/2016/jun/06/peter-shaffer-elaborate-theatre-he-succeeded-equus-amadeus> [In English].
16. Shaffer, P. (1993). *Amadeus*. London, UK: Penguin Books. [In English].
17. Welsh, J. M. (1993). Hollywood "Faction" and the New Biofantasy. *Studies in Popular Culture*, 15(2), 57-66. [In English].

Рукопис одержано 28.08.2022 р.

Mariana SHAPOVAL, D.Sc. (Philology), Docent, Professor of the Department of Ukrainian Literature History, Theory of Literature and Literary Creativity, Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine).

Faction biodrama in Peter Shaffer's dramatic works of literature.

The purpose of the publication is to investigate the tendency of blurring the documentary foundations of contemporary dramatic reconstructions of famous people's biographies using examples from the work of a well-known British playwright and screenwriter Peter Shaffer. *The novelty* of the research lies in the fact that for the first time biographical drama in general and Peter Shaffer's work, in particular, are considered in the context of the a noticeable increasing popularity of faction genres in contemporary literature, art, and the media space. *The general methods* to conduct research were observation, analysis, synthesis, selection, and systematization of material. In addition, comparative-historical, comparative-typological, intertextual, intermedial, mytho-critical, and biographical methodological approaches were used. *Conclusions*. Contemporary drama represents the biography of a famous figure and its contexts mainly in the form of "factions", as the intermedia polygenre formation, characterized by a hybrid mixing of fact and fiction, information and emotion, has recently begun to be called. This way of conveying the biography of a historical person to the recipient does not so much inform him as it shapes him, because turning into a work of art, a historical-biographical fact becomes overgrown with gossip, legends and stereotypes, and thus acquires a great emotional charge and symbolic meaning. The basic plot lines in Shaffer's works are often the conflict

of male characters, their confrontation, and competition, which is conveyed by the concept of "path to glory", the confrontation of twins, the motif of the "prodigal son", the motif of Cain and Abel, the theme of rebellion against parental control, etc. In the play "Amadeus", P. Shaffer showed himself to be a master of dramaturgical narrative; he was able to convey the story through action, resorting to the figure of the narrator character, auxiliary conditional characters, the introduction of an additional chronotope, skillful construction of the plot, the inclusion of symbolic images and traditional motifs in the text fabric. The intermedial citation of the musical texts of W. A. Mozart himself complements the factual base and makes it possible to make the play/film more realistic and authoritative, which will stimulate the process of identifying the recipients and their consolidation as a separate social group.

Key words: fiction, biographical fiction, contemporary drama, intermediality, Peter Shaffer, faction, faction drama, narrative.

<https://doi.org/10.15407/ub.23.100>
УДК 94:929(477)"1920/1930"Калиновський

Тамара Павлівна ДЕМЧЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник освіти України
(Чернігів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>
kafistukr@ukr.net

Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук, доцент,
викладач соціогуманітарних дисциплін
педагогічного фахового коледжу
Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії
(Запоріжжя, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>
isvetlana@hotmail.com

ПЕРЕЖИВАННЯ РАДЯНСЬКОГО В МЕМУАРНО-ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ ПРОЗІ АНАТОЛЯ ГАЛАНА (КАЛИНОВСЬКОГО): ПРОЧИТАННЯ КРИЗЬ ОПТИКУ ПОКОЛІННЄВИХ І ЧАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ

Мета статті — проаналізувати й інтерпретувати в контексті теорії комунікативної пам'яті спадщину напівзабутого талановитого журналіста й письменника Анатолія Калиновського (Галана) (1901–1987), якого Ігор Качуровський зарахував до найчитабельніших прозаїків української еміграції. Авторки керуються думкою, що художня література має в сучасних дослідницьких практиках особливе значення як джерело інформації про буденне життя, використовують **методи** психологічної реконструкції й «вживання» у внутрішній світ автора текстів. У фокусі уваги — оповідання зі збірки «Невигадане» (1967) та інші твори, де проаналізовано взятий у різних іпостасях образ Homo sovieticus й історично достовірно відтворено типові явища радянської повсякденності міжвоєнної доби. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що авторки акцентують: головним об'єктом духовного, інтелектуального й культурного інтересу для письменника була Україна й доля її народу. Зазначено різножанровість і тематичне розмаїття доробку Анатолія Галана, де гостра сатира, гуморески, сюжети із власного

життя поєднуються з нарисами про окремих людей, про побут переміщених осіб у Німеччині, українських емігрантів в Америці, та повсякчас домінують ретельне вивчення й аналіз радянської дійсності. Обґрунтовано **висновок** про творчість Анатолія Галан як автентичне джерело знань про життя в СРСР. Висловлено побажання щодо нагальної потреби видати вибране із літературної спадщини цього письменника.

Ключові слова: Анатоль Галан (Калиновський), Ігор Качуровський, Дмитро Нитченко, Homo sovieticus, радянська повсякденність, історико-документальна проза, поколіннева пам'ять.

Роль західної української діаспори в новітній історії України в такому дразливому і вкрай значущому питанні, як формування національної ідентичності, важко переоцінити. Саме в країнах Заходу масово з'явилися українські організації, громадські об'єднання, періодика, видавництва тощо. Їхня діяльність й інтелектуальна продукція дають підстави для визначення сутності діаспори як феномену українського суспільства, представники якого вважали, що боротися за незалежну Україну потрібно не збройним шляхом, а зберігаючи, поширюючи й примножуючи культурні й духовні багатства українського народу. Наукове освоєння збірників художніх творів Анатолія Калиновського, більше знаного за псевдонімом Галан, а також дотичних документів і матеріалів стало можливим завдяки сайту «Діаспоріана», на якому представлені майже всі опубліковані книжки цього автора, що й стали основним джерелом нашої розвідки. Серед них варто виокремити «Будні советського журналіста», «Невигадане», «Розмови з минулим», «З минулих днів»¹. Усі вони вийшли друком у Буенос-Айресі. Згодом письменник використав спогади, документальні нариси та замальовки для створення автобіографічної повісті «Корабель без керма»². У вступі, щоправда, він зазначив, що доля героя твору Андрія Королюка увібрала в себе біографії багатьох людей³, але значна кількість збігів життєвих обставин героя із сюжета-

¹ Галан Анатоль. Будні советського журналіста. Буенос-Айрес : Перемога, 1956. 208 с.; Його ж. Невигадане : оповідання. Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1967. 320 с.; Його ж. Розмова з минулим : оповідання. Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1971. 196 с.; Його ж. З минулих днів (Оповідання). Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1989. 154 с.

² Галан Анатоль. Корабель без керма (повість). Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1983. 245 с.

³ Там само. С. 8.

ми з книжки «Будні советського журналіста» переконливо доводить, хто був головним прототипом вищезазначеного персонажа.

Про Галана зі симпатією писали відомі українські письменники діаспори І. Качуровський⁴, Ю. Тис, Д. Нитченко. Останній із названих у збірці листів своїх кореспондентів умістив епістолярій Анатолія Галана⁵. Приблизно 20 років по тому журнал «Березіль» оприлюднив ці самі листи за редакцією доньки Д. Нитченка Лесі Ткач⁶. На сторінках вищезазначеного часопису з'явилися й вибрані оповідання з діаспорних збірників письменника⁷. Літературну спадщину Анатолія Галана досліджено в працях сучасних учених [8; 9, с. 86–88, 100–101, 118–119; 13]. Найґрунтовніше зазначену проблему проаналізовано в кандидатській дисертації О. Онищенка «Поетика мемуарної прози письменників української діаспори другої половини ХХ століття» (2019). Джерельною базою став корпус спогадів В. Короліва-Старого, В. Чапленка, Анатолія Гака (І. Антипенка), Анатолія Галана (Калиновського), О. Воропая, І. Косач-Борисової, К. Туркала, Є. Щербаківської, Яра Славутича. Як зазначив дослідник, історичні обставини трагічної для України доби масштабних соціальних експериментів, кривавих диктатур відображено в художньо-документальній прозі українських письменників, які працювали на еміграції. На його думку, «спогади Анатолія Галана (Анатолія Калиновського) насичені густою метафорикою, ліризацією оповіді. <...> Система поетики в нефікційній прозі постає через ключові образи підневільної людини в тоталітарному суспільстві, через провідні мотиви — прості складові сюжету твору» [9, с. 176–177].

Варто зауважити, що в епоху постмодерну «текст-писання», трансформуючись у «текст-читання», набуває незліченної кількості варіацій, залежно від смакових асоціацій та тезауруса того, хто читає. Виникає потреба застосовувати методи психологічної реконструкції суб'єктивних моделей буття (поведінки, мислення, почуттів, емоцій) і видатних, і пересічних «творців» історії. Відчувається потреба

---

⁴ Качуровський І. Проза Анатолія Галана. *Качуровський І. Променисті силуети : лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 509–513.

⁵ Нитченко Д. Листи письменників. Мельбурн : Ластівка, 1992. С. 87–129.

⁶ Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 1–2. С. 157–191; № 3–4. С. 170–191; № 5–6. С. 171–191; № 7–8. С. 138–191.

⁷ Галан Анатоль. Оповідання. *Березіль*. 2013. № 7–8. С. 151–191.

«вживання» дослідника у внутрішній світ авторів текстів. На думку фахівців, нині художня література набуває особливого значення як джерело культурологічної інформації про буденне життя. Тому звернення історика-дослідника до літературно-художньої спадщини, увага до техніки «побутового літописання», способів презентації буття «людини приватної» в контексті взаємодії повсякденних та літературних текстів культури видається перспективною сферою пізнання не тільки в суто інформаційному, а й у методологічному аспекті [7, с. 17–23].

Наратив героя нашої розвідки можна впевнено трактувати як джерело для історичних досліджень, особливо, коли йдеться про вивчення повсякдення — «буднів» простих радянських людей, до яких автор, очевидно, зараховував і себе. Зокрема, Андрія Королюка він схарактеризував просто: «це зовсім не герой, а пересічний обиватель, скрізь тоді розповсюджений»⁸. У цьому контексті доречним є порівняння молодого журналіста з лякливою «рибкою-пескарем» із відомої казки М. Салтикова-Щедріна, а весь «Советський Союз за Сталіна» названо «країною пескарів»⁹.

Ми досі інфіковані / травмовані радянським досвідом. Це ще виразніше відчутно під час війни. У дні загострення ситуації травма немовби прокидається. Відчуття єднання і можливість / готовність допомогти — це з досвіду минулого чи це вже ідентичність сучасної української людини? Сподівання на розуміння, братерство, взаємодопомогу — це ілюзії чи реальність? Що з досвіду радянської повсякденності має шанс на реінкарнацію, а з чим варто розпрощатися назавжди? Ці й інші схожі питання постають у свідомості, коли перечитуєш прозу таких авторів, як Анатоль Галан. До пошуку відповідей на них спонукають і результати тематичного опитування: «Як не осмислене та не подолане радянське минуле впливає на наше майбутнє?», що його проводила команда проекту «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії» якраз напередодні повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. В опитуванні взяли участь майже 1000 учнів з усіх регіонів України, крім Одеської та Хмельницької областей, що робить це опитування досить репрезентативним [15]. У відповідях респондентів бачимо і знецінення індивідуальності, власних талантів, знань (незамінних людей не бу-

⁸ Галан Анатоль. Корабель без керма. С. 8.

⁹ Там само.

ває — 69,8 % повністю або частково погодились; мета виправдовувати засоби — 67 % повністю або частково погодились); і «превентивну непривітність» (довіряти можна лише своїм — 84,3 % повністю або частково погодились); і толерування хабарів — «дрібних подарунків» посадовим особам (лише 35,4 % категорично відкинули таку можливість); і «абсолютизацію ієрархії» (лише 28 % категорично заперечили, що посада і статус є визначальними при ставленні до людини); продемонстрували зневіру у власні сили й знання, визнавши потребу блату, особистих зв'язків для успішної кар'єри (лише 37,9 % категорично не погодились із таким твердженням). Заперечуючи право держави обмежувати їхні права і свободи, українські школярі водночас очікують на підкування з її боку, поділяючи патерналістські уявлення старших поколінь: 53,6 % вважають, що саме держава має одноосібно і повністю забезпечувати базовий соціальний пакет (медицина, освіта, пенсії). Водночас показово, що учнівська молодь мінімально схильна покладатися на «сильну руку», авторитетного лідера держави, який і порядок може навести, і справедливості забезпечити (лише 9 % цілком погоджуються). На думку фахівців, особливо перспективним на тлі попередніх спостережень є те, що 78,1 % респондентів поділяють базовий принцип громадянського суспільства про відповідальність усіх і кожного за суспільне благо. Причини такої амбівалентності, тобто присутності певних радянських установок у житті школярів, очевидно, варто шукати в комунікативній пам'яті, яка ретранслюється на рівні сім'ї, родини, найближчого оточення молодої людини.

У дискусіях про вплив радянського минулого на життя українських громадян, про живучість «людини радянської», про явище «пострадянськості» на просторах розваленого СРСР з'ясувалося, що й представники «покоління Незалежності» мають певні сантименти щодо радянського минулого й певною мірою перебувають під його впливом. Відповіді на запитання демонструють тяглість радянських інститутів, шаблонів і моделей поведінки. «Війна безумовно впливає і буде впливати на суспільний консенсус стосовно радянського минулого, на зміну ціннісних орієнтацій і повсякдення українців», — робить висновок завідувачка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Н. Шліхта, коментуючи підсумки дослідження [15]. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну вносить істотні корективи в це бачення минулого. Навіть представники старшого покоління масово засуджують війну, злочини

російської воєщини. А учнівська молодь цілковито підтримує свою Батьківщину в боротьбі проти жорстокого й підступного ворога, і ця обставина зумовлює потребу перепрочитання мемуарно-документальних текстів крізь оптику поколіннєвих і часових комунікацій.

Вірогідно, що приблизно кожні двадцять або тридцять років люди звертаються до минулого з метою його реконструкції, особливу увагу приділяючи «травматичним» моментам. Ці «поколіннєві зсуви» організують у часі формування колективної пам'яті, пов'язують із нею групову пам'ять, а її саму — з публічною. Крім того, О. Ясь і В. Смолій зазначають: «Якщо взяти до уваги постколоніальні, постімперські, культурологічні, антропологічні, мікроісторичні, регіонально-локальні запити та практики, приміром у царині історії меншостей, субкультур, формацій колективної, поколіннєвої та трансгенераційної пам'яті, то стає очевидним дальше розширення шарів пережитого / здобутого / засвоєного досвіду як предметних областей студіювання. <...> Врешті-решт не варто забувати, що поколіннєве маркування часу волею-неволею генерує символічні смисли» [11, с. 37].

Тому сподіваємося, що тема нашої студії матиме не лише академічний, а й практичний інтерес у царині біографіки. До того ж, саме на матеріалах прози Анатолія Галана вона є майже недослідженою [4; 5]. Тож яким був Анатоль Калиновський як людина, журналіст і творча особистість? Як він став Галаном? Видавець його творів Юліян Середяк процитував слова письменника про «народження» псевдоніма: він «постав з того, що я в молодих літах симпатизував з одною дівчиною, і вона називалася Галина. Коли я зачав писати, хотів підібрати собі псевдонім, щоб не присікалися до мого родинного прізвища Калиновський. Тому взяв я з ймення Галини перші три букви (ГАЛ), а з мого ймення Анатолій — дві (АН)»¹⁰.

Анатолій Васильович Калиновський народився 22 серпня 1901 р. на Чернігово-Сіверщині в с. Землянка Глухівського пов. (нині входить до Березівської сільської територіальної громади Шосткинського р-ну Сумської обл.) у родині священника. Відразу зауважимо, що писати свою автобіографію за кордоном він відмовився, щоб не наражати на переслідування рідню, яка залишилася в СРСР¹¹.

¹⁰ Середяк Ю. Анатоль Галан: Замість вступного слова. *Галан Анатоль. 3 минулих днів*. С. 8.

¹¹ Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 3–4. С. 183–184.

У своїх спогадах та листуванні Анатоль Галан згадував про неї побіжно, жодного разу не назвавши імен та місця проживання родичів, тобто поводився так, як переважна більшість українців діаспори, а відтак і його героїв. Відомо, що середню освіту майбутній письменник отримав у Новгород-Сіверській духовній семінарії. Він писав, що навчався і в Чернігівській семінарії, але до вищого навчального закладу — Ніжинського інституту народної освіти (ІНО) його не прийняли через соціальне походження. Юнак подався до Харкова, працював у редакціях коректором, секретарем, літредактором, а 1929 р. таки закінчив заочно Ніжинський ІНО. Це відкрило йому шлях до роботи журналістом урядового часопису «Вісти ВУЦВК» (редактор Є. Касяненко). Працюючи на цій посаді, А. Калиновський багато подорожував, побачив, пережив і, зрештою, цей досвід дав можливість реалізувати мрію — стати письменником. У передмові до збірника «Невигадане» Ю. Тис наголосив, що «Галан знає життя, є добрим спостерігачем, він є тим, чим мріяв стати від дитини: письменником — учителем»¹². Перші дві книжки молодого літератора побачили світ ще в радянській Україні. Утім, твори, написані за лекалами соцреалізму, не викликали якогось особливого зацікавлення в читачів. Я. Цимбал навела приклад написаного 1928 р. вірша, для якого були властиві «смійні й наївні тепер атрибути ідеологічної поезії»: героїня мало того, що вийшла заміж за тракториста, так ще й — «Пішла струнка Наталя / За щастям в колектив» [13]. Однак зарубіжний доробок автора безсумнівно засвідчує наявність неабиякого літературного таланту. І. Качуровський так схарактеризував притаманні його хисту ознаки: «легке перо», здатність писати «просто й невимушено», «ясний і прозорий стиль», «вміння побудувати сюжетний каркас оповідання» — усе це забезпечувало «широкочитабельність» творів Анатолія Галана [6, с. 511]. Утім, ці риси повною мірою проявилися вже в закордонних збірках, бо в Україні він мав репутацію передусім журналіста, освіченого й талановитого, яким дорожили редактори й залюбки брали на роботу. Галанові довелося чимало помандрувати, рятуючись від нав'язливої уваги чекістів (співробітників ОГПУ та НКВД). «Дамоклів меч повільно наближався до моєї голови»¹³, — зафіксував він. Це не метафора, а

---

¹² Тис Ю. Про автора і його творчість : [передмова]. *Галан Анатоль. Невигадане*. Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1967. С. 10.

¹³ Галан Анатоль. Будні советського журналіста. С. 199.

усвідомлення смертельної загрози. Бодем сповнені його рядки про втрату друзів, добрих знайомих, страчених після вбивства С. Кірова. Для А. Калиновського не стало секретом (зрештою, він видав свої спогади вже після розвінчання «культу особи»), що Кірова наказав «прибрати» «заздрісний диктатор» Сталін, але провину поклали на «українських націоналістів», серед яких було багато діячів культури й мистецтва. «Коли прочитав я повідомлення про звірячу розправу з українськими письменниками, коли уявив їх, багатьох особисто знаних, спотворених смертною мукою, залитими кров'ю, на мить зупинилося серце, і мозок проколало вогненне бажання: дай, Боже, віддячити колись організаторам цього страшного злочину», — писав А. Калиновський¹⁴. Зрештою, він «вийняв довголежаний диплом» про вищу педагогічну освіту й подався до Середньої Азії працювати шкільним учителем у Фрунзе (тодішня назва столиці Киргизії — Бішкек)¹⁵. Отже, хоча письменника нібито й оминув сталінський терор, але він добре знав про ці чорні сторінки української історії. Перед початком Другої світової війни Анатоль Галан повернувся в Україну, а за нацистської окупації вирушив на захід. В опрацьованій нами літературі бракує конкретної інформації про цей період його життя, але у вищезгаданій повісті йдеться про те, як Андрій Королук разом із дружиною приїхав в Україну у відпустку, а коли настав час повертатися, то дізнався, що й у Киргизії розпочалися арешти¹⁶. Подружжя знайшло роботу в Чернігові, а згодом, навесні 1939 р., у Чемері — селі чи навіть містечку «на півдорозі між Черніговом і Києвом»¹⁷. Тут їх і застала німецько-радянська війна. Симпатій до нацистів у творах Анатолія Галана не спостерігається, у цитованій повісті йдеться про те, що від німецького бомбардування загинула вагітна дружина головного героя, і над ним опустилася «чорна завіса самотності»¹⁸. Як і де Анатоль Галан пережив окупацію, не знаємо. У його творах домінує тема втечі від радянської влади. Зокрема, в оповіданні «Поклик любови» привертають увагу рядки про «великий ісход»: «Їдуть на конях, на велосипедах, ідуть пішки, а ззаду — примара шибениці, пропагандивний гавкіт: “Ми вас знайдемо й на

¹⁴ Галан Анатоль. Будні советського журналіста. С. 172.

¹⁵ Там само. С. 204–205.

¹⁶ Галан Анатоль Корабель без керма. С. 114.

¹⁷ Там само. С. 152.

¹⁸ Там само.

дні моря!»¹⁹ Із листів Анатолія Галана до Д. Нитченка видно, що на шляху до Аргентини автор мешкав у таборах Ді-Пі (для переміщених осіб) спочатку в м. Форст на сході Німеччини, потім у Ландеку на заході Австрії. Ганна Черінь згадувала, що якийсь час Анатоль Галан працював в українському видавництві «Голос» у Берліні. Тут чи не вперше проявився його талант гумориста й сатирика: журналіст запропонував випускати стіннівку під назвою «Марабубу»²⁰. Гуморески, жарти, дотепи давали хоч якусь розраду. У 1946 р. таборяни Ландека спромоглися видавати гумористичний журнал «Проти шерсті». Його постійним автором став А. Калиновський (гумористичні твори він зазвичай підписував як Іван Евентуальний). Дещо з його доробку друкувалося в гумористично-сатиричному календарі-альманасі «Мітла», який у 1950-х роках виходив у столиці Аргентини. Наочне уявлення про побут інтернованих дає «Ода зупі»:

Прозора і легка для вжитку,
І вільна від товщу й приправ,
Ти — все ж життя тримаєш нитку,
Щоб духа табір не віддав²¹.

Серед діаспорної української спільноти Галан здобув славу чи не найпершого гумориста. Д. Нитченко слушно зазначив: «Умів Галан висміяти як підрадянську дійсність, русифікацію, безголов'я влади, так не шкодував фарб висміяти й поцейбічне життя: гонитву за долями, підлабузництво, сварливість, пиятику тощо»²². У першій книзі своєї «задзеркальної» мемуарної серії М. Слабошпицький умістив лист — відгук І. Качуровського про книжку «Одкровення в кафе “Пегас”». «Два дні тому прилетів до мене Ваш Пегас», — писав Ігор Васильович, зазначаючи, що «до книжки пасував би епіграф Толі Калиновського: “Коли нема над чим сміятись, — смійся над собою»» [10, с. 246]. Мабуть, ця дотепна формула не раз допомагала її авторові гідно зносити випробування, що постійно траплялися на шляху емігранта.

Сім років прожив А. Галан у Південній Америці, а потім із родиною перебрався до США. Письменник зазначив: «Порівнювати

¹⁹ Галан Анатоль. Невигадане. С. 70.

²⁰ Черінь Г. Їдьмо зі мною! (Репортажі). Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1965. С. 14.

²¹ Мітла : календар-альманах на 1953 рік. Буенос-Айрес, [1953]. С. 118.

²² Нитченко Д. Листи письменників. С. 89.

Аргентину з Америкою можна так само, як небо і землю»²³. Хоча в обох країнах А. Галан працював робітником, але в нього вистачало коштів, часу і, найголовніше, натхнення для літературної творчості: за життя письменника вийшло друком понад 20 книжок. Більшість із них з'явилася в Аргентині, оскільки друкування будь-яких видань там коштувало набагато дешевше, ніж у США чи Канаді, а письменникові доводилося здебільшого самому оплачувати послуги видавництва²⁴. У Сполучених Штатах Анатоль Галан мешкав із родиною у м. Рочестері (на півночі штату Нью-Йорк). Помер 3 жовтня 1987 р.

Головним об'єктом духовного, інтелектуального й культурного інтересу для письменника впродовж усього його життя була Україна й доля її народу. Варто зазначити різножанровість доробку і тематичне розмаїття творчості Анатолія Галана: гостра сатира, гуморески, сюжети з власного життя вдало поєднуються з нарисами про людей, із якими його зводила журналістська доля, є цікаві замальовки про побут переміщених осіб у Німеччині, про українських емігрантів в Америці, але домінують ретельне вивчення й препарування радянської дійсності, зокрема повсякдення. У своїх кращих творах письменник спромігся створити достовірні, узагальнені образи пересічних мешканців країни «переможного соціалізму», переконливо показати їхні скромні радощі й великі біди. До того ж, за політичним життям СРСР, економічними та культурними досягненнями чи невдачами України Анатоль Галан уважно стежив до середини 1980-х років. І висновки цих спостережень упродовж понад 40 років, прожитих за межами СРСР, були невтішні. «Все лишається без змін»²⁵ — так він назвав невелике оповідання, уміщене в збірнику, виданому вже після смерті автора.

Нині вітчизняні історики переконливо довели, що в СРСР після згорання політики коренізації правляча партія насаджувала нову багатонаціональну (а, по суті, безнаціональну) спільність — «радянський народ» із однозначним домінуванням російської культури, мови та комуністичної ідеології. Тільки за межами «соціалістичного табору» так звані «переміщені особи» — свідки, жертви й втікачі від соціалістичних експериментів — змогли перевести подих. Не

---

²³ Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 1–2. С. 170.

²⁴ Там само. С. 170–171.

²⁵ Галан Анатоль. 3 минулих днів (Оповідання). С. 99–104.

менш дошкуляв представникам національно свідомої інтелігенції постійний ідеологічний диктат. У листі до Д. Нитченка від 4 лютого 1968 р. Анатоль Галан писав: «Цього року сповниться 25 літ, як я, та, мабуть, і ти залишили Україну. Ніколи ми її не забудемо і не відречемося, але хай мені Бог простить, я щасливий, що не пробляю “Історії партії”, не повторюю, як попка, в старших класах школи: *Основа пролетарського гуманізму міститься в словах Горького: якщо ворог не здається, то його знищують* (курсив автора. — Т. Д., С. І.). Теж мені гуманізм! Америка добра тим, що тут до тебе нікому нема діла. Не роби злочинів, і ніхто не замахнеться пальцем на твою особу»²⁶. Такі настрої домінували в середовищі українців, які масово тікали з «соціалістичного раю», спочатку в Німеччину, потім у Західну Європу, а далі — за океан, до країн Північної та Південної Америки. Згідно з даними, наведеними І. Качуровським, наприкінці 1945 — на початку 1946 р., незважаючи на зусилля радянських репатріаційних комісій, викрадення людей, здійснювані агентами «Смершу», тощо, на Заході залишилося близько 400 тисяч українців²⁷. Щоправда, сучасні історики називають удвічі меншу кількість — близько 200 тис. біженців [14]. Насправді тих, хто бажав залишитися, було значно більше. У 1945–1947 рр. західні союзники по суті не завадили повернути на батьківщину 2272 тис. радянських громадян. Відомий британський історик Тоні Джадт із обуренням писав: «Сцени відчайдушної боротьби, коли російських емігрантів, які, власне, ніколи й не були радянськими громадянами, українських партизанів та багатьох інших осіб зганяли до купи британські чи американські солдати і виштовхували (часом буквально) через кордон, де на них чекав НКВС, були жахливі» [2, с. 50].

Утікачі від радянської влади змушені були заробляти на життя важкою фізичною працею, прилаштовуватися до незвичних побутових умов, вивчати мови країн, куди переселялися. Радянська пропаганда трактувала цих людей як «лютих ворогів радянського народу», «запроданців», «буржуазних націоналістів» тощо, а найчастіше робила вигляд, що їх взагалі не існує. Правдива інформація цікавила тільки спецслужби. Зокрема, захопивши в Празі багаті докумен-

---

²⁶ Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 3–4. С. 177.

²⁷ Качуровський І. Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори. *Променисті силуети...* С. 515.

тальні фонди Музею визвольної боротьби (Празький архів – ПА), співробітники КДБ розробляли їх, щоб виявити зв'язки утікачів і їхніх родичів, розкрити псевдоніми, тобто для оперативних цілей. Дослідниця історії цього найбільшого архіву української еміграції міжвоєнної доби наголосила: «ПА є класичним зразком маніпуляцій влади з архівними документами. <...> Упродовж майже двох повонних десятиліть перебування в державних архівах УРСР фонди ПА стали інструментом реалізації офіційної політики пошуку “ворогів народу” – “контрреволюційних (к/р) елементів” у середовищі української еміграції» [1, с. 11]. Наукове опрацювання цих фондів розпочалося лише в роки незалежності.

Мистецькі здобутки представників української діаспори, особливо твори художньої літератури, теж перебували під суворою забороною. Тож її читали переважно за кордоном. Наклад творів Анатолія Галана, як зазначалося у вихідних даних, досягав 1000, інколи півтори тисячі книжок, які знаходили своїх читачів, хоча й не відразу.

Спадщину Галана можна трактувати не лише як оригінальне літературне явище. Ознайомившись зі змістом збірників оповідань, спогадами, віршованою повістю «Хам»²⁸, яку А. Галан вважав своїм «кращим твором»²⁹, починаєш усвідомлювати, що ці тексти загалом є цінним джерелом для глибшого розуміння багатьох явищ і процесів, що відбувалися в СРСР у цілому й в Україні зокрема, і зрештою сформували «тип» радянської людини, базові риси якої істотно позначилися на світогляді, поведінці, культурі мільйонів громадян сучасної України. Як по-сучасному звучить відповідь безіменної продавчині в київській «українській» книгарні американському «інтуристові», ще й члену компартії США, який поцікавився, чому в крамниці бракує україномовної літератури: «А какая разница! В Кієві все говорят па-русски!»³⁰. Цю гумореску було вміщено в календарі-альманасі «Мітла» на 1966 р. Чимало різноманітної інформації можна почерпнути з творів Анатолія Галана, зокрема, й про повсяк-

---

²⁸ Галан Анатоль. Хам (Віршована повість). Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1970. 112 с.

²⁹ Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 7–8. С. 147–148.

³⁰ Ковінська Ю. Як Савка Булака на Україну їздив (Сповідь прозрілого комуніста). *Мітла* : календар-альманах на 1966 р. Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1966. С. 46.

дення української діаспори, адже роки, проведені письменником у Західній Європі, Південній та Північній Америці, становлять половину його життя.

Однак найчастіше автор звертався до радянської дійсності 1920–1930-х років. Причина, на нашу думку, очевидна: Анатоль Галан був не просто свідком, а й безпосереднім учасником подій міжвоєнної радянської історії, яку поділив на два періоди: вододілом стали розкуркулення, колективізація, процес СВУ (Спілки визволення України), «кіровщина».

Двадцять років в радянській Україні теж не були безхмарними. Чого вартий тільки докладний опис такого суто більшовицького заходу, як «партійна чистка». Журналіст А. Калиновський був присутнім на цьому дійстві. Його неприємно вразила атмосфера в залі, безцеремонність, грубість і хамство «чистильників». Українська письменниця Люціанна Піонтек, яка народилася в сім'ї німця, та ще й власника млина, зомліла, бо змушена була розповідати загалу про родинну драму³¹. Утім, це була тільки прелюдія до справжньої трагедії: її заарештували 5 серпня 1937 р., звинувативши в тому, що вона є «агентом англійської, німецької та польської розвідок» і розстріляли 25 вересня того ж року [З, с. 364–365]. Така ж доля спіткала й чоловіка Л. Піонтек — письменника й державного діяча Івана Кулика.

Відмова від непу, згорання українізації й посилення репресивних заходів майже щодо всіх верств населення завершилися Голодомором. Анатоль Галан, мешканець Харкова, щодня бачив жебраків, нещасних, конаючих людей, трупи на вулицях, але, оскільки був радянським журналістом, мав пропагувати зовсім інше: кореспонденти газети «твердо засвоїли правило: писати тільки в оптимістичному тоні»³². Тому так вагомо звучать його звинувачення сталінській владі: «Дехто забув, “подарував” режимові події 30-их років. Але кожен, хто має крихітку душі, не забуде їх ніколи. Не забуде висохлих, дитячих тіл, тих ходячих людських трупів з набряклими ногами, мертвого, приреченого, байдужого спокою в оселях. Москва карала Україну за непослух мільйонами засуджених на повільне, без права скарги і просьби на порятунок, знищення»³³. Події 1932–1933 рр.,

---

³¹ Галан Анатоль. Будні советського журналіста. С. 39.

³² Галан Анатоль. Корабель без керма. С. 28.

³³ Там само. С. 139.

самогубства Миколи Скрипника й Миколи Хвильового, розгортання масових репресій боляче зачепили дуже багатьох представників інтелігенції. Вважаємо, що ця тема у творчості Анатолія Галана посідає особливо важливе місце й заслуговує на спеціальне дослідження. Але варто ще раз підкреслити, що письменник усе-таки робив наголос на становищі всього населення України, недвозначно визначивши ворога своєї Батьківщини в образі більшовицької Москви.

У 1930-х роках А. Калиновському довелося працювати кореспондентом лісового журналу, у харківському бібліотекарі, згодом у різних «районках». Під час цих вимушених змін роботи множилися враження, накопичувався досвід, глибшало розуміння ситуації; у відрядженнях майже по всій радянській Україні допитливому й доброзичливому журналістові траплялося чимало цікавих людей. Хоча реалії доби не схилили співрозмовників до особливої відвертості, але якісь життєві історії, побутові факти фіксувалися в його пам'яті чи блокнотах і згодом стали основою літературної творчості.

Важливо наголосити, що героями коротких оповідань, зазвичай на кілька сторінок, були люди різних націй, віруючі й атеїсти, представники трудящих (як тоді прийнято було ділити) класів, інтелігенти й навіть кримінальні злочинці. Автор прагнув усіх зрозуміти, хоч, звичайно, декому співчував значно більше. Створюється враження, що послідовно й щиро він ненавидів лише кремлівську верхівку, співробітників ОГПУ–НКВД та сексотів різних мастей.

Серед героїв Анатолія Галана привертають увагу люди, здатні на самопожертву заради свого народу, причому це не тільки українці. Чи не перший збірник автора «Пахощі», який вийшов друком у Буенос-Айресі (1951 р.), відкривається оповіданням «Айше». Воно було відзначене премією на літературному конкурсі українських новелістів, який відбувався в австрійському місті Зальцбург у вересні 1946 р.³⁴ Події розгортаються в Криму напередодні війни: український юнак на відпочинку познайомився з юною кримською татаркою. Український «Ромео» і кримська «Джув'єтта» вирішили тікати, щоб одружитися, але в останню хвилину дівчина відмовилася. Айше заявила: «Я люблю свою батьківщину, свій бідний нарід, а ти для нього не будеш здатний на жертву»³⁵. Оповідання можна трак-

---

³⁴ Галан Анатоль. Айше. *Галан Анатоль. Пахощі*. Буенос-Айрес : Вид-во Миколи Денисюка, 1951. С. 9–24.

³⁵ Там само. С. 23.

тувати як щире співчуття українців, вимушених назавжди покинути свою Батьківщину, кримським татарам, котрі стали жертвами сталінської депортації 1944 р.

Належно оцінив автор учинок священника з невеликого містечка, який в умовах німецької окупації не побоявся видати єврейській дівчині Раїсі нові документи й посвідку про вінчання з коханим — українцем Сергієм³⁶.

Представників класу, від імені якого правили більшовики, проголосивши диктатуру пролетаріату, Галан трактує насамперед як людей, котрих цинічно обманули в їхніх надіях на «краще життя». У низці оповідань переконливо показано важкі або й нестерпні умови праці робітників та колгоспників. Ось якими були будні радянського шахтаря: «У чорній, задушливій ямі, скрутившись удвоє, порпається робітник... Людина-ховрах... І коли вилізе цей будівник соціалізму “на гора”, він має таке відчуття, наче вимолотили його ціпами»³⁷. Єдина радість для шахтарів — субота: день, коли вони «гуляють», тобто безпробудно п'ють³⁸. Такий спосіб життя призводив до значних людських втрат і численних втеч із Донбасу. У 30-ті роки ХХ ст. тут гостро постала проблема нестачі робочої сили. Для Анатолія Галана не було таємницею, що на шахти брали на роботу майже всіх, незалежно від соціального походження й минулих «гріхів». «Уже не дивилися й на соцстан, не відштовхували уцілілих куркулів і куркульських дітей», — саркастично писав він³⁹. Приблизно такими само були й умови праці лісорубів, робітників радгоспів. Автор влучно називає сільськогосподарські радянські підприємства «рабгоспами», де, замість поміщика, був директор⁴⁰.

Низька заробітна плата, брак найнеобхідніших речей, житла, убогість побуту привчила людей виживати, викручуватися, махлювати. «Шлюбна сукня», пошита з білих мішків з-під крейди, — це реалії тогочасного побуту, символічна прикмета часу. Однак жінка, яка виходила заміж у такому дивовижному вбранні, була щасливою в рідному житті⁴¹.

³⁶ Галан Анатоль. Розмова з минулим. С. 57–64.

³⁷ Галан Анатоль. Пахоші. С. 88–89.

³⁸ Там само. С. 89–90.

³⁹ Там само. С. 84.

⁴⁰ Там само. С. 32–35.

⁴¹ Галан Анатоль. Розмова з минулим. С. 146.

Значно більшим лихом були невмолимі радянські закони. Ми вже зазначили: для А. Калиновського особистою драмою став поділ на «своїх» і «чужих», що запанував на теренах колишньої Російської імперії після встановлення радянської влади. «Чужими» влада вважала всіх тих, «хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження», бо народився в «неправильних сім'ях» — поміщиків, «буржуїв», духовенства, царських чиновників й офіцерів і, звичайно ж, заможних селян — куркулів. Щодо них практикувалися «жорсткі анкетні обмеження». Інтелігенції теж «було відмовлено в політичному довір'ї» [12, с. 51]. Цих «неповноцінних» громадян усіяло дискримінували: звільняли з роботи, «вичищали», не допускали до вступу в середні та вищі навчальні заклади. Вони як «вороги народу» ставали першими кандидатами на арешти, тюрми, табори ГУЛАГу та навіть розстріли. Досить часто їм відмовляли навіть у паспортах. Долю одного з таких бідолах відтворив Анатоль Галан в оповіданні «Перекоти-поле». Герою довелося пережити на рідній землі 11 років «постійної тривоги», перш ніж пощастило з родиною «через тріснуту залізну заслону» вибратися з СРСР⁴². За одруження з ізгоями комсомольці (а тим більше комуністи) могли поплатитися своїми членськими квитками. Так сталося з героєм оповідання «Ундіна»⁴³.

Постійним супутником усіх радянських громадян був страх, а найбільшою загрозою навіть для лояльних до радянської влади людей ставав прискіпливий інтерес органів ОГПУ–НКВД. До речі, і сам письменник не приховував, що боявся, коли його викликали на бесіду до зловісної установи. Героїню оповідання «Страх», талановиту лікарку-хірурга, так залякали викликами на допити, що в неї почали тремтіти руки, а згодом під час операції помер пацієнт. Провину за цю втрату жінка взяла на себе й прийняла смертельну дозу морфію⁴⁴. Ознаки цієї згубної для мільйонів людей політики проявлялися пропорційно «успіхам» соціалістичного будівництва й досягли апогею в 1937–1938 рр. Стратегічна мета полягала в тому, щоб залякати всіх — від маршалів і наркомів до пересічних громадян. Український публіцист В. Базилевський писав із цього приводу: «Віра (виокремлення автора. — Т. Д., С. І.) у Сталіна — не

⁴² Галан Анатоль. Розмова з минулим. С. 76–85.

⁴³ Там само. С. 148–156.

⁴⁴ Галан Анатоль. Поразка маршала : оповідання. Буенос-Айрес : Видання Добрусу ; Перемога, 1955. С. 82–88.

дальтонізм. Це аберація розуму під ідеологічним пресом, а потім і безтямним страхом. <...> Психологія рабства». І яку б мету не ставили перед собою більшовицькі вожді, вони насамперед здобули «приголомшливий успіх у справі “розлюднення людини”»⁴⁵.

Аналіз літературних текстів Анатолія Галана переконливо демонструє, що система змушувала людей вдаватися до негідних вчинків не тільки в моральному плані, а й таких, що підпадали під кримінальну відповідальність.

У часи повного дефіциту буйним цвітом розквітла корупція на побутовому рівні. Героїня одного з оповідань із власного гіркого досвіду «знає твердо: нічого в Советському Союзі задарма не робиться»⁴⁶. Аморальність учинків, брутальність, жорстокість, що межує із садизмом, пошук у всьому матеріальної вигоди — ця проблематика є в багатьох творах Анатолія Галана, та й чи могло бути інакше в країні, де «Хам, як лицар-переможець, / Сидить на білому коні»⁴⁷. Негативні, асоціальні форми поведінки, жадібність, бездушність транслиювалися в практику прийдешніх генерацій.

Однак часто радянські люди, що чинили правопорушення, викликали в автора співчуття: дівчина — для радянської влади «клясово чужа особа», котра зробила собі фальшиві документи, щоб вступити до вподобаного інституту⁴⁸; чоловік, який, рятуючись від переслідувань, змушений був вдавати глухонімого,⁴⁹ — у його інтерпретації не злочинці, а жертви «робітничо-селянської» держави, яка насамперед працювала на виявлення «ворогів народу».

Зовсім по-іншому — без симпатії й співчуття зображує Анатоль Галан підручних чекістів — таких як герої оповідань «Тіломеханік» та «Донька Юди». «Тіломеханік» — це прізвисько вдень цілком пристойного керівника одного з районних підприємств, а вночі — добровільного ката у відділенні місцевого НКВД, який витонченими тортурами вибивав у заарештованих потрібні свідчення⁵⁰. «Донькою Юди» письменник назвав сексотку Юлію Рачинську. За

⁴⁵ Базилевський В. Імпресії та медитації. *Березіль*. 2005. № 6. С. 100–101.

⁴⁶ Галан Анатоль. З минулих днів : оповідання. С. 77.

⁴⁷ Галан Анатоль. Хам : віршована повість. С. 109.

⁴⁸ Галан Анатоль. Танець на ливні : оповідання. Буенос-Айрес : Вид-во Ю. Середяка, 1980. С. 163.

⁴⁹ Чечко А. [Галан Анатоль]. Записки слідчого. С. 43–47.

⁵⁰ Галан Анатоль. Невигадане. С. 125–135.

роки її служби 13 виданих нею осіб розстріляли, 79 — відправили до таборів ГУЛАГу⁵¹. Серед жертв — і донька стукачки. Ці зловісні фігури, на думку автора, заслуговують на смерть за свої злочини — повідомленням про страту й самогубство закінчуються оповідання. Але, очевидно, і сам Анатоль Галан, і його читачі добре усвідомлювали, що розплата за скоєне не приходить так швидко й неминуче. Багато явних та секретних співробітників ВНК–ДПУ–НКВС доживали віку в теплі й добрі, користувалися пільгами й охоче розповідали молодому поколінню про свої «подвиги». Імовірно, головна ідея цих та інших оповідань, де діють схожі «герої», полягає в тому, щоб сприяти усвідомленню істини: альтернативою тоталітарній системі є свобода й демократія, а для українців — ще й національна держава.

Ці настрої переконливо відображені в листуванні «пізнього» Галана. Зокрема, у листі до Дмитра Нитченка від 12 вересня 1968 р. він писав: «Хотів би я дожити до того часу, коли від “робітничо-селянської” не лишиться й духу, а натомість прийде справжня народна влада Соборної України»⁵². Через шість років, 1974 р., зауважив: «Життя кінчається, мій друже, хоч про це й не хочеться думати. Слава... Що таке “слава”? Від всіх нас лишиться рядочок могил і вічна пам'ять... на тиждень. Це сказав відомий тобі філософ Іван Евентуальний. Але хай буде, як буде. Все ж таки, за Кнудом Гамсуном, нам пощастило наступити дияволу на хвіст, якоюсь мірою копнути дракона, що досі порядкує на Україні й не хоче відмовитись від того порядкування, від необмеженої своєї влади»⁵³.

Стислий аналіз текстів Анатолія Галана дає підстави для їх високої оцінки. В естетичному сенсі неповторна мова, оригінальний гумор і сатира його творів подарують читачам справжню насолоду від спілкування з непересічним талантом. В умовах війни творчий спадок несправедливо забутого автора як автентичне джерело неспотворених знань про життя в СРСР має стати надійною перешкодою на шляху спроб реінкарнації, ретрансляції радянського досвіду з боку російських пропагандистів — розпалювачів інформаційної війни, джерелом віри в перемогу над ворогом.

---

⁵¹ Галан Анатоль. Поразка маршала. С. 11.

⁵² Нитченко Д. Листи письменників. Мельбурн : Ластівка, 1992. С. 104.

⁵³ Там само. С. 108.

1. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / Тетяна Боряк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
2. Дžadт Т. Після війни : історія Європи від 1945 року / Тоні Дžadт. – 2-е вид. – Київ : Наш Формат, 2021. – 928 с.
3. З порога смерті : письменники України – жертви сталінських репресій / упоряд. О. Г. Мусієнко. – Київ : Радянський письменник, 1991. – Вип. 1. – 494 с.
4. Іваницька С. «Невигадане»: радянська буденність 1920–30-х років у нарисах Анатолія Калиновського (Галана) / Світлана Іваницька, Тамара Демченко // Радіо Свобода. – 06 січня 2022. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/zhyttya-v-srsr-u-tvorakh-anatolyahalana/31636161.html> – Назва з екрана.
5. Іваницька С. Г. Переживання радянського в мемуарно-документальній прозі Анатолія Галана (Калиновського): (ре)трансляція досвіду покоління / С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко // Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електрон. наук. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. – Київ, 2022. – Вип. 1. – С. 122–126. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004350> – Назва з екрана.
6. Качуровський І. Проза Анатолія Галана / Ігор Качуровський // Промислі силъвети : лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки / Ігор Качуровський. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 509–513.
7. Манкевич І. А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации / И. А. Манкевич // Обсерваторія культури. – 2007. – № 5. – С. 17–23.
8. Нагаєвська І. Образна система збірки «З минулих днів» Анатолія Галана / Інна Нагаєвська // Філологічний дискурс. – Хмельницький, 2016. – Вип. 3. – С. 98–104.
9. Онищенко О. І. Поетика мемуарної прози письменників української діаспори другої половини ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Онищенко Олександр Іванович. – Черкаси, 2019. – 204 с.
10. Слабошпицький М. Протирання дзеркала : про час і про людей. Те, чого ви не прочитаете в історії літератури : [спогади] / Михайло Слабошпицький. – Київ : Ярославів Вал, 2017. – 684, [3] с.
11. Смолій В. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / Валерій Смолій, Олексій Ясь. – Київ : Інститут історії України, 2019. – 302 с.
12. Ткачова Л. І. Дореволюційна інтелігенція в радянській тоталітарній системі / Л. І. Ткачова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – Київ, 1994. – Вип. 3. – С. 49–57.

13. Цимбал Я. Совітські дебюти діяспорних письменників / Ярина Цимбал // ЛітАкцент. – 22.07.2016. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2016/07/22/sovitski-debjuty-dijaspornyh-pysmennykiv/> – Назва з екрана.
14. Шаповал Ю. І. Ді-Пі / Ю. І. Шаповал // Енциклопедія сучасної України / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Т. 7. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-26480> – Назва з екрана.
15. Шліхта Н. Радянський досвід народжених в Україні / Наталя Шліхта // Zbuc. – 13.09.2022. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/113114> – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Boriak, T. (2011). *Dokumentalna spadshchyna ukraïnskoi emihratsii v Yevropi: Prazkyi arkhiv (1945-2010) [Documentary heritage of Ukrainian emigration in Europe: Prague Archives (1945-2010)]*. Nizhyn, Ukraine: Vyd-vo NDU im. Mykoly Hoholia. [In Ukrainian].
2. Dzhadt, T. (2021). *Pislia viiny: Istoriia Yevropy vid 1945 roku [After the war: History of Europe from 1945]*. Kyiv, Ukraine: Nash Format. [In Ukrainian].
3. Musiienko, O. H. (Comp.). (1991). *Z poroha smerti: Pysmennyky Ukrainy – zhertvy stalynskyykh represii [From the brink of death: Ukrainian writers are victims of Stalinist repression]* (Is. 1). Kyiv, Ukraine: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
4. Ivanytska, S., & Demchenko, T. (2022, Jan 6). "Nevyhadane": Radianska budennist 1920-30-kh rokiv u narysakh Anatolia Kalynovskoho (Halana) ["Uninvented": Soviet everyday life of the 1920s-30s in the essays of Anatol Kalinovsky (Halan)]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/zhyttya-v-srsr-u-tvorakh-anatalya-halana/31636161.html> [In Ukrainian].
5. Ivanytska, S. H., & Demchenko, T. P. (2022). Perezhyvannia radianskoho v memuarно-dokumental'nii prozi Anatolia Halana (Kalynovskoho): (Re)transliatsiia dosvidu pokolin [Soviet experience in the memoir-documentary prose of Anatol Halan (Kalinovsky): (Re)broadcasting the experience of generations]. *Biography. Biohrafika. Biohrafistyka*, 1, 122-126. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004350> [In Ukrainian].
6. Kachurovskyi, I. (2008). Proza Anatolia Halana [Prose by Anatol Halan]. In Kachurovskyi, I. *Promenyshi sylvety: Lektsii, dopovidi, statti, esei, rozvidky [Radiant silhouettes: Lectures, reports, articles, essays, intelligence]* (pp. 509-513). Kyiv, Ukraine: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". [In Ukrainian].

7. Mankevich, I. A. (2007). Literaturno-khudozhestvennoe nasledie kak istochnik kulturologicheskoi informatsii [Literary and artistic heritage as a source of cultural information]. *Observatory of Culture*, 5, 17-23. [In Russian].
8. Nahaievska, I. (2016). Obrazna systema zbirky "Z mynulykh dnev" Anatolia Halana [Figurative system of the collection "From days gone by" by Anatol Halan]. *Filolohichni Dyskurs*, 3, 98-104. [In Ukrainian].
9. Onyshchenko, O. I. (2019). *Poetyka memuarnoi prozy pysmennykiv ukrainskoi diaspory druhoi polovyny 20 stolittia [Poetics of memoir prose by Ukrainian diaspora writers of the second half of the 20th century]* (PhD dissertation). Cherkasy, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Slaboshpytskyi, M. (2017). *Protyrannia dzerkala: Pro chas i pro liudei. Te, choho vy ne prochytaiete v istorii literatury [Wiping the mirror: About time and about people. What you will not read in the history of literature]*. Kyiv, Ukraine: Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
11. Smolii, V., & Yas, O. (2019). *Suspilni idealy ta uivni proektsii ukrainskoho maibutnoho u reprezentatsii "diuuchykh" heneratsii intelektualiv 20 – pochatku 21 st. [Social ideals and imaginary projections of the Ukrainian future in the representation of the "active" generations of intellectuals of the 20th – early 21st centuries]*. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
12. Tkachova, L. I. (1994). Dorevoliutsiina intelihentsiia v radianskii totalitarnii systemi [Pre-revolutionary intelligentsia in the Soviet totalitarian system]. *Problemy Istorii Ukrainy: Fakty, Sudzhennia, Poshuky*, 3, 49-57. [In Ukrainian].
13. Tsybal, Ya. (2016, July 22). Sovitski debiuty diaspornykh pysmennykiv [Soviet debuts of diaspora writers]. *LitAksent*. Retrieved from <http://litakcent.com/2016/07/22/sovitski-debjuty-diaspornyh-pysmennykiv/> [In Ukrainian].
14. Shapoval, Yu. I. (2007). Di-Pi [Displaced persons]. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak, etc. (Eds.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]* (Vol. 7). Kyiv, Ukraine: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-26480> [In Ukrainian].
15. Shlikhta, N. (2022, Sept 13). Radianskyi dosvid narodzhennykh v Ukraini [The Soviet experience of those born in Ukraine]. *Zbruc*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/113114> [In Ukrainian].

Рукотис одержано 03.08.2022 р.

Tamara DEMCHENKO, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Member of National Union of Local Historians of Ukraine, Honored Education Worker of Ukraine (Chernihiv, Ukraine);

Svitlana IVANYTSKA, D.Sc. (History), Associate Professor, Teacher of socio-humanitarian disciplines, Pedagogical professional college, Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy (Zaporizhzhia, Ukraine).

The Soviet experience in the memoir-documentary prose of Anatol Halan (Kalinovsky): Reading through the lens of generational and temporal communications.

The purpose of the article is to analyze and interpret the legacy of the half-forgotten talented journalist and writer Anatol Kalinovsky (Halan) (1901-1987) in the context of the theory of communicative memory. Ihor Kachurovsky counted Halan among the most readable novelists of the Ukrainian emigration. The authors are guided by the idea that fiction has a special importance in modern research practices as a source of information about everyday life, they use *methods* of psychological reconstruction and "usage" into the inner world of the texts author. The research toolkit of the "generational theory" is also involved, in particular, the thesis that every twenty or thirty years people turn to the past in order to reconstruct it, paying special attention to "traumatic" moments. These "generational shifts" organize the formation of collective memory in time, connect group memory with it, and it itself with public memory. The focus of attention is on the collection of short stories "Uninvented" (1967) and other works, which analyze the image of Homo sovieticus taken in various guises and historically faithfully reproduce the typical phenomena of Soviet everyday life of the interwar period. *The scientific novelty* of the research lies in the fact that the authors emphasize that the main object of spiritual, intellectual and cultural interests for the writer was Ukraine and the fate of its people. The versatility and thematic variety of Anatol Halan's work is noted, where sharp satire, humorous sketches, stories from his own life are combined with essays about individual people, about the life of displaced persons in Germany, Ukrainian emigrants in America, and careful study and analysis of the Soviet reality always dominate. *The conclusion* about Anatol Halan's work as an authentic source of knowledge about life in the USSR is substantiated. Based on the analysis of Anatol Halan's literary texts, it is concluded that the writer considered freedom and democracy as an alternative to the totalitarian system, and considered the national state to be the best form of existence for Ukrainians. A wish was expressed regarding the urgent need to publish a selection from the literary heritage of this writer.

Key words: Anatol Halan (Kalinovsky), Ihor Kachurovsky, Dmytro Nitchenko, Homo sovieticus, Soviet everyday life, historical and documentary prose, generational memory.

Людмила Вікторівна ЛИТВИНЮК,
кандидат педагогічних наук,
завідувач кафедри філософії і економіки освіти
Полтавської академії неперервної освіти
ім. М. В. Остроградського
(Полтава, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-7986-161X>
lytvyniuk@pano.pl.ua

БІОГРАФІЯ ЯК ЦИФРОВА КОМУНІКАЦІЯ

Мета роботи полягає у вивченні трансформації методів дослідження й укладання (авто)біографії внаслідок розвитку цифрових комунікацій, зокрема масового поширення соціальних мереж, виникнення феномену цифрової біографії, поглиблення концепції біографічного навчання та розширення спектра можливостей її впровадження в освіті. **Методологія дослідження** базується на сучасних уявленнях про філософію освіти, філософську антропологію, на принципах об'єктивності, розвитку, аналізу та синтезу, єдності загального та одиничного, зв'язку між теорією та практикою. Використано метод транздисциплінарного дослідження біографії та компоненти мета-аналізу. Також застосовано компаративний метод та історико-генетичний метод у поєднанні із семантичним аналізом для визначення підвалин концептуалізації біографічного навчання. **Наукова новизна роботи.** Новим для вітчизняної біографіки є використання методу комунікативної біографії та поглиблення методології біографічного навчання в педагогічній науці. Уперше біографію людини розглянуто як цифрову комунікацію, обґрунтовано потенціал цифрової біографії в практиці впровадження біографічного навчання. Подальшого розвитку набула теорія комунікативної біографії як методологія аналізу індивідуальної траєкторії людського життя. **Висновки.** З'ясовано, що поява нових форматів соціальних стосунків (цифрова людина та цифровий громадянин) призводить до виникнення нового жанру біографії – цифрової комунікативної біографії – та використання методу дослідження життєпису індивіда з урахуванням його «цифрового сліду». Аргументовано, що цифрова комунікація стає системотвірним, визначальним чинником біографії людини. У статті подано коротку характеристику сучасних масштабних і локальних українських електронних біографічних проєктів, зарубіжного досвіду цифрової репрезентації біографії. Доведено конструктивність проєктів зі створення цифрової біографії для пізнання людського життєпису, форму-

вання та розвитку біографічності як ключової компетентності сучасності, зокрема в межах біографічного навчання.

Ключові слова: біографія, біографічне навчання, медіабіографія (медіажиттєпис), метод комунікативної біографії, цифрова біографія, цифровий громадянин, цифрова комунікація.

Технологічний прогрес спричинив появу нових форм взаємодії між людьми, способів здобуття інформації та методів розв'язання завдань у всіх сферах суспільного буття. Життя людини і будь-яку її професійну діяльність, зокрема науку, освіту і культуру, уже не можна досягнути без урахування світу цифрових комунікацій, що стрімко розвивається.

Відповідно широко й різноаспектно проводиться дослідження цифрової комунікації, що в першому наближенні визначається як «електронна передача інформації через будь-який із цифрових носіїв»¹.

Метою статті є вивчення трансформації методів дослідження і укладання (авто)біографії внаслідок розвитку цифрових комунікацій, зокрема масового поширення соціальних мереж, виникнення феноменів цифрової біографії, медіажиттєписів, поглиблення концепції біографічного навчання та розширення спектра можливостей її впровадження в освіті.

Біографія як опис життєвого шляху конкретної особистості завжди відображає широкий комплекс людських стосунків, які неможливі без комунікації. Цим поняттям охоплюються схожі і водночас різні явища – спілкування, зв'язок, інформування. Відповідно до розширеного уявлення про комунікацію, розробленого німецьким соціологом Н. Луманном (Niklas Luhmann, 1927–1998), поняття комунікація (kommunikation) описує не тільки дію повідомлення, що «переносить» інформацію, а й саму автопоезисну операцію, яка пов'язує в єдине емерджентне ціле три різні компоненти: «інформацію», «повідомлення» та «розуміння» [1]. Незважаючи на те, що будь-яка біографія є пронизаною нескінченними комунікаціями і фактично складається з множини комунікацій, які здійснював індивід або в які він був залучений, комунікативно-комунікаційний характер біографії, як реальної, так і текстової, належно ще не розкритий. Зауважимо також,

---

¹ Balogun O. A. An analytico-philosophical discourse to the pragmatic approach to digital communication in Nigeria. *Handbook of Research on Discourse Behavior and Digital Communication: Language Structures and Social Interaction* / ed. R. Taiwo. IGI Global, 2010. <https://doi.org/10.4018/978-1-61520-773-2.ch033>

що в Словниках української мови (у 20 томах, в 11 томах, «Великому тлумачному словнику сучасної української мови») прикметник *комунікаційний* має значення «який стосується комунікації — шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку тощо»: комунікаційні труби, комунікаційні шляхи, комунікаційна мережа тощо. Прикметник *комунікативний* має значення «який стосується комунікації як спілкування, інформації»: комунікативна функція мови, комунікативний зв'язок, комунікативне членування речення. Оскільки біографія, на наш погляд, це феномен, що одночасно стосується комунікації як шляхів сполучення і ліній зв'язку тощо, так і комунікації як спілкування, каналів передавання інформації, то було б правильно її характеризувати як комунікативно-комунікаційну. Утім, щоб не ускладнювати текст, враховуємо, що комунікація як спілкування неможлива без каналів передавання інформації, тому біографію розглядаємо переважно як комунікативний феномен.

Першу відому нам спробу подати біографію через комунікативну перспективу здійснив І. Сакраменто (I. Sacramento), дослідник із Федерального університету Ріо-де-Жанейро. Він запровадив поняття комунікативної біографії як методології аналізу індивідуальних траєкторій життя. Цей підхід розглядає комунікацію як набір процесів, що пов'язують особистість з іншими. І. Сакраменто припускає, що гносеологічна проблема комунікації полягає в тому, що для особистості «бути» означає три комунікативно-комунікаційні статуси: бути для іншого, бути через іншого, бути для самого себе.

Метод комунікативної біографії полягає в дистанціюванні біографічної розповіді-тексту від дій або творів головного героя і в зосередженні фокусу на соціокультурних практиках, залучених до процесів виробництва, обігу і споживання текстів, що, пов'язані з окремою людиною, становлять життя, до якого вони належать і для якого існують.

Розглядаючи комунікацію як конституювання зв'язків між особистістю та іншими, І. Сакраменто закладає основи теоретико-методологічної моделі біографічного аналізу в комунікативній перспективі.

Із погляду комунікації мета біографічного дослідження має зосереджуватися на процесі аналізу витворення особистості як реальної соціальної фігури. Комунікативна біографія прагне проаналізувати, як унікальність, репрезентативність, вірцевість чи популярність особистості формувалися в межах певного набору соціокультурних посередницьких засобів. Мета дослідження з комунікативної перспективи полягає в тому, щоб показати численні артикуляції між індивідом і соціальним, які формували особистість, приміром, громадсько-

го діяча. У цьому сенсі важливий не лише окремих текст і не суто текст про індивіда, а й те, хто його написав, як він його представляв, хто звертався до нього і хто його прочитав. Розглядаючи тексти, які створює індивід, тексти про нього та тексти про його тексти, можна почати аналізувати індивідуальну траєкторію автора в комунікативній перспективі. Іншими словами, життя будь-кого можна уявити як набір текстів, проголошених протягом усього його тривання.

У комунікативній біографії для індивідуальності враховується не щось надзвичайно внутрішнє і дане само собою, а той факт, що індивідуальна біографія, крім того, що вона соціально та історично визначена, має специфічні процеси та обставини створення, обігу та визнання висловлювань, заяв. Розуміння цієї динаміки висловлювань дає змогу сприймати особистість як соціально сформовану шляхом діалогу з іншими. Оскільки життя — це комплекс висловлювань, то в цій перспективі воно стає реально існуючим лише у взаємодії зі світом, із іншими, з відмінністю. Інакше кажучи, життєпис людини — це завжди реконструкція подій. Ці реконструкції відбуваються у сфері комунікації, тобто мовах, і дискурсивні спільноти забезпечують своєрідний опис і розуміння життя суб'єкта [7].

Отже, розуміючи біографічні тексти про людину як багатогранні відображення її реальної біографії у різних форматах, ми можемо представити біографію як сукупність реальних комунікацій суб'єкта біографії, які він мав протягом свого життя і тих комунікацій, які постають у процесі репрезентації реальної біографії в процесах її опису.

З огляду на те, що масштаби і активність цифрової комунікації в суспільстві збільшуються, а її роль у житті особистості зростає, потрібно розуміти трансформації репрезентації людської (авто)біографії, оновлювати методи її дослідження та укладання.

Як зазначалося вище, цифрові комунікації — це обмін повідомленнями в онлайн-середовищі або зв'язок із використанням цифрових технологій. Визначають різні способи зв'язку: синхронний (зв'язок у реальному масштабі часу, приміром, за допомогою скайпу або відеочата чи технології Bluetooth) та асинхронний (неодноразовий зв'язок, наприклад, за допомогою електронної пошти, форуму для надсилання повідомлень, повідомлень SMS) із використанням режимів «один до одного», «один до багатьох» або «багато до багатьох»².

---

² Розпорядження від 3 березня 2021 р. № 167-р «Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей в суспільстві України та затвердження плану заходів щодо її реалізації» / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>

Цифрові (комп'ютерні, електронні) комунікації змінили структуру комунікацій людини XXI ст. М. Постер (M. Poster), професор Каліфорнійського університету (США), ще 1990 р. виокремив три типи комунікацій:

- 1) «віч-на-віч» — комунікація, що здійснюється усно;
- 2) «книжкова» — письмова комунікація, опосередкована друком;
- 3) «телекомунікаційна» — комунікація, що здійснюється засобами електроніки³.

За всього різноманіття теоретичних підходів до суспільства визнають один загальний тип змін, який принесли цифрові комунікації: обмін інформацією між людьми тепер значно менше підлягає просторово-часовим обмеженням. Інформація вмить стає доступною по всій земній кулі і залежить від доступності для людини електроенергії, засобів зв'язку та комп'ютерів чи новітніх гаджетів. Проведення досліджень цифрових комунікацій потребує не лише уваги до ефективності знакового обміну, а й ставить такі важливі соціальні питання, як значення культурних і соціальних форм для створення нових моделей комунікації на основі технологічних інновацій. Адже кожний спосіб накопичення і передачі інформації глибоко проникає в мережу соціальних відносин: політичні події, форми спільнот, економічні системи — усе координується засобами комунікації. Найбільш принципову роль відіграють у цьому нові мовні форми, які виникають унаслідок розвитку системи соціальних відносин.

Прикладом є Єдиний портал державних послуг «Дія», мобільний застосунок, веб-портал і бренд цифрової держави в Україні, розроблений Міністерством цифрової трансформації України 2019 р. Застосунок і веб-порталом «Дія» на сьогодні користуються понад 12 млн українців. Загалом на порталі вже доступні 72 послуги, а в застосунку — 9 послуг і 15 цифрових документів. Україна стала першою країною у світі, яка зробила цифровий паспорт офіційним аналогом паперового⁴.

Іншим прикладом зміни системи соціальних відносин є дискурс про цифрового громадянина, статус якого надається людині, що використовує інформаційні технології (ІТ) для участі в суспільстві, політиці та в управлінні. Як зазначено в праці «Цифрове громадянство: Інтернет, суспільство та участь», цифрові громадяни — це «ті,

---

³ Poster M. The mode of information: Poststrukturalism and Social Context. Cambridge: Polity press, 1990. 179 p.

⁴ 100 та більше перемог Мінцифри. URL: <https://thedigital.gov.ua/2021>

хто регулярно та ефективно користуються Інтернетом». Цифрове громадянство вирізняється відповідальною поведінкою у використанні технологій, що означає цифрову грамотність, етикет, безпеку в Інтернеті, а також визнання приватної та публічної інформації [6].

Цифровізація не лише робить життя людей простішим. Єдиний портал державних послуг «Дія» фактично створює національний каталог біографій наших сучасників. Звичайно, ці успіхи цифрових технологій спричинюють питання конфіденційності в інформаційну епоху.

Ці питання порушив Д. Дж. Солов (D. J. Solove) — доцент права юридичного факультету Університету Джорджа Вашингтона, співавтор Закону про конфіденційність інформації в США. Д. Дж. Солов ще 2004 р. розкрив новітню серйозну загрозу для конфіденційності людського життя, оскільки під час користування Інтернетом особиста інформація людини фіксується і назавжди зберігається, створюючи її «цифрове досьє», яке майже не контролюється суспільством та є серйозною загрозою конфіденційності особи. Із виникненням феномену цифрової людини з'являється нове розуміння конфіденційності особистості [8].

Відштовхуючись від цієї праці Д. Дж. Солова, зокрема його зауваження про «можливість створення електронного колажу, який охоплює переважну частину життя людини — життя, відображене в записах, цифрову біографію, складену в колективних комп'ютерних мережах світу», П. Артур, директор Центру глобальних проблем в Університеті Едіт Коуен (Західна Австралія), розпочав досліджувати нову сферу, яка не має поки що загальноприйнятої назви чи кордонів, але описана ним як «цифрова біографія».

П. Артур (P. Arthur) пише: «Діяльність, формати та жанри в цій сфері рідко пов'язані із життєписом чи традиційними біографічними дослідженнями. Швидше за все, ця царина розглядається як домен тих, хто вивчає цифрову конфіденційність, авторське право, збереження даних та управління ідентичністю. Протягом останнього десятиліття або близько того, критики в різних дисциплінах, переважно в юридичних дослідженнях, управлінні інформацією, мультимедійному дизайні та розробці інформаційних технологій, а також соціології, психології та маркетингу, зосередилися на складності ідентичності в Інтернеті. Хоча онлайн-ідентичність стала таким значущим центром уваги в цих дисциплінах, мало хто з дослідників, які вивчають біографію, обговорювали це. Справді, самій біографії, як зазначає Найджел Гамільтон, приділяли менше уваги, ніж можна було б очікувати для галузі, що «пережила

надзвичайне відродження в останні роки», галузі, яка, за словами Карла Роллісона, широко визнана як «домінантна науково-популярна література нашого часу» [3, с. 2].

П. Артур запропонував підхід до цифрової біографії та історії, що висвітлює їх «матеріальність» через метафору гаптування [4], даючи можливість звернути увагу на візуальні та звукові образи. Розмірковуючи над питаннями переваг і загроз нових біографічних форм і розуміння життя, майбутнього цифрової біографії, він зазначив: «...суттєва відмінність між традиційними біографіями, разом із кіно та телебаченням, і життя людей, представлене в онлайн-овому “просторі”, полягає в тому, що онлайн-ідентичності легко маніпулюють окремим суб’єктом або іншими особами в будь-який час. Немає сумніву, що навіть ця єдина функція, можливість “керувати” онлайн-контентом за бажанням, змінює наш погляд на себе і один на одного. Поряд із потоком інших інструментів, які дає цифровий світ, ця здатність керувати ідентичністю зі все більшою легкістю, безсумнівно, вплине на звичайну практику всіх форм життя “письма”, зокрема й на біографію» [4, с. 2]. Найбільше занепокоєння, на думку П. Артура, викликає питання потенційного збідніння біографії, оскільки наратив не може бути сформований лише як збір і збереження інформації, цифрові технології не можуть перетворити зібране в історію життя, врахувати вплив на відбір спогадів для наративу про себе, настроїв, контексту, рефлексії, що не знецінює ролі біографа. «Той факт, що мільйони складних соціальних ідентичностей нині процвітають в онлайн-середовищі, є вагомим приводом для традиційних біографічних досліджень для вивчення та оцінки нових подій» [4, с. 2].

У 2015 р. П. Артур здійснює аналіз Проєкту Австралійського словника біографій (ADB – The Australian Dictionary of Biography) як цифрового середовища, у якому можна аналізувати колекцію із близько 13 000 життєписів австралійців для обговорення репрезентативності та ролі національного біографічного ресурсу у визначенні контексту окремих епох історії з погляду їхніх соціальних тенденцій та демографії. Проєкт Австралійського словника біографій, на думку П. Артура, демонструє «значно збільшену здатність біографії в цифрову еру активізувати міждисциплінарні дослідження та поставати динамічним агентом для інтеграції і з’єднання індивідуальних життів з їхніми історичними контекстами» [5, с. 10].

Таку здатність біографії – з’єднувати індивідуальне життя з його історичним контекстом і фактично бути критерієм істинності для теоретичних конструкцій та інтерпретацій істориків – підтверджу-

ють нові цифрові феномени у світовій павутині. Наведемо кілька прикладів.

Створює цифрові біографії однойменний Непальський проєкт (The digitalbiography.com), що вивчає людей минулого та сьогодення з метою збереження для сучасників і майбутніх поколінь знань про особистостей, які змінювали світ, що можуть стати стимулом до дії, надихати на нові задуми. У рамках проєкту можливе створення цифрової біографії на замовлення на основі наданих матеріалів: спогадів, фото, аудіо чи відео.

Ще одним прикладом цифрових біографій є «Ніцше: блог проєкту цифрової біографії»⁵, створений у межах цифрового гуманітарного проєкту EPFL з метою передати цілісний погляд на життя видатного мислителя Фрідріха Ніцше, щоб розгадати його характер, взаємодію зі світом, походження та вплив ідей, літературну та філософську спадщину.

Україномовний Інтернет переконливо свідчить, що прагнення пізнати життя взагалі, історію кризь особистість і особистість через історію, зафіксувати людське життя в його індивідуальності виявляється як у створенні амбітних проєктів, що стосуються дослідження цифрової біографії, так і в локальних спробах окремих осіб презентувати свої біографічні пошуки.

Серед наймасштабніших вітчизняних задумів — ідея Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського щодо створення електронного наукового інформаційного проєкту «Український національний біографічний архів», який містить результати досліджень за напрямками: архівознавство, біографіка, біобібліографія, жіноча біографіка, іконографія та просопографія⁶. Грандіозні українські електронні ресурси — «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія історії України», «Велика українська енциклопедія», Вікіпедія.

Електронний архів українського визвольного руху, що є проєктом Центру досліджень визвольного руху, Львівського національного університету ім. І. Франка та Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», містить електронні копії документів і матеріалів про діяльність організації українського визвольного руху, дисидентського та масового націо-

---

⁵ Nietzsche: A digital biography project blog. URL: <https://nietzschebiography.wordpress.com/>

⁶ Український національний біографічний архів. URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/index.php>

нально-демократичного руху в другій половині ХХ ст., а також документи репресивних структур окупаційних режимів (НКВС–МДБ–КДБ, німецького гестапо, служби безпеки тощо).

Серед документів архіву на платформі avt.org.ua представлені біографії, спогади, автобіографії до персональних справ, автобіографічні спогади, відгуки про окремих осіб, анкети, листи, фотографії, протоколи допитів, заяви.

На сьогодні в межах проєкту «Локальна історія», що реалізується львівською громадською організацією Українська Галицька Асамблея, створено історичну онлайн-платформу localhistory.org.ua, на якій розміщено вже виконані спецпроєкти, зокрема «Лесині маршрути» та «Депортація». У рамках спецпроєкту «Лесині маршрути» створено мапу, на якій нанесено понад 20 міст, пов'язаних із ключовими подіями в житті та творчості Лесі Українки, подано короткий їх опис. Спецпроєкт «Депортація» розповідає про вивезення українців у Польщу в 1944–1946 рр. та про нинішнє ставлення до цієї події через особисті історії простих людей: Василя Сохи, який у 6-річному віці став свідком убивства свого батька; Ганни Клосовської та її 27-річного онука Станіслава. На онлайн-платформі розміщено відео старожилів, людські спогади, фотографії.

Під час онлайн-воркшопу «Історія та пам'ять у цифрову добу: український досвід» Віталій Ляска — співзасновник і головний редактор проєкту «Локальна історія», керівник Центру дослідження українсько-польсько-словацького пограниччя в Українському католицькому університеті, анонсував новий спецпроєкт із попередньою назвою «Жива історія», мультимедійний портал міститиме біографи очевидців історичних подій, спогади, географію їхнього життя, уривки інтерв'ю, фотоколекції.

Громадська організація «Після тиші»⁷ досліджує індивідуальний досвід та колективні травми, пам'ять та постпам'ять на основі проведення польових досліджень, вивчення усної історії, оцифрування приватних архівів, медійного представлення результатів. Створюються проєкти для дослідження фотоматеріалів, з'ясування їхньої значущості для людей у різні життєві періоди, ставлення до сімейних світлин після втрати родичів, які були на них зображені, чи самих фото, змін у фотографічних традиціях. У розвідках вагоме місце належить вернакулярній фотографії із сімейних альбомів. Зокрема, у рамках проєкту Олени Мартинчук в інстаграмі «Archive_

---

⁷ Після Тиші. URL: <https://aftersilence.co/2021-year/>

foto_na_zgadku»⁸ досліджуються обставини створення, збереження та використання фото, зв'язок людини із візуальним образом на них, створено онлайн-архів світлин.

На сайті Інституту історії України Національної академії наук України⁹ розміщено 39 енциклопедичних видань, у яких представлені життєписи відомих постатей, що відіграють вагомую роль для здобуття автентичного чи повного загального образу України певного історичного періоду. За запитом «біографія» на сайті знайдено 1920 результатів.

Життєвим захопленням для багатьох громадян України стали біографічні дослідження, результати вони презентують різними способами за допомогою цифрових комунікацій. Наприклад, на своїй сторінці у Facebook під лозунгом «Пам'ятаємо великих» В. А. Смирнов майже щодня нагадує про дні народження відомих науковців та знаменитостей світу, з іменами яких пов'язані вагомі відкриття в різних сферах людського життя, подає біографічну інформацію про них та їхню творчу спадщину¹⁰.

Цифрову іпостась сучасної людини досліджує американський письменник К. Ортега (С. Ortega), осмислюючи цифрову самість людини в романі «Розмови в соціальних мережах: сучасна цифрова біографія» як колекцію дописів героя, зроблених ним у різних соціальних мережах упродовж 10 років¹¹. Аналогічним способом укладено українську книжку «Грамматика любові»¹², у якій зібрано дописи у фейсбук-групі «Педагогічний лікбез», що містять роздуми її учасників про взаємозв'язок безпеки нації і змісту освіти.

До феномену цифрових біографій можна зарахувати й відкриття профілів у Google Академії покійних українських мислителів, наприклад Г. С. Сковороди, адже фіксація всіх випадків цитування та

---

⁸ Archive_foto_na_zgadku. URL: https://www.instagram.com/archive_malych_form/?fbclid=IwAR1Ua6i9OWOpnfGAqDf4Qqy8Ddd--HU3B_SBVkUztir5EP6FqSjspi34TT8

⁹ Інститут історії України Національної академії наук України. URL: <http://history.org.ua/uk/>

¹⁰ Vladislav Smirnov. URL: <https://www.facebook.com/vladislav.smirnov.35>

¹¹ Ortega C. Rants For Social Media: A Contemporary Digital Biography Paperback. URL: <https://groups.google.com/g/hutan-sangat-lebat/c/QSwFLZSQClI?pli=1>

¹² Грамматика любви: науково-публіцистичне видання / уклад. В. Р. Ільченко ; під заг. ред. В. Р. Ільченко, В. А. Продаєвича. Полтава ; Одеса : [б. в.], 2017. 304 с.

згадування їхніх праць надають нам знання і факти про те, як їхні слова відгукуються в нинішніх поколіннях, тим самим дослідники мають змогу встановлювати комунікації теперішнього з минулим і простежувати розвиток постбіографій мислителів, тобто пам'яті про них та їхній вплив на нащадків.

Дискусійним питанням у соціальних мережах є ставлення до профілів осіб, земний шлях яких закінчився. Окремі вважають, що профілі покійників потрібно «видаляти з друзів», інші залишають їх серед своїх «френдів». Утім, профілі покійних здебільшого залишаються незакритими, їх підтримують родичі й знайомі, котрі розміщують свої спогади про померлих, про продовження розпочатих ними справ, відгуки про їхню діяльність, їхнє значення для окремих осіб і громади тощо. Підтримання функціонування профілів небіжчиків є однією із мнемонічних практик, збиранням та збереженням інформації про їхнє життя, що дає можливість представити його більш повно, системно, залучаючи велику кількість людей.

Отже, у глобальній мережі «Інтернет» наявні як проекти, що прагнуть представити повну цифрову біографію індивіда, так і «клаптики» для її «гаптування»: тексти інших осіб, резюме, некрологи, окремі епізоди, фрагменти, що ілюструють, підтверджують історичні події як на основі офіційних документів, так і збережених у родинних архівах записках, утриманих у людській пам'яті розповідей очевидців. Значний обсяг фрагментарного відображення біографії пов'язаний із розкриттям віртуальної ідентичності в соціальних мережах шляхом прямої презентації особистістю себе нинішньої, самопрезентації в історії своєї родини, суспільства загалом. Цифрова комунікація стає системотвірним фактором як реальної біографії людини, так і основним визначальним чинником укладання біографічного тексту того чи іншого масштабу — монографії, статті, енциклопедичної довідки тощо.

Розвиток цифрових комунікацій потребує «переосмислення навчання», зокрема, важливо переглянути впровадження в освіту концепції біографічного навчання, безпосередньо практичну педагогіку в дитячих садках і школах, у професійному навчанні та подальшій освіті, в університетах й академіях.

У цій статті поняття біографічного методу навчання (біографічного навчання) розуміємо, за П. Альгайтом (P. Alheit) як «свідоме “аутопоезисне” пізнавальне осягнення активним суб'єктом смислу історій його життя і рефлексивної організації його життєвого досвіду з метою спрямування його дій на генерування персональної причетності, ідентичності і комунікабельної, соціально

життєво спроможної перспективи життєвого світу» [2, с. 17]. Різні аспекти біографічного навчання є предметом наукової рефлексії низки зарубіжних дослідників. Зокрема, його методологію розробляють П. Альгайт (P. Alheit), Б. Даузієн (B. Dausien), А. Гальгвіст (A. Hallgvist); моделі біографічного навчання в освіті дорослих досліджують Е. Шлютер (E. Schluter), Н. Бурк (N. Burk), Дж. Девіс (J. Davis), Д. Дітріх (D. Dietrich), П. Домініка (P. Dominice), М. Доу (M. Dow), Ф. Фергюсон (F. Ferguson), А. Касс (A. Kass), Ж.-А. Макгонігал (J.-A. McGonigal), Т. Романо (T. Romano), В. Андервуд (W. Underwood), К. Стоянова. У працях учених П. Домініка (P. Dominice), Г. Сіллер (G. Siller), К. Р. Форрей (K. R. Forray) та А. Огіди (A. Ohidy), А. Литави (A. Litawa), Б. Лейбовіц (B. Leibowitz), К. Буй (K. Booi), С. Денієлс (S. Daniels), А. Лути (A. Loots); Р. Річардс (R. Richards), І. ван Девентер (I. Van Deventer), Г. Кулаузідіс (G. Koulaouzides), Дж. Маркерт (J. Markert) обґрунтовано потенціал написання освітніх біографій в організації біографічного навчання. Наукові розвідки А. Андерсена (A. Andersen), Н. Амундсон (N. Amundson), Е. Брейді (E. Brady), К. Буджольд (C. Bujold), Р. Серверо (R. Cervero), М. Кларк (M. Clark), Дж. Коен (J. Cohen), Р. Едвардс (R. Edwards), С. Фріс-Брітт (S. Fries-Britt), Дж. Джонсон-Бейлі (J. Johnson-Bailey), І. Карп'як (I. Karpiak), М. Льюїс (M. Lewis), Б. Меррілл (B. Merrill), Н. Міллер (N. Miller), М. О'Локлін (M. O'Loughlin), С. Ортега (S. Ortega), М. Россітер (M. Rossiter), С. Соєр (S. Sawyer), Л. Севери (L. Severy), Д. Стюарт (D. Stewart), Е. Триф (E. Thrif), Б. Тернер Келлі (B. Turner Kelly), К. Уоррен (C. Warren), Л. Вест (L. West) та ін. присвячені дослідженню біографічних наративів.

Поширеність біографічного навчання, зокрема в США, про що свідчить онлайн-маркетплейс Teachers Pay Teachers ¹³, де вчителі купують і продають оригінальні навчальні матеріали, підтверджує тезу П. Альгайта про «біографічність» як ключову компетентність сучасності. На запит «цифрова біографія» онлайн-маркетплейс містить 9048 результатів. Серед запропонованих матеріалів натрапляємо на «Greek Gods, Greek Mythology Body Biography for Print and Digital Learning» (Danielle Knight) – методичний набір для вивчення «біографій» грецьких богів і богинь та міфів про них, дослідницькі проекти зі створення цифрових біографій історичних постатей. На основі проведеного дослідження формуєть-

¹³ Teachers pay teachers. URL: <https://www.teacherspayteachers.com/Browse/Search:digital%20biography>

ся презентація Google Slide про історичну особу. Для укладання будь-якого життєпису запропоновано шаблон із 7 універсальних сторінок. Є проекти з розвитку розуміння біографічних текстів: встановлення зав'язків, формування висновків, пошуку аргументів на підтвердження гіпотез щодо мотивів діяльності тих чи інших діячів та ін.

Ще однією з практик використання біографічного навчання в загальній середній освіті є навчальний блок Діна Вейтбека «Під'єднання до спільноти: біографія та цифрова ера»¹⁴, де життєпис застосовується для розвитку взаємовідносин здобувачів освіти між собою, текстом і самим собою. Здобувачі освіти працюють над біографією як літературною формою. Як зазначає автор блоку, здатність встановити емпіричний зв'язок із чужим досвідом допомагає долати власні проблеми, особистий травматичний досвід. Навчальний блок вивчають упродовж семестру, він має багаторівневу структуру: *попередня робота з біографіями, що вивчали в початкових класах* (заповнення рубрики того, що запам'яталося з біографій, та бесіда про те, як знову відкрили ці біографії) та 4 модулі: *письмо* (визначення біографії: дослідження її значення та форми; читання / критичний аналіз; використання літературних гуртків як інструменту залучення та оцінювання учнів; навички проведення співбесіди: розвиток навичок грамотності в процесі співбесіди; написання / редагування: формування письмового інтерв'ю), *усна історія* (вебмоделі усної біографії: storycorp.org, tellingstories.org, doingoralhistory.org — техніки проведення розмовного стилю інтерв'ю; навчальні посібники з використання пристроїв запису та аудіопрограмного забезпечення; редагування усної біографії в такий спосіб, щоб вона викликала одну емоцію чи думку); *цифрова частина* (впорядкування зібраних зображень, текстів, аудіозаписів щодо життя іншого в біографічну історію у вигляді фільму, мультфільму); *портфоліо* (представлення проведеного свого інтерв'ю, запис усної історичної бесіди та цифровий фільм дослідженої біографії як доказ інтелектуального та мистецького розвитку здобувача освіти).

Одним із форматів цифрової біографії є медіабіографія (медіажиттєпис). Концепт «медіабіографія» на основі синтезу двох лексем «медіа» та «біографія» створений іспанською дослідницею В. Вільяплана-Руїс (V. Villaplana-Ruiz) [9] у процесі опрацювання технологій пам'яті та засобів підтримки її передавання. Поняття

---

¹⁴ Whitbeck D. Connecting to Community: Biography and the Digital Age. URL: https://teachers.yale.edu/curriculum/viewer/initiative_10.03.12_u

«біографія» дослідниця розглядає як форму тексту, що людина переписує впродовж усього її життя.

Проблему створення медіажиттєпису як ефективної форми виховної роботи в школі досліджують в обласній творчій майстерні педагогів закладів загальної середньої освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, що працює під керівництвом методистки кабінету координаційно-методичної діяльності, кандидата історичних наук І. Суховерської.

Учасники творчої майстерні розглянули питання про пошук джерел для створення медіажиттєписів, базові складники медіабіографій та етапи підготовки, умови, необхідні для організації учнів під час роботи над ними¹⁵. На Львівщині запроваджено учнівський кінофестиваль медіажиттєписів «Я до тебе з небес посміхнуся — ти лишень свої очі здійми до зірок», методичний супровід, забезпечення організації та проведенням якого опікується І. Суховерська¹⁶.

У контексті конструювання власної біографії основоположне значення має пізнання індивідом самого себе. Нині для людини розкриваються нові можливості для комунікації з минулим, зокрема дослідження власної генеалогії шляхом доступності відповідних баз даних, звернення до професійних істориків і генеалогів, наприклад, Агенції приватних історичних досліджень¹⁷, а також занотовування важливих для особистості з різних причин подій. Налаштування відповідних опцій, приміром, у соціальній мережі Facebook, не лише фіксують окремі зроблені особами записи, а й щорічно нагадують про них, викликаючи реакції перш за все самих авторів щодо розуміння та ставлення до цих подій унаслідок осмислення та переосмислення ними свого минулого.

Нині питання про аналіз чинників та засобів конструювання майбутнього особистості, зокрема подолання негативного чи навіть травматичного досвіду індивіда, потребує глибинного міждисци-

¹⁵ Засідання творчої майстерні «Створення медіажиттєпису як ефективна форма виховної роботи у школі». URL: <http://loippo.lviv.ua/news/Zas-dannya-tvorchoi-maystern---Stvorennya-med-azhittiepisu-yak-efektivna-forma-vihovnoi-roboti-u-shkol---publication/?&print=1>; Шукаємо джерела для створення медіажиттєписів. URL: <http://loippo.lviv.ua/news/SHukaiemo-dzherela-dlya-stvorennya-med-azhittiepis-v-publication/>

¹⁶ Суховерська Ірина. URL: <http://loippo.lviv.ua/structure/teachers/Suhoverska--rina/?&print=1>

¹⁷ Агенція приватних історичних досліджень. URL: <https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-contactus/pro-nas>

плінарного дослідження. Неоднозначну оцінку викликають практики згадування минулого. Наприклад, таку безневинну в Facebook опцію спогадів «У цей день», що запроваджена 2015 р. та підтримувана мільйонами користувачів, критикує Ж. Беркел із Університету Західного Онтаріо, оскільки, на її думку, ця опція заважає особистості сформувати впевнене самовідчуття себе, бо повертає її до спогадів, змушує знову переживати те, що представлено в повідомленнях, фотографіях, аудіозаписах минулого. На її думку, соціальні мережі заважають забувати те, що відбувалося, оскільки створюють постійну цифрову біографію життя людини, заважають позбутися минулого досвіду та зрозуміти, хто ми є, сформувати власне відчуття себе¹⁸. Але біографічний метод навчання не передбачає лише концентрування на минулому особистості, а спрямований на пошук нею шляхів майбутнього розвитку. Важливо оцінити минуле як підґрунтя сьогодення та майбутнього, осмислення досвіду розкриває шляхи покращення свого життя, подолання проблем та усунення наслідків травматичної історії.

Отже, відомий комунікативний поворот у гуманітаристиці ХХ – ХХІ ст. дає змогу використати метод комунікативної біографії в міждисциплінарній царині біографічних досліджень – біографіці, посилюючи суспільний діалог щодо людського життєпису, можливостей його пізнання та реконструювання. Сучасні соціально-політичні феномени цифрової людини та цифрового громадянина дають підстави говорити про біографію як спектр комунікацій і, зокрема, про біографію як цифрову комунікацію.

У результаті нашого дослідження з'ясовано появу нової форми біографічного наративу – цифрової біографії та її проникнення в художні романи, у біографічні енциклопедії, словники, архіви онлайн. Проекти зі створення цифрової біографії в межах біографічного навчання є конструктивним способом для суб'єктів освіти дізнаватися про історичних та видатних людей будь-якого часу, формують і розвивають «біографічність» як ключову компетентність сучасності, оскільки дають можливість встановити й відтворити структуру індивідуального біографічного досвіду особистості, збагнути зв'язок між його складниками, їхню значущість для самої людини та їх вплив на подальші події у її житті, зрозуміти внутрішній стан

---

¹⁸ Liberatore S. Does Facebook's throwback feature On This Day bring you down? Expert reveals social media stops us from getting over our past. URL: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4236566/Expert-finds-digital-biography-affects-sense-self.html>

особистості і віднайти способи його відтворення, відкрити для себе й зрозуміти можливі засоби представлення внутрішнього «я» людини в зовнішньому образі.

Отже, можемо говорити про настання нового етапу в розвитку біографічного жанру – біографії як цифрової комунікації, що надає не тільки нову форму біографії – цифрову, а й створює принципово нові методи її розкриття з опорою на цифровий слід. Наше дослідження лише торкнулося безмежної теми і проблеми цифрової біографії.

1. Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114–124.
2. Alheit P. The "double face" of lifelong learning: Two analytical perspectives on a "silent revolution" / Peter Alheit, Bettina Dausien // Studies in the Education of Adults. – 2002. – Vol. 34. – P. 3–22. <https://doi.org/10.1080/02660830.2002.11661458>
3. Arthur P. L. Digital biography: Capturing lives online / Paul Loughley Arthur // Auto/Biography Studies. – 2009. – Vol. 24, No. 1. – P. 74–92. <http://dx.doi.org/10.1080/08989575.2009.10846789>
4. Arthur P. L. Digital fabric, narrative threads: Patchwork designs on history / Paul Loughley Arthur // Interdisciplinary Humanities. – 2008. – Vol. 25, No. 2. – P. 106–120.
5. Arthur P. L. Re-imagining a nation: The Australian dictionary of biography online / Paul Loughley Arthur // European Journal of Life Writing. – 2015. – Vol. IV. – P. 108–124. <https://doi.org/10.5463/ejlw.4.163>
6. Mossberger K. Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation / Karen Mossberger, Caroline J. Tolbert, Ramona S. McNeal. – Cambridge : MIT Press, 2008. – 221 p. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7428.001.0001>
7. Sacramento I. A biografia do ponto de vista comunicacional / Igor Sacramento // MATRIZes. – 2014. – Vol. 8, No. 2. – P. 153–173. <http://dx.doi.org/10.11606/issn.1982-8160.v8i2p153-173>
8. Solove D. J. The Digital Person: Technology and Privacy in the Information Age / Daniel J. Solove. – New York ; London : New York University Press, 2004. – 283 p. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=_bodvczXUisC&dq=%22digital+Biography%22&hl
9. Villaplana Ruiz V. La Mediabiografía. Experiencias narrativas, metodología práctica y creación de relatos con tecnología de uso personal. Del *Do-It-Yourself al Do It Together* / Virginia Villaplana Ruiz // Actas del Segundo Congreso Internacional sobre Imagen, Cultura y Tecnología celebrado del 20 al 22 de octubre de 2010 en la Universidad Carlos III de Madrid. – Madrid, 2012. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/4336905/>

VILLAPLANA_RUIZ_Virginia_La_mediabiograf%C3%ADa_Experiencias_narrativas_metodolog

REFERENCES

1. Luman, N. (1995). Chto takoe kommunikatsiia? [What is communication?]. *Sotsiologicheskii Zhurnal*, 3, 114-124. [In Russian].
2. Alheit, P., & Dausien, B. (2002). The "double face" of lifelong learning: Two analytical perspectives on a "silent revolution". *Studies in the Education of Adults*, 34, 3-22. <https://doi.org/10.1080/02660830.2002.11661458> [In English].
3. Arthur, P. L. (2009). Digital biography: Capturing lives online. *Auto/Biography Studies*, 24(1), 74-92. <http://dx.doi.org/10.1080/08989575.2009.10846789> [In English].
4. Arthur, P. L. (2008). Digital fabric, narrative threads: Patchwork designs on history. *Interdisciplinary Humanities*, 25(2), 106-120. [In English].
5. Arthur, P. L. (2015). Re-imagining a nation: The Australian dictionary of biography online. *European Journal of Life Writing*, 4, 108-124. <https://doi.org/10.5463/ejwlw.4.163> [In English].
6. Mossberger, K., Tolbert C. J., & McNeal R. S. (2008). *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge, UK: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/7428.001.0001> [In English].
7. Sacramento, I. (2014). A biografia do ponto de vista comunicacional. *MATRIZES*, 8(2), 153-173. <http://dx.doi.org/10.11606/issn.1982-8160.v8i2p153-173> [In English].
8. Solove, D. J. (2004). *The Digital Person: Technology and Privacy in the Information Age*. New York, NY; London, UK: New York University Press. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=_bodvczXUIsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false [In English].
9. Villaplana Ruiz, V. (2012). La Mediabiografía. Experiencias narrativas, metodología práctica y creación de relatos con tecnología de uso personal. Del Do-It-Yourself al Do It Together. In *Actas del Segundo Congreso Internacional sobre Imagen, Cultura y Tecnología celebrado del 20 al 22 de octubre de 2010 en la Universidad Carlos III de Madrid* (pp. 202-213). Retrieved from https://www.academia.edu/4336905/VILLAPLANA_RUIZ_Virginia_La_mediabiograf%C3%ADa_Experiencias_narrativas_metodolog [In English].

Рукопис одержано 31.03.2022 р.

Liudmyla LYTVYNIUK, Candidate of Sc. (Pedagogy), Head of the Chair of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrogradsky Poltava Academy of Continuing Education (Poltava, Ukraine).

Biography as a digital communication.

The purpose of the work is to study the transformation of methods of research and compilation of (auto)biography as a result of the development of digital communications, in particular, the mass spread of social networks, the emergence of the phenomenon of digital biography, deepening the concept of biographical learning and expanding the range of possibilities for its implementation in education. **The research methodology** is based on modern ideas about the philosophy of education, philosophical anthropology, on the principles of objectivity, development, analysis and synthesis, the unity of the general and the individual, the connection between theory and practice. The main applied research methods are the method of transdisciplinary study of biography and components of meta-analysis. The comparative method and the historical-genetic method in combination with semantic analysis were also used to determine the foundations of the conceptualization of biographical learning. **Scientific novelty of the work.** The research is marked by the novelty of using the method of communicative biography in domestic biography and deepening the methodology of biographical teaching in pedagogical science. For the first time, the biography of a person is considered as a digital communication, the potential of the digital biography in the practice of biographical education is substantiated. The theory of communicative biography gained further development as a methodology for analyzing the individual trajectory of human life. **Conclusions.** It is established that the emergence of new formats of social relations, such as the digital person and the digital citizen, leads to the emergence of a new genre of biography – digital communicative biography and the use of the method of researching an individual's biography taking into account his "digital footprint". It is argued that digital communication becomes a system-creating factor of a person's biography, its main determining factor. The article provides a brief description of modern large-scale and local Ukrainian electronic biography projects, foreign experience of digital representation of biography. The constructiveness of projects on creating a digital biography for learning about a person's biography, the formation and development of biographical skills as a key modern competence, in particular within the framework of biographical learning has been proven.

Key words: biography, biographical learning, media biography, method of communicative biography, digital biography, digital citizen, digital communication.

ПРОСОПОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<https://doi.org/10.15407/ub.23.140>

УДК 929.7(477)"18":930.25

Марина Михайлівна БУДЗАР,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>
bmimab24@ukr.net

РОДИННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

(за документами Галаганів із фондів Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Мета статті. Розглянути інформативно-змістовий потенціал документів різних типологічних груп (передусім особового походження та юридичних) із частини фамільного архіву Галаганів, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ, для реконструкції обставин родинного життя українського дворянства на початку ХІХ ст. **Методологія.** Розвідка базується на засадах інтердисциплінарності. Застосовано методи джерелознавчого аналізу: проблемної персоналізації для визначення умов появи текстів, їхнього авторства тощо, хронологізації джерела для зіставлення змісту з історичними реаліями. **Наукова новизна.** Уперше здійснено цілісний аналіз низки документів за структурними і змістовими ознаками для реконструкції обставин буття дворянської родини в поєднанні економічних, політичних, соціальних, культурних чинників. У джерелах із фондів Інституту рукопису пласти побутування родини — господарчий, приватно-повсякденний, соціокультурний — розглянуто через дію фактору спорідненості. **Висновки.** Вивчення документів фамільного архіву дає змогу розглянути сімейне життя українського дворянства в його щоденному плині і водночас — моменти, вирішальні для подальшого буття родини. Сім'я позиціонується як окреме соціальне утворення в межах регіональної спільноти, а спорідненість постає запорукою багатоваріантності суспільних взаємин. Документи дають змогу індивідуалізувати долі окремих представників дворянського сімейства,

одночас — особисті ознаки людини й родини постають як типологічні прикмети великої соціальної групи.

Ключові слова: українське дворянство, Галагани, фамільний архів, 1800–1820-ті роки, спорідненість, родинне життя.

У царині досліджень історії України «довгого» ХІХ ст. нагальною лишається проблема вивчення соціальних верств, передусім дворянства, яке досі, попри те, що останні десятиріччя активізувалися прагнення науковців подивитися по-новому на його життєдіяльність [7], є недостатньо «вмонтованим» у соціокультурні реалії українських земель у складі Російської імперії. Погодимось з думками дослідників про те, що «сучасна вітчизняна історіографія підійшла до такого рівня, який дозволяє перейти від бінарних оцінок подій, осіб, процесів <...> до вивчення історії дворянства в широкому контексті соціальної та інтелектуальної історії» [6, с. 19], що одним із пріоритетних напрямів розвідок «стає вивчення саме регіональної історії, в парадигму якої входить і минуле місцевих еліт» [3, с. 15]. Але, на нашу думку, українське дворянство ще недостатньо персоналізоване в реаліях сімейного життя, тоді як зміни у сфері родинності є одним із показників поступової модернізації суспільства в ХІХ ст.

Зауважимо, що проблема спорідненості є традиційно популярною для зарубіжних дослідників, її вивчають в історичній перспективі — від Середньовіччя до Новітнього часу — як дієвий засіб економічної та соціальної підтримки [8, р. 221] або як підґрунтя цілей і форм діяльності великих груп родичів — у місті чи в селі, у сільському землевласницькому маєтку чи в аристократичному колі можновладців, серед робітників чи великих промисловців [10, р. 2] тощо. Ефективним інструментом таких розвідок є компаративний підхід, коли родинні зв'язки досліджуються на основі зіставлення юридичних документів, белетристики й джерел особового походження [9, р. 21].

Це можливе тоді, коли документи різних видових груп наявні в одному фамільному архіві, приміром — у зібранні Галаганів, представників дворянства Лівобережної України козацько-старшинського походження. Ще Олександр Лазаревський, один із перших публікаторів документів Галаганівського архіву, зазначив наявність у ньому, крім юридичних актів на земельні ділянки, паперів суто історичного змісту, але зауважив незначну кількість «бумаг по част-

ной переписке, которая так хорошо рисует бытовую сторону жизни наших предков»¹. Ішлося про тексти, датовані другою половиною XVII–XVIII ст., тоді як значну частину Ґалаґанівського архіву становили наративні документи XIX ст. — епістолярій і щоденники. Окрім О. Лазаревського, котрий почав їх оприлюднювати, ці папери з кінця 1890-х до початку 1930-х років публікував і використовував як джерельний матеріал у статтях, передусім присвячених Григорію Павловичу Ґалаґану (1819–1888), Андроник Степович — учений-славіст і педагог, що був його «біографом-апологетом, який дбав про утвердження позитивного образу свого героя» [4, с. 34]. Приватне листування з Ґалаґанівського архіву від 2-ї половини 1920-х років опрацьовував філолог і музейник Василь Маслов². Останнім часом зацікавленість наративними документами родинної збірки Ґалаґанів зростає, найчастіше — для створення соціального портрета поміщицтва України XIX ст., коли, за висновком Т. Литвинової, у пригоді стає передусім епістолярій, найінформативніший для «вивчення миттєвих реакцій, мотивацій, настроїв» [6, с. 624]. Розгляд цих сімейних паперів наочно засвідчує, «як у практиках споріднених сімейств відбувалися зміни переконань, світоглядних стратегій, традицій повсякдення» [1, с. 158]. Це дає змогу глибше зрозуміти значущість родинних зв'язків у багаторівневій мережі соціокультурних комунікацій дворянства.

Тому **метою статті** є розгляд змістового потенціалу документів різних типологічних груп (передусім особового походження та юридичних) із тієї частини фамільного архіву Ґалаґанів, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), для реконструкції обставин родинного життя українського дворянства на початку XIX ст.

---

¹ Лазаревский А. Ґалаґановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, № 11. С. 454.

² Тут і нижче в тексті цитати з наукових текстів і документів XIX ст. подано мовою оригіналу — російською, передусім тому, що це дає змогу зберегти автентичність мовного стилю документів 200-річної давності, а також тому, що авторка поділяє думку Максима Стріхи: «...там, де російська мова оригінального документа несе для автора виразно емоційне забарвлення, автор свідомо не вдається до перекладання, — хоч і усвідомлює певну непослідовність такої настанови» (Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ : Факт-Наш час, 2006. С. 10).

Документи, що є джерельною базою цієї розвідки, зберігаються у фондах I («Літературні матеріали»), II («Історичні матеріали»), III («Листи»), 119 («Галагани») ІР НБУВ³ і об'єднані персоналіями та часом створення — 1800–1820-ті роки. Події, які відбувалися в родині лівобережних поміщиків на початку ХІХ ст., переконливо персоналізовані завдяки трьом епістолярним комплексам⁴, датованим кінцем 1810-х років і пов'язаним з однією нуклеарною сім'єю, главою якої був Григорій Іванович Галаган (1768–1808)⁵. Це листи дружини Г. І. Галагана Ірини Антонівни, уродженої Милорадович, адресовані з дідичного маєтку в селі Сокиринці Прилуцького пов. Полтавської губ. в Петербург 16-річному Петрові й 15-річному Павлові Галаганам, котрі на початку листопада 1807 р. виїхали для навчання й можливої подальшої служби до столиці імперії, із при-

---

³ Листування М. А. Маркевича. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (далі — *ІР НБУВ*). Ф. 243 (Маслов В. І). Оп. 1. Спр. 111. 550 арк.; *ІР НБУВ*. Ф. 243 (Маслов В. І). Оп. 1. Копії листів Чижова Федора Васильовича до Катерини Василівни Галаган з Прилуцького окрархіву та ін. Спр. 119 [Маслов Василь Іванович]. 87 арк.

Значна частина архіву перебуває також у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, деякі документи (передусім пов'язані зі спорідненою з Галаганями родиною Дараганів) містяться у Державному архіві Полтавської обл.

⁴ Поняття «епістолярний комплекс» тлумачимо як листування двох осіб або однієї людини й кількох кореспондентів, об'єднане низкою ознак (приміром, спорідненість, дружба, спільна діяльність тощо).

⁵ Григорій Іванович Галаган був нащадком двох прилуцьких полковників — Гната Івановича (прадід) і Григорія Гнатовича (дід) Галаганів. 13-річним (1781 р.) був записаний до війська бунчуковим товаришем, водночас навчався в Лейпцигу (1781–1785 рр.), у 1787 р. отримав звання піхотного секунд-майора Малоросійського гренадерського полку, де служив до 1791 р., з 1793 р. — знову у війську, тепер уже в чині кавалерійського прем'єр-майора Київського кінно-егерського полку, із 1797 р. — у відставці. Після смерті в 1789 р. батька, Івана Григоровича Галагана, — власник значних земельних володінь на Лівобережжі (до 6 000 душ чол. ст.) (див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. А–Д. Киев, 1908. С. 224; Список Воинскому департаменту и находящимся в штате при войске, в полках, гвардии, в артиллерии и при других должностях генералитету и штаб-офицерам... На 1789 год. Санкт-Петербург, [1789]. С. 184).

писками її 14-річної доньки Параскеви⁶, відповіді молодих Галаганів⁷ і листування П. Галаган з братами⁸.

У цих листах співіснують кілька оповідних ліній, що через порівняння окремих текстів утворюють досить цілісний наратив, «нервом» якого є зображення останніх днів життя Григорія Івановича Галагана (зима 1807/1808), обставин його смерті в неповних 40 років і наслідків її.

Г. І. Галаган 21-річним отримав значні маєтності й не спромігся розпорядитися ними як слід, через що його прямі родичі (дружина й троє неповнолітніх дітей) на час його кончини опинилися в борговому зашморгу, постала реальна загроза втрати тих земельних володінь, що правдами й неправдами накопичували предки. За рядками листів постає драматична історія сімейства, що стало заручником способу буття свого глави — чоловіка й батька, це в приватному сенсі, у суспільному — історичної ситуації межі XVIII–XIX ст., коли українське панство оволодівало поведінковими моделями імперського дворянства, яке, так само послуговувалося європейськими зразками. Щонайменше так витлумачував те, що сталося з його дідом, громадський і освітній діяч Григорій Павлович Галаган, коли в біографічному нарисі «Рід Галаганів» репрезентував історію своєї родини «через характеристики предків, з покоління в покоління, з їх службою, маєтностями й родинними зв'язками, що встановлювалися завдяки шлюбом» [5, с. 46]⁹.

Фамільне листування змальовує життя родини Г. І. Галагана в його щоденному плині і водночас — у моменти, вирішальні для подальшого буття цих людей. Невибагливість і відвертість такого

---

⁶ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *IP НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594.

⁷ Галаганови Петро й Павло — Галаган Ірині Антонівні. *IP НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46618–46627.

⁸ Галаган Параскева — Галаганам Петру й Павлу. *IP НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46595–46609.

⁹ На думку Г. П. Галагана, останні сліди козацтва, що поступово згасали впродовж XVIII ст., остаточно зникли наприкінці цієї доби: «...рядом с новыми потребностями, занятиями, новыми понятиями, проникнутыми вольтерьянством, шли с другой стороны из Великороссии все привычки и образ жизни, соединенные с крепостным состоянием, которое быстро вошло в нравы поместного дворянства» (Галаган Г. П. Род Галаганов. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / ред. А. И. Степовича. Киев, 1896. С. 13).

спілкування є запорукою його інформативності. Визначальними епізодами неповних двох років, якими обмежено наявні листи, є дві смерті — Григорія Івановича в січні 1808 р. та Ірини Антонівни в квітні 1809 р.¹⁰ У сповіщеннях Петру й Павлові про ці події від матері та сестри сконцентровано викладено проблеми, що постали перед родиною, названо коло людей, комунікація з якими була вирішальною для Галаганів.

У розповіді Ірини Галаган про передсмертну хворобу й кончину чоловіка опосередковано змальовано й світ уявлень цієї жінки: її ставлення до тих людей із оточення чоловіка, на кого вона покладала провину за те, що сталося, її розуміння причин матеріальної скрути сім'ї та останніх учинків чоловіка. «Ваш любезной батюшка и мой верной супруг, — писала вона синам 22 січня 1808 р., — заболевши 4-го декабря и перешовши в гостиную комнату, и почти мало ходил, и все лежал. Я все способы употребляла на его выздоровление, <...> но пользы никакой не сделало. Я, будучи в тоске и печали, видячи его крайне болящего, кашель беспрестанно, и бок у его левой болел, да и притом же еще и душевная болезнь, которую никто не может вылечить и которая в гроб его ввела в рассуждение разных неприятных обстоятельств и долгов. <...> Он ко мне имел великую привязанность в болезни, и всегда я при иому неотлучно была, увидевши он мою преданность к нему, поручил мне на бумаге все свое имение при свидетелях распоряжение и дал мне полную власть управлять оным и вас под мою опеку вручил в рассуждение вашей молодости, чтобы вы не были окружены льстецами, как ваш родитель, то разграбили все ваше имение, экономия гола осталась...»¹¹.

---

¹⁰ За «Метричною книгою народжених, пошлюблених і померлих» Вознесенської церкви с. Сокиринці, 1807–1813 рр., Г. І. Галаган помер 4 січня 1808 р., І. А. Галаган — 26 квітня 1809 р., причиною смерті в обох випадках названа легенева хвороба — сухоти (Державний архів Чернігівської області. Ф. 1458. Спр. 9. Арк. 47 зв., 69 зв.).

¹¹ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 40 зв.–41 зв.

Листи Ірини Галаган та її доньки Параскеви вказують на те, що вони мали навички епістолярного спілкування. Листи І. Галаган переважно, принаймні на 2/3, написані не нею, але обов'язково мають майже на 1/3 її власноручні приписки. Листи П. Галаган написано переважно власноруч.

Проблему опікунства — одну з найнагальніших у ситуації, у якій опинилися молоді Галагани, висвітлено й у листі Параскеви Галаган від 9 травня 1809 р., де вона сповіщає братам про смерть матері: «Теперь, однако, я не могла скрыть от вас, что мы остались уже сиротами. <...> Вы же, милые братцы, получа сие письмо, непременно и немедленно пишите от себя к бабушке письмо и убедительно просите ее, согласно письму маминьки, чтоб она приняла как нас, так и имение в свое попечение и наставление, а инако кредиторы имение в конец разорят, ибо долгов остается платить еще более двух сот десяти тысяч рублей, а ежели учредить и опекунов, то и от сих ожидать больше умножения долгов и конечного разорения имению...»¹².

Якщо смерть Г. І. Галагана виявила глибину боргових зобов'язань, що постали перед родиною (і це один із постійних мотивів листів Ірини Галаган до синів), то з кончиною його дружини нагально постала потреба опікунства над спадкоємцями й врятування фамільних статків. І те, і друге залежало від ще однієї особи з сімейного кола — матері Григорія Івановича Катерини Юхимівни, уродженої Дараган, небоги Розумовських, жінки владної, із важкою вдачею, котра впродовж життя перебувала в затяжних конфліктах і з чоловіком, і з сином [2, с. 24–25]. Вона володіла значним майном і мала високий соціальний статус. Лише передсмертний стан сина примусив К. Ю. Галаган пробачити йому¹³. Протистояння матері та сина поширювалося і на його родину, пе-

---

¹² Галаган Параскева — Галаганам Петру й Павлу 9 травня 1809 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46596. Арк. 1–1 зв.

Зауважимо, що стилістично-мовні особливості багатьох листів молодших Галаганів вказують на те, що їх нерідко писали чи під диктовку, чи з рекомендаціями старших осіб — вихователів, це пояснює лексико-стилістичну невідповідність між окремими фрагментами текстів.

¹³ Галаган Катерина — Галагану Григорію Івановичу 5 січня 1808 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46701. Арк. 1.

Цей лист аж ніяк не є свідченням матеріної ласки: «Нещастный сын Григорий Иванович! По воле божией, и влиянным от Бога чувствам родителям к детям, и в болезни твоей, твоё раскаяние, и по неуспешному старанию моей сестрицы княгини Софии Ефимовны и князя Алексея Борисовича Куракина о твоём благе, желаю, чтобы Бог твою душу простил. Принеси ко Богу чистое раскаяние о своей душе; ежели ты жив, то успокой себя. Нещастная мать Катерина Галаганова».

редусім, можливо, через обставини шлюбу ¹⁴ [4, с. 27], тому прощення свекрухи торкалося І. А. Галаган і дітей: «Святки у нас не очень веселы, батюшка ваш очень нездоров был, и бабушка ваша простила уже батюшку и нас всех по ходатайству княгини. Пишите к бабушке и благодарите за ее к вам милосердие, и вручайте себя в ее попечение и также пишите до княгини и принесите благодарность...»¹⁵ Заклики писати бабуні та шукати її прихильності, а також слова вдячності її сестрі, княгині Софії Юхимівні Хованській, рефреном пронизують листи матері та сестри до Петра й Павла Галаганів. Ірина Галаган насамперед попереджала їх про гріх невдячності та спроби ошуканства, побоюючись, якби хтось не відвадив їх писати бабці ¹⁶. Остаточного ризику під

¹⁴ Ірина Антонівна Милорадович була дочкою Антона Гавриловича Милорадовича, бунчукового товариша (1745), надвірного радника, власника 462 душ чол. ст. у селі Калюжинці, сусідньому з Сокиринцями, яке перейшло у власність його синів (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. Л.—О. Киев, 1912. С. 517, 520–521). Г. П. Галаган писав: «Из сыновей четыре: Николай, Петр, Иван и Павел поселились в Калюжинцах и х. Пручаях. Они также имели большое влияние на Григория Ивановича и женили его на своей сестре Ирине Антоновне, которая была несколькими годами старше мужа...» (Галаган Г. П. Род Галаганов. С. 13).

¹⁵ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 42 зв.

Найвірогідніше, серед поміщиктва Прилуцького пов. довго точилися плітки про родинне життя в маєтку Галаганів за часів Григорія Івановича. Історик і етнограф М. А. Маркевич, родич і сусід Галаганів, згадував: «Вечно пьяный Григорий Ив[анович] был обвенчан с Ириною Антоновною Милорадовичевою. Проснувшись, увидел себя возле благородной девушки, соседки своей по Сокиринцам. Тут ему сказали, что это его законная супруга. Он ее не любил и завел гарем, по флигелям жили его девки; вскоре по желанию самого Григ[ория] Иван[овича] этот гарем превратился в бордель. <...> Его мать, женщина злая в полном смысле этого слова, не приезжала в Сокиринцы, ненавидя сына и будучи взаимно им ненавидима. Однажды как-то ей, однако же, вздумалось приехать к нему, не с добрыми намерениями. Он велел встретить ее в знак радости и в доказательство сыновьяго почтения — залпами из пушек. Это была единственная попытка ее взять его в руки. Наконец от коросты и венерической он сгнил и умер в виде, ужасающем воображение...» (Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. 1845. *Институт русской литературы (Пушкинский дом) Российской академии наук*. Ф. 488. Маркевич Николай Андреевич. Оп. 1. Дело 38. Л. 118 об.). Як бачимо, за пересудами причина смерті Г. І. Галагана — інша, ніж та, яку було вказано в метричній книзі.

¹⁶ Галаган Параскева — Галаганам Петру й Павлу 26 листопада 1808 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46597. Арк. 1.

стосунками невістки й свекрухи поставив лист Ірини Антонівни до Катерини Юхимівни, датований 14 квітня 1809 р. (за 10 днів до смерті авторки). Його пронизливо-драматичний зміст потребує розлогого цитування: «Высокомилостивая государыня матушка! Судьбам всевышнего угодно было посетить меня болезнию, от которой выздоровление мое ненадежно, и я время от времени ожидаю ближе — смерти, нежели продолжения жизни. Собрав остаток сил моих, изливаю на сем сердечные чувствования и душевную преданность, благоговения, с коими преисполнена в душе моей к вам, высокомилостивая матушка. Последний долг мой предложит теперь перед вами в том, что я умоляю вас простить мне то преступление, в которое я по жребию и судьбе подпала под ваше неблаговоление. Поручая в волю и благотворение ваше внуку вашу, дочь мою Пашеньку, нижайше прошу, приняв ее, воспитать и содержать при себе, но в Институт не определять. Первый долг ее будет повиноваться воле и повелениям вашим, и заслуживать благоволение ваше. Не оставьте, высоко милостивая матушка, принять совокупно в полную опеку и распоряжение ваше и сиротское детей имение. Не допустите, чтоб кредиторы, не дававшие мне спокойствия, могли расхитить имение, и чтоб определяемы были опекуны, кои больше стремиться будут не столько к пользе, сколько на разорение имения ж, к обиде сирот...»¹⁷. Завдяки обставинам написання — у передчутті смерті — цей лист, попри лаконічність, досить інформативний: окрім відголоска родинного конфлікту між суворою свекрухою та небажаною невісткою, тут віддзеркалено весь спектр острахів і пересторог щодо долі молодих Галаганів, чиєю опікункою мати бачить не своїх братів — Милорадовичів, а К. Ю. Галаган.

Юридичний документ 1809 р. засвідчує надання опіки над Петром, Павлом і Параскевою Катерині Юхимівні Галаган: «...родные дяди их, просителей Галаганов, статский советник и кавалер Николай и коллежские ассессоры Петр и Иван Антоновичи Милорадовичи взяли на себя опеку отrekliсь, признавая все приличие в том и благонадежность прародительнице их, вдове деда их надворного советника Ивана Галагана Катерине Ефимовне Галага-

---

¹⁷ Ирина Галаган — матері 14 квітня 1809 р. *НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46754. Арк. 1. (Лист збережено в копії.)

новой, урожденной Дарагановой, имеющей свои особые родовые вотчины и воспитывающей при себе родную сестру их девицу Параскевию»¹⁸. Зауважимо також, що К. Ю. Галаган взяла на себе виплату боргових зобов'язань родини. У 1815 р., коли брати досягли повноліття, а сестра вийшла заміж за чернігівського поміщика, колезького асесора А. О. Рігельмана (за виновим реєстром, придане, надане бабцею, — коштовності, гроші асигнаціями, одяг, столова білизна і посуд, коляска, бричка тощо — обраховувалося в грошовому еквіваленті в розмірі 60 812 рублів сріблом) відбувся перший розділ фамільного майна¹⁹, за яким із володінь родини на Полтавщині та Чернігівщині старший брат отримав 1 159 душ чоловічої статі в маєтках у Сокиринцях, Діхтярях, Ічні, Озерянах тощо, молодший брат — 1 159 душ чол. ст. у маєтках у Сокиринцях, Прилуках, Гнилиці, Ічні тощо, сестра стала власницею 562 душ чол. ст. у Сокиринцях, Липовому тощо²⁰. Після смерті Катерини Юхимівни Галаган брати і сестра успадкували все родинне майно²¹.

Важливим складником родинного епістолярію Галаганів 1807–1809 рр. є оповіді, що стосуються повсякденного життя мешканців маєтку в Сокиринцях. Для матері було найважливіше повідомити синам, що вона всі зусилля прикладає для виплати боргів і «заспокоєння кредиторів». Із цих розповідей стає зрозумілим, якими величезними були борги, залишені Г. І. Галаганом, і якими марними було його трати. Приміром, наприкінці лютого 1808 р. Ірина Галаган писала синам: «Я, оставшись по смерти вашего батюшки в великом беспокойстве и разорении, каждый день получаю разные огорчения в рассуждении долгов. Я упрошую кредиторов, чтоб они мне обождали, ибо не могу пополнить в рассуждении разоренной

¹⁸ Випис № 7410 1809 р. *ІР НБУВ*. Ф. II. Оп. 1. Спр. 25970. Арк. 1–1 зв.

¹⁹ Вірчий лист. *ІР НБУВ*. Ф. II. Оп. 1. Спр. 25973. Арк. 1: «Мы, нижеподписавшие умершего майора Галагана сыны, губернские секретари Петр и Павел Галаганы и дочь девица Параскева Галаган, в половинной части предковских наших вотчин (кроме другой тех же вотчин половины, бабкою нашею госпожою надворною советницею Катериною Ефимовною Галагановою по вдовьему праву владеемой), с добровольного нашего согласия учинили дележ...».

²⁰ Папери Петра і Павла Галаганів про спадщину. *ІР НБУВ*. Ф. II. Оп. 1. Спр. 25971–25972.

²¹ Папери В. І. Чорбіної. Прошення. *ІР НБУВ*. Ф. II. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 25230. Арк. 1.

економии...»²² 30 липня повідомила: «...до сего времени, при крайнем разорении имения, всевозможным старанием успела уплатить капитальные суммы, кроме процентов, более 12-ти тысяч, полагая в то число и возвращенный купцу Карпову в прошедшую Ильинскую Роменскую ярмонку столовой серебряный прибор в цене 7 584 р. ср., он же подал на меня в губернию прозбу, дабы обезпечить имением к уплате ему всего долгу, коего затем остается на мне 32 449 р. ср., но еще на то я отвечать не успела; от прочих долгов мало-помалу отгребаясь уплатою следуемых процентов...»²³ Нерідко мати звітувалася синам про те, що зробила, щоб врятувати земельну власність і скоротити витрати, передусім у родинному маєтку в Сокиринцях. Навесні 1808 р. вона сповістила про заходи з економії грошей на утримання маєткового оркестру, що складався й із кріпаків, і з вільнонайманих музикантів, зокрема про звільнення тих (музикантів), хто, на її думку, «розоряв маєток»: «Я всех лишних, которые на жалованье были, отпустила, в том числе Александру, которой много стоял вашему батюшке...»²⁴ Незадовго до смерті, 9 лютого 1809 р., І. А. Галаган писала про те, що їй вдалося зберегти економію в селі Діхтярі (у майбутньому — заміську резиденцією Петра Галагана): «Не беспокойтесь, дети, о Дехтярях, я их выкупила и отдала 12 тысяч Ивану Ивановичу Тернавскому, казна мне заплатила за Ратники 8 тысяч, и я с этой стороны покойна, что такому кредитору безсовестному отдала деньги...»²⁵

Листування між матір'ю та дітьми Галаганами є досить «багатолюдним», часто згадуються «погані друзі», котрі, на думку Ірини Антонівни, сприяли розоренню й смерті її чоловіка (передусім Олексій Петрович Фролов-Багреєв), службовці економії (управителі Вагнер, Павленко), інші мешканці маєтку в Сокиринцях, зокрема Опанас Микитович Фаленко (Фаленов), котрий супроводжував Петра й Павла до Петербурга. Важливими діючими особами цих наративів постають також родичі та земляки, котрі надавали протекцію молодим Галаганам у Петербурзі, — Наталія Кирилівна Загряжська, Віра Іванівна Чорба, Йосип Кирилович Каменецький та інші.

---

²² Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 36.

²³ Там само. Арк. 24.

²⁴ Там само. Арк. 36 зв.

²⁵ Там само. Арк. 4.

Найчастіше серед недоброзичливих приятелів Григорія Івановича, котрі «ево завели в лабиринты несчастья своими советами»²⁶ у листах названо представника російської військової верхівки, сусід Ґалаганів по маєтку, генерал-поручника О. П. Фролова-Багреєва²⁷. І мати, і сестра в листах до Петра і Павла характеризують його як підступного, зрадливого друга старшого Ґалагана. «Бога ради, берегитесь, дети, — писала Ірина Антонівна синам у Петербург, до-рікаючи їм за марнотратство, — ибо Багреев, имея со мною по суду спор, не упускает делать над вами свое мщение без малейшей приметы...»²⁸ Слідом за матір'ю це не раз повторювала Параскева Ґалаган, зокрема, звинувачуючи О. Фролова-Багреєва в паплюженні пам'яті батька: «Теперь мы слышали от реента, что как был он в Багреева, то так ругал покойника-батюшку, что даже говорит, что он заплакал. Так всегда платят за батюшкино благодеяние, сколько он его любил, как и вам известно...»²⁹

Не менш зловісною фігурою постає в листах І. А. Ґалаган управитель економії в Сокиринцях Вагнер (тема недобросовісних управителів — крадіїв чи невдах — узагалі традиційна для наративів, пов'язаних із функціонуванням панських маєтків і в умовах кріпацтва, й у пореформені часи). Не раз нарікаючи на Вагнера, вона зрештою звільнила його, подала на нього до суду й призначила управителем «нашого підданого Павленка»: «...он человек добр, хоть неграмотен, и старателен, и гораздо больше прибыли чрез ево получить можно, как от Вагнера, от коего не токмо прибыли

---

²⁶ Ґалаган Ірина Антонівна — Ґалаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 41 зв.

²⁷ Такий погляд на роль О. П. Фролова-Багреєва в долі Г. І. Ґалагана, вочевидь, був усталеним у родині: «Но более всех подавал дурной пример бригадир Фролов-Багреев, переселившийся из Великороссии в свое имение Локню, в 25-ти верстах от Сокиренец. Он завел охоту, оркестр и театр из крепостных людей; веселье и разгул были непрерывные со всеми своими последствиями...» (Ґалаган Г. П. Род Ґалаганов. С. 13). Детальніше про Фролових-Багреєвих в Україні: Розсоха Л. Фролови-Багреєви (до історії дворянських родів і поміщицьких садиб на Миргородщині). URL: <http://mirgorod.com.ua/>

²⁸ Ґалаган Ірина Антонівна — Ґалаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 11–11 зв.

²⁹ Ґалаган Параскева — Ґалаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46605. Арк. 1.

никакой не было, но разорение и долги неудобоплатимые...»³⁰ Вочевидь, цей крок був вельми важливий для вдови, примушеної опікуватися господарством, яке розвалювалося, якщо вона згадує Петра Павленка навіть у передсмертному листі до свекрухи: «Что касается до хозяйственной части по экономиям, то обо всем ведает и распоряжает смотритель Петр Павленко, который по испытанной мною доверенности старателен к добру господскому и усерден о пользе...»³¹ Зауважимо, що П. Павленко залишався службовцем Галаганів щонайменше до середини 1820-х років, що засвідчують пізніші листи.

Селяни й слуги (дворові) зазвичай постають у цьому сімейному епістолярії як єдина неперсоніфікована маса, хоч інші документи, наприклад, реєстри розподілу майна, уможливають їхню узагальнену характеристику (наявність у них орної землі, інших угідь, скотини тощо). Лише окремі особи трохи індивідуалізовані, зокрема Іван Наруга, до послуг якого зверталися і вдова, і її донька. Ірині Галаган він став у пригоді в упорядкуванні складу маєткового оркестру³², а Параскева писала брату Петрові, що саме Іван допоможе їй перекласти мелодію полонезу для фортепіано³³. Також в епістолярії не раз згадується Тарас, котрий супроводжував братів у поїзді до Петербурга. Петро й Павло писали матері в січні 1808 р.: «...мы теперь совсем не думаем о поваре или поварихе, здесь ни в каком доме знатном не сварят такой борщ, как наш Тарас, и не только борщ, но и все нужное для пищи удивительно готует...»³⁴ До речі, саме з поведінки цього Тараса можна дізнатися, як українські селяни адаптувалися в цілком російськомовному середовищі. Ще з дороги, у листі з Тули від 7 жовтня 1807 р., наставник братів О. Фаленов писав І. Галаган: «Тарас наш начал по-русски весьма

---

³⁰ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 24 зв.

³¹ Ірина Галаган — матері 14 квітня 1809 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46754. Арк. 1.

³² Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 36.

³³ Там само. Арк. 5 зв.

³⁴ Галаганови Петро й Павел — Галаган Ірині Антоновні. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46618. Арк. 1.

изрядно говорить, так что ни русские, а, со временем, и мы вряд ли что поймем, в рассуждении переменного языка...»³⁵, а через кілька місяців, 16 січня 1808 р., Петро й Павло розповідали матері, що Тарас «касається до русского языка, то так хорошо говорит, что здешние квасники никак его не понимают, и он их вовсе, ежели случится, что он приедет в Секиренцы, то разговором его вы и все там очень удивитесь...»³⁶ Це певним чином допомагає зрозуміти, як відбувалися процеси асиміляції (русифікації) українського селянства 200 років тому.

Серед персонажів цих листів помітне місце посіли покровителі, чия роль в облаштуванні дітей лівобережного панства в імперській столиці була важлива. Серед тих трьох осіб, які фігурують у листах, на вибір перших двох, Н. К. Загряжської й В. І. Чорби, відповідно — двоюрідної бабусі й тітки юних Галаганів, безумовно, вплинув такий чинник, як спорідненість із К. Г. Розумовським (Н. К. Загряжська була його донька, а В. І. Чорба — двоюрідна онука). Третій — Й. К. Каменецький, один із найвідоміших лікарів Петербурга межі XVIII–XIX ст., родом зі Стародубщини. Він був давній приятель Г. І. Галагана, тому, коли сини в жовтні 1807 р. їхали до імперської столиці, той передав листа своєму другу з проханням допомогти їм³⁷. Потребу в сприянні протекторів родичі молодих Галаганів розглядали як одну з нагальних, тому в листах часто дякують їм, радять синам шанувати покровителів, дослухатися до їхніх порад, докоряють за неслухняність. «Довольно обрадован и тем, что покровительствует Вам графиня Наталия Кирилловна и другие особы. Я призываю вас снискивать их милость и уважением, быть послушным и почтительным», — звертався Григорій Іванович Галаган до дітей. «Я удивляюсь, — писала І. А. Галаган 22 липня 1808 р., — что вы с Каменецким, с нашим благодетелем, не часто видите, и примечаю, что вы удаляетесь от его единственно, чтобы не слушать его хороших наставлений, то это нехорошо...»³⁸ Мати була

---

³⁵ Галаганови Петро й Павел — Галаган Ірині Антоновні. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46624. Арк. 2.

³⁶ Там само. Арк. 1.

³⁷ Григорій Іванович Галаган — дітям 15 грудня 1807 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46570. Арк. 1.

³⁸ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 26.

переконана, що сини потребують зовнішньої підтримки: «Не предпринимайте отнюдь ничего сами собою без спросу и воли добродетельного и пекущегося об вас Осипа Кирилловича. <...> Я еще спокойна, пока любящая вас тетушка Вера Ивановна там находится. А за отъездом ее поручите себя во всем Осипу Кирилловичу...»³⁹ Також вважалося, що коло покровителів треба розширювати, тому І. Галаган просила синів, щоб ті звернулися до Михайла Андрійовича Милорадовича, дальнього родича, коли він буде в Петербурзі, а пізніше дорікала їм, що цього не зробили⁴⁰. Тобто зміст сімейного листування унаочнює той механізм клієнтело-родинної допомоги, на якому ґрунтувалася життєдіяльність українців у Петербурзі.

Значущою сюжетною лінією листів є тема життя і навчання братів та їхня побутова поведінка. Незмінний лейтмотив листів і матері, і сестри до Петра й Павла Галаганів — прохання заощаджувати кошти в облаштуванні їхнього столичного повсякдення. Майже в кожному листі Ірина Галаган докоряє синам за необачливість, за перевищення того грошового ліміту, який їм надано, за зайві, на її думку, трати, обґрунтовуючи свої вимоги вкрай важким матеріальним становищем родини: «Я и прежде посылала к вам деньги, но вы их развешали по крючкам, то есть на расходы, кажется, и ненужные, естли только они существовали по вашему объявлению, да и пред сим послала 50 р. ср., из коих вы сделайте починку вашей одежды и выворотите (буде надобно) ваши шубы. Я не понимаю, на что вы так часто платье шьете, разве прежде сделанное кому-нибудь даруете. Будьте в том весьма бережливы и не держите в мысли того, что как скоро ношеное хотя мало спортится, то вы, не починивая, бросив оное, стремитесь сделать новое, да еще и по моде...»⁴¹ Прагнучи наслідувати старших, про це саме писала братам Параскева: «Как можно, чтоб прачке за 6-ть месяцев 35 рублей, а доктору 75, это невозможно...»⁴² Вона апелює також до Катерини Юхимівни Галаган, транслюючи радикальну позицію бабусі щодо фінансування братів: «Я от ето недавно приехала из Козельца от бабушки, которая меня всю обласкала и говорила про вас, что естли

---

³⁹ Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 26.

⁴⁰ Там само. Арк. 40.

⁴¹ Там само. Арк. 11.

⁴² Там само. Арк. 18.

мать будет вам посылать деньги, то вы совсем развратны будете, чтоб у вас не было ни одной копейки денег в руках...»⁴³ Із цих та інших численних звернень можна, хоча б частково, відтворити обставини життя молодих людей у Петербурзі, але, з другого боку, це характеризує уявлення дописувачів про те, яким є (чи має бути) їхній побут у столиці та дає змогу зрозуміти, які виклики постали тоді перед родиною Ґалаганів. Основним аргументом Ірини Ґалаган у спонуканні синів до обачливості у витратах були значні боргові зобов'язання: «И не имейте рассуждения о том, чтоб присылать к вам деньги без разбору, а боле по прихотям вашим, но рассуждайте, где их и каким образом иметь; и хоть с крайним моим трудом и сбережением и могу когда собрать, то должников мало-помалу принуждаюсь заспокоивать, которые беспрестанно настаивают себе заплаты...»⁴⁴ Водночас з юними Ґалаганами в Петербурзі вчилися сини Григорія Петровича Милорадовича, й І. А. Ґалаган не раз порівнювала поведінку молодих людей. «Милорадовича дети, — писала вона синам у серпні 1808 р., — я думаю, никогда не бывают на балах и стараются науки производить...»⁴⁵ Вона, мабуть, намагалася зіставити витрати своїх синів і дітей Милорадовича, бо в грудні того самого року писала Павлові: «Ты, Павлуша, столько уже выучился и образован, что осмелился упрекать меня получением от Милорадовичев о их издержках реестров. Я писала и пишу обеим вам так, как соболезнующая мать, а вы все мои наставления приемлете как противники...»⁴⁶

Як бачимо, ці епістолярні контексти, розглянуті комплексно, засвідчують глибокий зв'язок між майном, місцем проживання, домашнім простором і родиною. Їхній багатозаровий зміст передусім унаочнює твердження: ХІХ ст. «можна вважати часом “жагучої спорідненості”, коли величезну енергію було вкладено у підтримку та розвиток розлогих, надійних і чітко визначених структур обміну між спорідненими сімействами» [10, р. 3], хоч, на перший погляд, вони демонструють таку ситуацію, коли одне сімейство розпада-

---

⁴³ Ґалаган Параскева — Ґалаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Оп. 1. Спр. 46602. Арк. 1–1 зв.

⁴⁴ Ґалаган Ірина Антонівна — Ґалаганам Петру й Павлу. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Оп. 1. Спр. 46572–46594. Арк. 29 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 20 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 10 зв.

лося, втрачалися зв'язки між його членами. Але, попри негаразди, комунікації всередині родини Ґалаганів і між спорідненими з нею сім'ями, зокрема Милорадовичів, не тільки збереглися, а й залишилися сталими впродовж наступних десятиріч. У листах постають складні, суперечливі взаємини всередині родини: чоловік / дружина, батьки / діти, сестра / брати, син / мати, невістка / свекруха — позначені тягарем давніх суперечок, так що через дію чинника спорідненості можна розглядати взаємообумовлені пласти життєдіяльності однієї родини. Ці тексти підтверджують той факт, що в мережі соціокультурних комунікацій українського дворянства спорідненість мала ознаки цінного соціального активу. Перспективним для подальших розвідок є порівняльний розгляд документів із фамільного архіву Ґалаганів у хронологічній послідовності (перша половина — друга половина ХІХ ст.) для дослідження еволюції дії чинника спорідненості в колі українського дворянства.

1. Будзар М. Дворянська спільнота Лівобережної України в еґо-документах з архіву Ґалаганів / Марина Будзар // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація / наук. ред. О. О. Салата. — Вінниця : Твори, 2018. — С. 128–158.
2. Будзар М. М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Ґалаганів / М. М. Будзар // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. — Київ, 2020. — Вип. 20. — С. 17–38. — <https://doi.org/10.15407/ub.20.017>
3. Заруба В. Загублені у часі : нариси з історії катеринославського дворянства / Віктор Заруба. — Дніпро : Ліра, 2020. — 216 с.
4. Ковальов Є. Андроник Степович і пам'ять про Григорія Ґалагана / Євген Ковальов // Придуки. Фортеця. — 2019. — Вип. 10. — С. 34–41.
5. Ковальов Є. Історична культура українського помісного дворянства ХІХ століття: приклад Григорія Ґалагана / Євген Ковальов // Історіографічні дослідження в Україні. — Київ, 2020. — Вип. 31. — С. 40–70.
6. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда» : дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. — Дніпропетровськ : Ліра, 2011. — 732 с.
7. Якименко Л. І. Дворянство Наддніпрянщини в дослідженнях сучасних істориків / Л. І. Якименко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. — Ужгород, 2019. — Вип. 5. — С. 43–49. — <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.06>

8. Barrett S. Kinship, poor relief and the welfare process in early modern England / Sam Barrett // *The poor in England 1700–1850 : An economy of makeshifts* / ed. by S. King, A. Tomkins. – Manchester ; New York : Manchester University Press, 2003. – P. 199–227. – <https://doi.org/10.7765/9781526137869.00013>
9. Tadmor N. Early modern English kinship in the long run: reflections on continuity and change / Naomi Tadmor // *Continuity and Change*. – 2010. – Vol. 25, Is. 1. – P. 15–48. – <https://doi.org/10.1017/S0268416010000093>
10. Teuscher S. Kinship in Europe: a new approach to long-term development / Simon Teuscher, David Warren Sabeau // *Kinship in Europe: approaches to long-term development (1300–1900)* / ed. by D. W. Sabeau, J. Mathieu, S. Teuscher. – New York : Berghahn Books, 2007. – P. 1–32. – <https://doi.org/10.5167/uzh-62374>

REFERENCES

1. Budzar, M. (2018). Dvorianska spilnota Livoberezhnoi Ukrainy v ego-dokumentakh z arkhivu Galaganiv [The noble community of Left Bank Ukraine in ego-documents from the Galagan archive]. In O. O. Salata (Ed.). *Istorychni dzherela v ukrainskomu informatsiinomu y osvithnomu prostori: Veryfikatsiia ta interpretatsiia [Historical sources in the Ukrainian information and educational space: Verification and interpretation]* (pp. 128–158). Vinnytsia, Ukraine: Tvory. [In Ukrainian].
2. Budzar, M. M. (2020). "Druha stat": Biohrafichnyi svit zhinok iz rodu Galaganiv ["The second sex": Bibliographical female world of Galagan's family]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 17–38. <https://doi.org/10.15407/ub.20.017> [In Ukrainian].
3. Zaruba, V. (2020). *Zahubleni u chasi: Narysy z istorii katerynoslavskoho dvorianstva [Lost in time: Essays on the history of the Katerynoslav nobility]*. Dnipro, Ukraine: Lira. [In Ukrainian].
4. Kovalov, Ye. (2019). Andronyk Stepovych i pamiat pro Hryhoriia Galagana [Andronyk Stepovych and the memory of Gregory Galagan]. *Pryluky. Fortetsia*, 10, 34–41. [In Ukrainian].
5. Kovalov, Ye. (2020). Istorychna kultura ukrainskoho pomisnogo dvorianstva 19 stolittia: Pryklad Hryhoriia Galagana [Historical culture of the Ukrainian local nobility of the 19th century: The example of Hryhorii Galagan]. *Istoriografichni Doslidzhennia v Ukraini*, 31, 40–70. [In Ukrainian].
6. Lytvynova, T. F. (2011). "Pomishchyska pravda": Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi 18 – u pershii polovyni 19 stolittia (Ideolohichni aspekt) ["Landlord's Truth": The nobility of Left Bank Ukraine

- and the peasant question at the end of the 18th – in the first half of the 19th century (Ideological aspect)*]. Dnipropetrovsk, Ukraine: Lira. [In Ukrainian].
7. Yakymenko, L. I. (2019). Dvorianstvo Naddniprianshchyny v doslidzhenniakh suchasnykh istorykiv [The nobility of Dnieper Ukraine in research of contemporary historians]. *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Series: Mizhnarodni Vidnosyny*, 5, 43-49. <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.06> [In Ukrainian].
  8. Barrett, S. (2003). Kinship, poor relief and the welfare process in early modern England. In S. King, A. Tomkins (Eds.). *The poor in England 1700-1850: An economy of makeshifts* (pp. 199-227). Manchester, UK; New York, NY: Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526137869.00013> [In English].
  9. Tadmor, N. (2010). Early modern English kinship in the long run: Reflections on continuity and change. *Continuity and Change*, 25(1), 15-48. <https://doi.org/10.1017/S0268416010000093> [In English].
  10. Teuscher, S., & Sabean, D. W. (2007). Kinship in Europe: A new approach to long-term development. In D. W. Sabean, J. Mathieu, S. Teuscher (Eds.). *Kinship in Europe: Approaches to long-term development (1300-1900)* (pp. 1-32). New York, NY: Berghahn Books. <https://doi.org/10.5167/uzh-62374> [In English].

Рукопис одержано 11.07.2022 р.

Maryna BUDZAR, Candidate of Sc. (History), Docent, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Family life of the Ukrainian nobility of the first quarter of the 19th century (According to the documents of the Galagan's family from the funds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine).

The purpose of the work is to consider contextual potential of the documents from the different typological groups (particularly of special origin and judicial documents) from that part of the archive of the Galagan's family that is kept in the funds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine for further reconstruction of the family life's circumstances of the Ukrainian nobility at the beginning of the 19th century. **Methodology.** The study is provided on the bases of interdisciplinary methodology. The methods of source-based analysis were applied, namely for the problematic personalization of emergence conditions and authorship identification, chronology identification of a source for its content comparison with the historical realities. **Scientific**

novelty. For the first time, the complex structural contextual analysis of a range of documents for circumstances' reconstruction of a nobility life was performed in conjunction with the economic, political, social and cultural factors. The layers of a family life, namely economic, private-routine, socio-cultural, are considered in the light of a kinship factor in the sources from the funds of Institute of Manuscript. **Conclusions.** The study of the family archive's documents permits to imagine a routine family life of the Ukrainian nobility in the daily moments as well as in the crucial ones that were decisive for the whole family. A family is considered as a particular social unit within the regional community, the kinship has become a guarantee for multivariable social connections. The documents provide opportunity to identify the fates of some particular family representatives and, simultaneously, to highlight the personal traits of the family members as well as they are typological features of a great social group.

Key words: Ukrainian nobility, Galagan's family, family archive, 1800-1820s, kinship, family life.

Олександр Євгенович МУЗИЧКО,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
sandro06@ukr.net

ПРЕДСТАВНИКИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ЯК НОСІЇ ПОЧЕСНИХ СТАТУСІВ ОДЕСЬКИХ НАУКОВИХ УСТАНОВ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ XX ст.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мета дослідження — представити істориків у наукових установах Одеси в ХІХ — на початку ХХ ст. у почесному статусі (почесного члена, доктора). **Методологія дослідження** базована на комплексному використанні загальнонаукових методів аналізу та синтезу, узагальнення, пояснення, систематизації, класифікації та емпіричних — спостереження, опису та порівняння. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше у форматі статті проведено наскрізний просопографічний аналіз у тривалих хронологічних рамках феномену почесного статусу істориків в одеському науковому середовищі. Досліджено кількісні та якісні параметри почесних членів, як іноземних, так і на той момент вітчизняних представників історичної думки та науки, прояви їх зв'язків з одеським науковим середовищем. **Висновки.** Обрання почесних членів та докторів стало перманентною практикою в одеському науковому середовищі. Воно найчастіше підсумовувало вже наявні усталені зв'язки окремих професорів або груп із фігурантом, або це були своєрідні «почесні проводи». Але була й цілком прикладна функція обрань — відгуки, що їх готували професори, вони є важливим матеріалом для історії науки, дають можливість простежити наукові зв'язки, рефлексії, історіографію, доповнюючи біографічні дані не лише про обраних, а й про ініціаторів обрань — визначних одеських науковців. У той час процес обговорення видатних осіб був стимулом для пошуків наукового процесу. І все ж значно важливішими були суто символічна аура, що огортала університетські стіни, постаючи в ролі ду-

ховного двигуна, і традиції, притаманні для буття такого складного соціуму, як університет, кристалізація його в загальному розвитку країни.

Ключові слова: історична наука, honoris causa, просопографічний портрет, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, наукові товариства, вища освіта.

Актуальність теми дослідження. Світ стає дедалі складнішим та різноманітнішим. Це актуалізує питання про функціонування символічних, сенсових явищ, що, можливо, не дуже помітно на перший погляд, але впливають на різні сторони нашого буття, формуючи майбутнє. В історії розвитку наукових знань такі явища відіграють ще більше значення, аніж у політиці, бо науковий простір здебільшого перейнятий ідеальними конструкціями, символічними та знаковими системами. В історії науки велике значення мають контакти між науковцями. Їх розрив, переформатування (як-от у період війн) болісний та неоднозначний, хоч завжди приводить до нових, частково позитивних явищ.

Одеса — одне з найбільших міст України, від часу створення мало статус одного з центрів міжнаціональних, міжкультурних контактів, зокрема в освітньо-науковий галузі. Передусім цьому сприяла наявність у місті університету (єдиного для величезних південних просторів імперії) та низки наукових товариств. У підсоветський період науковий потенціал одеського осередку знизився, особливо в гуманітарній галузі, хоч деякі паростки все ж дали можливість поступу в новітню добу відродження української державності.

Хронологічні межі статті охоплюють час існування феномена: ХІХ — початок ХХІ ст.

Аналіз новітніх досліджень та публікацій. Історіографічна база статті не є вузькою, але лише за рахунок публікацій, що присвячені дотичним питанням, передусім біографіям суб'єктів нашої статті, загальних віх розвитку певних наукових установ та закладів. У частині публікацій наведено факти почесного членства істориків в одеських наукових установах. Але глибшого та системного аналізу взаємозумовлених обставин, що пояснювали б феномен почесного членства серед представників історичної науки бракує, що зумовлює новизну нашої статті.

Уперше звернув увагу на статус почесного членства в одеських наукових установах професор О. І. Маркевич в узагальнювальній праці з історії Новоросійського університету. Він навів відповідний

реєстр почесних членів та докторів по 1888 р. із датами їх обрання [3]. Проте ці дані потребували уточнення, передусім щодо дат обрання. Лише в ювілейному виданні з історії Одеського університету (1968 р.) було присвячено невеликий абзац почесним членам. Автор розділу професор З. В. Першина розглядала почесне членство як одну з форм наукових зв'язків університету, що лише частково відповідало сутності цього статусу, адже варто врахувати й досить численні факти обрання не науковців. Було названо лише кілька прикладів, до того ж, суто серед вітчизняних науковців [2, с. 31–32]. Новітня історіографія має усталену традицію біографічних досліджень, низки біографічних та біобібліографічних серій, присвячених як окремим видатним ученим Одеського університету, так й університетській корпорації загалом. Серед останніх, зокрема, наявні біографічні словники про професорів, випускників та відомих науковців Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [1]. В. М. Хмарський згадав про інститут почесного членства в Одеському товаристві історії і старожитностей [7, с. 88]. Нещодавно тема почесного членства була частково висвітлена автором цієї статті та в колективній праці за його ж участі [4; 5].

Мета статті — просопографічна реконструкція статусу почесного членства в одеському науковому середовищі на прикладі постатей істориків.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що вперше у форматі статті в періодичному науковому виданні здійснено наскрізний просопографічний аналіз феномену почесного статусу істориків в одеському науковому середовищі протягом тривалого часу. Джерельною базою статті є комплекс архівних та опублікованих історичних джерел. Передусім опрацьовано актові матеріали, зокрема звіти та протоколи засідань Ради Новоросійського університету, де відбувалося балотування в почесні члени чи доктори. Опубліковані друковані матеріали не позбавлені помилок та пропусків, досить лапідарні, подекуди ігнорують факти обрання почесних докторів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., а з 1884 р. протоколи майже не публікували (за винятком лібералізації 1907–1908 рр).

Виклад основного матеріалу. Символічний статус почесного членства започаткували стародавні потестарні традиції вшанування тих, кого певна суспільна група наділяла першістю, лідерством, магичними властивостями. Пізніше це трансформувалося в ордени, медалі, формування почесних статусних груп та ін. форми пошанування.

Одним з найвідоміших проявів такого статусу є почесні громадяни міст, зокрема й Одеси. Університетські корпорації були якнайглибше занурені в традиції та, власне, були покликані їх оберігати. У Російській імперії, як і в інших тогочасних державах, майже всі статuti наукових та громадських товариств мали пункт про почесне членство. Часто це означало великий фінансовий внесок певної особи в розвиток установи або просто політес із розрахунком вигоди, коли йшлося про надання статусу і без того статусній особі (аристократи, державні чиновники, урядовці). Усі ці чинники іноді збігалися, але найчастіше відчувався пієтет науковців перед науковцями.

В Одесі традиції надання почесного членства історикам (ідеться про науку та громадську думку, адже не всі автори історичних праць були фаховими істориками) пов'язана з діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), заснованого 1839 р. До його складу з часу створення було обрано чимало почесних членів — як одеських, так і з інших осередків Російської імперії та з-за кордону. Це відповідало 10-й статті «Статуту» товариства, у якому зазначалося, що, обираючи вітчизняних та іноземних осіб у почесні члени, товариство сподівається на подальшу співпрацю. У більшості випадків такі сподівання були виправдані, адже часто йшлося про підвищення дійсних членів чи членів-співробітників до почесних. У новій редакції статуту чітко визначали три групи почесних: 1. Науковці, причім автори праць з тематики ОТІС; 2. Аматори історії; 3. Особи, що надали цінні послуги товариству (варто розуміти, що вони не обов'язково були авторами праць. — *О. М.*). Для обрання потрібно мати схвальні голоси 2/3 присутніх. Особливістю товариства була наявність серед членів та почесних членів значної кількості представників з позаакадемічного середовища. На 1901 р. почесними членами товариства було обрано 61 особу. Із них 19 були автори історичних студій та археологи. Лише троє — іноземці. Найприкметнішою була постать львівського отця А. Петрушевича. Лише один з почесних членів був одеситом — видатний історик Одеси А. О. Скальковський. Чимало з них поєднували іпостасі державних діячів (С. С. Уваров, М. А. Корф, Д. О. Толстой, Д. О. Мілютин) з історичними студіями. Варто зазначити обрання в почесні члени провінційного колеги з позаакадемічного середовища археолога та нумізмата П. О. Бурачкова (Херсон). Він серед іногородніх почесних членів того часу найактивніше співпрацював з одеситами, зокрема М. М. Мурзакевичем. Графиня Прасковія Уварова, почесна член-

кinya багатьох університетів та товариств, поєднувала риси особи, яку за соціальним статусом зазвичай обирали тільки з розрахунку на матеріальну підтримку у «владних кабінетах», та модерного типу жінки-історика, авторки низки історико-археологічних праць.

Із 1860-х років ОТІС було тісно пов'язане з головним центром розвитку науки, зокрема історичної, на півдні імперії — Новоросійським університетом (далі НУ. — *О. М.*). За весь час існування цього закладу (1865–1920 рр.) статус почесного члена отримали 77 осіб та ще 14 були обрані почесними докторами. Серед 77 почесних членів внесок в окремі аспекти історичних досліджень зробили 28 осіб (9 іноземців), а серед 14 почесних докторів таких осіб четверо (один іноземець). Ідеться не лише про суто істориків у найтрадиційнішому сенсі (С. М. Соловйов, М. П. Погодін, Т. Моммзен, В. С. Іконников, Ф. К. Брун, І. Є. Забелін), а й про виразно міждисциплінарних учених: Н. П. Кондаков (історія мистецтв), В. І. Григорович, В. І. Ламанський (славісти, філологи-історики), М. Мюллер (історія світогляду, міфології) та ін. Деякі з цих осіб були широко знані в одеському середовищі як члени та почесні члени ОТІС, передусім ідеться про подружжя Олексія та Прасковії Уварових. В Одесі добре пам'ятали їхній великий внесок в організацію Археологічного з'їзду 1884 р., що відбувався в місті. Власне, робота археологічних з'їздів була основною лінією наукових контактів.

В університеті, обираючи почесних членів та докторів, керувалися положеннями двох загальноімперських статутів — 1863 та 1884 рр. Згідно зі статтями 42, 118 та приміткою до статті 113 статуту 1863 р., університети мали право своєрідного розподілу почесних звань: доктора — науковцям, а члена — видатним особам.

Проте цей розподіл чітко не виконували. Статут 1884 р. дещо знизив планку для почесних докторів, якими тепер могли бути обрані не обов'язково професійні науковці і не з видатною, а лише з почесною репутацією. З другого боку, більшій демократизації і об'єктивності обрання мала сприяти норма про те, що процедура спочатку мала відбуватися на факультеті (хоч це окремо не було обумовлено, але, очевидно, було відповідно до спеціальності претендента), а вже потім мало відбуватися затвердження в Раді університету не менше як двома третинами голосів. Обрання почесних членів мав затверджувати не попечитель, а міністр народної освіти. Обраному виготовляли диплом стандартного зразка, російською або, найчастіше, латинською мовами, залежно від походження — «своїм» чи

іноземцям. Фактично завершальним актом обрання в почесні члени був лист-подяка обраного до Ради університету. Отже, загалом уся процедура обрання могла тривати від кількох тижнів до 2–4 місяців, особливо, коли йшлося про іноземців. Отже, критерії обрання не були чітко виписані (не була ясна, зокрема, роль ректора, який, як показувала практика, міг ініціювати питання в раді про обрання певних осіб почесними членами або докторами); процедура голосування (таємна чи відкрита), а вживання таких суб'єктивних та розмитих понять, як слава, заслуга, почесність додавало до справи значний елемент емоційності, особистих стосунків. Важливою пікантною обставиною було те, що заслуги кандидата на статус мали визнавати не на факультеті, члени якого лише й могли фахово оцінити претендента, а в Раді університету, де претендента оцінювали, зокрема й професори, дуже далекі від відповідної галузі науки.

Ініціатори обрань ретельно готувалися до засідань Ради, під час яких мало відбутися балотування в почесні члени чи доктори. Навіть перед обранням такої особи, як графиня П. С. Уварова, проф. І. А. Линниченко роздав членам Ради 51 примірник своєї брошури, де було викладено її заслуги перед наукою. Керівництво НУ надіслало запит до Міністерства народної освіти щодо того, чи є якісь особливості чи перешкоди щодо обрання жінок у почесні члени університетів. Позитивна відповідь дала змогу ухвалити позитивне рішення¹. Притім уже з 1903 р. П. С. Уварова була почесним членом Харківського університету, а 1910 р. почесним доктором цього ж університету обрали жінку-історика О. Я. Єфименко.

Більшість голосувань на факультетах та в Раді вирішувалися одноставно позитивно. Іноді позитивне рішення затверджували взагалі без балотування (Ф. Міклошич). Але досить значне число рішень ухвалювали з чорними кулями. Наприклад, серед перших п'яти обрань почесних докторів чотири (у Я. Ф. Головацького — 4 проти, у Ф. К. Бруна — 3, у Б. Богішича — 2 та О. С. Павлова — 2) не обійшлися без цього. Голосування на одному засіданні Ради питання про надання Я. Ф. Головацькому почесного докторату та балотування на посаду професора кафедри історії російської мови та літератури (про неї просив сам фігурант) дало вельми розбіжні результати: відповідно 14 — за, 4 — проти та 10 — за, 8 — проти. Отже,

---

¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1910). Арк. 7.

це могло свідчити про бажання багатьох професорів ушанувати вченого, але триматися від нього на відстані як від колеги. Навряд чи така піррова перемога могла задовольнити амбіції колишнього члена «Руської трійці», і не дивно, що зрештою він обрав Вільно. Мабуть, такі особливості пояснювалися зв'язком між отриманням докторату та кар'єрними намірами, що створювало конкуренцію.

Однак і під час обрання почесних членів у десяти випадках не обійшлося без чорних куль: К. Папаррігопулос (19 — за, 3 — проти), С. М. Соловйов (23 — 1), В. І. Григорович (19 — 1). І хоч ці голоси «не робили погоди», але досить неприємно вражали, особливо в разі обрання таких постатей у науці, як С. М. Соловйов.

Завершальним акордом обрання було заслуховування в Раді листа-подяки, який здебільшого надсилали у відповідь на приємне повідомлення пошановані особи. Подекуди ці тексти публікували за рішенням Ради в протоколах та «Записках» НУ. Іноді фігуранти не обмежувалися лише сухими подяками. Ф. К. Брун роздумував у стилі В. І. Григоровича, що не заслуговує звання почесного доктора, адже вважає себе лише «чорноробом» від науки, уже застарим для нових звершень. Схоже, хоч і з меншим самобичуванням, висловлювалася П. С. Уварова, називаючи себе лише продовжувачкою справи свого покійного чоловіка ². В. С. Іконников наголошував, що його радість від обрання в почесні члени підсилюється тим фактом, що обидва вищі наукові ступені він отримав саме в НУ ³. У вітійстві всіх перевершив І. Є. Забелін: «Не маю слів, щоб висловити мою найглибшу найщирішу безмежну вдячність найвищій Раді імператорського Новоросійського університету за виявлену до мене велику честь одностайним обранням мене в почесні члени славетного Університету. Хай живе славетний Університет на благо російської науки!»⁴.

Основою для надання певним особам почесного статусу було здебільшого відзначання ювілеїв. Найчастіше факт вшанування підсумовував тривалі зв'язки певної особи з одеським професорським середовищем, що найчастіше й згадувалося в поданнях із пропозиціями обрання. Щодо Ф. К. Бруна, В. І. Григоровича, О. С. Павлова це був акт вшанування їхніх заслуг як колишніх викладачів НУ. Перших обранців вшановували за заслуги в процесі заснування

² ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1908). Арк. 24.

³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11 Спр.7. (1914). Арк. 9.

⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1908). Арк. 8.

університету. У деяких випадках ішлося про осіб, у біографіях яких був епізод, коли вони відмовилися від пропозиції викладати в НУ (В. І. Ламанський, В. Ягич), але одеські професори виявилися вищими за образи. У кількох випадках членство чи ступінь надавали зі сподіванням на залучення особи до одеської професорської корпорації (Я. Ф. Головацький, Б. Богішич).

У 1889 р. палітра одеських наукових товариств збагатилася заснуванням Історико-філологічного товариства (далі ІФТ — *О. М.*) при Новоросійському університеті. На відміну від статуту ОТІС, у статуті ІФТ було лаконічно зазначено, що почесними членами можуть бути не лише автори історичних досліджень, а й особи, які зробили великі послуги товариству. Почесними членами ІФТ було обрано російського генерального консула в Салоніках, історика, етнографа І. С. Ястребова у зв'язку зі зробленими ним цінним пожертвуванням рукописів до бібліотеки товариства. У 1894 р. почесним членом було обрано видатного візантиніста НУ, одного з провідних засновників ІФТ Ф. І. Успенського — на знак пошани у зв'язку з його переїздом до Стамбула, де він очолив Російський археологічний інститут. Перебуваючи в Стамбулі, учений продовжував підтримувати жваві контакти з Одесою, передусім за посередництва свого учня М. Г. Попруженка. Тоді ж почесним членом було обрано іншого засновника ІФТ — професора О. І. Кирпичникова, який теж невдовзі покинув Одесу. Іншими почесними членами товариства наприкінці XIX ст. були обрані професор Ф. Є. Корш (під час короткотривалого перебування на посаді професора НУ він теж долучився до процесу заснування ІФТ) та візантиніст, професор Казанського університету Д. Ф. Беляєв.

На початку XX ст. почесним членом ІФТ було обрано видатного русиста С. Ф. Платонова й академіків В. В. Латишева та П. В. Нікітіна — знавців античності. Іноземними членами «слов'янського світу» були хорватський славіст В. Ягич, що на той час працював у Віденському університеті (колишній професор НУ), та професор Віденського університету К. Іречек. Після повернення Е. фон Штерна в Німецьку імперію його обрали почесним членом на знак пошани до заслуг як професора НУ. Почесними членами було обрано харківських професорів Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, київських професорів Т. Д. Флоринського, Ю. А. Кулаковського, В. С. Іконникова, петербурзького академіка, славіста П. О. Лаврова, русистів та славістів академіків В. І. Істріна (колишній профе-

сор НУ та голова ІФТ), О. І. Соболевського, Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова та професора Варшавського університету славіста Ю. Ф. Карського. Як науковця та чиновника водночас обрали попечителя Одеського навчального округу В. М. Смольянінова, який був відомий не тільки своїми державними посадами, а й як талановитий фахівець із генеалогії. На 1916 р. ІФТ мало 20 почесних членів.

Співпраця цих осіб із ІФТ була не однаково інтенсивною. Але деякі новообрані почесні члени намагалися активізувати свої контакти з товариством на відстані. Зокрема, Б. В. Варнеке на одному із засідань ОТІС 1912 р. прочитав повідомлення В. І. Латишева «Про життя Давида Солунського»⁵.

У 1911 р. зусиллями професора історії І. А. Линниченка виникло останнє із значних дореволюційних гуманітарних товариств Одеси — Бібліографічне товариство при Новоросійському університеті, здебільшого історіографічно орієнтоване. Статутною особливістю ОБТ була теза про те, що обрання почесним членом відбувається за рекомендацією 10 інших членів. Почесними членами товариства були обрані близькі до одеського наукового середовища професори Університету св. Володимира кияни В. І. Іконников та М. Ф. Владимирський-Буданов, М. І. Петров, московські історики — академіки літератури (О. М. Веселовський) та мистецтва (Н. П. Кондаков). Останній у 1917–1919 рр. повернувся до НУ, де вже викладав у 1870–1880-х роках.

У 1918 р. почесним членом ОБТ було обрано давнього друга І. А. Линниченка, кримиознавця, ялтинця О. Л. Бертьє-Делагарда. Останнім відлунням цих ще дореволюційних традицій було обрання вже самого І. А. Линниченка його колегами 1921 р., коли він уже перебував у Криму, почесним членом ОБТ. Невдовзі товариство розчинилося в нових комуністичних реаліях.

Паралельно з цією активністю університету та університетських товариств тривав процес обрання почесних членів ОТІС. У 1901–1918 рр. почесними членами товариства було обрано 13 істориків. З них тільки Е. фон Штерна можна зарахувати до іноземців. Обрання його, а також Ф. І. Успенського, М. Г. Попруженка було актом пошанування тривалої праці цих науковців в Одесі. М. Г. Попруженко постійно залишався в Одесі до 1919 р., коли він емігрував, а вшанування Ф. І. Успенського на честь його ювілею в 1911 р. віді-

⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 705. Арк. 95.

грало певну роль під час повернення вченого до Одеси через кілька років уже в умовах світової війни. Як і у випадку з В. М. Смольяніновим, обрання почесним членом ІФТ міністра народної освіти О. І. Шварца було не тільки подякою йому за конкретний акт сприяння товариству, а й ушануванням міністра як відомого антикознавця, що цілком відповідало профілю товариства. Символічне значення для одеського середовища мало обрання почесним членом недавнього випускника НУ археолога Б. В. Фармаковського. Досить рідкісним випадком обрання почесним членом представника російського провінційного середовища є казус голови Воронежської архівної комісії, спеціаліста з генеалогії Л. М. Савелова.

Не можна твердити, що ці обрання якимось особливо інтенсифікували контакти між одеситами та почесними членами. Причиною цього, по-перше, було те, що вшановували здебільшого вже досить літніх осіб, по-друге, обрання значною мірою припали на час фінальної стадії існування Російської імперії та перед Першою світовою війною, наростання кризи і звуження наукових можливостей. Найінтенсивнішими були контакти між ОТІС, ІФТ та їх почесними членами. На сторінках «Записок» ОТІС було опубліковано статті 10 осіб, які на той момент мали почесний статус. Найбільше відзначилися О. Л. Бертъє-Делагард, В. Н. Юргевич, Е. фон Штерн. Серед членів, далеких від Одеси, найбільшу активність проявив В. В. Латишев. Стаття А. С. Петрушевича взагалі є єдиною публікацією західноукраїнського автора в тогочасних одеських наукових виданнях.

Отже, загалом у ХІХ — на початку ХХ ст. одеська наукова корпорація вшанувала і долучила шляхом надання почесного статусу (здебільшого почесного члена) 94 представники історіографії, серед яких переважали видатні особи, науковці. Найбільша кількість була обрана ОТІС та НУ — по 32, 24 почесні члени обрало ІФТ та 6 — ОБТ. Найбільше вшанували киян В. С. Іконникова та Н. П. Кондакова, яких своїми почесними членами обрали три одеські установи, 11 осіб були обрані почесними членами двох одеських установ.

Закономірно, що безумовна першість серед членів належить представникам академічної науки. Але серед почесних членів ОТІС зафіксовано найбільше випадків надання почесного статусу аматорам історії.

Існує очевидний розподіл на категорії почесних персон: іноземці та «місцеві» — піддані російського імператора. Іноземцями в імпер-

ську добу були загалом 12 почесних осіб. Більшість із них — піддані австро-угорського (7) та німецького (3) імператорів. По одному вченому була представлена Бельгійська імперія та Грецька держава.

Серед почесних персон — підданих російського імператора — очевидним є домінування представників столичних Санкт-Петербурга та Москви. Серед українських міст безумовним є лідерство киян, професорів Імператорського університету св. Володимира. На момент обрання 9 осіб були мешканцями Одеси, щоправда, як було зазначено вище, у трьох випадках це були їхні почесні проводи.

Важливою для іміджу університету була наявність серед почесних членів та докторів групи осіб, тісно пов'язаних із закладом біографічно (випускники Б. В. Фармаковський, М. Г. Попруженко; викладачі В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, Ф. Є. Корш, В. Ягич), географічно, тобто одеським місцем народження (К. Папаррігопулос), чи кар'єрно (В. С. Іконников). До них долучалися вихованці та викладачі Рішельєвського ліцею, який був попередником НУ: Ф. К. Брун, С. В. Пахман, К. Папаррігопулос, М. К. Павловський.

Історія вшанувань відображає статурову диспропорцію. Єдина жінка, що була вшанована почесним титулом, це П. Уварова. Навіть часи лівого повороту радянської доби та демократизації доби незалежності поки що ніяк не вплинули на цю диспропорцію.

У період незалежності України статус почесності був відроджений в Одеському національному університеті (ОНУ) імені І. І. Мечникова. У 2001 р. було прийнято «Положення про статус звання «Почесний професор ОНУ імені І. І. Мечникова» та «Положення про статус почесного ступеня «Доктор Honoris Causa ОНУ імені І. І. Мечникова»⁶. У 2015 р. вчена рада університету затвердила нову редакцію положень про звання почесного доктора та почесного професора ОНУ⁷. Серед обраних почесними докторами та професорами — три історики: відомі україністи І. Ф. Курас (обраний 1998 р., помер 2005 р.), С. В. Кульчицький (уродженець Одеси, працював у місцевому архіві, після переїзду до Києва підтримував зв'язки з одеським середовищем) та італійський археолог Паоло Біаджі (активно сприяв стажуванню в Італії одеських студентів-істориків).

---

⁶ Протокол № 7 засідання Вченої ради ОНУ імені І. І. Мечникова від 30.01.2001.

⁷ Протокол № 7 засідання Вченої ради ОНУ імені І. І. Мечникова від 31.03.2015.

Висновки. Обрання почесних персон стало перманентною практикою в одеському науковому середовищі. Обрання почесних членів та докторів найчастіше підсумовувало вже наявні усталені зв'язки окремих професорів або груп із фігурантом, або це були своєрідні «почесні проводи». Проте була й цілком прикладна функція обрань: відгуки, що готували професори, — важливий матеріал для історії науки, який дає змогу простежити наукові зв'язки, рефлексії, історіографію, доповнити біографічні дані не лише про обраних, а й про ініціаторів обрань — визначних одеських науковців. Власне, у той час процес обговорення видатних осіб був подразником для наукового процесу. І все ж значно важливішою була суто символічна аура, що огортала університетські стіни, постаючи в ролі духовного двигуна, традиції, що було аж ніяк не дрібницею для буття такого складного соціуму, як університет, кристалізації його в загальному розвитку країни.

Історія вшанування почесними званнями завжди відображала загальний хід історії. Вочевидь, сучасна російська агресія проти України докорінно вплине й на досліджений нами аспект, тобто призведе до активізації контактів у західноєвропейському та американському напрямках, наповненню його додатковими сенсами та символами, дедалі повнішою інтеграцією України в західний цивілізаційний світ. Утім, ця тенденція була закладена вже в російськоімперську добу, коли постійно відчувалася залежність та зумовленість розвитку науки Російської імперії від західної, що була безумовним світочем та авторитетом.

1. Випускники Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : енциклопедичний словник / ред.: І. М. Коваль, М. О. Подрезова. — Одеса : ОНУ, 2019. — 700 с.
2. Історія Одеського університету за 100 років / ред. О. І. Юрженко. — Київ : Видавництво КДУ, 1968. — 421 с.
3. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : историческая записка и академические списки / А. И. Маркевич. — Одесса, 1890. — 734 с.
4. Музичко О. Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету / Олександр Музичко // Південний Захід. Одесика. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 43–67.
5. Музичко О. Є. *Honoris causa*: почесні члени, доктори, професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : біогр. довід. /

- О. Є. Музичко, О. О. Синявська, В. М. Хмарський ; голов. ред. І. М. Коваль ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, ф-т історії та філософії, каф. історії України. – Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2020. – 308 с.
6. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / голов. ред. І. М. Коваль. – Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2020. – 955 с.
  7. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 400 с.

REFERENCES

1. Koval, I. M., & Podriezova, M. O. (Eds.). (2019). *Vypuskniky Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova [Graduates of Odesa I. I. Mechnikov National University]*. Odesa, Ukraine: ONU. [In Ukrainian]
2. Yurzhenko, O. I. (Ed.). (1968). *Istoriia Odeskoho universytetu za 100 rokiiv [History of Odesa University for 100 years]*. Kyiv, Ukraine: Vydavnytstvo KDU. [In Ukrainian].
3. Markevich, A. I. (1890). *Dvadcatipiatiletie imperatorskogo Novorossiiskogo universiteta: Istoricheskaia zapiska i akademicheskie spiski [25th Anniversary of the Imperial Novorossiysk University: Historical note and academic lists]*. Odessa, Ukraine. [In Russian].
4. Muzychko, O. (2014). Pochesni chleny ta doktory Imperatorskoho Novorossiiskoho universytetu [Honorary members and doctors of the Imperial Novorossiysk University]. *Pivdennyi Zakhid. Odesyka*, 17, 43-67. [In Ukrainian]
5. Muzychko, O. Ye. , Syniavska O. O., & Khmarskyi, V. M. (2020). *Honoris causa: Pochesni chleny, doktory, profesory Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova [Honoris causa: Honorary members, doctors, professors of Odesa I. I. Mechnikov National University]* (I. M. Koval, Ed.). Odesa, Ukraine: ONU im. I. I. Mechnykova. [In Ukrainian].
6. Koval, I. M. (Ed.). (2020). *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova: Istoriia ta suchasnist (1865-2015) [Odesa I. I. Mechnikov National University: History and modernity (1865-2015)]*. Odesa, Ukraine: ONU im. I. I. Mechnykova. [In Ukrainian]
7. Khmarskyi, V. M. (2002). *Arkheohrafichna diialnist Odeskoho tovarystva istorii i starozhytnostei [Archeographic activities of the Odessa partnership of history and old times]*. Odesa, Ukraine: Astroprynt. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 05.08.2022 р.

Oleksandr MUZYCHKO, D.Sc. (History), Docent, Professor of the Department of History of Ukraine, Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine).

Representatives of historical science as bearers of honorary statuses of Odesa scientific institutions in the 19th and early 20th centuries: Prosopographical portrait.

The purpose of the study is to present historians in scientific institutions of Odesa in the 19th and early 20th centuries. in honorary status (honorary member, doctor). The research *methodology* is based on the complex use of general scientific methods of analysis and synthesis, generalization, explanation, systematization, classification, and empirical methods – observation, description, and comparison. *The scientific novelty* of the publication lies in the fact that for the first time in the format of an article, a thorough prosopographical analysis was conducted in the long chronological framework of the phenomenon of the honorary status of historians in the Odesa scientific environment. Quantitative and qualitative parameters of honorary members, both foreign and at that time domestic representatives of historical thought and science, manifestations of their connections with the Odesa group of scientists were studied. **Conclusions.** The election of honorary members and doctors has become a permanent practice in the Odesa group of scientists. It most often summarized the already existing established connections of individual professors or groups with the figure, or it was a kind of "honorary send-off". But there was also a completely applied function of the elections – reviews prepared by professors, they are important material for the history of science, they provide an opportunity to trace scientific connections, reflections, historiography, supplementing biographical data not only about the elected, but also about the initiators of the elections – prominent Odesa scientists. At that time, the process of discussion of eminent persons was a stimulus for revitalizing the scientific process. And yet much more important were the purely symbolic aura that enveloped the university walls, acting as a spiritual engine, and the traditions inherent in the existence of such a complex society as the university, its crystallization in the overall development of the country.

Key words: historical science, honoris causa, prosopographical portrait, Odesa I. I. Mechnikov National University, scientific societies, higher education.

Ірина Володимирівна САВЧЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри джерелознавства, історіографії та
спеціальних історичних дисциплін
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-6914-5898>
savchenkoiryna2017@ukr.net

ЖІНОЧІ ДОСВІДИ, ПРАКТИКИ, СТРАТЕГІЇ В 1914–1921 рр. (за кадровою документацією 1920-х років фондів КП(б)У Державного архіву Запорізької області)

Мета статті — розкрити інформаційний потенціал кадрової документації фондів КП(б)У 1920-х років, яка зберігається в Державному архіві Запорізької обл., щодо наявності складу біографічних даних жінок періоду 1914–1921 рр. та висвітлити на основі аналізу цих документів вплив військово-революційного часу на зміни їхніх життєвих завдань та повсякденних практик. Авторка використовувала в дослідженні гендерний підхід, що засвідчує несхожість жіночих досвідів, **методи** аналізу, синтезу, статистики, джерелознавчої евристики та критики. **Наукова новизна** роботи полягає в актуалізації кадрової документації архівів КП(б)У Запоріжжя 1920-х років як джерела для біографій жінок регіону. **Висновки.** У фондах колишніх керівних партійних організацій 1920-х років Запоріжжя наявний значний комплекс кадрової документації, що містить біографічні дані про життя жінок регіону в 1914–1921 рр., які в цей час або пізніше стали кандидатками або членкинями КП(б)У. Найінформативнішими видами документів про Першу світову війну та Українську революцію є автобіографії та особові листки. Дані кадрової документації партійних комітетів Запоріжжя 1920-х років дають змогу побачити численні випробування, через які пройшли жінки в умовах Першої світової війни та Української революції. Також через кадрові документи партійних фондів КП(б)У 1920-х років можна простежити зміни стратегій жінок, які активно долучалися до діяльності більшовицької партії в 1917–1921 рр.

Ключові слова: кадрова документація, особові справи, жінки, Перша світова війна, Українська революція, Запоріжжя, КП(б)У.

Перша світова війна та Українська революція в житті жінок України — це час подолання численних викликів та випробувань, пошуків нових моделей поведінки та змін соціальних ролей. Вони мали вчитися самостійно дбати про свою родину, заробляти гроші на її утримання, піклуватися про безпеку — свою та близьких, найактивніші долучалися до політичних та військових подій. Уже під час Першої світової війни виникла вимушена жіноча емансипація [1, с. 18], яка тривала в час Української революції.

Попри загальну складність умов життя у воєнний та революційний час, повсякденні практики, зміни в життєвих траєкторіях жінок 1914–1921 рр. були варіативні й залежали і від умов військового та революційного часу, і від життєвої позиції, соціальної, етнічної приналежності, освіти тощо. Усебічне висвітлення жіночої історії Першої світової війни та Української революції можливе, якщо розкрити розмаїття життєвих стратегій, досвідів жінок. Для цього важливо звернути увагу на особистісний вимір 1914–1921 рр., зокрема на вивчення біографій жінок.

Дослідження особистого жіночого досвіду в період війни та революції, як і більшість інших напрямів жіночих історичних студій, порушує питання щодо формування дослідницької джерельної бази. Життя жінок, аж до перших десятиріч ХХ ст., залишалося переважно поза публічним простором, зосереджуючись у родинах, а тому й значно менше фіксувалося в документах, ніж життя чоловіків. Не є винятком і воєнний та революційний час, попри очевидне зростання ролі жінки в суспільному житті. І якщо життєписи жінок освічених, таких, що належали до різних груп тогочасної соціальної еліти, легше простежити через офіційні документи або наративні джерела (щоденники, спогади, які вони писали), то повсякдення пересічних мешканок регіонів (зокрема Запоріжжя), джерела презентують скупо.

Тож перед дослідницею / дослідником постає завдання: наполегливо шукати джерела, які дали б змогу розкрити біографічні відомості та життєві досвіди жінок у час Першої світової війни та Української революції на регіональному рівні, зокрема в Запоріжжі. У цьому контексті слушним є звернення до документації колишніх місцевих партійних архівів, які нині зберігаються в Державному архіві Запорізької області (далі — ДАЗО). Системне прагнення до посилення контролю щодо кадрів компартії, їх благонадійності / відданості, спроби формування «правильного соціального ядра комуністів» виливалися в максимально детальний, навіть дріб'язко-

вий збір свідчень про її членів / членкинь. Через дані численних анкет, характеристик, особових листків та автобіографій керівництво партії намагалося контролювати її якісний склад та «відфільтрувати» небажані елементи, для цього формувалися стоси кадрової документації. Під час збору даних чимало уваги приділяли минулому кандидатів / кандидаток та членів / членкинь партії, особливо революційного часу. Тож кадрові документи КП(б)У 1920-х років є потенційно важливими джерелами, які проєктують минулі життєві стратегії численних жінок, що були долучені до процедур прийому або прийняті до більшовицької партії України.

Мета статті – розкрити інформаційний потенціал кадрової документації фондів КП(б)У 1920-х років, які зберігаються в ДАЗО, про наявність, склад біографічних даних жінок періоду 1914–1921 рр. та висвітлити на основі аналізу цих документів вплив воєнно-революційного часу на зміни їхніх життєвих завдань та повсякденних практик.

Жіноча історія Першої світової війни та Української революції нині все більше привертає увагу, причім поряд із розкриттям загального історичного контексту науковці порушують питання й особистого виміру [1; 2; 3; 8; 15]. Дослідники Запоріжжя вивчають здебільшого добу Української революції. Питання жіночої історії регіону 1917–1921 рр. висвітлено в працях, присвячених радянській емансипації, вступу жінок до більшовицької партії, жіночим біографіям. М. Вороніна та О. Лабур у статті «“Підводне каміння” більшовизації / радянізації жіноцтва Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900–1920-х рр.» торкнулися участі жінок в радянських емансипаційних практиках на теренах Запоріжжя (у межах Олександрівського повіту) в період Української революції [7]. Дослідники В. Чоп та О. Кривоший вивчали біографії таких відомих жінок військово-революційного часу, як анархістка Маруся Нікіфорова та більшовичка Поліна Жемчужина [12; 18]. Було порушено питання особливостей вступу та діяльності жінок краю в більшовицькій партії в 1917–1921 рр. [16; 17]. Зростання наукової зацікавленості до історії революційного часу, виокремлення її жіночого складника, студіювання радянської емансипації стимулювало появу джерелознавчих праць, які актуалізували джерела, що дають змогу розкривати життєві досвіди жінок у 1917–1921 рр. на Запоріжжі. Низку досліджень було присвячено мемуарним джерелам фондів ДАЗО. Предметом окремої наукової уваги стали «Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому

русі. Спогади Горелик, Макарової, Успенської, Карманової, Харламової». Уперше до наукового обігу ці мемуари залучив О. Кривоший, який опублікував їх із розгорнутим історичним оглядом [11]. Увагу дослідника до персонального виміру радянських емансипаційних практик демонструють укладені ним короткі біографічні довідки на жінок, про яких згадано в спогадах [11, с. 169–171]. Детальний джерелознавчий аналіз «Спогадів...» здійснила О. Лабур, яка виокремила їх як джерело вивчення реалій радянської політики «розкріпачення» жінок [13; 14]. Історію формування фонду «Істпарт — колекція партійного архіву Запорізького обкому КП України», який містить комплекс мемуарів про революційний період 1917–1921 рр., серед авторів яких є також жінки, розглянув С. Звілінський [9]. Він оглянув інформативні можливості мемуарів, проте не виокремив особливості жіночих спогадів, що ввійшли до фонду. Тож нині є чимало історичних досліджень, у яких представлено діяльність певного кола жінок, що брали активну участь у військово-революційних подіях на Запоріжжі. У кількох джерелознавчих дослідженнях висвітлено інформаційний потенціал наративних джерел фондів комуністичної партії ДАЗО щодо жіночої історії Української революції. При цьому залишено поза увагою їх кадрову документацію. Водночас саме кадрові документи КП(б)У, які фіксували біографічні дані численних кандидатів / кандидаток та членів / членкинь партії, є важливим джерелом для вивчення жіночих біографій 1914–1921 рр.

Фондування кадрової документації КП(б)У в 1920-х роках було пов'язане з адміністративно-територіальним поділом Запорізького краю та відповідною до нього структурою керівних партійних установ. З 1920 до 1922 р. на території регіону існувала Запорізька губернія і діяв Запорізький губернський комітет комуністичної партії, якому підпорядковувалися повітові комітети. З 1923 до 1930 р. роль провідних місцевих керівних установ КП(б)У виконували окружні партійні комітети: Запорізький, Мелітопольський та Бердянський (проіснував до 1925 р.), їм підпорядковувалися районні. За наявності біографічних даних життя жінок періоду 1914–1921 рр. серед фондів КП(б)У, що містять кадрову документацію, найінформативнішими є фонди Запорізького та Мелітопольського окружних партійних комітетів. Вони містять облікову, статистичну, організаційно-розпорядчу кадрову документацію, яка дає змогу простежити дані біографій сотень членів / членкинь комуністичної партії. Значний обсяг кадрової документації збережено у фонді

Запорізького окружного парткомітету, де, зокрема, було систематизовано 610 особових справ. Щоправда, справ, які заведені щодо жінок, лише 47, причому на окремих жінок заведено по дві справи. «Чоловіча домінантність» в особових справах призводила навіть до помилок в описі фонду, коли закінчення чоловічого роду приписували до жіночих прізвищ, наприклад: «Янковський Ксенія Трохимівна»¹. Фонди інших партійних установ керівної ланки менш інформативні. Зокрема, у фонді Бердянського окружного партійного комітету маємо лише одну справу (з партійного розслідування), у якій є дані на жінку (Радковську)². Невеликими комплексами кадрова документація жінок, яка розкриває їхні окремі біографічні відомості щодо 1914–1921 рр., представлена у фондах нижчої керівної ланки, зокрема повітових комітетів комуністичної партії, таких як Гуляйпільського (Ф. П-119), Запорізького (Ф. П-47), Мелітопольського (Ф. П-264), у вигляді справ, що фіксують рух членів комуністичної партії, та окремих особових справ.

Інформативність кадрової документації саме 1920-х років (особливо автобіографій) щодо періоду 1914–1921 рр. визначається насамперед тим, що вона створювалась у хронологічно близький час до подій, зафіксованих у документах. Спогади жінок про події минулого ще не змінилися під впливом процесу забування. Набутий після Першої світової війни та Української революції життєвий досвід авторок ще був відносно невеликий і не віддаляв їх істотно від подій 1914–1921 рр., зменшуючи значення цих подій. Серед кадрових документів кандидаток / членкинь більшовицької партії можемо побачити і справи «старих більшовичок», активних учасниць подій 1917–1921 рр., і тих, хто вирішив вступати в партію лише в 1920-х роках. Відповідність партійним вимогам жінок була різною, про що непрямо свідчить те, що значна їх частина — це кандидатки, яких так і не прийняли до більшовицької партії, і в їхніх справах є витяг із протоколу з рішенням: «З метою регулювання партії відхилити»³. Водночас 1920-ті роки — це час здійснення більшовиками

---

¹ Запорізький окружний комітет КП(б)У. *Державний архів Запорізької області (ДАЗО)*. Ф. П-1. Оп. 1. С. 122.

² Чуб Кузьма. Радковська Марія. *ДАЗО*. Ф. Р-73. Оп. 3. Спр. 44.

³ Анкети, заяви, виписки з протоколів по прийому в партію. «О». *ДАЗО*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 19. (Розділові знаки в назвах документів розставлено відповідно до норм чинного Правопису. — *Ред.*)

курсу на розв'язання «жіночого питання», одним із завдань якого було максимальне притягнення до лав КП(б)У жінок. Щоправда, вагомих кількісних успіхів здобути так і не вдалося, не тільки через механізми фільтрації, а й через спротив місцевих членів партії, стійкість традиційних гендерних ролей. Зокрема, ледь вдалося досягнути наявності 10 % жінок серед членів партії в Запорізькій окрузі на 1930 р.⁴ Але це все ж була значна кількість жінок, біографії яких можуть бути досліджені через кадрову документацію. За даними 1930 р. в Запорізькій окрузі нараховувалося 544 більшовички, переважно жінки, юність яких припала на період 1914–1921 рр.⁵

У кадровій документації керівних партійних структур можемо умовно виокремити дві групи справ, у яких можуть міститися біографічні відомості більшовичок / кандидаток у більшовицьку партію. Перша група — це особові справи, які заводили на кожну кандидатку / членкиню партії окремо. Друга група — це справи, у які підшивали одно- / різнотипові документи на кількох або більше людей, що фіксували процес руху / обліку кадрів комуністичної партії. Часто в такі справи вносили документи людей, прізвища яких починалися за певною літерою. Назви справ варіюються залежно від наявних документів: «Матеріли, протоколи, заяви по прийому в партію. “К”», «Анкети, заяви, виписки з протоколів по прийому в партію. “О”», «Характеристики на членів партії та автобіографії, надіслані райпарткомаами в окружком» тощо⁶.

Документи в цих справах представлені численними видами: особовими листками кандидатів та членів КП(б)У, бланками перепису комуністичної партії 1922 р., автобіографіями, різноманітними анкетами, витягами з протоколів, заявами, характеристиками, посвідченнями, реєстраційними, алфавітними, обліковими картками. Чим ширший перелік документів, який стосується певної особи, тим більше можливостей для створення її випуклого біографічного портрета. Водночас інформація про життя жінок із 1914 до 1921 р.

⁴ Протоколи зібрань робітниць, списки делегаток. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1077. Арк. 15.

⁵ Там само.

⁶ Матеріли, протоколи, заяви по прийому в партію. «К». ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 204. 233 арк.; Анкети, заяви, виписки з протоколів по прийому в партію. «О». ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 81. 104 арк.; Характеристики на членів партії та автобіографії, надіслані райпарткомаами в окружком. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 71. 299 арк.

є здебільшого у двох видах документів: автобіографіях та особових листках. Фрагментарна інформація про 1917–1921 рр. міститься в окремих розгорнутих анкетах та (пере)реєстраційних картках.

Найінформативнішим видом документа в кадровій документації щодо життєвих практик жінок у 1914–1921 рр. є автобіографія (автожиттєпис, життєпис). На жаль, менша важливість цих документів порівняно з обліково-статистичними в очах кадровиків зумовила те, що цей вид документа зберігся в особових справах далеко не всіх кандидаток / членкинь партії. Зокрема, лише в 55 % особових справ Запорізького окружного партійного комітету є автобіографії (підрахунок наш. — *І. С.*). Хронологічно послідовно в них викладали основні факти біографії, акцентували на трудовій, громадській діяльності, активності в лавах більшовицької партії (для членкинь партії), або хоча б дотичної до неї (для кандидаток). Автобіографії різняться за засобами фіксації інформації. Наприклад, серед автобіографій, що збереглися в справах Запорізького та Мелітопольського окружних парткомітетів, лише третина надрукована на друкарській машинці, більшість написана чорнилом або олівцем. 25 % із них написані кострубатим «невиписаним почерком», що здебільшого свідчить про невисокий освітній рівень авторок. Привертає увагу невеликий обсяг значної частини жіночих автобіографій. У близько 40 % з них текст не заповнює й аркуша. Більшість автобіографій написана лаконічно, із мінімальною презентацією своєї життєдіяльності. Ця особливість стає ще помітнішою порівняно з автобіографіями, які писали чоловіки. Їхні автобіографії помітно розлогіші (якщо рукописні, то часто на 1,5–2 аркуші), у них докладно розкрито навчання, трудову діяльність, активність у 1917–1921 рр.⁷ Автобіографії чоловіків насиченіші фактологічно, частіше їх писали за формуляром, який передбачав відповіді за рубриками: «Соціальне становище», «Інтелектуальний розвиток», «Партійна приналежність», «Участь у суспільному житті до Лютневої революції», «Репресії та судимість»⁸.

Особовий лист кандидата / члена комуністичної партії заповнювали на відповідних бланках. За певних невеликих відмінностей між бланками різних періодів, їхніми основними елементами були: прізвище, ім'я, по батькові особи, вік, стать, сімейний стан, освіта,

---

⁷ Характеристики на членів партії та автобіографії, надіслані райпарткома-ми в окружком. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 281–282 зв., 283–284 зв.

⁸ Там само. Арк. 281–282 зв., 283–284 зв., 292.

професія, етнічна приналежність, мова / мови, якими володіє особа. Зазначалося, чи служила особа в армії (Червоній, царській тощо). Окремо заповнювали таблицю про роботу з 1917 р., у якій потрібно було вказувати тільки посади, на яких людина працювала не менше 3-х місяців. В особових листках членів партії заповнювали також окрему таблицю щодо партійної роботи з 1917 р. Цікаві дані інколи було зафіксовано в графі про участь у спеціальних комісіях, кампаніях. У цій графі, наприклад, могла бути вказівка про участь жінки в продрозкладці (А. Ротко)⁹. Інколи разом із особовими листками (або замість них) у справах трапляються бланки «Всеросійського перепису членів російської комуністичної партії більшовиків» 1922 р. У них також треба було вказати основні особові дані та заповнити таблички «Робочий та службовий стаж з 1917 р.», «Партійний стаж», «Військовий стаж як військового та політичного комісара».

Особові листи, бланки перепису заповнювалися згідно з відповідними інструкціями і були досить точні. Зокрема, за неточність у заповненні бланка перепису реєстратора могли притягати до відповідальності (адміністративної та матеріальної) [5, с. 39].

Також основні біографічні відомості жінок щодо 1917–1921 рр. могли бути в різноманітних картках та анкетах. У бланках таких документів зазначено різні запитання про діяльність людини в період із 1917 р. В анкетах на перереєстрацію, зокрема, потрібно було відповісти на такі запитання: де перебувала та що робила людина під час Гетьманату та Директорії, Денікінщини, чи брала участь у підпільній роботі?

Основну частину жінок, життя та діяльність яких відображено в кадровій документації окружних та повітових партійних комітетів, було прийнято до комуністичної партії, або ж щодо них було порушено питання з приводу прийняття вже в 1920-х роках. За соціальним походженням більша частина з них — вихідці із селянських родин, інші — із сімей містян: робітників, міських трударів, службовців, інтелігенції, дрібних (як виняток, Старобінська Розалія — із заможних)¹⁰, комерсантів тощо. У 1914–1921 рр. чимало з цих жінок були в молодому, навіть юному віці (14–22 р.): питома частина їх народилася на межі століть, лише одиниці — у 1880-х, на

⁹ Ротко Аполіна. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1644. Арк. 3.

¹⁰ Автобіографії, анкети, заяви по прийому в партію. «С». ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 357. Арк. 99.

початку 1890-х років. В умовах низького рівня письменності жінок у 1920-х роках привертає увагу те, що всі ці жінки мали хоча б початкову освіту. У 1914–1921 рр. більшість із них здобули початкову освіту в народних школах, одиниці були самоучками (наприклад, вчилася в подруги, яка ходила в школу, як Ринг Берта ¹¹), частина або закінчила, або провчилася неповний курс в гімназії. Водночас не бачимо серед них таких, які б здобули вищу освіту до 1917 р. (навчалися на Вищих жіночих курсах).

Період Першої світової війни та Української революції відображений в особових документах жінок різною мірою. На обсяг даних у документах (особливо автобіографіях), окрім наявних фактів навчальної, трудової, громадської, партійної тощо діяльності, впливали: рівень освіти, який сприяв більш розлогим викладенням, драматичність життєвого досвіду. Коригувалися дані із очікуваннями кадровиків комуністичної партії: непотрібне / неважливе замовчувалося. До «неважливого» часто потрапляли подробиці особистого, неpubлічного життя. Наприклад, в автобіографії могло бути згадано «помер чоловік» (у 1919 р.) як констатація факту, без пояснення причин ¹². Насиченість даними про Першу світову війну в кадрових документах особливо відчутно залежала від віку жінки. Зокрема, період Першої світової війни помітно менше представлений в автобіографіях жінок, які народилися в перші роки ХХ ст. На 1914 р. вони були в юному віці, навчалися або тільки починали свою трудову соціалізацію, тож цей час або зовсім відсутній в особових документах, або позначений пунктирно. Життєві досвіди Української революції, радянсько-української війни в особових документах жінок окружних парткомітетів представлені більшою, порівняно з першими роками Першої світової війни, кількістю даних. Ці дані «вихоплюють» здебільшого найважливіші події життя жінок, але завдяки їм ми бачимо ширшу палітру жіночих життєвих стратегій у 1917–1921 рр.

Водночас очевидно, що ступінь впливу воєнних умов на життя жінок був різним. Якщо були можливості, дівчата, жінки намагалися жити відповідно до усталених життєвих стратегій. Дівчата, що прагнули здобути освіту, навіть із неможливих родин, в умовах Пер-

---

¹¹ Характеристики на членів партії та автобіографії, надіслані райпарткомом в окружком. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 292.

¹² Афоніна Софія. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1235. Арк. 5.

пої світової війни та Української революції продовжували навчатися, використовуючи для того наявні можливості¹³. Наприклад, Олександра Рясна, дівчинка з незаможної родини м. Олександрівська, у роки Першої світової війни продовжувала навчатися в гімназії. Поліна Іваненко, також уродженка м. Олександрівськ, в автобіографії повідомляла, що 1917 р. відвідувала народні вечірні курси, склала іспит до 5-го класу гімназії і провчилася там до 1919 р.¹⁴ Під час воєнно-революційного періоду дівчата / жінки також намагалися продовжувати звичну трудову діяльність (наскільки це було можливо). Показовими є дані автобіографії Уляни Каренської, яка у віці 18 років (1917 р.) вийшла заміж і з 1917 до 1921 р., коли чоловік трудився на заводі, працювала «по найму» в селі¹⁵.

Водночас військовий час, наповнений більшою кількістю ризиків, корегував життєві стратегії дівчат та жінок. Воєнні дії змушували до біженства, і в окремих документах маємо згадки про це. Зокрема, в автобіографіях жінок-єврейок є згадки про втечі з місця мешкання у зв'язку з наступом махновців¹⁶. Жінки, які працювали при частинах Червоної армії, могли потрапити в полон¹⁷. Часто в жіночих автобіографіях є вказівки про загибель чоловіка (якщо це була молода дівчина — батька) на фронті або від епідемічної хвороби (тифу), голоду в 1921 р., як наслідок — скрутне становище. Зокрема, смерть одного з батьків ставала для дівчини причиною для переривання навчання, пришвидшення виходу на самостійний заробіток або повного виходу з родинного дому¹⁸. Для одружених жінок смерть годувальника ставала поштовхом для пошуків роботи, якщо жінка не працювала до цього, або більш високооплачуваної роботи. Зокрема, у вище згаданої Уляни Каренської в 1921 р. помер чоловік, і вона пішла працювати на завод «Комунар» маляркою.

---

¹³ Анкети і виписки протоколів по прийому в партію. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 24–25, 61, 62; Рясна Олександра. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1647. Арк. 6; Іваненко Поліна. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1407. Арк. 6.

¹⁴ Іваненко Поліна. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1407. Арк. 6.

¹⁵ Каренська Уляна. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1422. Арк. 5.

¹⁶ Анкети, облікові картки, заяви. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 22.

¹⁷ Величко Василіса. ДАЗО. Ф. П-119. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.

¹⁸ Анкети, заяви, виписки з протоколів по прийому в партію. «О». ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 99; Анкети і виписки протоколів по прийому в партію. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 25, 155.

Зміна роботи призвела до інших змін у житті. Вона почала відвідувати курси лікнепу, почала «роботу серед жінок». Найуразливішим стало становище жінки, що була вагітна або мала маленьку дитину чи кілька і залишилася без підтримки чоловіка. Ольга Брусько у своїй біографії зазначала, що вона з 1915 р. працювала на заводі, у 1916 р. вийшла заміж і покинула працювати¹⁹. Але в тому ж році чоловіка забрали на фронт, і вона, вагітна, змушена була повернутись на завод. Незабаром Ольга звільнилася «по вагітності», потрапивши, вочевидь, у складну ситуацію. Щоправда, зрештою жінці «прийшло полегшення»: через півроку повернувся з фронту чоловік, який взяв на себе забезпечення родини.

Вихор революції 1917 р. впливав на молодих жінок, спонукаючи найактивніших долучитися до неї. Хоча частина з них певний час визначалися з розумінням того, що відбувається, та зі своїми політичними пріоритетами [16, с. 124]. «З 1917 року починається моє зовсім нове життя, — зазначала в автобіографії Олександра Рясна. — Інстинктивно відчуваючи, що відбувається щось нове, а орієнтуватися я не могла в цих подіях»²⁰. Деякі з майбутніх більшовичок, зокрема Олександра Рясна, на початку революційних подій, згідно з їхніми автобіографіями, долучалися до популярних на Запоріжжі анархістів, серед єврейок зростала цікавість до «Поалей Сіон»²¹. Тож великої кількості прихильниць більшовиків 1917 р. в Запоріжжі (як і в багатьох інших регіонах України) не було. Та більшовики вже 1917 р. на Запоріжжі намагалися посилити свої позиції, і 27 жовтня вони здійснили першу спробу захопити владу в Олександрівську, а в грудні були перші бої за встановлення влади в місті [4, с. 11]. Однак навіть на момент тривалішого встановлення радянської влади в регіоні 1919 р. організації більшовиків виявилися нечисленними. За даними на червень 1919 р. олександрівська організація нараховувала близько 100 членів, бердянська — 55, мелітопольська — 100 [10, с. 37]. Посилення впливу більшовиків у періоді встановлення їхньої влади в регіоні за час Української революції відбувалося, зокрема через розширення кадрового складу та організацію діяльності радянських установ у містах. І якщо кількість жінок, прийнятих до більшовицької партії до 1920 р., згід-

¹⁹ Анкети, облікові картки, заяви. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 24.

²⁰ Рясна Олександра. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1647. Арк. 6.

²¹ Автобіографії, анкети, заяви по прийому в партію. «С». ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 357. Арк. 98.

но з кадровою документацією, збільшувалася повільно, то кількість працівниць у радянських установах (структурах Червоної армії) зростала швидко. Наявна в ДАЗО кадрова документація окружних парткомітетів свідчить, що десятки жінок у 1919–1920 рр. працювали в різних радянських установах. Для меншості з них така робота була практичною реалізацією їхнього членства в більшовицькій партії, для більшості — відповіддю на зростання захоплення / зацікавлення радянською владою, втягнення в діяльність більшовиків. Водночас важливо, що так жінки мали фінансову / матеріальну підтримку свого існування. Зазначимо, що життєві стратегії жінок, які стали більшовичками до / в революційний час та активно брали участь у діяльності, керованій партією, простежуються і за автобіографіями, і за обліково-статистичною кадровою документацією. У реєстраційній картці Поліни Шнеер (прийнята до більшовицької партії у 1919 р.), яка була однією з провідниць радянських емансипаційних практик в Олександрівську 1919 р., зафіксовано численні перебування на посаді секретаря комсомольської організації, а згодом членкині міськкому комсомолу м. Мелітополя²². Частина жінок, мабуть, спочатку більше керувалася прагматичністю, шукаючи роботу. І вже з часом лояльність до радянської влади переросла в чіткішу політичну позицію. В автобіографіях окремих кандидаток до КП(б)У, написаних у 1920-х роках, немає згадок про будь-яку дотичність до більшовицької партії та радянської влади в перші роки Української революції. І надалі щодо 1919–1920 рр. маємо дані з «партійно-нейтральної» роботи в установах за ці роки. Показовою є біографія Рози Шерцис, уродженки Одеси. У 1915 р., після смерті матері, вона змушена була стати самостійною і піти працювати в магазин взуття продавчиною. У 1918–1919 рр. дівчина відвідувала вечірні курси і навіть склала іспит до політехнічного інституту. Але часу для навчання не вистачало, тому що потрібно було заробляти на життя. У 1920 р. вона почала працювати бібліотекаркою в 151 бригаді 51 дивізії²³. Згодом дівчина все-таки закінчила політехнічний інститут і з 1927 р. працювала на Дніпробуді.

---

²² Анкети, реєстраційні, облікові, статистичні картки. ДАЗО. Ф. 264. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 92.

²³ Анкети і виписки протоколів по прийому в партію. ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 24.

Більшість жінок, особова документація яких представлена у фондах окружних партійних комітетів Запоріжжя, у 1919–1921 рр. знаходили в радянських установах оплачувану роботу, яка потребувала певного освітнього рівня або кваліфікації. Водночас це були здебільшого посади без владних повноважень, у межах сфер, які в структурі трудової зайнятості належать до «жіночих», тобто таких, де найбільше працюють жінки: освіта, медицина (у 1919–1921 рр. жінки краю ставали медсестрами в Червоній армії), документаційне забезпечення управління тощо. Дані кадрової документації окружних парткомітетів свідчать, що жінки часто працювали бібліотекарками, діловодками, реєстраторками, виховательками, секретарками в різних установах. Варто зазначити, що до більшовицьких лав у 1920–1921 рр. переходили вчительки, що працювали до того в шкільних установах Запорізького краю. Із часом, у 1920-х роках, бачимо частину з цих жінок уже як більшовицьких або комсомольських активісток, діячок жіночої емансипації тощо.

Отже, у фондах місцевих керівних партійних організацій 1920-х років Державного архіву Запорізької області зберігається значний комплекс кадрових документів, які містять біографічні дані та дають змогу реконструювати життєві стратегії жінок (що стали кандидатками / членкинями КП(б)У) у період 1914–1921 рр. Високим ступенем інформативності серед інших документів вирізняються автобіографії та особові листки. Кадрова документація КП(б)У 1920-х років дає змогу розкрити соціальне походження, етнічну приналежність, освітній рівень та сімейний стан жінок, простежити основні віхи їхнього особистого життя до та під час воєнно-революційних подій 1914–1921 рр. Період 1917–1921 рр. у житті жінок кадрові документи розкривають найбільш повно, акцентуючи на трудовій діяльності та участі у воєнно-революційних подіях. Водночас очевидний «гендерний перекис» у кадровій документації фондів КП(б)У: кількість документів чоловіків значно більша, вони інформаційно насиченіші (особливо це відчутно в автобіографіях). Аналіз документів свідчить, що воєнно-революційний час став періодом численних викликів та змін у житті для різних жінок Запоріжжя. Жінки, які втратили економічну підтримку родини, були змушені шукати (змінювати на більше оплачувану) роботу. Водночас навіть в умовах революції більшість із тих, хто прагнув мати повну середню або вищу освіту, не полишали спроб її здобути. Аналіз кадрової документації свідчить, що ці жінки мали

різний ступінь дотичності до більшовицької партії в 1914–1921 рр.: серед них були й активні більшовички, і такі, хто тільки схилився на бік радянської влади.

1. Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни : монографія / Мар'яна Байдак. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2021. – 320 с.
2. Бежук О. Джерела особового походження у висвітленні сфери повсякденності та емоційних переживань жінок під час Першої світової війни / Ольга Бежук // Східноєвропейський історичний вісник. – 2018. – Вип. 6. – С. 114–121. – <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123768>
3. Бетлій О. Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни / Олена Бетлій // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – Київ, 2018. – Т. 1. – С. 56–66. – <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2018.56-66>
4. Бондар В. О. Олександрівськ. Рік 1917. Події Української національної революції на Запоріжжі (за документами Державного архіву Запорізької області) / В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова // Архіви України. – 2017. – № 2. – С. 7–19.
5. Воробьев С. Всероссийская партийная перепись 1922 г.: организация и проблемы достоверности источника / Сергей Воробьев // Урал индустриальный. Бакунинские чтения : материалы V региональной научной конференции. – Екатеринбург, 2003. – С. 37–40.
6. Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках / Марина Вороніна // Українські жінки у горнилі модернізації / за заг. ред. О. Кісь. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 106–131.
7. Вороніна М. «Підводне каміння» більшовізації / радянзації жіноцтва Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900–1920-х рр. / Марина Вороніна, Ольга Лабур // Сторінки історії. – Київ, 2020. – Вип. 51. – С. 158–175. – <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220183>
8. Жванко Л. Судьба женщины-беженки. По документам Первой мировой войны / Любовь Жванко // Historians. – 28.01.2014. – Режим доступа: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-mirovoyo-voyny> – Название с экрана.
9. Звілінський С. Мемуарні джерела радянської доби з історії Української революції 1917–1921 рр. в архівах Півдня України / Сергій Звілінський // Архіви України. – 2016. – № 2. – С. 49–58.

10. Історія міст і сіл Української РСР : Запорізька область / голова редкол. тому В. І. Петрикін ; АН УРСР, Інститут історії. – Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 790 с.
11. Кривоший О. «Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років / Олександр Кривоший // Музейний вісник. – 2011. – Вип. 11. – С. 162–171.
12. Кривоший О. Українська Попелюшка на псевдо Жемчужина / Олександр Кривоший // Дзеркало тижня. Україна. – 22 листопада 2013 р. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/ukrayinska-popelyushkana-psevd-zhemchuzhina-.html> – Назва з екрана.
13. Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. / Ольга Лабур // Сторінки історії. – Київ, 2014. – Вип. 37. – С. 117–127.
14. Лабур О. В. «Вуаль радянського фемінізму»: жіночі наративи про перші радянські гендерні практики / О. В. Лабур // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2020. – Вип. 20. – С. 39–54. – <https://doi.org/10.15407/ub.20.039>
15. Оніщенко О. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». – Острог, 2015. – Вип. 1. – С. 157–169.
16. Савченко І. Більшовички Запоріжжя 1917–1921: особливості партійної соціалізації / Ірина Савченко // Гілея : науковий вісник. – Київ, 2019. – Вип. 151, Ч. 1. Історичні науки. – С. 123–127.
17. Савченко І. Вирішення «жіночого питання» та «зміни» гендерних ролей жінок в спогадах більшовичок Запоріжжя в період Української революції 1917–1921 рр. / Ірина Савченко // Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації : збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Запоріжжя : АА Тандем, 2021. – С. 137–151.
18. Чоп В. Маруся Никифорова / Владимир Чоп. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 68 с.

REFERENCES

1. Baidak, M. (2021). *Viina yak vyklyk i mozhlyvist: Ukrainky v roky Pershoi svitovoi viiny [War as a challenge and opportunity: Ukrainian women during the First World War]*. Lviv, Ukraine: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

2. Bezhuk, O. (2018). Dzherela osobovoho pokhodzhennia u vysvitlenni sfery povsiakdennosti ta emotsiinykh perezhuvan zhinok pid chas Pershoi svitovoi viiny [Sources of personal origin in the coverage of everyday life and emotional experiences of women during the First World War]. *East European Historical Bulletin*, 6, 114-121. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123768> [In Ukrainian].
3. Betlii, O. (2018). Zalysheni napryzvoliashche: Soldatky Kyieva na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Left to fend for themselves: Women soldiers of Kyiv at the beginning of the First World War]. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 1, 56-66. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2018.56-66> [In Ukrainian].
4. Bondar, V. O., Velychko, O. H., & Kozlova, I. V. (2017). Oleksandrivsk. Rik 1917. Podii Ukrainsoi natsionalnoi revoliutsii na Zaporizhzhii (Za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Zaporizkoj oblasti) [Oleksandrivsk. The year 1917. Events of the Ukrainian National Revolution in Zaporizhzhia (According to the documents of the State archives of Zaporizhzhia region)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 7-19. [In Ukrainian].
5. Vorobev, S. (2003). Vserossiiskaia partiinaia perepis 1922 g.: Organizatsiia i problemy dostovernosti istochnika [The 1922 All-Russian party census: Organisation and problems of source authenticity]. In *Ural industrialnyi. Bakuninski chteniia. Proceedings of the 5th Regional Scientific Conference* (pp. 37-40). Ekaterinburg, Russia. [In Russian].
6. Voronina, M. (2017). Bilshovytskyi emansypatsiinyi eksperyment u 1920-kh rokakh [Bolshevik emancipation experiment in the 1920s]. In O. Kis (Ed.). *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii* (pp.106-131). Kharkiv, Ukraine: Klub simeinoho dozvillia. [In Ukrainian].
7. Voronina, M., & Labur, O. (2020). "Pidvodne kaminnia" bilshovyzatsii / radianizatsii zhinotstva Oleksandrivskoho povitu (Zaporizhzhia) u 1900-1920-kh rr. ["Pitfalls" of Bolshevization / Sovietization of women of Oleksandrivskyi District (Zaporizhzhia) in 1900-1920s]. *Storinky Istorii*, 51, 158-175. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220183> [In Ukrainian].
8. Zhvanko, L. (2014, Jan 28). Sudba zhenshchiny-bezhenki. Po dokumentam Pervoi mirovoi voyny [The fate of a woman refugee. From the documents of the First World War]. *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-myrovoy-voyny> [In Russian].
9. Zvilinskyi, S. (2016). Memuarni dzherela radianskoi doby z istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917-1921 rr. v arkhivakh Pivdnia Ukrainy [Memoir sources of the Soviet era on the history of the Ukrainian Revolution of

- 1917-1921 in the archives of Southern Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 49-58. [In Ukrainian].
10. Petrykin, V. (Ed.). (1970). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Zaporizka oblast* [History of cities and villages of Ukrainian SSR: Zaporizhzhia region]. Kyiv, Ukraine: Holov. Red. URE AN URSS. [In Ukrainian].
  11. Kryvosnyi, O. (2011). "Spohady pro uchast zhinok v Hromadianskii viini ta zhinochomu rusi..." yak dzherelo do vyvchennia istorii Pivdennoi Ukrainy 1918-1924 rokiv ["Memories of women's participation in the Civil War and the women's movement..." as a source for studying the history of Southern Ukraine in 1918-1924]. *Muzeinyi Visnyk*, 11, 162-171. [In Ukrainian].
  12. Kryvosnyi, O. (2013, Nov 22). *Ukrainska Popeliushka na psevido Zhemchuzhyna* [Ukrainian Cinderella with the pseudonym Pearl]. *ZN,UA*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/HISTORY/ukrayinska-popelyushkana-psevido-zhemchuzhina-.html> [In Ukrainian].
  13. Labur, O. (2014). Spohady predstavnyts zhinviddiliv yak dzherelo vyvchennia radianskoi polityky "zhinochoho rozkripachennia" v Ukraini 1920-kh rr. [Memoirs of representatives of women's departments as a source of studying the Soviet policy of "women's liberation" in Ukraine in the 1920s]. *Storinky Istorii*, 37, 117-127. [In Ukrainian].
  14. Labur, O. V. (2020). "Vual radianskoho feminizmu": Zhinochi naratyvy pro pershi radianski henderni praktyky ["Veil of Soviet feminism": Women's narratives about the first Soviet gender practices]. *Ukrainska Biografistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 39-54. <https://doi.org/10.15407/ub.20.039> [In Ukrainian].
  15. Onishchenko, O. (2015). Transformatsiia hendernykh stereotypiv u konteksti revoliutsiinykh podii 1917 roku [Transformation of gender stereotypes in the context of the revolutionary events of 1917]. *Naukovi Zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka akademiia". Series "Henderni Doslidzhennia"*, 1, 157-169. [In Ukrainian].
  16. Savchenko, I. (2019). Bilshovycky Zaporizhzhia 1917-1921: Osoblyvosti partiinoi sotsializatsii [Bolshevik women of Zaporizhzhia 1917-1921: Features of party socialization]. *Hileya: Scientific Bulletin*, 151(1), 123-127. [In Ukrainian].
  17. Savchenko, I. (2021). Vyrishennia "zhinochoho pytannia" ta "zminy" hendernykh rolei zhinok v spohadakh bilshovychok Zaporizhzhia v period Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr. [The solution of the "women's issue" and the "change" of gender roles of women in the memoirs of Bolshevik women of Zaporizhzhia during the Ukrainian Revolution of 1917-1921].

- In *Istoriia Stepovoi Ukrainy: Stratehii doslidzhennia ta reprezentatsii. Proceedings of the Scientific and Practical Conference* (pp. 137-151). Zaporizhzhia, Ukraine: AA Tandem. [In Ukrainian].
18. Chop, V. (1998). *Marusia Nikiforova* [Marusia Nikiforova]. Zaporozhe, Ukraine: Tandem-U. [In Russian].

Рукопис одержано 03.08.2022 р.

Iryna SAVCHENKO, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Department of Source Studies, Historiography and Special Historical Disciplines, Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhia, Ukraine).

Women's experiences, practices, strategies in 1914-1921 (According to the personnel documentation of the 1920s of the funds of the CP(b)U of the State archive of the Zaporizhzhia region).

The purpose of the article is to reveal the informational potential of the personnel documentation of the CP(b)U funds of the 1920s, which are stored in the State Archives of the Zaporizhzhia region, regarding the availability and composition of biographical data of women in the period 1914-1921, and to highlight, based on the analysis of these documents, the influence of the military-revolutionary time for changes in their life tasks and everyday practices. The author used a gender approach in the research, which emphasizes the diversity of women's experiences, *methods* of analysis, synthesis, statistics, source-based heuristics, and criticism. *The scientific novelty* of the work consists in updating the personnel documentation of the local archives of the Communist Party of Zaporizhzhia in the 1920s as sources of biographical data and life practices of women in the region. *Conclusions.* The funds of the former leading party organizations of the 1920s in Zaporizhzhia contain a significant set of personnel documentation containing biographical data on the lives of women in the region in 1914-1921, who at that time or later became candidates or members of the CP(b)U. The most informative types of documents related to the First World War and the Ukrainian Revolution are autobiographies and personal letters. Data from the personnel documentation of party committees of Zaporizhzhia in the 1920s allow us to see the numerous challenges that women received in the conditions of the First World War and the Ukrainian Revolution. Also, the personnel documents of the CP(b)U funds in the 1920s allow us to trace the changes in the strategies of women who actively participated in the activities of the Bolshevik Party in 1917-1921.

Key words: personnel documentation, personal affairs, women, First World War, Ukrainian Revolution, Zaporizhzhia, CP(b)U.

БІОГРАФІЧНА ГРУШЕВСЬКІАНА

<https://doi.org/10.15407/ub.23.192>
УДК 930.253(73):929М.Грушевський(477)"18/19"

Ігор Борисович ГИРИЧ,
доктор історичних наук,
завідувач відділу джерел з Нової історії України
Інституту української археографії
та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>
ihor_hyrych@ukr.net

Наталія Богданівна ТИХОЛОЗ,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри української преси
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>
ntycholoz@ukr.net

«НОСІТЬСЯ ДАЛЬШЕ З СВОЇМ ГРУШЕВСЬКИМ...»: ЛИСТИ АННИ КЛЮЧКО ДО ВОЛОДИМИРА ДОРОШЕНКА З АРХІВУ УВАН У США

Мета статті — з'ясувати причини появи в радянському та пострадянському дискурсі шаблонного уявлення про те, що Михайло Грушевський був злим демоном Івана Франка, що між відомим істориком та відомим літератором були постійні суперечки і незгоди. Дослідження базується на біографічних, мемуарних, епістолярних джерелах, які вказують на те, що до творення такого міфу несвідомо долучилася й донька Івана Франка, Анна Ключко, котра мала дуже упереджене ставлення до Михайла Грушевського. Радянська соціалістична пропаганда без її дозволу використала фрагменти її мемуарів і поставила на службу тоталітарному режимові. Проти фальшування правди про взаємини Івана Франка і Михайла Грушевського виступав учений Володимир Дорошенко, який у своєму листуванні з Анною Ключко намагався переконати доньку письменника в іншій думці. **Методологія** дослідження базується передусім на архівно-джереле-

лознавчих розшуках із використанням біографічного, політично- й культурно-історичного підходів, аналітико-синтетичного та індуктивно-дедуктивного методів. **Наукова новизна** дослідження полягає в науковому обґрунтуванні документально підтверджених об'єктивних фактів взаємної творчої продуктивної співпраці Івана Франка і Михайла Грушевського. Уперше вводимо в науковий обіг листи Анни Ключко до Володимира Дорошенка, які публікуємо з архіву вченого, що зберігається в Українській вільній академії наук у США (УВАН). Листи дають змогу з'ясувати першопричину та простежити розгортання між ними полеміки, яка переросла з приватної площини в публічну. На основі аналізу листів та полемічних статей Володимира Дорошенка й Анни Ключко обґрунтовано **висновок**, що, оцінюючи взаємини Грушевського і Франка, учений намагався бути об'єктивним. Натомість закиди Анни на адресу історика мали дуже суб'єктивний та емоційний характер і психологічно наслідували думку її мами, Ольги Франко.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Іван Франко, Анна Франко-Ключко, Володимир Дорошенко, полеміка, дискусія, епістолярна спадщина, мемуари, історична правда.

Михайло Грушевський був злим генієм Івана Франка, інтелектуально знищував його, позбавляв заробітків, перевантажував механічною й технічною працею, що й спричинило хворобу Франка. Така версія взаємин великих людей превалювала в науковому дискурсі до 1990-х років. Ще в середині 2000-х знана літературознавиця й бібліографиня Марія Вальо після виступу одного з авторів цієї статті, Ігоря Гирича, про взаємини великих науковців, який ґрунтувався на нових першоджерелах і спростовував цей стереотип, підійшла до нього і сказала, що все ж він неправий, і Грушевський збиткувався й знущався з Франка. Шаблонне уявлення вже жило власним життям. Треба сказати, що таке сприйняття дискурсу взаємин «Грушевський — Франко» залишається живучим і нині. Таке сприйняття утвердилося і завдяки спогадам доньки письменника — Анни Франко-Ключко ¹.

---

¹ Див.: Ключко-Франко А. Спогади про батька. *Дніпро* (Київ). 1956. № 6. С. 86–95; Франко-Ключко Г. Останній поцілунок. *Іван Франко у спогадах сучасників* / упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 389–406; Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто : Ліга визволення України, 1956. 132 с.

Очевидно, Анна Франко-Ключко запам'ятала ситуацію, коли й мати, і батько постійно говорили про негативний вплив Михайла Грушевського на їхнє життя. Саме цю правду донька міцно засвоїла й іншої, ширшої, думки чути не хотіла. До цього її якраз і намагався закликати дійсний член НТШ, директор бібліотеки Товариства Володимир Дорошенко. Він став чи не першим, хто зреагував публічно на чутки про викривлене розуміння стосунків Франка і Грушевського. Протягом майже десятиліття, друкуючи статті й спогади як про Івана Франка, так і про Михайла Грушевського, він заперечив правдивість свідчень Анни Ключко, ствердивши, що взаємини між ученими були дружніми, і їх можна схарактеризувати як близьку співпрацю і взаєморозуміння. І це тривало доти, доки Іван Франко не почав хворіти. Зміна ставлення Франка до Грушевського була спричинена саме хворобою письменника. Володимир Дорошенко перший хронологічно змалював картину цих взаємин²: від спершу холодного і радше негативного ставлення з боку Франка в час, коли він перебував під впливом Михайла Драгоманова, до позитивного і дружнього в період, коли Іван Франко став представником «фамілії» Михайла Грушевського. Цей дружній період тривав від 1897 р., коли Грушевський очолив НТШ, і аж до початку хвороби Франка в 1907–1908 рр. Перші симптоми хвороби Франка Володимир Дорошенко зараховував до 1905 р. Цей період не просто був часом товариської співпраці, а й найбільшої творчої активності Івана Франка, коли він перестав співпрацювати з польськими виданнями, натомість — зосередився на роботі в друкованих органах Товариства. Охолодження стосунків і «ворогування» з Грушевським, на думку вченого, розпочалося в 1906–1908 рр. і тривало аж до смерті Франка 1916 р. Таку позицію Володимира Дорошенка в 1960-х – 1980-х роках підтримав відомий грушевськознавець професор Любомир Винар³, а згодом, у 1990-х і 2000-х роках, і дрогобицький дослідник життя й діяльності Грушевського Віталій Тельвак [11; 12; 13].

---

² Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). Київ, 1913. 86 с.; Його ж. Наукове т-во ім. Шевченка і Наддніпрянська Україна. *Українські вісті* (Новий Ульм). 1949. Ч. 80–84. Жовтень; Його ж. Огнище української науки. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. 116 с.; Його ж. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. №. 1. С. 16–36; № 2. С. 10–23.

³ Винар Л. Історичні праці Івана Франка. *Збірник «Української літературної газети 1956»*. Мюнхен, 1957. С. 48–63.

У 2000-х, коли було опубліковано уривки зі щоденника Михайла Грушевського, доступними для аналізу стали також і діаметрально протилежні факти [3; 8; 1], а саме погляд на конфлікт між Франком і Грушевським із погляду голови НТШ. Щоденник Михайла Грушевського повністю підтвердив версію взаємин, яку обстоював Володимир Дорошенко, а не Анна Ключко. Власне, не лише щоденник, а й низка інших джерел указували на те, що Грушевський переймався недугою Франка, а також тим, що письменник не міг продовжувати в час хвороби сповна свою надзвичайно плідну наукову і художньо-публіцистичну роботу.

14 листів Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка збереглися у фонді В. Дорошенка в Архіві УВАН у США. На жаль, ми не знаємо, чи збереглися відповіді Володимира Дорошенка. Відомо, що архів доньки Франка зберігається в її родичів. Можливо, там і варто шукати листи Володимира Вікторовича, які бажано було б також колись опублікувати. Бо тільки так можемо розкрити повний контекст полеміки щодо взаємин Михайла Грушевського та Івана Франка. Очевидно, що листування Володимира Дорошенка з Анною Ключко розпочалося ще до виходу книги спогадів «Іван Франко і його родина» й охоплює період від 1956 до 1960 р. Створюється враження, що листи Анни Франко-Ключко збереглися всі. Навряд чи після досить різкого й емоційного листа Анни Ключко від 20 травня 1960 р. листування між ними могло продовжуватися. Хоча Дорошенкові ще залишалося жити близько трьох років.

Фактичний матеріал листів Анни Франко-Ключко було використано в публікації 2021 р. в щорічнику «Михайло Грушевський: студії і джерела» [6]. Але ці листи варті окремої публікації, бо мають важливе значення для розуміння та аналізу проблеми, пов'язаної із демонізацією постаті Грушевського в життєвій драмі Франка. Тим паче, що ця легенда про так звану «ненависть» і «заздрість» Грушевського щодо Франка, а також «експлуатацію» письменника, стала частиною советсько-комуністичного дискурсу. Ба більше, у широкому сенсі висвітлення цієї проблеми спроектувалося на рецепцію історії діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові кінця ХІХ — початку ХХ ст. Саме погляд Анни Франко-Ключко став тою «залізною» підставою для звинувачень Михайла Грушевського в поганому ставленні до Івана Франка, на який посилалися борці з «українським буржуазним націоналізмом», такі як Рем Симоненко та ін. Міф про «буржуазний націоналізм» голови НТШ вдало

доповнювали ідеологи КПРС легендою про «підлу і неприглядну натуру» історика як людини. І тут шовіністичним ідеологам «руської» ідеї з червоним забарвленням ішлося про вибудовування своєї логіки, котра вже кардинально суперечила поглядам Анни Франко-Ключко. Донька письменника бачила в своєму батькові щирого самостійника, а в Грушевському — федераліста й проросійськи налаштовану людину. Проте таке трактування Анни Франко відкидалося, натомість висувалося цілком протилежне: інтернаціоналіст і проросійська людина — це Іван Франко, а націоналіст і ворог «російсько-української дружби» — Михайло Грушевський.

Як не дивно, а можливо, й цілком логічно, що такої версії дотримувалися українські літературознавці та історики культури, що опинилися під засягом російсько-комуністичної влади у Львові: Михайло Рудницький і Михайло Возняк, які вимушені були стояти на позиціях російсько-комуністичного висвітлення конфлікту між Франком і Грушевським. Чому ці відомі українські науковці, що добре знали брехливість такої версії історичної «правди», брали участь у спотворенні минулого? Та тому, щоб мати можливість вибудувати позитивну версію сприйняття постаті Івана Франка для підсоветського українця. Для того, щоб врятувати Франка від звинувачень у «буржуазному націоналізмі», треба було викопати рів між ним і Грушевським, щоб усе «націоналістичне» каналізувати на українському історикові, і таким чином, коштом Михайла Грушевського «врятувати» від комуністично-ідеологічного остракізму Івана Франка.

Михайлові Грушевському з погляду радянської пропаганди вже не можна було допомогти: він очолював Центральну Раду і цим в очах російських ідеологів заплямував свою діяльність остаточно. Натомість Іван Франко, на щастя для советів, до Української революції не дожив, а отже, не був заангажований до структур Західноукраїнської Народної Республіки. Отже, його образ, як виявилось, можна було ретушувати для потреб радянської влади. Це дало змогу зберегти для суспільного доступу багатющу творчу спадщину Каменяра (саме цей перифраз найчастіше вживала радянська влада, витворюючи непорушний кам'яний образ письменника-революціонера!), на видання якої готова була давати гроші советська ідеологічна машина. Звісно, не всіх творів, а за умови вилучення значної частки національно-патріотичного доробку і перекручення того, що не вписувалося в образ Франка як революціонера-демо-

крата та інтернаціоналіста (читай — проросійської людини). І з погляду сьогодення такий крок, мабуть, був єдино «правильним» тоді. Бо іншого не було дано.

Звісно, закиди на адресу Анни Ключко в тому, що вона, мовляв, писала свої спогади під диктовку секретних органів безпеки Советського Союзу, також не мають під собою підстав. Радше треба визнати, що ідеологічна машина СРСР змогла на всі сто відсотків використати емоційний і недалекоглядний крок Франкової доньки, яка в різко негативному світлі показала постать Грушевського не лише щодо свого батька, а й в українській історії загалом.

Одначе, щоб не бути голосливими, варто проаналізувати всі головні закиди Анни Ключко на адресу Михайла Грушевського. Відповіді на ці звинувачення важливі ще й тому, що в основних рисах вони збігаються з усіма тими претензіями до історика, що їх висував Степан Томашівський та діячі, задіяні в конфлікті в НТШ навколо головування Грушевського 1913 р. Ці-таки закиди повторювала згодом і вся советська історіографія післявоєнного часу. Почнемо з тез, що їх висловила Анна Ключко в листах до Володимира Дорошенка, а завершимо розбором інвектив, які були надруковані 1963 р. в її розлогій контрверсійній статті «В обороні правди», що з'явилася в торонтській газеті «Гомін України»⁴. Ця стаття стала квінтесенцією публічної полеміки з Володимиром Дорошенком, у ній зібрані всі аргументи і контраргументи доньки Івана Франка.

• Образ Франка як стражденного генія, неоціненого суспільством, і його злого генія — Грушевського

Середина ХХ ст. — час, коли в суспільстві було немодно бачити генія як звичайну людину з усіма її позитивами і негативами. Натомість герой ситуації мав бути непомильним і бездоганим; він страждав за народ і був вищим за своє оточення. Саме на таких аспектах образу І. Франка час від часу акцентує увагу донька у своїх спогадах. За вимогами жанру потрібно було не лише ствердити надзвичайні таланти письменника-велета, а й показати його

---

⁴ Див.: Франко-Ключко А. В обороні правди. *Гомін України*. 1963. № 28. С. 10–11; № 29. С. 10, 12; № 30. С. 10–11; № 33. С. 7–8; № 34. С. 7; № 36. С. 10–11; № 40. С. 10–11; № 41. С. 11–12; № 42. С. 10; № 43. С. 10–11; № 44. С. 10–11; № 45. С. 10–11; № 46. С. 10–11; № 47. С. 10–11. Цю статтю републіковано із науковим коментарем і передмовою Н. Тихолоз [див.: 16].

самотність на пересічному суспільному тлі: генія не розуміло суспільство, покинуло наодинці зі своїми проблемами, не допомагало фінансово.

Авторка дуже ревниво реагувала на те, коли поруч із її батьком ставили ще когось рівновеликого за талантами й значенням. А саме так ставився до Грушевського Володимир Дорошенко, який творив іншу перспективу: розглядав Грушевського і Франка як рівновеликих геніїв, які не поступалися в чеснотах один одному й були однаково цінними для нації. Для Анни Ключко вже апіорі Грушевський не міг бути таким же великим, як її батько, а тому історик і сусід письменника ніяк не міг з ним конкурувати. Ба більше, Анна Ключко скрізь у своїх тезах намагається показати Грушевського таким собі «вишлодком пекла», який своїм «підступним» і «підлим» ставленням призвів до хвороби Івана Франка. Авторка спогадів закидала Грушевському заздрість до таланту Франка, підступність, постійне вставлення палиць у колеса в будь-якій його праці. Усе, що пов'язано з Грушевським, заслуговувало лише чорних фарб; і навіть коли факти вказували на протилежне, вони ніяк не промовляли до Анни Франко. Хто б і що не писав про історика доброго — це викликало в неї лише обурення і негацію. Тому, коли в рік столітнього ювілею від дня народження Франка Володимир Дорошенко позитивно згадав Грушевського, це дуже не сподобалося Анні. Бо ж, згідно з її досить дивоглядним переконанням, якщо шануєш Франка, то не маєш права добре писати про Грушевського. Бо цим усяке шанобливе ставлення до Франка «негується» (*див. лист № 8*).

Таке хворобливе ставлення до навіть найменшого позитивного слова про Грушевського у зв'язку з Франком проявилось і в ставленні до текстів писань самого Дорошенка. На початку епістолярного діалогу Анна Ключко дякує своєму адресатові за гарні статті про Франка, їй імпонує виражений, без зайвої патетики і фанфар, виклад ученого, що базується на конкретному життєвому матеріалі (*лист № 10*). Одначе, мірою зростання полеміки щодо спільної позитивної праці Франка і Грушевського на українську культуру та обговорення нюансів хвороби Франка, ставлення її різко міняється. Відтак Анна Ключко несправедливо звинувачувала Дорошенка в тому, що він писав про її батька лише тому, що за це платили гонорари і щоб за зароблені на статтях про Франка гроші купити зібрання його праць, котре щойно вийшло в СРСР. Зрештою, вона

закидає вченому, що той не сказав у працях про Франка нічого нового та не написав, як мав би, літературознавчої монографії про її батька.

Анна Ключко так була засліплена несприйняттям постаті Михайла Грушевського, що в поглядах Володимира Дорошенка бачила лише негативні спонуки та меркантильні інтереси:

«Ви ж також були між тими, що працювали з ним, і Вам випадає його боронити, — писала Анна Франко-Ключко в листі від 6 жовтня 1956 р. до Володимира Дорошенка. — ...Всі, хто стояли коло Грушевського, дістали різні посади, а для Франка нічо не лишилося, а щоби і його не залишити, бо це якось не випадало, то його назначили магазинером. <...>

Носіться дальше з своїм Грушевським як найвищим ідеалом української нації, бо це як давно, так і нині є платне» (*лист № 7*).

Перебуваючи в полоні власних образ за батька, Анна Ключко вперто наполягала на своєму: І. Франко зазнав «страшну обіду... від тодішнього громадянства» (*лист № 7*). А оскільки це громадянство передусім представляв Грушевський, то він і був відповідальний у її розумінні за все погане, що відбувалося в житті Франка.

Водночас доньці Франка йшлося про те, щоб вивести за дужки будь-яку можливу критику на адресу взаємин мами і тата, а натомість звинуватити громадянство, «що всіми способами підцінювали вартість і значення Франка» (*лист № 11*). Очевидно, що в такому своєму радикалізмі також не мала рації, бо ж що могло порадити суспільство на міжособистісні суперечності в сімейних взаєминах Франка і його дружини? Мабуть, відповідь на це питання занадто складна і скомплікована, щоб уміститися на сторінках цієї публікації. Попри те, що Анна не заперечувала ні хвороби батька, ні хвороби матері, для неї усе ж будь-який натяк від сторонньої людини на те, що через недуги її батьків могли виникати і їхні життєві проблеми, були дуже травматичним. А тому вона кваліфікувала його як «завдання людців ... порпатися в чужім горю» (*лист № 11*) і як злісні обвинувачення на адресу матері й батька. Відтак вона аж ніяк не схильна пояснювати негативне ставлення Франка до Грушевського хворобою батька. Тією ж логікою вона керувалася й тоді, коли забороняла це робити й іншим дослідникам і мемуаристам.

Хоч би як там було, а навіть і негативний персонаж може в якихось випадках робити добру справу. Але в ставленні до Грушевського Анна Ключко не визнавала жодних сатисфакцій. Присуд для

ного вона апріорі визначила раз і назавжди — «завсігди назву Грушевського підлюю креатурою і зовсім не жалію, що його так назвала» (лист № 8). Будь-які позитивні оцінки Грушевського, які пропонував Дорошенко, Анна Франко несправедливо пояснювала його «служальською натурою лизати до посліднього руку свого пана» (лист № 14). Хоч насправді Михайло Грушевський був начальником Володимира Дорошенка лише близько чотирьох років, у час головування в НТШ: від 1909 (переїзду останнього до Львова) до 1913 р.

Тому важко не погодитися з висновком Володимира Дорошенка, що Анна Ключко мала до Грушевського якусь невмотивовану зоологічного характеру ненависть⁵. І якраз у «суті справи» Анна Ключко, попри своє твердження, так і не заглянула. А «чутливе серце і добрий дар обсервації» (лист № 4) змальовують у підсумку не правдивий образ Михайла Грушевського, а криве дзеркало упреджень і голосливних інсинуацій. Коли Володимир Дорошенко аргументовано наводив цілком переконливі факти співпраці і дружби Грушевського і Франка у 1897–1907 рр., то для Анни Ключко цього було мало.

• Співпраця Франка і Грушевського в НТШ: факти, домисли, плітки

Співпраця Михайла Грушевського та Івана Франка уже не раз була в полі нашої уваги, і розглянуто її досить докладно, а тому, щоб не повторюватися, подамо лише найзагальніші висновки. Анна Ключко показує у своїх споминах Івана Франка як людину, що створила протекцію Михайлові Грушевському і якій відомий історик зобов'язаний був входженням у галицький бомонд. Натомість Володимир Дорошенко стверджував діаметрально протилежне і мав рацію. Насправді, будучи драгоманівцем, Франко конфліктував із народовцями і до їхнього дітища — НТШ — ставився радше негативно. Однак 1895 р., коли помер Михайло Драгоманов, а Михайло Грушевський відійшов від Олександра Барвінського, то у своїй праці на форумі Товариства він зробив ставку на старше покоління молодих радикалів, передусім на Франка. Такий вибір Грушевського не надто радісно привітало київське середовище гро-

---

⁵ Див.: Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. № 2. С. 23.

мадівців. Бо ж Володимир Антонович і Олександр Кониський відправляли Михайла Грушевського до Львова з надією на співпрацю з керівництвом народовців: Олександром Барвінським і Юліаном Романчуком. Він же поклав надію на Івана Франка. І цим започаткував шлях на заснування національно-демократичної партії, що склалася з правих і центристів — молодих радикалів та лівих і центристів — народовців. У цьому розкладі ключову роль мав відіграти саме Франко. І його нова роль, поправішання його поглядів, відхід від соціалістичних гасел, перехід із політичних на наукові рейки праці були пов'язані з впливом Грушевського. І тут ініціатива виходила, звісно, саме від українського історика, а не від Франка, про «підступний характер» якого Грушевському писав Олександр Кониський, однак це його не зупинило, і саме він першим протягнув Франкові руку співпраці в Товаристві.

Некоректним є і означення Грушевського як «людини егоїстичної і заздрісної аж до дрібниць» (*лист № 12*). Відомий історик не мав підстав «заздрити» письменникові, бо ділянки наукових інтересів у них були різні. Ба більше, Грушевський насправді допомагав Франкові не лише в період його фізичного здоров'я і творчого підйому, а й у період хвороби, зокрема знаходив гроші на фінансову допомогу. Тому важко погодитися з Анною Ключко, що «його вина тим більша, що він міг і повинен був Татові допомогти, а що цього не зробив, заслуговує вповні на назву, яку мама йому дала: «Падлец»» (*лист № 12*). Явним перебільшенням видається також і теза про те, що Грушевський «систематично нищив» Франка «фізично і морально» (*лист № 14*).

Зміна ставлення до Грушевського досить чітко датується початком і розвитком хвороби. Чим більше вона загострювалася, тим більші відбувалися нападки на Грушевського. І якраз письменник не гребував наговорами на історика, хоч у цей час терпів тяжкі фізичні муки через хворобу. Грушевському оповідали кияни Є. Чикаленко, Є. Трегубов та інші про лихий настрій Франка, його обвинувачення на адресу М. Грушевського в усіх своїх проблемах. Голова НТШ змушений був писати 1908 р. статтю в «Літературно-науковому вістнику» (далі — ЛНВ) про хворобу Франка ⁶, що була

⁶ Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка. *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2*. Львів : Світ, 2005. С. 368–370. (Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»). Уперше була опублікована в журналі ЛНВ (1908. Т. XLII. Кн. V. С. 405–406).

спробою відвести від себе незаслужені звинувачення. Грушевський намагався всіляко фінансово допомогти Франкові, поліпшити взаємини, повернути їх на старий лад. Але ситуація з кожним роком лише загострювалася. І було це не з його вини.

Насправді Михайло Грушевський не мав необмежених фінансових можливостей і, зрештою, не зобов'язаний був утримувати ні хворого Франка, ні його родину. НТШ не розпоряджалося великою сумою грошей і змушене було оплачувати лише реально виконані роботи. Після 1907 р. Франко не міг працювати як раніше, а тому Грушевський, щоб тримати корабель НТШ на плаву, змушений був звертатися до представників нової «фамілії»: І. Джиджори, О. Роздольського, М. Мочульського, М. Євшана та інших. На жаль, донька Франка перебувала під впливом упереджених суджень своєї психічно нездорової матері, на що і вказував Володимир Дорошенко. Але таке пояснення лише обурювало Анну Ключко, бо кидало негативну тінь на її маму. І хоча вона сама-таки у власних спогадах визнавала, що Ольгу Франко в її негативному ставленні до Грушевського огортала якась «інстинктивна ненависть»⁷, проте, коли схожу думку висловлювала стороння людина, Анна реагувала на неї дуже різко. Емоційно й також якимось начебто «інстинктивно» починала захищати маму, не помічаючи, що така її поведінка суперечить логіці. Для Володимира Дорошенка, який у цій комунікації керувався раціо, упертість Анни залишалася незрозумілою: як може ображати факт пояснення негативного ставлення до історика нездоров'ям справді хворої людини?

Саме через дуже обмежені грошові можливості Товариства, які вмів акумулювати і здобувати Грушевський, не виданий був багатотомник Франка — це ще одне звинувачення Анни Ключко. Це було фізично не можливо здійснити. Адже навіть свою «Історію України-Руси» як книжкове видання Грушевський видавав не за гроші НТШ, а своїм коштом (ідеться про друге книжкове видання). Товариство витрачало гроші лише на серійні видання і журнали НТШ. Але про це донька Франка мала дуже далеке і викривлене уявлення.

Вимога Анни Ключко «не лучити Грушевського з Франком... немовби без того Грушевського Франко не був такий великий» (*лист № 9*) також доволі нігілістична і не можлива до виконання.

---

⁷ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина... С. 51.

Бо ж саме Грушевський запросив Франка до праці в НТШ і саме в цей час письменник написав свої найвартісніші твори. І не була роль Грушевського в житті Франка лише «підлою і фальшивою» (*лист № 9*), а радше миродайною в найпродуктивніший час його творчого життя.

Дивним видається твердження, що Грушевський був «безхарактерним та безхребетним» (*лист № 4*) чоловіком. Як «безхребетному» одночасно бути і автократом, і гнути свою лінію (про що пише й сама Анна Ключко)? Якраз ці риси він мав у повному комплекті. Без залізного характеру, який відзначають усі сучасники, Михайло Грушевський не міг так вдало керувати НТШ. Навряд чи автократизм може поєднуватися з безхарактерністю. Нав'язувати свою волю іншим без сильного характеру неможливо. Натомість Франко мав з цим проблеми. Спочатку він перебував під впливом залізної волі М. Драгоманова, після 1895 р. цю функцію в його житті перебрав Грушевський. У драгоманівський період життя Франко критикував київську громаду, а в часи керування в НТШ Грушевського критикував уже самого Драгоманова і Павлика. І в цьому, гадаємо, чітко видно вплив Грушевського, що підтверджує, зрештою, і щоденник історика. Хоч Анна Ключко вважала, що критика Драгоманова — це лише справа особистого переконання Івана Франка. Мабуть, не зовсім так, якщо Михайло Драгоманов являвся йому у видіннях.

Грушевський як голова НТШ був зацікавлений у нових працях Франка. Він їх очікував і замовляв письменникові. А тому зниження творчої активності колеги його засмучувало. Він із прикрістю неодноразово змушений був зазначати, що Франко дедалі більше відходить від справ Товариства і не дає обіцяних текстів. Історик не хотів робити передруків Франкових творів. А оригінальних праць після 1908 р. письменник і вчений давав зовсім мало.

Зрештою, Анна Ключко, піддаючись впливу пліток, звинувачує Грушевського в тому, що він використав на зведення власного будинку в Києві гроші Василя Смиренка, які той пожертвував на будинок НТШ та для Франка (*лист № 8*). Ця побрехенька, яку нібито розпускав Ю. Русов, не мала навіть хронологічного підтвердження. Бо ж свій дім на Паньківській у Києві Михайло Грушевський збудував 1909 р., а будинок по Чарнецького у Львові (нині Винниченка, 24) було куплено 1912 р. Гроші на будинок Грушевські мали за заповітом батька ще 1900 р. у повному обсязі 160 тис. крб.

І професорові не було ніякої потреби привласнювати гроші Смирненка. Так само безпідставною є і згадка про громадський суд над Грушевським у Львові.

• Михайло Грушевський та «експлуатація» учнів: правда чи вигадка?

Про звинувачення Грушевського в тому, що він начебто «експлуатував» своїх учнів, чимало написав Віталій Тельбак [14]. Тому зупинимося на цій проблемі лише коротко. Анна Ключко, закидаючи Грушевському плагіат та використання праці своїх студентів, писала: «...це річ звичайна і... всі професори роблять це, і на основі праць студентів пишуть великі книги. Так сказати б, вони підготовляють їм скелет, а професор додає форму». І що таке твердження для Грушевського «не була... жадна обида, а просто подання факту, котрий нам в школі проголосив проф. Томашівський» (*лист № 7*).

Насправді така практика була нормальною радше в часи советської науки. Але в часи Грушевського це були недопустимі речі, які могли призвести до елімінування вченого з наукового середовища. І праці своїх учнів для власної роботи Грушевський не використовував. Немає жодного прикладу того, щоб він використовував сировинний матеріал, що для себе копіювали учні для написання власних робіт. Навпаки, Грушевський спонукав учнів не лише до праці в архівах, а й до написання своїх перших аналітичних дослідницьких робіт⁸. А також дбав про їхнє оприлюднення в «Записках НТШ», відшукував кошти на стипендії для членів Археографічної комісії. Праця під керівництвом Грушевського була чудовою школою для учнів, якої, як правило, не мали молоді історики потім, у радянські часи.

Про так звану «експлуатацію» учнів писав лише Степан Томашівський, і то в анонімних брошурах. Бо напевно фактів такої «експлуатації» не міг би навести. У ті часи високою була планка етичних норм науковця. Допустити використання чужої праці під своїм прізвищем було значним науковим злочином, порушенням моральних норм. Якби М. Грушевський дозволяв собі таке, то це стало б відомо широким громадським колам, і до нього б не йшла

---

⁸ Гирич І. Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівській період життя й діяльності (1894–1914). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72–86.

за наукою молодь. Збереглося багато свідчень шанобливого ставлення Михайла Грушевського до своїх учнів, які переважно були вдячними своєму вчителю за досвід архівного пошуку. Попри те, що взаємини Грушевського з представниками своєї наукової школи не завжди були рівними, однак про якісь кричущі випадки плагіату не писали ні І. Крип'якевич, ні М. Кордуба, ні І. Джиджора, ні хто-небудь інший. Очевидно, якщо б такі епізоди були, то їх не можна було б втаємничити і приховати, вони стали б відомі широкому загалу. У цьому твердженні вкотре простежується упередженість Анни Ключко до Михайла Грушевського.

• **«Федералізм» і «проросійськість» Грушевського та «самостійництво» і «націоналізм» Франка**

Анна Ключко пише, що зброю проти націоналістів давно дали «Грушевський і компанія, бо інакше була би Самостійна Україна», а такі «креатури як Грушевський, не можуть мати місце в будованню Батьківщини, бо до великого діла треба мати чисте серце і благородну непродайну душу, чого у Грушевського і компанії не було» (лист № 7). «Майбутніх провідників, — вважала донька письменника, — треба виховати на високих ідеалах Івана Франка, а не на фальшивих догмах божків типу Сталіна, Винниченка і Грушевського» (лист № 7).

Такий стиль думання характерний для інтегрального націоналізму Дмитра Донцова, з його звинуваченням усієї демократичної інтелігенції в поразці визвольних змагань. Анна Ключко цілковито нівелювала значення Михайла Грушевського як будівничого УНР. Нині цей підхід давно дезавуюваний. Багато в цьому напрямі зробив професор Любомир Винар⁹. Тому, мабуть, не варто на цьому зосереджуватися докладніше.

Дещо наївними видаються думки Анни Ключко, коли вона говорить, що головою Центральної Ради краще було зробити Олександра Скоропис-Йолтуховського (лист № 4). Така позиція авторки,

---

⁹ Винар Л. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Львів, 1999. С. 47–64; Його ж. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії. *Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (статті і матеріали)*. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 98.

вочевидь, свідчить про те, що вона не надто глибоко орієнтувалася в тогочасній політичній ситуації. Адже на чолі Центральної Ради просто не могла бути людина, яка очолювала Союз Визволення України — протиросійську організацію. До того ж Михайлові Грушевському в громадській думці українців того часу просто не було альтернативи. Він був визнаним лідером національно-визвольного руху для усіх верств населення.

Анна Ключко намагається протиставити Грушевського і Франка в диспозиції: федералізм — самостійництво й проросійськість — націоналізм. І спроба ця цілком невдала. Бо ж федералізм Грушевського був першою фазою на шляху здобуття незалежності¹⁰. Для російського суспільства цей діяч був «мазепинцем» і «сепаратистом». Так, він шукав порозуміння з російським суспільством на базі перебудови. Грушевський був політик, і як практикуючий діяч, і як мислитель стояв за усіма політичними акціями НТШ, воював за український університет у Львові, керував політикою на Наддніпрянщині¹¹. Праці Михайла Грушевського за виховним потенціалом і впливом на маси нічим не поступалися творам Михайла Міхновського чи Юліана Бачинського; фактично саме він був співтворцем концепту модерного українця ХХ ст. Франко ж із початком нового століття відійшов від політики і зосередився на науці й літературі.

Не заперечуємо значення поеми Івана Франка «Мойсей» та його статей «Поza межами можливого», «Що таке поступ?», «Одвертий лист до галицької української молодіж» та ін., але Анна Ключко зовсім не мала рації, коли протиставляла Франка як націоналіста і Грушевського як російськоцентриста. Бо такого не існувало в реальній українській політиці початку ХХ ст. І власне на цьому акцентував у своїх статтях Володимир Дорошенко.

¹⁰ Докладніше див.: Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського. *Держави, суспільства, культури. Схід і Захід* : збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004. С. 387–398; Його ж. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. *Молода нація* : альманах. Київ : Смолоскип, 2000. Ч. 4. С. 5–30.

¹¹ Про державницькі засади публіцистики М. Грушевського докладніше див.: Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 1* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. С. 47–62. (Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)»). Див. також: [7; 4].

Підозрілим для Анни Ключко було повернення Михайла Грушевського на советську Україну. У такій позиції Анни проглядає поширене в еміграційних колах переконання, що голова держави не мав повертатися в Україну на ласку окупантів. Велика кількість літератури на цю тему знімає з нас деталізацію цієї проблеми¹². Бо зради національних інтересів не було. А діяльність Михайла Грушевського на чолі Історичної секції ВУАН — це один із найвищих культурних і суспільних проявів українського життя в більшовицькій Україні у 1920-х рр. Грушевський не домовлявся з більшовиками про визнання їхньої влади після поразки українських визвольних змагань. Ба більше, він офіційно вів перемовини не з Москвою, а з українським советським урядом у Харкові, який тоді стояв на червоних незалежницьких позиціях Олександра Шумського — Миколи Скрипника.

Анна Ключко намагалася показати Грушевського у ворожих взаєминах зі своїм народом. Як доказ на підтвердження своєї думки вона наводила факт нелегального проживання Грушевського в Києві під час встановлення режиму Павла Скоропадського, коли його могли заарештувати. Ще одним її аргументом був так званий атентат на Грушевського в будівлі Центральної Ради, який учинив колишній працівник книгарні УНТ у Києві Сироїд.

---

¹² Наведемо тут лише спеціальні публікації про причини повернення М. Грушевського в Україну, більшість яких стверджують, що історик повертався не для визнання влади більшовиків, а для продовження боротьби з російською червоною окупацією в період українізації: Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. Т. 197. С. 109–147; Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх : (Спогади і рефлексії). *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 260–261; Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаил Сергеевич», Советская историческая энциклопедия, М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963, Т. 4, С. 857–859. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 109; Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист. *Овід*. 1957. № 11. С. 18–19; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934). *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 81–82; Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації : (Статті і матеріали). Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 50; Його ж. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби». *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 87; Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії. *Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 45–54. Див. також: [5; 10].

• Хвороба Івана Франка: діагнози та інсинуації

Ще одна важлива тема, яка час від часу виникає в листуванні Анни Франко-Ключко з Володимиром Дорошенком, — це спроби дефініції Франкової хвороби. І це питання стає ще одним каменем спотикання в епістолярному діалозі адресатів, який зрештою обривається на високих емоційних тонах і навіть прокляттях із боку Анни: «За Ваше хамське поступовання бажаю Вам, щоби Ви не знайшли спокою в Ваші послідні роки Вашого життя, а за замовчування правди і ширення брехні прошу Бога, аби Вас покарав так, як Ви собі заслужили!» (*лист № 14*).

Що ж викликало таке обурення в доньки письменника? Як саме і що написав Володимир Дорошенко Анні Ключко, достеменно не знаємо. Одначе з її відповідей до нього стає зрозумілим, що вчений кваліфікував хворобу Франка як сифіліс.

Чутки про нібито венеричну хворобу Франка ширилися ще за його життя. Про стан здоров'я письменника не раз сповіщала преса, і це стало також підставою для всіляких надуманих пліток і фантазій на цю тему, особливо серед недоброзичливців письменника. Вочевидь, Дорошенко належав до тих, хто вірив саме в такий «діагноз» Івана Франка. Час і сучасна медична діагностика вказують на те, що в цьому питанні він таки помилявся.

На підставі ретроспективного аналізу симптомів та збережених медичних документів сьогодні достовірно встановлено, що Іван Франко не мав ніякого сифілісу, а був хворий на неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит, який за тих часів не входив до номенклатури хвороб людини¹³. Тобто за життя Івана Франка такої хвороби як «неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит» лікарі не знали, а тому й не могли її правильно діагностувати, а відтак призначили неправильний курс лікування, який тільки погіршив стан пацієнта і зрештою призвів до смерті. Саме препарати наперстянки і йоду, які вживав Франко за приписом лікаря, стали причиною все нових і нових галюцинацій письменника. А лікування в Ліпіку (Хорватія) у березні–квітні 1908 р. так погіршило його стан, що поставило Франка на межу між життям і смертю. Зрештою, симптоматика його хвороби (зокрема, стан хрящових

---

¹³ Див.: Луцик Д. Танатогенез Івана Франка. *Acta Medica Leopoliensia*. 1997. Т. 3. № 3–4. С. 100–106. Див. також: [15].

тканин та характер ушкоджень кінцівок) не мала нічого спільного з класичною симптоматикою сифілісу.

Одначе, щоб не бути голосливими, процитуємо лікарський висновок авторитетного ученого-медика Дмитра Луцика з його фахової статті «Танатогенез Івана Франка», яка з'явилася ще 1997 р. в наукових записках Львівського державного медичного інституту: «На підставі ретроспективного аналізу симптоматики захворювань Івана Франка досліджено причини смерті українського поета. Обґрунтовано, що Франко успадкував від матері схильність до неспецифічного деформуючого ревматоїдного поліартриту, який у 1916 р. (рік смерті поета) не входив до номенклатури хвороб людини. Інтеркурентні захворювання, злиденні матеріальні умови, посилена творча праця, ув'язнення та холод як основний провокуючий фактор спричинилися до розвитку класичної клініки ревматоїду. Домінантними були зміни кори головного мозку та кистей рук. Лікування препаратами наперстянки ніяк не стримувало прогресії патології, а, навпаки, зумовлювало галюцинації. Декомпенсація серцево-судинної системи та наступні ускладнення призвели до біологічної смерті»¹⁴.

Попри те, що цей обґрунтований аналіз справжнього діагнозу Івана Франка Дмитро Луцик встановив 25 років тому (зауважмо: не історик чи філолог, а саме кваліфікований медик!!!), у сучасній профанній свідомості й далі можна натрапити на облудні стереотипи понад столітньої давності, які активно експлуатуються не лише в жовтій пресі, а й у деяких наукових працях.

Звісно, достовірних медичних даних про справжній діагноз Франка у 50-х — 60-х рр. ХХ ст. Володимир Дорошенко не знав і не міг знати, а тому, вочевидь, і притримувався «своїї» версії, шлейф якої тягнувся ще з його львівського періоду життя. Анна Ключко таке «діагностування» Дорошенка вважала не лише нефаховим, а й наклепницьким і терпко писала: «...Ви є в медицині, а особливо в ділянці шкірних недуг, послідній неук. <...> Знаю, що Ви свої високі відомості про хворобу Батька ширили поміж знакомими... і я маю право притягнути Вас до відповідальності за ширення брехні в цілі пониження і обещення пам'яті мого Батька» (*лист № 14*).

І цього разу, як показав час, вона таки була права. Зрештою, Анна Ключко сама мала який-не-який досвід праці медсестри в шпита-

¹⁴ Там само.

лях Торонто, а також не раз обговорювала перебіг хвороби батька зі своїм чоловіком, лікарем Петром Ключком та його колегами-медиками. І хоч вона не знала, як саме називається недуга її батька (бо не дожила до появи статті Д. Луцика), але все ж на підставі того, що знала і бачила, розуміла, що діагноз батька за його життя було визначено неправильно. Саме це Анна і намагалася донести до свого адресата в листі від 20 травня 1960 р., який, найімовірніше, став останнім у їхньому з Дорошенком епістолярному діалозі. Звісно, робила вона це з усією мірою пристрасі, яка була характерна для її натури, — різко й без реверансів.

Чи прислухався до аргументів Анни Володимир Дорошенко і чи змінив свою думку, сказати напевно складно. Одначе в статті «Іван Франко і Михайло Грушевський», яка переводила полеміку між ним і Анною Ключко в публічну площину, учений, говорячи про хворобу Франка, ніде не називав її сифілісом. Чи то з небажання кидати тінь на Франка через «непристойний» характер цієї хвороби, чи то під тиском слів його адресатки, яка грозилася «притягнути його до відповідальності», чи то ще з яких міркувань.

Водночас Володимир Дорошенко також хибно виводив початок Франкової недуги від 1905 р., указуючи, що «Франкові виступи проти Павлика в 1905 р. і проти Драгоманова в 1906 р. треба пояснити саме впливом надвередженого здоров'я»¹⁵. На що Анна Ключко справедливо опонувала, зауважуючи, що поему «Мойсей» (написану 1905!) аж ніяк не можна вважати продуктом хворої уяви письменника. Сучасна франкознавиця, дослідниця останніх років життя Франка, проф. Ярослава Мельник аргументовано доводить, що початки хвороби Франка треба все ж пов'язувати з кінцем 1907 — початком 1908 р. [9].

• Стаття «В обороні правди» (1963) Анни Франко-Ключко як завершальний етап обвинувачень проти Михайла Грушевського

Полеміка між Анною Франко-Ключко і Володимиром Дорошенком щодо оцінки постаті Михайла Грушевського розгорталася в кілька етапів і тривала аж до смерті вченого. Упродовж 1956–1960-х років вона відбувалася переважно в приватній площині, в епістолярному форматі між обома адресатами. Щоправда, 22 груд-

---

¹⁵ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. № 2. С. 10.

ня 1956 р. на Франківській конференції УВАН до 100-ліття від дня народження Івана Франка Володимир Дорошенко виголосив доповідь «І. Франко і М. Грушевський». Анни Франко на цій конференції не було. Очевидно, доопрацьований текст цієї доповіді вчений опублікував через шість років у двох номерах журналу «Сучасність» за 1962 р. Так дискусія між Дорошенком і Анною Ключко перейшла в публічну площину. Причём кожен із дискутантів залишився при своїй думці, не зумівши переконати свого опонента / опонентку. Бо у відповідь на статтю Дорошенка наступного року в газеті «Гомін України» з'явилася вже розлога стаття Анни Франко-Ключко з назвою «В обороні правди», у якій вона вкотре повторила всі закиди на адресу Грушевського і вкотре наполягала на своїй правоті. Стаття Анни Франко-Ключко «В обороні правди» стала останнім словом в полеміці з Володимиром Дорошенком, який помер 25 серпня того-таки 1963 р., а тому відповіді на неї уже нічого не міг. Оскільки ця стаття була квінтесенцією думок авторки про Грушевського і в ній зачеплено багато тем, що охоплюють майже п'ятирічне листування між адресатами, то коротко акцентуємо на основних тезах.

Іван Франко, на думку Анни Ключко, нічим не зобов'язаний Грушевському в НТШ. При цьому вона посилається на фразу Володимира Гнатюка¹⁶ з його праці про Товариство, де в загальних рисах сказано, що Франко почав співпрацювати з НТШ від початку перетворення його в наукове товариство, тобто з 1892 р. Насправді покажчик праць фіксує неспростовну річ, що перші публікації Франка в органі Товариства, «Записках НТШ», з'явилися лише 1895 р. Тобто саме тоді, коли Грушевський почав керувати історико-філософським віділом історично-філософської секції Товариства. Тому правота Володимира Дорошенка, що саме Грушевський увів Франка в Товариство, не викликає жодних заперечень.

Анна Ключко пише, що Грушевський не міг вводити Франка до наукових кіл товариства, бо ще не був визначним ученим. Справді, Грушевський був лише магістр, але його магістерська праця та ще й до того студентська кандидатська праця відразу зробили йому ім'я в російській науці.

---

¹⁶ Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові: з нагоди 50-літньої річниці його заснування, 1873–1923. *ЛНВ*. 1925. Т. 86. С. 76–86, 173–181, 263–272, 367–374; Т. 87. С. 72–79, 169–177, 321–332; Т. 88. С. 175–185, 272–278.

У науковій полеміці Анна Франко-Ключко порушує ті проблеми, про які насправді мала дуже приблизне, аж ніяк не фахове, уявлення. Вона вважає, що Грушевський не був «запеклим ворогом Росії», хоч для всієї великодержавної Росії він уже з кінця XIX ст. був концентрованим уособленням «малоросійського сепаратизму» і «мазепинства». І про це добре знав В. Дорошенко, бо читав і аналізував російську пресу, чого, вочевидь, не робила Анна Франко, для якої федералізація демократичної Росії — свідчення негативного ставлення Грушевського до самостійності. Не враховувала вона і того, що в умовах російської деспотії неможливо було відразу говорити про українську незалежність. Анна Ключко згадує про перехід на федеративні рейки Грушевського після поразки України в збройній боротьбі з червоною Росією, але говорити відкрито про незалежність тоді вже не було сенсу, бо Україна була окупована червоною Росією. А тому боротьбу потрібно було вже вести в умовах цієї окупації, і вона була можлива лише під федеративними гаслами і в союзі з націонал-комуністами.

Анна Ключко заперечує, що «Історія України-Руси» Грушевського була підставою для обстоювання самостійного українського історичного процесу. І це твердження її є абсолютно аісторичним, бо суперечить фаховим переконанням усіх українських істориків, включно з Іваном Франком та вченими-державниками В. Липинським і Д. Дорошенком. Авторка просто перекручує й не розуміє висновків Грушевського, говорячи, що він дотримувався російської схеми історії у своєму твердженні про післямонгольський час виникнення українського етносу. Насправді загальновідомим фактом є думка вченого про ранню дату появи українців і про те, що вже анти в VI ст. були протоукраїнським племенем; він називав Русь-Україну першою українською державою, зрештою запропонував тризуб як герб УНР у 1917 р.

За переконаннями Анни Ключко, свідченням плазування Грушевського перед росіянами є вживання терміну «великороси», а не «москалі». Насправді Грушевський не надавав перевагу термінам «Мала Русь» і «Малоросія», а зовсім навпаки, із цими термінами воював. Саме Грушевський досягнув того, що з ужитку було виведено в Галичині поняття «українсько-руський» на користь «український». І цьому він присвятив спеціальну статтю в ЛНВ з вимогою відмовитися від вживання термінів «рутенський» і «малоросій-

ський»¹⁷. Не мріяв Грушевський про «всеросійську федерацію», як писала Анна Ключко, а мріяв про самостійну Україну. Отже, вірш «Не пора» Франка і слова «не пора москалеві, ляхові служити» цілком відповідали інтенціям Михайла Грушевського.

Він зовсім не знівельовував постать Богдана Хмельницького як фактичного голови козацької держави. Звісно, такого державницького трактування, як було у В'ячеслава Липинського в його «Україні на переломі», Грушевський не дав, але про українську козацьку державу писав і в період революції 1917-го, і в 1920-х у 9–10-му томах своєї «Історії України-Руси».

І «національно-патріотичні переконання» Грушевського були покликані до життя саме інтересами народу. За це його часто якраз і критикували історики-державники. Тому, власне, він і порвав взаємини з Олександром Барвінським, заснувавши національно-демократичну партію. Через це Грушевський став також і членом наймасовішої й «найнароднішої» партії — соціалістів-революціонерів.

Анна Франко-Ключко абсолютно безпідставно звинувачує Грушевського в тому, що він не підтримав Франка в його конфлікті з польським середовищем у 1897 р. після його статті про Адама Міцкевича «Поет зради». Вона казала, що письменника підтримала лише молодь (В. Панейко). Насправді знов-таки все було зовсім не так. Адже Грушевський подав руку допомоги. Ба більше, історик не лише запропонував Франкові роботу на чолі філологічної секції, зробивши його своєю правою рукою в Товаристві, а й підтримав святкування 25-літнього ювілею його літературно-наукової діяльності¹⁸, до якого було зібрано кошти для письменника. В архіві Грушевського зберігається автограф заклику до громадянства підтримати Франка у зв'язку з його ювілеєм.

Дезінформацією треба вважати і твердження Анни Ключко, коли вона відмовляла Грушевському в будь-яких позитивних впливах на

---

¹⁷ Грушевський М. «Кінець рутенства!». *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2.* Львів : Світ, 2005. С. 50–59, 505–507 (Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»).

¹⁸ Грушевський М. Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка. *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2.* Львів : Світ, 2005. С. 480–481, 615–616. Святкування ініціювала «Академічна громада», а участь М. Грушевського додала йому суспільного розголосу. Докладніше див.: Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і припинки. *За сто літ.* 1928. Кн. 3. С. 235–240.

діяльність НТШ та видання й редагування ЛНВ. Тут, очевидно, варто ще раз згадати слова самого Франка про значення Грушевського для НТШ.

«Треба було справді подивляти того чоловіка, — писав Франко 1901 р. в листі до Бориса Грінченка, — як у нього вистачало енергії і пам'яті, щоб заглянути всюди і всюди подбати за точне і відповідне вивчення обов'язку»¹⁹. І далі: «Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів...»²⁰

Контраргументом до слів Анни про «автократизм» вдачі Грушевського є також оцінка цієї риси історика вустами самого Франка. І думка ця істотно відрізнялася від того, що чула Ключко-Франко від батька уже після 1906 р. «...Опозиція не щадила і не щадить проф. Грушевському і цілій т. зв. кліці його слів признання і похвали. Тільки що кождий раз зараз знайде своє “але”. Проф. Грушевський деспот, автократ — се перший закид, настільки невловимий, настільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вмів подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у Тов[аристві] було зроблено впору, як слід»²¹, — писав Франко в листі до Бориса Грінченка від 20 листопада 1901 р.

Перенесення редакції ЛНВ до Києва Анна Ключко трактує в контексті федералізму Грушевського, що є зовсім не до речі. Бо це було здійснення політики «Галичина — український П'ємонт» і радше стосувалося самостійництва Грушевського. І, попри те, що перенесення журналу до Києва позбавляло Франка місця праці у Львові, воно все ж мало значний позитивний вплив як на українізацію столиці над Дніпром, так і на розвиток української справи загалом [2].

Анна Ключко наголошувала також на опозиції автократа Грушевського та ідеаліста Франка. Не заперечуючи автократизму голови НТШ, треба все ж визнати, що саме ця, начебто негативна

---

¹⁹ Франко І. Зібрання творів... Т. 50. С. 181–182.

²⁰ Там само. С. 178.

²¹ Там само. С. 178–179.

риса, мала й свої незаперечні позитиви. Вислідом прагматичності та автократизму Грушевського став успішний злет Товариства, під керівництвом якого НТШ стало некоронованою українською Академією наук.

Донька Франка звинувачувала Грушевського у використанні талантів батька і не допущенні його до керівництва в НТШ. Так, головою НТШ був Грушевський, однак Франко був багатолітнім членом президії Товариства, редактором його видань, очолював філологічну секцію та етнографічну комісію НТШ. І, на жаль, справді через об'єктивні проблеми зі здоров'ям після 1908 р. він не міг працювати так активно і продуктивно, як до того. Водночас Анна Франко-Ключко представляє Грушевського як відданого «барвінщука», який лише експлуатував Франка, послуговуючись порадами Олександра Барвінського. Але насправді було якраз навпаки. Грушевський розірвав стосунки з Барвінським і вибудував дружні взаємини з Франком, допустивши до керівного складу НТШ. І так би було й далі, якби не тяжка хвороба Івана Франка.

Анна Франко-Ключко також дотримується версії, що Михайло Грушевський голосував проти кандидатури Івана Франка під час обрання його на кафедру руської (української) словесності у Львівському університеті. Але теж таких фактів немає, а є відомості, що якраз Грушевський робив спроби, щоб така подія, безперечно позитивна для української культури, сталася.

На перший погляд те, що Грушевський не сприяв виданню «Історії української літератури» Франка в друкованих органах НТШ, може свідчити про начебто негатив із боку історика щодо Франка. Однак Грушевський, враховуючи Франків досвід видання псевдоміцкевичевої поеми «Велька утрата», дуже боявся, щоб не сталося компрометації після друку ще однієї книжки. Із цього приводу М. Грушевський навіть консульгувався з іншими літературознавцями Товариства, зокрема з Михайлом Мочульським. Чи боявся Грушевський конкуренції? Так, він хотів писати свою «Історію української літератури», але це здійснив аж у 1920-х роках.

Анна Ключко звинувачує Грушевського в надмірній переважності батька марудною технічною працею — вичиткою коректи. Але коректу Грушевський вичитував не менше за Франка, а через свої керівні обов'язки, можливо, навіть і більше. Щоденник історика миготить постійними згадками й наріканнями на читання коректи, що було фактично його щоденною роботою і

вдома у Львові, і в Києві, й у Криворівні, і навіть у поїздках до Петербурга.

Зрозуміло, що в такому ключі ставлення до Грушевського, політична діяльність історика набуває цілковито негативного висвітлення. Бо ж, на думку Анни Франко-Ключко, про неї свідчать наслідки: якщо українські визвольні змагання було програно, то вина за це лежить на керівникові. Одначе успіх чи поразка державного будівництва залежить рівною мірою й від стану розвитку суспільства.

Анна Ключко слушно зауважує, що не лише її батько скаржився на Грушевського, а й чимало інших діячів НТШ, амбівалентне ставлення яких не можна пояснити їхньою психічною хворобою. А тому, на її думку, не хвороба була причиною погіршення взаємин, а поступування самого Грушевського та негативні риси його характеру. Справді, на Грушевського нарікали Степан Томашівський, Володимир Гнатюк, Михайло Яцків, Василь Стефаник, Осип Маковей. «Вони ж не були хворі?» — резюмує Анна Ключко. Список невдоволених Грушевським можна продовжити. Це і львів'янин Іван Труш, і наддніпрянці Гнат Хоткевич, Іван Липа, Євген Тимченко, Сергій Єфремов, Борис Грінченко. Навіть Євген Чикаленко і Олександр Лотоцький, що були спільниками Грушевського аж до Першої світової війни, зазначали негативні його риси. Але два останні були об'єктивні і писали про безперечний талант Грушевського як культурного діяча і політика, ключового діяча в політизації суспільного життя на підросійській Україні. Водночас Грушевський мав підтримку серед молодшої генерації НТШ, до якої належали І. Джиджора, В. Герасимчук, М. Мочульський, О. Роздольський, Микола Євшан, кияни Л. Старицька-Черняхівська, В. Леонтович, Олександр Олесь. Тобто на противагу великій кількості невдоволених можна назвати таку ж кількість людей, які на все життя зберегли до Грушевського пієтет. Можливо навіть, що цих останніх було кількісно більше. Зрештою, невдоволення старої генерації ентешівців призвело до резигнації Грушевського з головування в НТШ 1913 р. Він усунувся і, здавалося б, дав можливість антагоністам успішніше, чесніше, демократичніше керувати Товариством. Але цього не сталося. С. Томашівський таких талантів керівника, які були в Грушевського, не проявив. Нові фігури керманічів розпочали новий виток з'ясування стосунків. Якби було інакше, і НТШ стало процвітати після відходу Грушевського, можна було б казати, що саме він був каменем спотикання на шляху розвитку Товари-

ства. Проте сталося навпаки: НТШ почало поволі занепадати. Тому навряд чи така критика Грушевського є виправданою.

Насамкінець Анна Ключко називає Володимира Дорошенка, як і Грушевського, драгоманівцем-москвофілом, що так само не відповідало істині. Бо Володимир Дорошенко, як і Олександр Скоропис-Йолтуховський, був членом СВУ й відвертим самостійником ще від початку своєї львівської еміграції. А тому закид Анни Ключко на адресу Володимира Дорошенка про те, що його стаття в журналі «Сучасність» «не має нічого спільного з наукою і не подиктована бажанням висвітлити правду» [16, с. 132], можна цілком справедливо переадресувати й самій Анні.

Висновуючи, можна твердити, що в статті «Іван Франко і Михайло Грушевський» Володимир Дорошенко здебільшого оцінював взаємини цих двох постатей нашої історії з погляду холодного розуму, тверезо й об'єктивно. Властиво цю полеміку він саме тому й вивів із приватної площини епістолярного діалогу у вимір публічний, бо вченому залежало на тому, щоби заслуги й праця і Франка, і Грушевського були поціновані справедливо.

Натомість у своїх спогадах про батька, а також у статті «В обороні правди» Анна Франко-Ключко оцінила постать Михайла Грушевського несправедливо й необ'єктивно. Безсумнівно, її критичні судження про Грушевського перебільшені й суб'єктивні. Подекуди вона надміру згустила фарби, надто демонізувавши його роль у життєвій драмі свого батька. Логічних аргументів Володимира Дорошенка донька Франка не почула й, мабуть, не могла їх почути, бо керувалася у своїх оцінках діяльності Грушевського зовсім не логікою, а емоціями, образою і болем, які винесла із рідного дому. У негації Грушевського Франківна опосередковано (і, ймовірно, підсвідомо) перейняла ставлення до нього своєї матері, яка не надто любила сусіда, а також роздратовані реакції «недужого духу» батька. Тож суб'єктивність Анни цілком закономірна й зрозуміла. Її несприйняття Грушевського виходило не так від бажання знищити й очорнити історика (як це може видатися на перший погляд), як із продиктованого природною дочірньою любов'ю бажання захистити своїх родичів. Звісно, така психологічно захисна реакція Анни, як і її поведінка в ставленні до Грушевського, видаються з погляду об'єктивності дуже по-дитячому наївними. Одначе не можна заборонити дитині любити своїх батьків, вважати їх найкращими у світі, щиро співпереживати з ними й гнівно обурюватися. Саме три-

вале спільне життя із хворими батьками та невиконаний дочірній обов'язок перед ними не давав Анні Франко можливості подивитися на ситуацію збоку. Рідний дім, який вона покинула 22-літньою панночкою, її так і не відпустив. Навіть у віці вже дорослої, зрілої жінки вона так і не змогла цілковито звільнитися від психологічних травм, яких зазнала від матері в юності, та побороти в собі інерцію батьківського нездорового ставлення до Грушевського. Мабуть, саме цим і пояснюється те, що так уперто наполягала на своєму: «...Правду і тільки правду я подала у моїх спогадах» [16, с. 114]. І тут вона не лукавила, бо вірила в те, що рація на її боці. Безумовно, у фактах вона помилялася, але в емоціях була чесна. Зрештою, гірку, набагато болючішу правду про важкі психічні стани своєї матері любляча донька написала з не меншою відвертістю, ніж про М. Павлика чи М. Грушевського.

Не випадково Марко Антонович після прочитання статті Володимира Дорошенка писав йому в листі від 1 травня 1962 р. із Монреалю: «...Тема “Франко і Грушевський” дуже цікава, і я з великим інтересом прочитав Вашу статтю на цю тему. Не з усім я конче погоджуюсь... Терпів Франко, терпіла і Франчиха (не признавайтесь Гандзі, що я її так називаю, бо ж це великий гріх в її очах), і з своєї точки зору не можна сказати, щоб вона була в усьому винна. Львівське середовище Ви знаєте краще, як я, і ударившись в груди признайтесь, що і львовяни вмiли допікати Хоружинській, хоч, звичайно, беручи інших в оборону, треба було б і Павлика взяти трохи в оборону від Гандзі. Франко також не мав легкого характеру навіть за молоду і задовго до хвороби. Цим я, очевидно, зовсім не хочу зменшувати значення Вашої розвідки, яка мені дуже сподобалась!»²²

Вочевидь, попри розбір тез Анни Ключко та контраргументів Володимира Дорошенка, ця полеміка вказує також і на те, що життєві ситуації та мотиви поведінки часто залежать від обставин та життєвого досвіду кожного із дискутантів.

Чи були взаємини між Франком і Грушевським безхмарними і позитивними? Звісно, так дивитися на їхні стосунки також не варто. Між ними ніколи не було внутрішньої дружності. Як із боку Франка, так і з боку Грушевського. І можливо, навіть перший мав більше претензій до другого, ніж навпаки. Великі самотійні

---

²² Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд № 76 (В. Дорошенко).

фігури науки, культури і політики далеко не завжди перебувають у гармонійній взаємодії. І це нормально, бо такі закони життя. Одначе, коли говоримо про більше ніж 20-літню їхню співпрацю в НТШ, то варто визнати, що Франко в Грушевському мав щирого прихильника і товариша. Мало хто так близько стояв до вченого і літератора, любив та шанував його. І символічно, що свою промову на святкуванні 60-річчя з дня народження Михайло Грушевський у 1926 р. закінчив якраз знаменитими словами Івана Франка з поеми «Мойсей».

Взаємини двох людей (тим паче, якщо вони творчі та ще й геніальні) значно складніші, ніж взаємини двох монументів. Так само, як і стосунки двох сусідів, що є набагато складнішими, ніж стосунки двох колег. А щодо Франка та Грушевського всі ці чинники спрацьовували. Обидва — визначні громадсько-культурні діячі, пов'язані сусідськими та адміністративно-ієрархійними (начальник / підлеглий) стосунками, не завжди мирно жили між собою, як і не завжди сварилися. Це були взаємини двох творчих, амбітних, безмежно працелюбних, наполегливих, самовідданих, авторитетних українців, гідних називатися великими, що змагалися між собою, конкурували за першість, навіть у чомусь заздрили один одному, але й водночас мали один на одного великий вплив, взаємно шанувалися. Якщо послуговуватися терміном німецького літературознавства, то стосунки Михайла Грушевського й Івана Франка вимірюються парадигмою «дружба-ворожнеча». І тут, очевидно, рацію мав син письменника Петро Франко, який у своїх споминах (на відміну від сестри Анни) зауважив, що їхні відносини нагадували йому «незабутніх Гете і Шіллера»²³. Взаємини обох великих українців визначала здорова креативна конкуренція, що рухає науковим прогресом, сприяє творчому розвитку, стимулює до активної і систематичної праці. Індивідуальні життєві історії й творчі доробки кожного з них вражаючи, неповторні й визначні. Історія вже давно їх розсудила, відвівши кожному з них гідне місце в національно-культурному, суспільному і державотворчому житті України. Водночас історія їхніх взаємин (як і рецепція цих взаємин у суспільстві вже після їхньої смерті) свідчить про те, що немає простих відповідей на складні запитання.

---

²³ Франко П. Спогади про батька. *Спогади про Івана Франка* / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. Львів : Каменяр, 1997. С. 457.

1. Бурлака Г. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики / Г. Бурлака, І. Гирич // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2010. – Т. V. – С. 27–66.
2. Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 роках (за матеріалами щоденника) / І. Гирич // Український історичний журнал. – 2016. – № 5. – С. 101–138.
3. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне / І. Гирич // Франкознавчі студії : зб. наук. пр. – Дрогобич : Коло, 2007. – С. 590–643.
4. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919) / І. Гирич // Повороту не буде! : соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М. С. Грушевський ; упоряд., передм. І. Гирича ; текстологія С. Панькової. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – С. 9–42.
5. Гирич І. Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства / І. Гирич // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – Київ : Смолоскип, 2016. – С. 700–704.
6. Гирич І. Предтечі наукового грушевськознавства: В. Дорошенко і О. Оглоблин та зміна парадигми бачення постаті М. Грушевського / І. Гирич // Михайло Грушевський : студії та джерела. – Кн. 3. – Київ : ІУАД, 2021. – С. 141–192.
7. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 роках / І. Гирич, С. Панькова // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Т. 2. – Львів : Світ, 2005. – С. V–XXIV.
8. Гирич І. Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр. / І. Гирич, О. Тодійчук // Неопалима купина. – 2007. – Ч. 1–2. – С. 124–144.
9. Мельник Я. ...І остатня часть дороги : Іван Франко в 1908–1916 роках / Ярослава Мельник. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Дрогобич : Коло, 2016. – 440 с.
10. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» : (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) / Світлана Панькова // Твори : у 50 т. – Т. 4. – Кн. 2. Листопад 1918 – жовтень 1926 / М. Грушевський. – Львів : Світ, 2013. – С. VII. – (Серія «Суспільно-політичні твори»).
11. Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. IX. – С. 48–60.

12. Тельвак В. Проблема «Франко – Грушевський» в українській історіографії / В. Тельвак // Український історик. – 2006/2007. – Ч. 4/1–2. – С. 183–199.
13. Тельвак В. Проблема Франко – Грушевський в історіографічному дискурсі / В. Тельвак // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2017. – Ч. 29–30. – С. 196–209.
14. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Педич. – Львів : Світ, 2016. – 440 с. – (Серія «Грушевськяна» ; Т. 9).
15. Тихолоз Б. Історія хвороби генія, або Від чого помер Іван Франко? / Богдан Тихолоз // Фотографії старого Львова : [сайт]. – 02.09.2016. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> – Назва з екрана.
16. Тихолоз Н. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в реценсії Анни Франко-Ключко: pro et contra / Наталя Тихолоз // Науковий вісник Національного музею Івана Франка. – Львів, 2017. – Вип. 1(21). – С. 91–148.

REFERENCES

1. Burlaka, H., & Hyrych, I. (2010). Franko i Hrushevskyyi: Sproba obiektyvnoi kharakterystyky. [Franko and Hrushevsky: An attempt of objective characterization]. *Spadshchyna: Literaturne Dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 5, 27-66. [In Ukrainian].
2. Hyrych, I. (2016). M. Hrushevskyyi u dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddnyprianskoho partykuliaryzmu v 1906-1907 rokakh (za materialamy shchodennyka) [M. Hrushevsky in achieving ideological and cultural unity and overcoming Dnieper particularism in 1906-1907 (based on the diary)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 101-138. [In Ukrainian].
3. Hyrych, I. (2007). Mykhailo Hrushevskyyi ta Ivan Franko: Hromadske i pryvatne. [Mykhailo Hrushevsky and Ivan Franko: Public and private]. In *Frankoznavchi Studii* (pp. 590-643). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
4. Hyrych, I. (2015). Mykhailo Hrushevskyyi: Publitsystyka ukrainskoi revoliutsii (1917-1919) [Mykhailo Hrushevsky: Journalism of the Ukrainian revolution (1917-1919)]. In M. Hrushevskyyi. *Povorotu ne bude! Sotsialno-politychni pratsi 1917-1918 rr.* (I. Hyrych (Comp.), pp. 9-42). Kharkiv, Ukraine: Publisher Savchuk O. O. [In Ukrainian].
5. Hyrych, I. (2016). Nove tsinne dzherelo v haluzi hrushevskoznavstva [A new valuable source in the field of Hrushevsky studies]. In *Mykhailo*

- Hrushevskyyi: Konstruktor ukrainskoi modernoi natsii* (pp. 700-704). Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2021). Predtechi naukovooho hrushevskoznavstva [Forerunners of scientific Hrushevsky studies]: V. Doroshenko i O. Ohloblyn ta zmina paradyhmy bachennia postati M. Hrushevskoho. In *Mykhailo Hrushevskyyi: Studii ta dzherela* (Vol. 3, pp. 141-192). Kyiv, Ukraine: IUAD. [In Ukrainian].
  7. Hyrych, I., & Pankova, S. (2005). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh "Literaturno-naukovoho vistnyka" u 1907-1914 rokakh [Publicistics of Mykhailo Hrushevsky on the pages of "Literary and Scientific Bulletin" in 1907-1914]. In M. Hrushevskyyi. *Tvory* (Vol. 2, pp. V-XXIV). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
  8. Hyrych, I., & Todiichuk, O. (2007). Ivan Franko na storinkakh shchodennyka Mykhaila Hrushevskoho 1904-1910 rr. [Ivan Franko on the pages of Mykhailo Hrushevsky's diary 1904-1910]. *Neopalyma Kupyma, 1-2*, 124-144. [In Ukrainian].
  9. Melnyk, Ya. (2016). *...I ostatnia chast dorohy: Ivan Franko v 1908-1916 rokakh [...And the last part of the road: Ivan Franko in 1908-1916]* (2nd, rev. ed.). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
  10. Pankova, S. (2013). "...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi" (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.) ["...Not for a minute did I consider myself an emigrant, only a foreign worker in our national field" (Publicistics of Mykhailo Hrushevsky during the emigration era: April 1919 – February 1924)]. In M. Hrushevskyyi. *Tvory* (Vol. 4, pt. 2, p. VII). (Series: Suspilno-politychni tvory). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
  11. Telvak, V. (2005). Vzaiemyny Ivana Franka ta Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnii tradytsii [Relations between Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky in historiographical tradition]. *Drohobytskyi Kraieznavchyi Zbirnyk, 9*, 48-60. [In Ukrainian].
  12. Telvak, V. (2006/2007). Problema "Franko – Hrushevskyyi" v ukrainskii istoriohrafii [The problem of "Franko – Hrushevsky" in Ukrainian historiography]. *Ukrainskyi Istoryk, 4/1-2*, 183-199. [In Ukrainian].
  13. Telvak, V. (2017). Problema Franko – Hrushevskyyi v istoriohrafichnomu dyskursi [The problem of Franko – Hrushevsky in historiographical discourse]. *Halychyna, 29-30*, 196-209. [In Ukrainian].
  14. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky]* (Series "Hrushevskiiiana", Vol. 9). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].

15. Tykholoz, B. (2016, Sept 2). Istoriia khvoroby heniiia, abo Vid choho pomer Ivan Franko? [The medical history of a genius, or What did Ivan Franko die of?]. *Fotohrafii Staroho Lvova* [site]. Retrieved from <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> [In Ukrainian].
16. Tykholoz, N. (2017). Vzaiemyny Ivana Franka ta Mykhaila Hrushevskoho v retseptsii Anny Franko-Kliuchko: Pro et contra [Relations of Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky in the reception of Anna Franko-Kliuchko: Pro et contra]. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Muzeiu Ivana Franka*, 1(21), 91-148. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 07.09.2022 р.

Ihor HYRYCH, D.Sc. (History), Head of the Department of sources on the New History of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Nataliya TYKHOLOZ, Candidate of Sc. (Philology), Senior Researcher, Associate Professor, Department of Ukrainian Press, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).

“Carry further with your Hrushevsky...”: Anna Klyuchko’s letters to Volodymyr Doroshenko from the UVAN archive in the USA.

The purpose of the article is to clarify the reasons for the appearance in the Soviet and post-Soviet discourse of the stereotyped idea that Mykhailo Hrushevsky was the evil demon of Ivan Franko, that there were constant disputes and disagreements between the famous historian and the famous writer. The research is based on biographical, memoir, and epistolary sources, which indicate that the daughter of Ivan Franko, Anna Klyuchko, who had a very prejudiced attitude toward Mykhailo Hrushevsky, unknowingly participated in the creation of such a myth. Soviet socialist propaganda used fragments of her memoirs without her permission and put them at the service of the totalitarian regime. Scientist Volodymyr Doroshenko spoke against the falsification of the truth about the relationship between Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky, who in his correspondence with Anna Klyuchko tried to convince the writer’s daughter of a different opinion. The **research methodology** is based primarily on archival and source research, using biographical, political, and cultural-historical approaches, analytical-synthetic and inductive-deductive methods. **The scientific novelty** of the research consists in the scientific substantiation of documented objective facts of the mutual creative and productive cooperation

of Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky. For the first time, Anna Klyuchko's letters to Volodymyr Doroshenko, which are published from the scientist's archive stored in the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA (UVAN), are being put into scientific circulation. The letters make it possible to establish the root cause and trace the unfolding of the controversy between them, which grew from a private to a public sphere. Based on the analysis of the letters and polemical articles of Volodymyr Doroshenko and Anna Klyuchko, **the conclusion** that the scientist tried to be objective in his assessments of the relationship between Hrushevsky and Franko is substantiated. Instead, Anna's criticisms of the historian had a very subjective and emotional nature and psychologically imitated the opinion of her mother, Olga Franko.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Ivan Franko, Anna Franko-Klyuchko, Volodymyr Doroshenko, polemic, discussion, epistolary heritage, memoirs, historical truth.

ДОДАТОК

Листи Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка

Нижче публікуємо 14 листів Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка, що охоплюють період від 1956 до 1960 р.: 8 листів за 1956 р., 4 — за 1957, по одному — за 1958 і 1960 рр. Авторизовані машинописи зберігаються в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН у США у фонді № 76 (В. Дорошенко). За удоступнення копій цих листів висловлюємо щиру подяку Тамарі Скрипці.

Кореспонденцію публікуємо в хронологічному порядку з нашою нумерацією. Авторське датування подаємо на тому місці, де його проставлено в тексті листа. Вказівку на місце і дату написання виставляємо, незалежно від наявності в листі авторської дати, над текстом праворуч у квадратних дужках. Листи публікуємо зі збереженням лексичних, стилістичних (зокрема й діалектних), а також пунктуаційних особливостей авторського письма.

№ 1

[10 червня 1956 р.]

Високоповажний Пане Професор.

В відповідь на Ваш ласкавий лист можу Вам подати докладні відомости про родичів Тата і моєї мами. За часів гітлерівського режиму люде старалися доказати своє арійське походження і стали при-

гадувати собі своє арійське походження і стали пригадувати собі своїх батьків, дідів і прапрадідів, про котрих вже давно позабували.

Я скористала з того настрою і надіслала до Нагуєвич²⁴ до священника, і той, на моє велике здивування, подав мені докладні відомости про родичів Тата. Отже, подаю як слідує:

Іван Франко, Нагуєвичі;

Батько: Яків Франко, Нагуєвичи²⁵, мати: Марія Кульчицька²⁶, Ясениця Сільна;

Дідо: Іван Франко²⁷, [Нагуєвичи], бабуня: Катерина Кімакович²⁸, Нагуєвичи.

Священник Левицький²⁹, парох в Нагуєвичах, розвідував за дальшими предками. Вони походять зі Самбірщини, і з інформацій, поданих тамошнім священником, ані в тім селі, ані в сусідніх селах німців кольоністів не було. Так що те, що Тато писав, що, мабуть, він походить з німецьких кольоністів³⁰, було оперте на Його

---

²⁴ *Нагуєвичі* — село Дрогобицького району Львівської області, у якому 27 серпня 1856 р. народився Іван Франко.

²⁵ *Яків Франко, Нагуєвичи* ... — Насправді тут помилка, бо батько Івана Франка, Яків Іванович Франко, походив не з Нагуєвич, а з села Озимина (нині Самбірський р-н, Львівська обл.). Різні метричні книги вказують три різні дати його народження: 1798, 1802 або 1810 рр. У 1824 р. батьки Якова (тобто Катерина з Кімаковичів та Іван Франко) продали господарство в Озимині і купили землю на Війтовій горі у Нагуєвичах, де уже від другого шлюбу Якова Франка народився письменник. Яків Франко помер у Великодню суботу 15 квітня 1865 у с. Нагуєвичах, коли його синові йшов 9-й рік.

²⁶ *Кульчицька Марія Миколаївна* (у заміжжі — Франко; 1832, с. Ясениця-Сільна, Львівська обл. — 01.06.1872 с. Нагуєвичі, Львівська обл.) — мати Івана Франка, друга дружина Якова Франка (шлюб відбувся 7 серпня 1855 р.) походила зі збіднілої української шляхти із сусіднього до Нагуєвич села Ясениця Сільна.

²⁷ *Франко Іван Теодорович (?-?)* — дід Івана Франка по лінії батька. Дід, як і прадід Теодор (Федір), походили із села Озимина на Самбірщині. У метричних книгах Озимини прізвище Франко згадується з 1777 р. (Див.: Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. Перша: Рід Якова. Львів, 2000. С. 80).

²⁸ *Кімакович Катерина Іванівна* (у заміжжі — Франко; 1779–20.12.1859, Нагуєвичі, Львівська обл.) — бабуся Івана Франка по лінії батька.

²⁹ *Левицький Йосип (Осип)* (1801–1860) — український греко-католицький священник, письменник, автор шкільних підручників та «Граматики руської або малоруської мови в Галичині» (1831). Парох с. Нагуєвичі, який здійснив обряд охрещення Івана Франка.

³⁰ *...Тато писав, що, мабуть, він походить з німецьких кольоністів...* — Іван Франко вважав, що його прізвище німецького походження, що в ньому «є ка-

здогаді, а мотивовано тим, що Його надзвичайна працьовитість і систематичність праці могла тільки опиратися на німецьким ґрунті. Оказується, що такі феномени можуть найтися і в українським народі, що чисто українське походження Тата це яскраво підтверджує.

Під час побуту німців на Україні я звернулася до мого кузена, Др. Ілька Трегубова ³¹, лікаря в Таращі, і він мені подав родовід мами:

Мама: Ольга Хоружинська ³², Борки, Синьків ³³, губ. Полтава.

Батько: Хоружинський Теодор ³⁴, Тимофієвка, Сумський уїзд, Харківська губ. ³⁵; воєнний офіцер і поміщик.

валочок німця» [т. 48, с. 270], оскільки його рід по батькові походить «від зукраїнізованих німецьких колоністів» [т. 31, с. 29]. Проте дослідження генеалогічного дерева вказують на те, що рід Якова Франка походив зі села Озимини (недалеко від Дубляна коло Самбора), а представники Франкового роду віддавна вважали себе русинами та ходили не до римо-католицької (як би це належалося німецьким колоністам), а до греко-католицької церкви.

³¹ *Трегубов Ілля Єлисейович* (1886–1949) — український лікар, двоюрідний брат Анни Франко-Ключко по матері. Наймолодший син Антоніни з Хоружинських та громадського діяча і педагога Єлисея Кипріяновича Трегубова. Працював хірургом у різних містах під Києвом (Сквира, Тараща, Умань).

³² *Хоружинська Ольга Федорівна* (у заміжжі — Франко; 10.04.1864–15.07.1941) — українська громадська діячка, видавчиня, перекладачка. З травня 1886 р. дружина І. Франка. Мати Андрія, Тараса, Петра та Анни Франків. Народилася у с. Бірки, що за 20 км від містечка Зіньків Полтавської обл.

³³ *Синьків* — йдеться про м. Зіньків Полтавської обл.

³⁴ *Хоружинський Теодор (Федір) Васильович* (згідно 1824–1866) — батько Ольги Хоружинської, дід Анни Франко-Ключко, офіцер, поміщик, титулярний радник і мировий суддя у містечку Краснокутськ, що за 40 км від м. Богодухова Харківської обл.

³⁵ ...*Тимофієвка, Сумський уїзд, Харківська губ...* — нині с. Осоївка (за 22 км від залізничної станції Краснопілля) Сумського р-ну Сумської обл. (Козир О. «Починається нова доба в моїм житті». *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів, 2016. Вип. 20. С. 692.). Село Тимофіївку поблизу Сум згадують у своїх споминах сестри Хоружинські, Антоніна і Ольга, однак не як родинний маєток їхнього батька Федора Хоружинського, а як родове помістя баби по матері Агафії Семенівни Таманової з Федоровських. (Див.: Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *Спогади про Івана Франка* / упоряд., вступ ст., прим. М. І. Гнаюка. 2-ге вид., доп., перероб. Львів : Каменяр, 2011. С. 219; Франко О. Епізоди з мого життя. *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. Львів, 2008. Вип. 8. С. 154). Семен Григорович Федоровський, прадід Ольги Хоружинської, походив із козацької старшини і був землевласником села Тимофіївки.

Мати: Марія Таманова ³⁶, Одеса ³⁷.

На жаль, ані Вашої ³⁸, ані Возняка бібліографії ³⁹ не маю. Я свого часу хотіла до Вас писати і попросити список творів Тата, котрий Ви свого часу виготовили, але мені сказали, що Ви дуже заняті своєю куриною фермою, тож я і побоялася Вам докучати. Тим часом брат Тарас ⁴⁰ постарався, щоби Академія наук в Києві вислала мені збірне видання творів тата ⁴¹, котре Ви вже напевне бачили. Якраз тепер дістала дальші чотири томи, а між ними і перший том, в ко-

³⁶ *Таманова Марія Іванівна* (у заміжжі — Хоружинська; згодом 1833–?03.1875) — мати Ольги Франко з Хоружинських, старша донька генерала Івана Таманова і Агафії Семенівни з Федоровських, дружина Федора Васильовича Хоружинського.

³⁷ *...Одеса* — в Одесі мешкав дід у других Ольги Франко з Хоружинських Ілля Семенович Федоровський (згодом 1814–18/30.09.1896), який дуже любив Ольгу, опікувався нею, надсилав їй гроші, оплачував вчителів та брав участь у її вивінуванні. Одначе походив він, як і його рідна сестра Агафія Семенівна Таманова, з Федоровських (бабуся Ольги Хоружинської), зі Слобожанщини. Коли точно Федоровський замешкав в Одесі, невідомо (Див.: Зленко Г. Хто він, дід Ольги Хоружинської-Франко. *Записки НТШ*. Львів, 2005. Т. 250. С. 780–786).

³⁸ *...Вашої... бібліографії...* — ідеться про бібліографічний опис праць Івана Франка: Дорошенко В. Список творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання. *Матеріали до української бібліографії*. Вип. 1. Львів : З друкарні НТШ, 1918; Вип. 2. Львів : З друкарні НТШ, 1930.

³⁹ *...ані Возняка бібліографії...* — який бібліографічний покажчик праць І. Франка має на увазі А. Франко-Ключко, невідомо. Рукописні матеріали: бібліографічна картотека акад. М. Возняка; матеріали колишньої Бібліографічної комісії НТШ у Львові зберігаються у Львівській науковій бібліотеці В. Стефаніка НАН України. Можливо, тут А. Ключко мала на увазі бібліографічну працю Михайла Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності, 1874–1898. На пам'ять його ювілею 30.IX.1898» (Львів, 1898).

⁴⁰ *...брат Тарас...* — Тарас Іванович Франко (1889–1971) — український літературознавець, перекладач, педагог, мемуарист, громадський та спортивний діяч. Рідний старший брат Анни Франко-Ключко. У 1950–1963 рр. співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Автор збірок поезій та переспівів «На крилах гумору», «Старе вино в новім місці», «З чужої леведи» (усі 1913), монографій «Нарис історії римської літератури» (1921), «Історія й теорія руханки» (1923), «Лис Микита». Критичний розбір поеми Івана Франка» (1937), низки статей з питань тіловиховання і спорту, літературознавчих розвідок, мемуарної книги «Про батька» (1956, 1964, 1966) та ін.

⁴¹ *...збірне видання творів тата...* — ідеться про вид.: Франко І. Твори : У 20 т. / Редкол. : О. Корнійчук, О. Білецький, П. Козланюк, Д. Копиця, М. Омеляновський. Київ : Держлітвидав, 1950–1956.

трім міститься автобіографія і твори, що до неї відносяться. Мас ще вийти Хрестоматія споминів⁴², і Тарас обіцяв мені її прислати.

На просьбу Тараса я післала йому мої спомини про тата, властиво про цілу родину⁴³. Що з них большевики зроблять, то можна сподіватися. Зредагують, певно, на своє копито, як то видно по редагуванню творів Тата. Викинули зовсім «Не пора», а в сонеті Росіє поставили Австріє⁴⁴. Щоправда, цей сонет підходить до обох держав, все ж таки їм це не було всмак подати правду.

Мама дуже любила співати «Не пора», але замість «Москалеві й Ляхові служить» співала «Англічанам і Туркам служить», а ком[уністи] просто викинули.

Вістка, подана Радянською Україною про Петра⁴⁵, думаю, зовсім неправдива, бо я би в першій мірі дістала від него самого звістку.

---

⁴² ... *Хрестоматія споминів...* — ідеться про книгу «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко; Львів, 1956).

⁴³ ...*мої спомини про тата, властиво про цілу родину* — ідеться про машинопис спогадів Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина», які були вперше опубліковані 1956 р. у Торонто.

⁴⁴ *Викинули зовсім «Не пора», а в сонеті Росіє поставили Австріє.* — у радянському виданні творів Івана Франка в 20 томах (*див. примітку 18*), низку текстів письменника з ідеологічних міркувань було перекручено, а низку свідомо вилучено через їх виразний національно-патріотичний пафос. Зокрема, зі збірки «З вершин і низин» було вилучено гімн «Не пора», поезії «Ляхам», «Розвивайся ти, високий дубе» (з циклу «Україна»). У сонеті «Багно гнилее між країв Європи...» (з циклу «Тюремні сонети») слово «Росіє» справді було замінено на «О, Австріє!». Однак така заміна в цьому випадку була коректною, бо базувалася на автографі І. Франка, у якому насправді було написано «О, Австріє!». Слово «Росіє» в цьому сонеті в прижиттєвій публікації збірки «З вершин і низин» з'явилося з метою обійти австрійську цензуру.

⁴⁵ ...*про Петра...* — Петро Іванович Франко (1890–1941) — український учений-хімік, письменник, педагог, журналіст, видавець, перекладач, військово-громадський та спортивний діяч, співзасновник «Пласту». Рідний старший брат Анни Франко-Ключко. Перший директор музею Івана Франка у Львові (1940–1941). Автор книжки «Пластові гри та забави» (1913), низки прозових творів та збірок, епілогу до незавершеного роману І. Франка «Борислав сміється» (1922), драматичної переробки за сюжетом цього ж твору (1930), інсценізацій батькових творів «Без праці» (1930), «Захар Беркут» (б. р.), мемуарної книги «Іван Франко зблизька» (1937), перекладів поем І. Франка «Мойсей» та «Іван Вишенський» польською мовою. У радянській Україні в 1950-х роках час від часу поширювалися фейкові новини про те, що Петро Франко живий і що він, мовляв, подав якусь звістку родині. Однак це були лише безпідставні плітки, які ширилися довкола його імені.

Я багато разів запитувала Тараса ⁴⁶ і Дзюну ⁴⁷, його жінку: де Петро? ⁴⁸ Знаю тільки, що його реабілітували і жінка дістає пенсію, от і все, де є, чи загинув — нема ніяких вісток.

До «Жіночого світу»⁴⁹ зараз же написала і подала їм бажані інформації за батьків Тата і мами, про що згадуєте в своїм листі.

Згадуєте час, коли я літала у Львові по вул. Софії ⁵⁰, що би я дала за те, щоби як не полетіти, то хоч пройтись по вул. Франка чи по стежечках Криворівні ⁵¹. Та часи минули, лише лишилися спомини і туга за рідним краєм!

Здоровлю сердечно і остаю з глибокою пошаною

Анна Ключко.

10.6.[19]56.

---

⁴⁶ ...Тараса... — ідеться про Тараса Франка (див. примітку 17).

⁴⁷ ...Дзюну... — Ольга-Марія Федорівна Франко з Білевиців (23.07.1896–27.03.1987) — українська кулінарка, дружина Петра Франка. У родині її кликали «Дзюною» або «Дзюнкою». Авторка кулінарних бестселерів «Перша українська загально-практична кухня» (1929), «Всенародна кухня» (1937).

⁴⁸ ...де Петро?... — Петро Франко загинув за нез'ясованих обставин. 28 червня 1941 р. його, тоді депутата Верховної Ради УРСР, учасника Народних зборів, «евакуувало» (реально арештувало) НКВД зі Львова і вивезло в невідомому напрямку. Місце і рік смерті до сьогодні напевне не встановлено. Слід його губиться в Києві на початку липня 1941 р. Офіційна радянська версія, озвучена дружині, говорила, що він загинув під час бомбардування поїзда в 1943 р. Але ні дружина, ні інші члени родини не вірили в цю версію. Найімовірніше, Петро Франко був розстріляний у липні 1941 р. (див.: Тихолоз Н. Таємниця смерті Петра Франка (до 80-х роковин примусової «евакуації»). *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 155–170).

⁴⁹ «Жіночий світ» — журнал українського жіноцтва, що виходив у Канаді з 1950 р. (у 1950–1973 та 1986–2001 рр. у Вінніпезі, у 1973–1986 і від 2001 у Торонто). Анна Франко-Ключко в цьому журналі опублікувала цілу низку оповідань і нарисів.

⁵⁰ ...вул. Софії... — нині частина вул. Івана Франка у Львові. Назва вулиці, як і цілого району, Софіївка, пішла від назви костелу святої Софії, що був збудований 1596 р. у зеленій незаселеній ділянці Львова. У листопаді 1901 р. на Софіївці (за кілька кроків від костелу святої Софії) Іван Франко купив ділянку землі для будівництва власного дому.

⁵¹ *Криворівня* — село Верховинського району Івано-Франківської обл., що розташоване на берегах Чорного Черемоша. У липні 1900 р. на вакації до Криворівні вперше приїхала з дітьми Ольга Франко. Протягом 1901–1914 рр. у Криворівні щороку (крім 1905 і 1908 рр.) літував Іван Франко. Сюди часто приїжджали і його діти.

№ 2

[11 липня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відповідаю Вам на Ваш лист з 21 червня, але мені випало їхати до Вінніпегу на Конгрес КУК⁵², а треба було дещо приготувати. Я написала короткий відчит про Малого Мирона⁵³, порівнявши долю мого батька з долею Т. Шевченка. Я думаю, що він буде скоро надрукований в «Укр[аїнському] Слові»⁵⁴.

Мої спомини зовсім необроблені і невикінчені я післала на зажадання Тараса рік тому назад до Києва. Чула, що їх читали в Києві *«зредаговані»* також видані в «Дніпрі» і ще мають бути видані в збірнику споминів⁵⁵. Тут маю три пропозиції їх друкування, але ще не є рішено, хто буде друкувати, важно те, щоби побачити редакцію тутешню а совітську і порівняти, а на цім можна буде оперти обвинувачення, як редагують большевики і як усе перекручують.

Що до Тараса, то, як я тепер бачу, це справа майже безнадійна, бо ціла моя переписка з мого боку, різні просьби прислати мені ці або

---

⁵² КУК — Комітет українців Канади — громадська організація, що виникла в листопаді 1940 р. у м. Вінніпег; з 1950-х років об'єднувала майже всі українські громадські організації Канади, які мали на меті зберегти етнічну самобутність української еміграції та допомагати українцям у боротьбі за незалежність. КУК організував різні заходи з відзначення національних свят, пам'ятних історичних дат та ін. Із 1989 р. відомий як Конгрес українців Канади. Конгрес, про який згадує Анна Ключко, відбувся у Вінніпезі 8 липня 1956 р.

⁵³ *...відчит про Малого Мирона...* — ідеться про промову Анни Франко-Ключко «Малий Мирон», виголошену на Всеканадійському Конгресі українців у Вінніпезі 8 липня 1956 р. Машинопис цього виступу Анна подарувала Львівському музею Івана Франка (ЛМІФ. Ор. 1032). Опубліковано у вид.: Франко-Ключко А. Для Тебе, Тату / упоряд., автор вступ. статті М. Шалата. Київ : Ярославів вал, 2010. С. 326–337.

⁵⁴ «Українське слово» — український тижневик, що виходив у Вінніпегу впродовж 1943–1965 років.

⁵⁵ *Мої спомини... видані в «Дніпрі» і ще мають бути видані в збірнику споминів.* — 1955 р. машинопис спогадів «Іван Франко і його родина» Анна Франко-Ключко надіслала в Україну своєму братові Тарасові Франкові для ознайомлення. Одначе їх перехопила радянська пошта і вибрані уривки з цих спогадів, вигідні радянському режимові, з'явилися друком без відома авторки спершу в київському журналі «Дніпро» (1956, № 6), а потім у збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко; Львів, 1956) під заголовком «Останній поцілунок».

інші книжки, з його ж — це тільки обітничі. Возняка, написав він мені, в Києві дістати не можна⁵⁶ і т. д. Ще хочу пробувати дістати дещо через тутешню ком. книгарню, обіцяв мені дістати «Дніпро», але поки що то самі обіцянки, а Вам треба щось реального.

Я дістала твори Тата видані Академією наук в Києві⁵⁷, але це видання, хоч оно і редаговане комуністами, все ж таки самотній доказ титанічної праці Батька, а тепер в цім році, де всі зацікавлені Татом⁵⁸, чужі а навіть і свої, мені конче потрібно їх мати всі у себе. Тим більш що місцеві укр[аїнські] установи мають в жовтні святкувати ювілей і приходять до мене за інформаціями і жерелами.

Знаю що деякі люде дістали на замовлення совітське видання, тож, думаю, і Ви в Америці могли би якоюсь дорогою там на місці їх дістати.

Літературних статей є три томи, автобіографічних є один том, а творів видруковано пізніше також один. Це разом п'ять книжок, тепер найбільш попитних. Я сумніваюся, чи Ви би могли протягом двох тижнів їх переглянути і використати для своєї праці, а це би було той час, на котрий би я могла Вам ці книжки вислати і то тільки в крайності, коли справді Вам їх дістати нема змоги.

Отже, прошу мені зараз написати, як справа стоїть.

За написану Вами бібліографію⁵⁹ опімінуся Тараса, але чи вишле мені, то ще питання.

Тепер відповіді на Ваші запити. Я виїхала до Києва в 1914 році⁶⁰, якраз перед війною, і перебула в Києві до [19]19 року, до остаточ-

---

⁵⁶ *Возняка... дістати не можна...* — очевидно, ідеться про котрусь із монографій франкознавця Михайла Возняка: Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів: Вид-во львівського університету, 1955. 194 с.; *Його-таки*. З життя і творчості Івана Франка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 304 с.

⁵⁷ *...твори Тата видані Академією наук в Києві...* — див. примітку 18.

⁵⁸ *...в цім році, де всі зацікавлені Татом...* — 1956 року відзначався 100-літній ювілей з дня народження Івана Франка. Святкування відбувалися як у СРСР, так і за кордоном. Цього року Анна брала участь в ювілейних конгресах, виставках і концертах у Торонто, Вінніпезі, Монреалі (Канада), Рочестері і Чикаго (США).

⁵⁹ *За написану Вами бібліографію...* — див. примітку 15.

⁶⁰ *Я виїхала до Києва в 1914 році...* — у червні 1914 р. Анна Франко на запрошення своєї тітки по матері Олександри Ігнатівич поїхала на Велику Україну. Протягом червня 1914 р. вона гостювала в маєтку Ігнатівичів у с. Плютенці біля Білої Церкви, що на Київщині. З початком Першої світової війни її повернення до Львова утруднилось і з липня 1914 р. вона мешкала в Києві, де працювала сестрою милосердя в місцевому госпіталі.

ного заволодіння більшовиками Україною. В міжчасі приїжджала до Києва мама ⁶¹, в той час, коли Галичина була занята рос[ійськими] військами, з закликом від тата вертати до дому, але я мала важливі причини, щоби до дому не вернути, хоча мені було дуже жаль лишати Тата самого без догляду. В моїх споминах я стараюся це пояснити, але собі сама цього ніколи не могла і можу простити. З України я поїхала з місією Червоного укр[аїнського] Хреста до Берліну для допомоги полоненим, там вийшла заміж ⁶² і пробула в Німеччині до [19]21 року. З відтам в [19]21 році я переїхала до Чехословаччини і осіла на Підкарпаттю в селі Довгім, де мій муж був окружним лікарем до 1939 р.

Буду Вам дуже вдячна, якщо постараетеся, щоби НТШ ⁶³ висла-

---

⁶¹ ...*приїжджала до Києва мама...* — про приїзд Ольги Франко до Києва в цей час Анна Ключко-Франко згадує у недатованому листі до батька з Києва, а також у своїй статті «В обороні правди» (Франко-Ключко А. В обороні правди / публік., упор. і комент. Н. Тихолоз. *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів, 2017. Вип. 1 (21). С. 131.). Очевидно, це було восени (згодом у жовтні-листопаді) 1914 року.

⁶² ...*там вийшла заміж...* — чоловіком Анни Франко став український лікар-фтизіатр Петро Ключко (1891–1948). У 1921–1939 рр. подружжя жило у с. Довге на Закарпатті (тодішня Чехословаччина; нині Іршавський р-н Закарпатської обл.).

⁶³ *НТШ* — Наукове товариство імені Шевченка — українська громадсько-культурна організація, що була заснована з метою створення бази для вільного розвитку української літератури й науки у Львові 1873 р. спершу як Товариство імені Шевченка, а 1892 р. реорганізована в Наукове товариство імені Шевченка. І. Франко розпочав співпрацю в Товаристві імені Шевченка ще задовго до його реорганізації в Наукове; зокрема, у 1883–1886 рр. він був членом редколегії журналу «Зоря», який 1885 р. став періодичним органом Товариства. Проте, попри неодноразові спроби вступити в Товариство, письменник не міг здобути членства в ньому через інтриги та особисту неприязнь деяких його очільників — зокрема, галицьких «народовців», прихильників політики «нової ери» (Д. Гладилевича, С. Громницького, Ю. Целевича, О. Барвінського та ін.), а також ініціаторів утворення Товариства з Наддніпрянської України (передусім О. Кониського). Тож членом НТШ І. Франко став лише 14 червня 1895 р. завдяки підтримці М. Грушевського. Згодом письменник увійшов до Президії НТШ (19 лютого 1897 р.), а невдовзі став дійсним (з 1899 р.) та почесним (з 1904 р.) його членом. Очолював філологічну секцію (у 1898–1901 і 1903–1912 рр.) та етнографічну комісію (у 1898–1900 і 1908–1913 рр.) НТШ; був співредактором журналу ЛНВ (у 1898–1907 рр.; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком), який до 1905 р. вважався виданням НТШ. І. Франко був

ло мені «Вибрані твори» Батька⁶⁴. Крім того буду Вам вдячна, як звернете їх увагу, що они при видаванні цієї книжки допустилися великої хиби: а то, не запитавши моєї згоди, видають твори Тата. Після закону авторського права ліги народів, до котрої належить і США, авторське право триває для спадкоємців 50 років від смерті автора, а на основі моїх спадкових документів, котрі я предложила в Copyright Office в Оттаві я маю право на авторський гонорар і авторські примірники (авторський гонорар це є 10% від продажної ціни і 10 авторських примірників).

Наші видавництва майже без виїмку мої домагання вважають абсурдними і стоять на засаді, що роблять ласку, коли щось друкують, так що я мусіла звернутися до адвоката за обороною. Якщо НТШ не є бажане моєї пертракції⁶⁵ через адвоката, раджу, щоби цю справу поладнали зі мною особисто на основі згаданих вище умов. Рівно ж прошу, щоби мені подали кількість видрукованих примірників, ціну книжки і, якщо ще книжка не вийшла з друку, заяву, що всі авторські права застережені А. Франко-Ключко.

Буду Вам вдячна, якщо цю справу поладнаєте, я з мого боку радо Вам допоможу, що тільки буде в моїй змозі, книжками для Вами задуманої статті.

Остаю з глибокою пошаною

Ганна Ключко.

11 липня [19]56.

одним із найактивніших і найпродуктивніших членів НТШ, як автор та редактор брав участь у багатьох наукових виданнях товариства, зокрема в «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», серіях «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Українсько-руський архів» та ін. Однак, починаючи з 1908 р., стосунки І. Франка з М. Грушевським як головою НТШ набули загострено-полемічного характеру, не останньою чергою — під впливом хвороби письменника.

⁶⁴ ...«Вибрані твори» Батька. — ідеться про вид.: Іван Франко. Вибір із творів / вступ. стаття В. Радзиковича. Нью-Йорк ; Париж : Видання НТШ, 1956. 393 с. На це видання В. Дорошенко написав рецензію. Див.: Дорошенко В. НТШ Іванові Франкові. *Свобода*. 1956. Чис. 155. 15 серпня. С. 6.

⁶⁵ *Пертракція* — переговори, домовленість.

№ 3

[Торонто, 10 серпня 1956 р.]

Вельмишановний Пане Професор.

Посилаю Вам перші три томи творів мого Батька⁶⁶ і частину мого спомину, що відноситься до М[итрополита] Шептицького⁶⁷, і «Нариси про світогляд Івана Франка» Возняка⁶⁸. Цю послідню книжку я позичила на короткий час і тому прошу її в першу чергу переглянути і мені зараз же відіслати, бо я ще сама її не читала, рівно ж і частину спомину.

Як використаєте три томи, прошу їх відіслати, а я Вам пришлю дальші. Инакше не можу зробити, бо мушу мати хоч щось під руками.

Якщо маєте які Ваші статті, друковані відбитками зі «Свободи»⁶⁹, то буду Вам дуже вдячна, якщо мені їх перешлете.

Від Тараса не дістала я дотепер ще ні одної книжки, то ж не маю великої надії що-небудь і дістати. Тепер у Львові накручували фільм «Іван Франко»⁷⁰, можливо, що він і сюди дійде, але боюся, що це буде верх комуністичної пропаганди.

З правдивою пошаною

А. Ключко.

Торонто, 10 серпня [19]56.

⁶⁶ *Посилаю Вам перші три томи творів мого Батька... — див. примітку 18.*

⁶⁷ *...частину мого спомину, що відноситься до М[итрополита] Шептицького... — у книзі своїх споминів про батька і родину Анна Франко-Ключко згадує також і Андрея Шептицького (див.: Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто, 1956. С. 35–37). В. Дорошенко у своїй статті «Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко» («Свобода», 1956, чис. 211, від 2. XI, с. 2) покликається на ці спомини Анни і щедро цитує їх.*

⁶⁸ *...«Нариси про світогляд Івана Франка» Возняка. — ідеться про вид.: Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів : Видавництво Львівського університету, 1955. 196 с.*

⁶⁹ *...Ваші статті, друковані відбитками зі «Свободи»... — у газеті «Свобода» були друковані статті і спогади В. Дорошенка про І. Франка: «Чим славний Іван Франко?» (1951, чис. 125, 126), «У Франкові роковини» (1951, чис. 124), «Іван Франко. (Зі споминів)» (1952, чис. 137–149); «НТШ Іванові Франкові» (1956, Чис. 155); «Страдницький шлях Івана Франка» (1956, чис. 159–176), «Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко» (1956, чис. 211.).*

№ 4

[Торонто, 20 серпня 1956 р.]

Вельмишановний Пане Професор.

Ваш лист визвав у мене хвилю безмежного огірчення. Раз з огляду на Тата. Хоч Ви кажете, що я в той час, коли пишу про Грушевського, була малою дівчиною, але мимо того, хоч і я нею тоді була, я мала дуже чутливе серце і добрий дар обсервації⁷¹. Всіх тих людей, що жили за життя Тата, допустили до його арештів, а потім відвернулися від нього, мов від прокаженого, можу тільки осудити. Нині всі ці і інші цінять Франка дуже високо і пишуть під небо високі панегірики⁷², а де були ті всі патріоти в той час, коли Тато ходив в старім витертім убранню, в старих черевиках, коли носив на гузику прив'язані віктуали⁷³, а під спараліжованою рукою⁷⁴ — куликівський хліб, коли ми, діти, жили впроголодь без теплих убрань і черевиків. Бірчак⁷⁵ немов сензацію писав свій спомин за Тата

⁷⁰ ...фільм «Іван Франко»... — ідеться про біографічний фільм «Іван Франко» за сценарієм українського письменника та кіносценариста Леоніда Івановича Смілянського (1904–1966), що вийшов 1956 р. на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Режисер фільму Тимофій Левчук.

⁷¹ *Обсервація* — спостереження.

⁷² *Панегірик* — захоплена похвальна промова.

⁷³ *Віктуали* — харчі.

⁷⁴ ...*спараліжованою рукою*... — на межі 1907–1908 рр. І. Франко відчув різке погіршення стану здоров'я. Доктор Лев Коссак діагнував тоді у нього запалення нирок. Невдовзі до цього додалися жакхливий біль, деформація пальців і параліч обох рук, безсоння, роздразнені нерви та галюцинаторні візії. Свій важкий фізичний і психологічний стан описав І. Франко у «Історії моєї хвороби». Через параліч обох рук письменник став абсолютно безпорадним у побуті. Невідступним помічником батька у цей час був син Андрій Франко, який спав з батьком в одній кімнаті, допомагав йому одягатися, годував його і записував під диктування його твори. Після смерті Андрія Франка, допомагали Франкові у роботі секретарі І. Лизанівський, А. Дутчак, Р. Завадович, М. Колодій та ін. Через безвладність обох рук І. Франко не міг нести куплені продукти в руках, тому йому їх прив'язували до гудзика на пальці. З другої половини 1913 р. троху відновилася діяльність лівої руки, так що Франко міг, стискаючи олівець у кулаці, писати друкованими буквами.

⁷⁵ *Бірчак* Володимир Іванович (1881–1952) — український письменник, член літературного гуртка «Молода муза», літературознавець, педагог, редактор журналу «Світ» (1906–1907). Автор мемуарів «Спогади про І. Франка» (ЛНВ, 1926, кн. 7–8, с. 238–241) та «Спомини про І. Франка: В 25-літню річницю смерті» («Українська дійсність», 1941, чис. 9, від 1.VI).

витертий плац ⁷⁶. Коли укр[аїнські] патріоти не посоромились обкидати нас всіх брудом і брехнями. Коли Грушевський на засіданню Т[овариства] Ш[евченка] заявив, що «Франкови ми дали досить і йому більше від нас не належиться», а тим самим відірвав і від него і його родини послідній кусник хліба і привів Тата до душевного заломлення ⁷⁷. Я в той час не була уже малою дурною дівчиною, а всі ці події записані в моїй пам'яті і серці кровавими буквами.

Це, що пишу про Грушевського, є щира правда, а докажіть мені, що це неправда! Чи ви читали це, що написав про Грушевського Томашівський ⁷⁸ «Під колесами історії»⁷⁹, там він тільки потверджує те, що я написала (я цього сама не читала і радо би перечитала) і багато є людей, що задивляються на Гр[ушевського] очима більш реальними, а не під кутом фантастичним, і признають, що він загубив цілу укр[аїнську] справу, а не хто інший, але чомусь бояться про се писати, аби, не дай Боже, не скинути божка з п'єдесталю!

Я не тільки маю відвагу про це писати, але числю своїм обов'язком писати правду, але це не напад, а тільки правда.

---

⁷⁶ ...спомин за Тата витертий плац, — у своїх спогадах 1941 р. Володимир Бірчак згадував про те, що якось Франко випадково пішов додому із каварні в його новому плаці, залишивши свій старий. Бірчак змушений був кілька днів ходити у Франковому старому плаці. Висновок із цього епізоду він зробив такий: «Цей подертий плац був видимим знаком, як відноситься наша суспільність до своїх найбільших поетів» (Бірчак В. Спомини про І. Франка: В 25-літню річницю смерті. *Українська дійсність*. 1941. Чис. 9. 1 червня.).

⁷⁷ ... і привів Тата до душевного заломлення. — Анна Франко-Ключко вважала, що М. Грушевський, перенісши 1907 р. редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва, спричинився до загострення хвороби її батька.

⁷⁸ *Томашівський* Степан Теодорович (1875–1930) — український історик, публіцист, політик. Дійсний член НТШ (з 1899 р.), голова НТШ (1913–1915). У 1900–1910 рр. вчителював у гімназіях Бережан і Львова, із 1910 р. — доцент Львівського університету. Протягом 1914–1918 рр. — член Бойової управи Січових Стрільців. У 1919 р. — радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі. Член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Автор праць з історії України XVII–XVIII ст. Зібрав і видав «Матеріали до історії Галичини» (Львів, 1913). Учителював історії Анни Франко-Ключко, у час коли вона навчалася в учительській семінарії Руського товариства педагогічного.

⁷⁹ ...написав про Грушевського *Томашівський* «Під колесами історії»... — ідеться про працю Степана Томашівського «Під колесами історії» (Берлін, 1922), у якій він критикував М. Грушевського як політика.

Чому не вибрано головою Центральної Ради Скоропис-Йолтуховського⁸⁰, котрий організував «Союз Визволення України», був далеко культурніший і ліпший організатор, як Гр[ушевський]?

Я післала мої спомини братові Тарасові для його власного вжитку, а большевики видрукували те, що їм було вигідно, без мого дозволу і моєї, і Тарасової згоди. Для них закони не писані, і они нині перекручують все, що хочать, і заставляють письменників писати, що они потребують.

Нині деякі люде плачуть, що больш[евики] попереминювали статті політичні Тата. А чому укр[аїнські] нац[іоналісти] не змогли стільки літ від Татової смерті видати повне зібрання творів Тата? Ви ж там були в той час. Чи треба було аж тих найгірших ворогів наших, щоби відкрити велич Татового генія і видати повну збірку творів (властиво, она не повна, бо має бути повна 90 томів⁸¹).

Ви ж працювали в Тов[аристві] Шевченка, Пане Професор, чому Ви не постаралися о видання? А ми ж тепер мов «голодні коні на припоні», а ворог видав міліони творів Тата так, як він хоче, і регочеться, і б'є медалі, і ставить пам'ятники. Яке ж мають значіння мої спогади в порівнянню з тою стратою! Зрештою, мої спомини будуть надруковані в цілости тут, і може кому стане ясно, що не писала я їх для большев[иків].

Гр[ушевський] був безхарактерна і безхребетна людина, а що я це підчеркую в моїх споминах, це може тільки бути корисне для

---

⁸⁰ *Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович* (1880–1946) — український громадський, політичний і державний діяч, публіцист. У серпні 1914 р. приєднався до «Союзу Визволення України».

⁸¹ *...має бути повна 90 томів...* — обсяг творчого доробку І. Франка налічує понад 6 тисяч творів. На сьогодні найповніше видання творів Івана Франка вийшло ще за радянських часів і налічує 50 томів: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. У 2000-х роках було видано «Показчик купюр» (Київ, 2009) та ще чотири Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах (Т. 51: Прозові переклади 1876–1912. Київ, 2008; Т. 52: Оригінальні та перекладні поетичні твори. Київ, 2008; Т. 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці 1876–1895. Київ, 2008; Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці 1896–1916. Київ, 2011). Попри те, що 2006 р. був указ президента України В. Ющенка № 727/2006 про підготовку та видання протягом 2007–2013 років академічного зібрання творів І. Франка у ста томах, ця робота так і не була почата.

⁸² *...переписки Павлика з Драгомановим...* — листування Михайла Петрови-

будущих громадян, що, може, будуть вибирати наших президентів, аби добре дивилися, кому дають судьбу України в руки.

Вибачте, що пишу Вам одверто те, що думаю і відчуваю, але це є тільки реакція на Ваше писання, і я не можу стерпіти, як хтось мені закидає, що я несправедливо нападаю на Гр[ушевського].

Як тільки повернете мені три томи, що я Вам післала, то пішлю Вам слідуєчі.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 20 серпня [19]56.

№ 5

[Торонто, 4 вересня 1956 р.]

Високоповажний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відписую. На жаль, переписки Павлика з Драгомановим ⁸² ані не маю, ані тут в Торонто, не знаю, чи можна дістати у кого. Я запитувала тут в наших бібліотеках, але ніхто не має. Цікаво було би також знайти листи Івана Франка до Драгоманова, про котрі Тато згадує в однім з листів до мене ⁸³, а котрі забрав Павлик від Драгоманової ⁸⁴ зовсім безправно, без дозволу Тата. Чи они були друковані? ⁸⁵

ча Драгоманова (1841–1895) із Михайлом Івановичем Павликом (1853–1915) тривало від часу еміграції Драгоманова в Женеву аж до його смерті. Тут ідеться про вид.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Т. 1. Львів, 1901; Т. 2–8. Чернівці, 1910–1912.

⁸³ *...листи Івана Франка до Драгоманова, про котрі Тато згадує в однім з листів до мене...* — у листі до Анни Франко від 3–13 лютого 1915 р. письменник справді згадував про свої листи до Драгоманова, зокрема він писав: «...д[ня] 26 січня вмер М. Павлик. Може, з сею новиною зайдеш до пані Л. Драгоманової та сповістиш її при тій нагоді, що всі листи до Драгоманова, які він забрав від неї, він продав музеєві митрополита Шептицького, в тім числі і мої, щодо котрих друкування застерігся був перед ним перед кількома літами, а які звернути мені він не хотів без дозволу пані Драгоманової. Ті листи представляють для мене деякий капітал, якого я буду доходити, тому я хотів би знати, чи пані Др[агоманов]а дозволила Павликові продати листи в треті, ще й до того клерикальні руки» [т. 50, с. 423].

⁸⁴ *Драгоманова Людмила Михайлівна* (у дівочтві — Кучинська; 1842–1918) — українська громадська діячка, художниця, перекладачка. Дружина Михайла Драгоманова.

⁸⁵ *Чи они були друковані?* — листи І. Франка до М. Драгоманова були опубліковані 1928 р. з переднім словом академіків Михайла Грушевського та Кирила Студинського. Див.: Матеріали для культурної й громадської історії За-

На днях дістала вибір творів І. Ф[ранка], видане Наук[овим] Тов[ариством] ім. Шевченка. Видання гарне і серйозне, але знову повторюю те саме. Оце тільки те, на що здобулося Т[овариство] Ш[евченка], а де ж заповіт Тата, що відписав всі манускрипти Т[овариству] Ш[евченка]. Що зробили з тим добром⁸⁶, що дісталось їм в руки, ті люди, що мали це добро зберігати і передати поколінням?

Зрештою, ліпше про це не писати, бо це викликає тільки непотрібне огірчення і зневіру в людей.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 4 вересня [19]56.

П. С. Слідуючі томи поезій вишлю на днях.

хідної України. Видає Комісія Західної України Всеукраїнської Академії наук. Т. 1 : Листування І. Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. Київ, 1928. 508 с. Це рідкісне видання було перевидано до 150-річчя від дня народження І. Франка у Львові 2006 р.: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 560 с.

⁸⁶ *...заповіт Тата, що відписав всі манускрипти Т[овариству] Ш[евченка]. Що зробили з тим добром...* — 1916 р. після смерті Івана Франка його архів і бібліотеку, згідно із заповітом, передано НТШ. Роботу над упорядкуванням архіву і бібліотеки письменника розпочав Володимир Дорошенко, що на той час був керівником Бібліотеки НТШ. В. Дорошенко склав перший опис архіву І. Франка. Згодом упорядкування бібліотеки продовжив М. Тершаковець. У 1920-х роках досліджував архів акад. Михайло Возняк, давні рукописи опрацьовував Ярослав Гординський. У 1930-х роках до упорядкування архіву та бібліотеки І. Франка долучилася Марія Деркач. У цей час архів Франка був доступний дуже обмеженому колу дослідників (головним чином лише членам НТШ). У січні 1940 р. бібліотеку НТШ передано Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, а архів — у відділ рукописів цієї бібліотеки (нині Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника). У серпні 1949 р. ухвалено рішення про перенесення архіву та бібліотеки Івана Франка до Києва. А в січні 1950 р. архів і бібліотеку письменника передано Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де він і зберігається до сьогодні. Бібліотекою Івана Франка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка завідував Тарас Франко, який і продовжив її каталогізацію та систематизацію.

⁸⁷ *«Жіночий світ» — див. примітку 26.*

№ 6

[Торонто 24 вересня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відписую Вам, але сама не знаю, де того часу взяти на все. Вісім годин працюю як сестра милосердя в шпитали, а решта часу мені має вистарчати на все. Мої життєві справи мусіла зредувувати на мінімум часу, бо цього року приходить займатися і іншими справами, в першу міру — це переписка з людьми, з котрими прийшлося цього ювілейного року нав'язати зв'язки, а потім нібито зачала щось писати. Я сама на моє писання дивлюся досить скептично, але люде, що читають мої статті, кажуть, що пишу не зле, а деякі часописи стало просять щось написати («Жіночий світ»⁸⁷, «Канадійський фермер»⁸⁸). Я, так як і Ви, відчуваю брак матеріялів, і все більш менш приходить писати з пам'яті, але пам'ять річ зрадлива і дуже часто фантазія підсуває щось свого, чого в пам'яті не знаходиш.

Одним словом написала Свої спомини. Як будуть надруковані до кінця, вишлю Вам «Гомін України»⁸⁹, щоб Ви мої спомини критикували.

Я «Свободи» не купую, але все збираюся попросити їх, аби мені прислали всі числа «Свободи» за цілий рік, бо хочу мати все, що там містилося про Тата⁹⁰.

Не знаю, що Ви про Тата написали в «Свободі», як перечитаю, тоді напишу Вам свою думку.

---

⁸⁸ «Канадійський фермер» — українська щотижнева газета, яка виходила у Вінніпезі в 1903–1981 рр.

⁸⁹ Як будуть надруковані до кінця, вишлю Вам «Гомін України»... — у вересні 1956 р. спогади А. Франко-Ключко «Д-р Іван Франко і його родина» почали друкуватися в газеті «Гомін України» (№ 37–49). Одначе повністю опубліковані не були, 8 грудня в газеті з'явилося повідомлення про те, що публікація спогадів переривається, оскільки невдовзі вийде книга (№ 50. С. 1). Сама ж книга споминів з'явилася в березні 1957 р.

⁹⁰ ...всі числа «Свободи» за цілий рік, бо хочу мати все, що там містилося про Тата. — упродовж ювілейного року в газеті «Свобода» друкувалися статті про творчість Франка пера Б. Кравціва, Б. Лепкого, Ю. Лавріненка, К. Кисілевського, Гр. Лужницького, О. Кульчицького, В. Яніва, В. Мудрого, Л. Луціва, А. Рудницького, М. Рудницької, В. Настича, В. Дорошенка, а також спогади про Франка І. Домбчевської, О. Залеського, Д. Бучинського, О. Стасюк-Мандзяк, П. Зубрицького, Яр. Гриневича.

Томи творів, про котрі Ви згадуєте і котрі Ви ще не мали, перешлю Вам на днях. Ваші статті, котрі Ви мені переслали разом з книжками, я дістала і дуже Вам за них дякую. Чи у Вас часом нема яких політичних статей Тата, але они всі майже були друковані в часописах і відбитки тяжко тепер знайти.

Переглядаючи ці 20 томів татових творів, поволі відкривається, що там багато річей не помістили. Я про це раз мала нагоду говорити з одним «прогресивцем», а він мені на це сказав: «В цім виданню багато річей не поміщено, але предвидиться видання в 90 томів і це видання буде повне». Двадцятого тому я не маю і не знаю, чи мені його вишлють, бо можливо поставляться до мене ворожо, як побачили, що я не хочу іти їм на руку.

В томі 5 є повісті, в томі 12 — поеми, в 7 — повісті, в 8 — повісті, в 9 — драматичні твори, 14 і 15 — поетичні переклади, 16, 17, 18 — літературно-критичні статті. 20 тому не дістала і не знаю, чи дістану, але думаю, що тут буде можна купити.

Тепер прошу написати, котрі властиво томи ще хотіли би мати.

Дві статті, про котрі згадуєте, я не найшла. «Не пора» також немає, ані «Розвивайся ти, зелений дубе», але «Великі Роковини» єсть.

Напишіть, які томи Ви би ще хотіли мати, тоді Вам пришлю.

З глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 24 вересня [19]56.

№ 7

[Торонто, 6 жовтня 1956 р.]

Високоповажаний Пане професор.

Вчора я вислала Вам дальші томи. Думаю, що на цім Ваше заінтересовання буде вичерпане. Можливо, що Вам буде цікаво переглянути спомини Тараса про Тата ⁹¹. Якраз я їх дістала. Щодо моїх споминів, то бачу, що Вам лишився лише один закид, а те то, що я закидую Грушевському плягіят. І після Вашої думки, це сплетні і брехня. Отож, скажу Вам, відки я то взяла. Ще в часі, коли

---

⁹¹ ...спомини Тараса про Тата. — ідеться про вид.: Франко Т. Про батька : статті, спогади, розповіді і нариси. Київ : Радянський письменник, 1956. 228 с. За життя автора вийшли також ще два перевидання цієї книги: у 1964 і 1966 рр.

я училася в учительській семінарії, учив нас історії проф. Томашівський⁹², і він нам це сказав, що Гру[шевський] послуговувався працями студентів, котрі хотіли мати підписані кольоквії. Також я про це говорила з одним професором університету, і він сказав мені, що це річ звичайна і що всі професори роблять це, і на основі праць студентів пишуть великі книги. Так сказати б, вони підготовляють їм скелет, а професор додає форму. Так що в моїм случаю те, що я написала про Груш[евського], не була для нього жадна обида, а просто подання факту, котрий нам в школі проголосив проф. Томашівський. Зрештою, добре би було Вам самому перечитати, що пише про Груш[евського] Томашівський. Я, на жаль, цієї книжки не могу дістати.

Зрештою, я Вам не дивуюся, що Ви стаєте так дуже в обороні Груш[евського]. Ви ж також були між тими, що працювали з ним, і Вам випадає його боронити. Пані Книш⁹³ найшла десь таку річ, що були вибори в НТШ. Всі, що стояли коло Грушевського, дістали ріжні посади, а для Франка нічо не лишилося, а щоби і його не залишити, бо це якось не випадало, то його назначили *магазинером*⁹⁴.

На це лиш Вам скажу, що те, що я написала, — це все правда і всюди її буду повторяти, не тільки з мого суб'єктивного почуття, а з почуття тої страшної обиди, яку зазнавав Франко від тодішнього громадянства і кождому скажу це в очі, так як кажу Вам це. А хто на це обурюється, то тільки тому, що, як кажуть, «правда коле очі».

Недавно я була на однім святкуванні Татового ювілею і промовець назвав всіх, що жили в часах Тата, «пігмеями», але ж тут же не оминув себе самого назвати другим Франком, рівноцінним з ним, тим, що написав брошуру, як він сам каже, ревеляційну, що має перевернути цілий світ догори ногами, і за написання котрої большевики бігають за ним і хочять його кіднапувати (в його уяві), і він втікає з одного міста до другого. Він здивувався, що я йому за його промову не дякувала, а я зробила це прямо інстинктивно, дивлячися на него з огидою, знаючи його минуле, як мама казала, «подноготную». Оце, може, і є моя хиба, що дещо знаю про людей

---

⁹² ...проф. Томашівський... — див. примітку 55.

⁹³ Книш Ірена (1909–2006) — українська письменниця, публіцистка, дослідниця жіночого руху. Авторка книги «Іван Франко та рівноправність жінки» (1956).

⁹⁴ *Магазинер* — тут: завскладу.

з того другого боку, і коли треба їх хвалити і підносити їх заслуги під небо, моя пам'ять мені висуває оці їх заховані моменти і ніяк похвала не виходить.

Ви пишете, що збираються святкувати знов в Нью-Йорку ювілей⁹⁵, але я читала, що це вже зроблено, але мене ніхто туди не запрошував, хотя й я була би охотно туди поїхала. Але я сама нікуди не напрошуюсь, але, якщо би це мало бути актуальне, то я би мусіла дістати офіційльне запрошення на англійській мові, щоби могли дістати завчасу візу від ам[ериканського] конзуля, бо поки що не маю «сітієншіп»⁹⁶, а тільки австрійський паспорт.

Це пишу на случай, якби хто Вас питався, чи могла би я приїхати. Недавно я їздила до Рочестер⁹⁷ і звітам комітет телеграфічно дістав візу в ам[ериканського] конзуля для мене.

Спогади ріжних людей, що вийшов⁹⁸ у Львові⁹⁹, не думаю, щоби був дуже цікавий, бо все це робиться на одно копито, щоби як-

⁹⁵ ...збираються святкувати знов в Нью-Йорку ювілей, але я читала, що це вже зроблено... — 12 і 13 травня 1956 р. у Нью-Йорку в приміщенні Колумбійського університету з нагоди 100-річчя від Дня народження І. Франка відбулася ювілейна конференція НТШ. В. Дорошенко на цій конференції виголосив доповідь «Скорбний шлях Івана Франка» (див.: НТШ вшанувало роковини Івана Франка окремою науковою конференцією. *Свобода*. 1956. Чис. 91. Від 15.V. С. 1). Анна Франко-Ключко на цих святкуваннях не була. Окрім цього, 4 і 5 серпня відбулася національна маніфестація «Поклін І. Франкові», яку організував Святочний комітет Організацій Визвольного Фронту в Нью-Йорку. 30 вересня 1956 р. у театрі в Нью-Йорку відбулася ювілейна імпреза з нагоди народин Франка (промову виголосив др. М. Шлемкевич та було посталено драматичну версію «Мойсея» І. Франка). Див.: В Ньюарку створений Комітет Святкування 100-ліття народин Івана Франка. *Свобода*. 1956. Чис. 130. Від 11.VII. С. 1; Понад 1200 осіб на імпрезі в сторіччя Ів. Франка в Ньюарку. *Свобода*. 1956. Чис. 188. Від 2.X. С. 1). 22 грудня 1956 р. у Нью-Йорку відбулася Франківська конференція УВАН, на якій В. Дорошенко виголосив доповідь «І. Франко і М. Грушевський». Текст доповіді було опубліковано в журналі «Сучасність» 1962 р. (№ 1, с. 16–36; № 2, с. 10–23). Відповіддю на цю статтю стала публікація А. Франко-Ключко «В обороні правди» («Гомін України», 1963, № 28–30, 33. 36, 40, 41–47).

⁹⁶ *Citizenship* — citizenship (англ.) — громадянство.

⁹⁷ Недавно я їздила до Рочестер... — у вересні 1956 р. А. Франко-Ключко разом зі своїм сином Мироном, невісткою Надею та онучкою Галею їздила на ювілейні святкування з нагоди 100-літнього ювілею І. Франка до Рочестера (США). Про ці відвідини вона залишила подорожній нарис «Там, де плекають українські традиції» («Свобода», 1956, № 221, від 16.XI, с. 2).

⁹⁸ Так у тексті.

⁹⁹ Спогади ріжних людей, що вийшов у Львові... — див. примітку 19.

найцілніше заховати Татові національні змагання, а видвигнути комуністичні, і ці всі спогади виходять вже в зародку фальшиві.

Ще вернуся до моїх споминів. Те, що Ви пишете, що мої спомини дають яку-небудь зброю проти націоналістів, — це абсурд, бо цю зброю дали їм вже давно Грушевський і компанія, бо інакше була би Самостійна Україна. Мої спомини може тільки пригадали тут і там, що такі креатури, як Грушевський, не можуть мати місце в будованню Батьківщини, бо до великого діла треба мати чисте серце і благородну непродайну душу, чого у Грушевського і компанії не було.

Майбутніх провідників треба виховати на високих ідеалах Івана Франка, а не на фальшивих догмах божків типа Сталіна¹⁰⁰, Винниченка¹⁰¹ і Грушевського.

Пишу так, як думаю, може, Вам це не всмак, то носіться даліше з своїм Грушевським як найвищим ідеалом української нації, бо це як давно, так і нині є платне, «що Франко сидів в криміналі і мав старий сурдут».

З глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 6 жовтня [19]56.

№ 8

[Торонто, 12 грудня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Віригідна особа недавно оповіла мені таку річ про Грушевського: П[ан] Семиренко¹⁰² в Києві передав Грушевському гроші: одну

---

¹⁰⁰ *Сталін* Йосип Віссаріонович (ім'я при народженні Йосєб Бєсаріоніє дзє Джугаєвілі; 1878–1953) — радянський диктатор і тиран; генеральний секретар Комуністичної партії СРСР (у 1922–1953 рр.) і голова уряду (у 1941–1953 рр.). За його тоталітарного керівництва в країні поширювалися терор, система доносів, концтаборів, було штучно організовано голодомор в Україні та масове знищення української інтелігенції.

¹⁰¹ *Винниченко* Володимир Кирилович (1880–1951) — український політичний і громадський діяч, письменник. У цьому контексті А. Франко, вочевидь, ставить в один ряд Сталіна, Грушевського й Винниченка як діячів «лівого» ідеологічного спрямування, що сповідували соціалістичні ідеї і нехтували національним питанням.

¹⁰² ...П[ан] Семиренко... — тут, очевидно, ідеться про Василя Федоровича Симиренка (1835–1915), українського промисловця, технолога у галузі цукроваріння, мецената, котрий 1912 р. пожертвував (за посередництвом М. Грушевського) 100 тисяч рублів для НТШ (на купівлю нового будинку, на бібліотеку, друкарню тощо).

суму для НТШ у Львові, а другу суму для мого Батька. Грушевський ці гроші ужив на будову свого дому в Києві¹⁰³. З цієї причини був на него громадський суд. Тоді він передав НТШ суму, йому призначену, але грошей пересланих для Івана Франка не віддав ані Семиренко, ані Франкови.

Цей малий факт най буде для Вас ще одним образом Вашого знаменитого історика. Для того, що про цю справу точно сама не знаю, тільки неясно собі пригадую, як мама з татом багато разів згадувала Семиренка, то ж публікувати тимчасом її не буду.

Але помімо того навіть, коли згадую наше життя, котре і в десятих часті я в своїх споминах не представила так, як було, і старалася скрасити по можливості і представляти річи в далеко відраднішій світлі, все і завсігди назву Грушевського підлою креатурою і зовсім не жалію, що його так назвала.

Ви, розуміється, ані не бували в нас дома і не цікавилися, як ми жиємо. Мені сказала одна пані: «Ми не знали, що Франко був такий великий», хоч би вже тільки для того, бо Франко був бідний, а Грушевський був багатий, то й став він для Вас всіх світилом.

Ви не були в Києві, то ж не знаєте докладно, якою людиною виявив себе Грушевський як громадянин України.

Зрештою, мені байдуже, як Ви до цього ставитеся. Мені тільки не байдуже, і це мене дуже неприємно вразило, що Ви не видержали і стали вихвалювати Грушевського, мовби хотіли моє обвинувачення паралізувати. На це мали Ви ще час робити в наступному році, а не в ювілейнім році Івана Франка, тим більше, що Ви мене стільки раз запевняли, як високо Ви його ціните.

---

¹⁰³ *...на будову свого дому в Києві.* — очевидно, Анна Франко тут має на увазі садибу в Києві на вул. Паньківській, 9/14, що її купила родина Грушевських у липні 1908 р. На час купівлі маєток складався з фруктового саду на 70 дерев та двох будинків: одноповерхового, який виходив на вулицю (через місяць після купівлі його знесли), та триповерхового, розташованого у дворі (тут сьогодні розміщений музей Михайла Грушевського). За садибу заплатили 46 700 рублів. Упродовж 1908–1909 рр. на території маєтку споруджено прибутковий «фамільний дім» — шестиповерховий будинок з мансардою, що був оздоблений в українському стилі за проектом архітектора Василя Кричевського. Кошторис будови складав 165 тисяч рублів, з яких 85 тисяч рублів була банківська позика. Восени 1909 р. М. Грушевський вселився в новий будинок, де мешкав у квартирі № 12. У січні 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ під керівництвом М. Муравйова цей будинок був цілеспрямовано зруйнований.

Тут, в Торонті, на концерті Кук-у¹⁰⁴ п[ан] Р в своїй надзвичайно цінній промові майже при кінці ні з того, ні з сього сказав: «А от тепер додаю: виступають люди проти Грушевського...» і зачав вихвалити заслуги Гр[ушевського] як історика, цитуючи найновішу статтю. Це було зовсім не до речі і вияв тенденційного поборювання того, що я про Грушевського написала.

Если б він хоч одним словом зачепив мене, то я б вийшла з салі. Але він вилишив всякі особисті натяки і напади, однак несмак сказаного залишився.

Не збираюся Вас переконувати і наvertати на мою віру, тільки маю вражіння, що тим, що Ви не видержали і дочепили в цей рік Грушевського, Вашу любов і пошану до Франка цим негуєте, а ці всі гарні статті, що Ви про него написали в цім році, мали за ціль (як самі пишете), щоби зібрати гроші, аби купити його твори. Безперечно, ціль благородна.

Дивує мене, що дотепер не відіслали Ви мені ті книжки, котрі я Вам впоследнє вислала. Прошу це зробити і то негайно, бо їх потребу. Вчора я дістала послідній том 20, що містить в собі листи і то лише малу частину. Цікаво, чи они будуть друкувати всі твори Тата в 100 томах, як заповіли¹⁰⁵.

Прошу прийняти бажання Веселих Свят і щасливого Нового Року

Остаю з глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 12 грудня [19]56.

№ 9

[Торонто 18 січня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибаchte, що якраз в несамовитий розгар Різдяних Свят я просила Вас прислати мені Татові книжки, але я обіцяла визичити ціле видання тутешньому студентському кружку, щоби вони могли зро-

---

¹⁰⁴ ...в Торонті, на концерті Кук-у... — 25 листопада в Торонто у великій залі кінотеатру «Одеон» відбулася урочиста академія з нагоди 100-ліття з дня народження Івана Франка, яку організував Комітет українців Канади. На цьому святі з доповіддю виступив доцент В. Ревуцький та А. Франко-Ключко, яка поділилася спогадами про батька (З хроніки Торонто. *Гомін України*. 1956. № 49. Від 1. XII. С. 7).

¹⁰⁵ ...твори Тата в 100 томах... — див. примітку 58.

бити виставу в університеті. Як показалося цю виставу, що мала відбутися кінцем грудня м[инулого] р[оку], тільки змогли студенти зробити тепер в січні. Рівно ж показалося, що мають тільки два вікна і там багато книжок не ввійде, і моїх книжок не взяли, тож маю змогу післати їх Вам, якраз ті, котрі Ви бажаєте. Вистава буде тривати цілий місяць, і якби книжки вони взяли, то не могла би я їх Вам післати аж після місяця.

Ще раз поверну до Грушевського а надіюся, що послідний раз, бо вже мені надійло з Вами про него полемізувати *, бо це оказується кидати горохом о стіну.

Крім інших, моя ціль є також та, щоби письменники, що пишуть про мого Батька, такі, як Ви, не причіплювали тут же такі особи як Грушевський або Павлик ¹⁰⁶, що були характерами темними, від'ємними, а в життю Франка відіграли ролю підлу і фальшиву. Тут зацитую Ваші слова. Кажете: «Іван Франко такий великий, що для його величі не потрібно ані Грушевського, ані нікого іншого». Можете собі величати під небо Грушевського, але не лучить його з І. Франком, де того не конче треба, немовби без того Грушевського Франко не був би такий великий.

Але лишім це. Мене цікавить одно питання. Я надіюся, Ви зможете мені його вияснити. Яким способом виїхав Грушевський на Совіти? Знаю, що він в той час був з родиною в Празі ¹⁰⁷. Чи він

* Помилково «польонізувати».

¹⁰⁶ Павлик Михайло Іванович (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. У 1878–1879 рр. видавав у Львові журнал «Громадський друг», альманахи «Дзвін», «Молот» (разом з І. Франком) та ін. Автор оповідань «Юрко Куликів» (1878), «Ребенщуків Тетяна», (1876, надрук. 1878), повісті «Пропавший чоловік» (1876), бібліографічного покажчика «Спис творів Івана Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності». Взаємини М. Павлика та І. Франка упродовж 40-літнього їх знайомства пройшли різні етапи: від дружніх, приятельських (часу «соціалістичного» процесу 1877–1878 рр. та організації у 1890 р. «Русько-української радикальної партії», активними членами якої вони обоє були), через період їх значного охолодження (з сер. 90-х років, коли І. Франко поступово відійшов від радикального руху і 1899 р. вступив до Націонал-демократичної партії) та аж до різкої неації та заперечення (із поч. 1900-х рр., особливо виявилось у статті Івана Франка «Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки», 1905). А. Ключко оцінювала постань Павлика у своїй мемуарній спадщині різко негативно.

¹⁰⁷ ...він в той час був з родиною в Празі. — у березні 1919 р. М. Грушевський емігрував до Чехословаччини і оселився у Празі, згодом у Відні. У березні 1924 р. переїхав до Києва.

сам старався, щоби його туди прийняли, чи они йому запропонували і на яких умовах він туди поїхав. Мій брат Петро перший раз поїхав туди ¹⁰⁸ на пропозицію стати професором хемії на політехніці в Харкові, бо серед нашого громадянства праці свого фаху дістати не міг. Другий раз його вивезли енкаведисти ¹⁰⁹ і певно по дорозі зліквідували. Що Грушевський заплатив за свої симпатії до комуністів цього він сам міг очікувати, чого надіявся від них, можна догадатися, але чим заплатив за дозвіл в'їзду, не знаємо. Цікаво, чи Ви про це все знаєте і чи Ви про це написали в своїй статті про Грушевського? ¹¹⁰

Тепер читаю Гудзенка «Упадок велетня»¹¹¹ і так видно ясно, чим мусли платити інтелектуали за свої професури, академіки і ректори.

Це дуже би було цікаво вияснити, я хотіла би перечитати Вашу статтю про Грушевського, не думаю, що Ви змогли проминути такий важний факт, як поїздку до Сопотів. Якщо така стаття єсть, прошу мені написати, де вона друкowana.

---

¹⁰⁸ *Мій брат Петро перший раз поїхав туди...* — навесні 1931 р. Петро Франко разом із групою польських інженерів відповідно до підписаної з радянським урядом угоди на запрошення Вищої Ради Народного Господарства виїхав до Харкова, де працював у Науково-дослідному інституті прикладної фізико-хімії (1931–1933) та в Інституті молочної промисловости (1933–1936). Також викладав курс хімії в Харківському політехнічному інституті.

¹⁰⁹ *Другий раз його вивезли енкаведисти...* — 28 червня 1941 р. під приводом «евакуації» Петра Франка арештувало НКВД і вивезло в невідомому напрямку. *Див. примітку 25.*

¹¹⁰ *...в своїй статті про Грушевського?* — у статті «Перший президент відновленої Української держави» В. Дорошенко писав, що вимогою повернення М. Грушевського в Україну було невтручання в політику: «І Грушевський цю умову прийняв, але не дав советському урядові жадних обіцянок на його користь, крім однієї, що не виступатиме прилюдно проти советської влади. І Грушевський ніде і ніколи не виступав хоч би з найстриманішою заявою про свою піддержку советського уряду й ладу, ні на словах, ні на письмі, не зважаючи на спроби большевиків намовити його до цього («Овид» (Чикаго), 1957, ч. 2/3 (79/80), с. 30).

¹¹¹ *...читаю Гудзенка «Упадок велетня»...* — ідеться про роман «Падіння титана» (про останні роки Максима Горького), що його написав колишній радянський шифрувальник посольства СРСР в Канаді Ігор Сергійович Гузенко (1919–1982), який 1945 р., одразу по закінченні війни, передав канадській стороні документи та шифрограми з даними радянської агентури. 1955 р. цей роман було номіновано на Нобелівську премію.

Тепер ще одно питання: Чи пригадуєте собі, в книгарні НТШ у Львові в ринку в той самий час, як там служила пані Панкевичева, жінка маляра Панкевича¹¹², служив молодий пан, пристійний, симпатичний і привітний. Чи, може, случайно пригадуєте собі його ім'я?

Можливо, що в списку службовців він був десь записаний. Мені конче би хотілось знати його прізвище.

Ваші статті дістала і щиро дякую за вислання їх мені. Чи справді «Свобода» видрукує всі статті, друковані про Франка в минулому році? Як це справді так буде, дуже хочу мати цю книжку.

Щодо моїх споминів, то зовсім не маю нічого проти того, що люде пишуть. Це значить, що ними цікавляться, гірше як би було, якби мовчали. А що пишуть, це дуже мало держиться глузду, от хоч би те, що написала «Мета»¹¹³, або знов якийсь юдофіл написав, що то неправда, що я написала, що в Галичині по селах було по 20 корчем і що жиди висисали весь добробут з нашого народу. Такі критики тільки самі себе соромлять, і я на них «чхаю», як би сказав Тато.

Не думаю ані Вас ляяти, ані Вам докоряти, я ж не можу рівнятися і не хочу до всіх наших світил. А що я написала спомини, це тільки так случайно, захотілося зробити добре діло і тільки.

Книжки вишлю на днях.

З глибокою пошаною

Ганна Ключко.

Торонто, 18 січня [19]57 р.

Вибачте за недокладну адресу, але це виходить якось зовсім slučajно.

---

¹¹² ...пані Панкевичева, жінка маляра Панкевича... — ідеться про Климентину Климівну Панькевич (у дівочтві — Волянська; ?–1941), дружину українського художника, літератора і громадського діяча Юліана Івановича Панькевича (1863–1933). Працювала касиркою, а згодом директоркою книгарні НТШ (див.: К. М. [Малицька К.] Климентина з Волянських Панькевичева. *Українські вісті*. 1941. Чис. 31. Від 10.VIII. С. 5).

¹¹³ «Мета» — газета, що виходила в Мюнхені.

№ 10

[Торонто, 24 березня 1957 р.]

Високоповажний Пане Професор.

Минувшого тижня післала я Вам татові книжки, які Ви ще хотіли переглянути. Думаю, що Ви вже їх дістали.

Ваші розвідки про мого Батька дуже ціную уже тим, що протягом року [19]56 Ви надрукували їх цілий цикл¹¹⁴ а цим способом освітлюєте Франка з різних сторін його літературної праці. Вони мають велику ще цінність тим, що написані приступно і виразисто, чим зпопуляризують постать Франка серед загалу. Оці ваші розвідки можу протиставити розвідкам написаним високопарним стилем наших неоклясиків¹¹⁵, котрі я би назвала «блискучий барок». Маса окрас, маса високопарних слів часом навіть закриває властиву суть річи, слідкуєш її може навіть з захопленням, але в кінці можеш сказати: а де ж властиво Франко? Я чула дві промови такого роду і я особисто далеко більш ціную може не так в кольорових красках більш скромну, але ясну і кожному зрозумілу розвідку, так писав Тато, і так пишете Ви.

Хоча я обіцяла собі більш не писати до Вас про Грушевського, то значить не кидати горохом об стіну, але Ваша стаття про него в «Овиді»¹¹⁶, а ще до того в першій числі, а ще до того з його портретом на першій сторінці, доводять мене до того, щоб знов про него писати.

Велика Ваша заслуга, що Ви стараєтесь його вибілювати, закрити всі мінуси, а всюди підчеркувати, яка він заслужена людина і скільки він натерпівся, але я повторю Ваші слова (не наводячи їх), що Ви сказали про Сироїда.

---

¹¹⁴ ...*протягом року [19]56 Ви надрукували їх цілий цикл...* — ідеться про праці: Дорошенко В. Великий Каменярь: Життя і заслуги Івана Франка: З нагоди 100-ліття народження і 40-ліття смерті. Вінніпег: Вид. КУК, 1956. 63 с.; Його ж. Любов у житті Івана Франка. *Календар «Свободи» на р. 1956*. Нью-Йорк, 1956. С. 29–31; Його-таки. Наукова діяльність Івана Франка. *Київ (Філадельфія)*. 1956. № 4 (липень-серпень). С. 174–183. *Див. також примітку 46.*

¹¹⁵ *Неоклясики* — група українських письменників-модерністів, що виникла у 1920-х роках, до якої входили Микола Зеров, Максим Рильський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен). У своїй творчості неокласики орієнтувалися на античну класику, довершену поетичну форму, раціоналізм, філософічність вислову, книжну образність.

¹¹⁶ ...*Ваша стаття про него в «Овиді»...* — ідеться про статтю: Дорошенко В. Перший президент відновленої Української держави. *Овід (Чикаго)*. 1957. Ч. 1 (78). С. 23–27; Ч. 2/3 (79/80). С. 27–32.

Про роллю, яку він відіграв бувши в Центральній Раді і її наслідки Ви делікатно замовчуєте, хоча це якраз найважніше, бо там він показав свій характер і всеціло був відповідальний за всі неудачі і поразки нашої держави. Вам на оправдання можна тільки сказати, що Ви на той час в Києві не були і про це все не знаєте. Атенат на Грушевського автентично поданий мною в моїх споминах ¹¹⁷, бо якраз я була то в той час в вистібулю Ц[ентральної] Р[ади], як почувся вистріл, ми всі вибігли на двір, коло його візника було вже збіговище і тут же на місці ми почули, що був атенат на Грушевського. А тільки тому неудачний, що жінка Грушевського ¹¹⁸, що виступила з візника, перша побачила молодого чоловіка з револьвером, націленим на Грушевського, підбила йому руку, і вистріл полетів в воздух. Розуміється, це все старали[ся] затушувати, але ми про це докладно знали.

В Вашій статті все ж таки проскочила одна черточка, котру хто вміє читати, розуміє. Ви пишете «...він жив на звіринці в укритю, побоюючись за своє життя» ...Оце якраз і вся суть, він тільки побоювався за своє життя і то за своє «добре життя» і то серед своїх, серед свого народу.

Дуже було би цікаво ширше написати про цього Сироїда, російського провокатора, в яким зв'язку він був з Грушевським. Про його функцію я довідалась в Києві і дивно якраз це, що він найшов працю в книгарні НТШ і був, як було видно, в ласці у Грушевського.

Дуже мало Ви пишете про обставини, серед яких Грушевський виїхав до Совітів, мусіла бути переписка, якісь умови, бо ж Грушевський був голова держави, котру большевики нищили, а не припускаю, що він був настільки наївний і вірив їм?

---

¹¹⁷ *Атенат на Грушевського автентично поданий мною в моїх споминах.* — у своїх споминах Анна пише, що на Грушевського було здійснена невдалий замах, виконавцем якого був студент, який «чудом спяса з-під Крут», але «щоб це затушувати, казали, що це комуніст-большевик» (Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. С. 116). В. Дорошенко згадує про замах на М. Грушевського, який відбувся у ніч з 29 на 30 квітня 1918 р., коли «якийсь військовик», який йшов біля екіпажу, у якому їхав Грушевський, хотів заколотити його багнетом, але «тільки надрыпав руку» (Дорошенко В. Перший президент відновленої Української держави. *Овид.* 1957. Чис. 2/3. С. 29).

¹¹⁸ *...жінка Грушевського...* — Марія-Іванна Сильвестрівна Грушевська (у дівоцтві — Вояківська; 1868–1948) — українська перекладачка, учителька, дружина Михайла Грушевського.

Ваша розвідка про Грушевського цінна, тільки шкода, що Ви не представляєте його об'єктивно, виставляючи на показ тільки його заслуги навіть із сумнівного гатунку.

Мені прислала одна пані лист, котрий Вам посилаю, і я би хотіла знати, в якій статті Ви щось писали про маму ¹¹⁹, хотіла би я це прочитати.

Коли я була в Чикаго ¹²⁰, один студент пана Бабія сказав мені, що Бабій ¹²¹ на викладах дуже погано висловлювався про мою маму, так що самим студентам було прикро і противно його слухати. Я про це сказала Бабієви, він зразу сказав, що це неправда, що він не пригадує собі і т. д.

Не знаю, що писали про маму Ви, але скажу Вам наперед: тоді, коли Ви заступаєтесь за Грушевського як за святого, в той самий час мали би кидати болото на маму, — як би це виглядало? Думаю, що людина мусить бути послідовна, тим більше, що мама була хвора ¹²².

---

¹¹⁹ *...в якій статті Ви щось писали про маму...* — у своїх мемуарах «Іван Франко (Зі споминів автора)» («Свобода», 1952, чис. 139, 142, 149) та в статті «Страдницький шлях Івана Фанка» («Свобода», 1956, чис. 165, 166) В. Дорошенко згадує про Ольгу Франко з Хоружинських, її спадкову хворобу, нервозність, непростий характер, безгосподарність та непривітність у спілкуванні з гостями.

¹²⁰ *Коли я була в Чикаго...* — наприкінці грудня 1956 р. А. Франко-Ключко їздила до Чикаго на урочисту академію з нагоди 100-літнього ювілею свого батька. Про цю поїздку вона залишила подорожній нарис «Це було в Чикаго» («Овид», 1957, чис. 2/3 (79/80). С. 9–11).

¹²¹ *Бабій Олесь Йосипович (1897–1975)* — український письменник, літературознавець. Член групи поетів-символістів «Митуса», об'єднання українських письменників «Слово». Автор гімну ОУН «Зродилися ми великої години». У 1948 р. емігрував до США, де працював у Чиказькому університеті.

¹²² *...мама була хвора.* — ідеться про спадкову психічну хворобу Ольги Федорівни Франко. Перші нервові розлади в її психіці проявилися ще 1898 р. після операції на запалення сліпої кишки. У наступні роки хвороба лише прогресувала. У жовтні 1900 р. І. Франко писав А. Кримському: «У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура (грижа. — *Н. Т.*), яку оперовано щасливо, а тепер проявилоса божевілья на тлі зразу еротичнім, а потім релігійнім. Правда, їй тепер уже ліпше <...>, але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже углий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвиливе» (Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. Київ: Наукова думка, 1986. С. 158). У часи рецидиву Ольга Федорівна ставала особливо нервовою, драгтіливою, так що навіть до найближчих і найрідніших людей була агресивною. «Наше життя вдома стало пеклом», — згадувала Анна Франко-Ключко (Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. Торонто : Ліга визволення

Посилаю Вам мої спомини і спомини Тараса ¹²³. Я рішила мої спомини нікому не посилати. Раз тому, що видавництво без мого відома ужило мої спомини як пропаганду для своєї партії, чого навіть не зробили большевики, друкуючи мої спомини, по друге, не хочу щоби люде думали, що, посилаючи книжку, допрошуюсь чиегось співчуття. Книжки є до продажу в книгарні «Плай» або напишіть до видавництва «Гомону України», щоб Вам вислали.

З правдивою пошаною Анна Ключко.

Торонто, 24 марта [19]57.

Чи бачили Ви той збірник споминів, що був друкований у Львові ¹²⁴ і чи його можна де дістати, бо я цікава, як вони надрукували мої спомини.

№ 11

[Торонто, 17 квітня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Щодо післаних мною Вам книжок і Вашого запиту, як довго можете їх у себе держати, повідомляю Вас, що нині вже нема такого згону, щоби я їх мусіла мати скоро назад. З другого боку, ці книжки хочу мати стало у себе, бо все може зайти потреба щось з них виписати чи прочитати. То ж думаю, що буде найліпше, як Ви пришлете їх мені частинно, значиться прим[іром] по дві або по три з поступом Вами прочитання. Чим скорше це зробите, тим буде ліпше. Щодо споминів я якось ніяк не відважуюсь зайти до комкрамниці. Вони мене вже там знають, дивляться на мене ворожо і зачинають дурацькі розмови, а це мені зовсім неприємно. Можливо, що зможу когось туди післати, аби мені не йти самій.

Я в своїх споминах писала про наші родинні справи, про маму і тата і там старалась я подати правдиві спомини, відкинувши ту

України, 1956. С. 79.). Лікування у шпиталях для душевнохворих приносило лише тимчасове полегшення. Стани нервового роздратування і шалу чергувалися з періодами ремісії упродовж усього наступного життя Ольги Франко.

¹²³ ...мої спомини і спомини Тараса. — ідеться про видання: Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. Торонто : Ліга визволення України, 1956. 132 с.; Франко Т. Про батька : статті, спогади, розповіді і нариси. Київ : Радянський письменник, 1956. 228 с.

¹²⁴ ...збірник споминів, що був друкований у Львові... — див. примітку 19.

¹²⁵ ...до святкування штовхнули еміграцію українці з СРСР... — тут, оче-

всю брехню, яку різні письменники то ту, то там наліплювали до того всего, що торкалось нашої родини, шукаючи вини одні у мами, другі у тата. Я старалась скристалізувати і вивести на чисту воду правдивий стан, бо ні мама, ані тато не були тут винні, а було винне громадянство, що всіми способами підцінювали вартість і значіння Франка, холоднокровно дивились на те, як він жив в вічному недостатку, а в часі хвороби навіть і в нужді, а його дружина майже в лахманах умово хвора бігала по вулицях Львова.

Від моєї ранньої молодості моє життя було затроєне тим всім, що я бачила, і обставинами, серед котрих я жила, але я наклала всі старання, по можливості опановуючи мої почування, і старалась представити образ так, як він був. Мені байдужа критика, не важні для мене ані похвали, ані догани, я подала факти так, як вони були, а завданням людей єсть порпатися в чужім горю і обвинувачувати то Франка, то його жінку, а також і його дітей.

Безсовісно і безсумлінно обкидували і очернювали болотом люде мою маму і Батька, щоби тільки закрити свою підлоту і низкість. А Грушевський мав право викинути Тата на вулицю, бо він був богач і мав слово, і його із-за цього слухали і поважали.

Нині всі панегірики не мають жадного значіння для самого Тата, а я дивлюся на святкування його ювілею з цього погляду. Зрештою, до святкування штовхнули еміграцію українці з Світів¹²⁵ і отворили очі, що І. Франко був геній не менше за геніїв світа.

Пишу це все, бо це моє глибоке переконання, підтверджене ще тими всіми святкуваннями, на котрі мене запрошували – можливо, моя вина, що я дивлюся в суть річи, а не поверхово, як би випадало.

З нагоди Великодних Свят бажаю Вам щасливо провести цей час і не згадувати мене злим словом.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 17 цвітня [19]57 р.

видно, А. Ключко має на увазі те, що святкування 100-літнього ювілею Івана Франка відбувалося у світовому масштабі під патронатом прокомуністичної Всесвітньої ради миру (докладніше див.: Бонь В. Внесок Тараса Франка у відзначення 100-річного ювілею Івана Франка. *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів : [Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка], 2019. Вип. 2 (22) : до 130-річчя з дня народження Тараса Франка. С. 73–87).

№ 12

[Торонто, 10 червня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Радію, що все ж таки Ви прийшли до того переконання, що те, що я написала про Грушевського, це не є якісь лайки і обчернювання. Я подаю факти, котрі ніхто супротивними фактами не може знегувати, а писання, що така заслужена людина найліпший історик і т. д. це все не може скасувати мого твердження, що це була людина егоїстична і заздрісна аж до дрібниць, а його вина тим більша, що він міг і повинен був Татови допомогти, а що цього не зробив, заслуговує вповні на назву, яку мама йому дала: «Падлец». І тішуся, що Ви не тільки в душі, але і в листі признали мені рацію.

Питаєте, чи писала я вже раніше. Пригадую собі, що ще в зовсім ранній молодості я писала мої переживання вдома. Із-за того, що я все зносила побої і знущання від моїх братів забіяків, а і хоробливі нападки мами, це, як собі пригадую, були жалі, перемішані зі слізми, котрі я виливала на папір в мій пам'яник. Але Петро ¹²⁶ раз найшов його, сильно мене побив за те, що я понаписувала про него, а за решту загрозив мені, що скаже татови, то я і перестала писати.

Як я написала в моїх споминах, я все уважала, що писати так, як Тато не зумію, а писати безвартісні річі не варто. Під натиском мого мужа я написала спомини і тільки тут в соті роковини народжень тата і в його ювілейні святкування я рішилась їх друкувати.

Читаючи те, що люде пишуть, а особливо новочасну англійську популярну літературу, я побачила, що те, що я пишу, якщо не буде ліпше, то не буде багато гірше, тож і взялась писати, як Ви пишете, в старшім віці.

Думаю, що вік не має тут значіння. Отож, писання Тараса і Петра ¹²⁷ все знеохочували мене до писання, бо ні один, ні другий солідно до писання не відносився.

Жалію тільки одне, що не опановую англійську мову до тої міри, щоби на ній писати, бо писати по-українськи без гонорару або за мінімальний я вважаю за крайне понижуюче, бо немов твій твір друкується з ласки. Особливо це відчувається тут, де сотки англійських чи пак канадійських писателів доробляються маєтку. Я ж

¹²⁶ ...Петро... — ідеться про Петра Франка. Див. примітку 22.

¹²⁷ ...Тараса і Петра... — ідеться про братів Анни, Тараса і Петра Франків. Див. примітки 17, 22.

по виснажуючій 8-годинній праці в шпиталі тільки уривкового можу щось написати. От це все. Зрештою, щоби писати, треба не тільки мати час, але і настрій, а життя не складається так, щоби мати той настрій.

Не обвинувачуйте ні маму, ні тата, обоє вони невинні. Це була їх судьба, що Вони зійшлися, а вина тогдішнього громадянства, що не схотіли подати помічну руку Татови, як мені одна пані влучно сказала: «Ми не знали, що Франко був такий великий чоловік». Цим сказано багато, може, і все. Що я написала про маму і наші родинні справи, то я мусіла написати так, бо така була правда. А ті всі, що пишуть і писали, то так, як і Ви, або обвинувачували маму і обкидали її болотом, або обвинувачували тата і також не щадили його.

І Тато, і мама були жертвою галицького ботокудства, і ні пам'ятники, ні жадні святкування, ні жадні «воспівання хвали» цього пятна на Вас всіх не зітруть і зможе тільки стерти з нащадків, як вони підуть його слідами так, як ішли ученики за Ісусом Христом, вигнавши з-поміж себе Юдів Іскаріотів.

Проф. Рудницький¹²⁸ написав мені, що готується збірник пам'яті І. Франка¹²⁹. Я післала йому мою статтю-розвідку про татову поему «Похорон»¹³⁰. Не знаю, чи вона йому підійде, варто щоби і Ви щось йому післали¹³¹. Правда, це без гонорару, але цінний замір проф. Рудницького треба і варто піддержати.

---

¹²⁸ *Рудницький Ярослав-Богдан Антонович (1910–1995)* — український мово- і літературознавець, фольклорист, президент Української вільної академії наук (у 1955–1969 рр.).

¹²⁹ ...збірник пам'яті І. Франка. — ідеться про вид.: Іван Франко й Франкіана на Заході : статті й матеріяли з приводу століття народин, 1856–1956 / за ред. Яр. Рудницького. Вінніпег : Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. 232 с.

¹³⁰ ...статтю-розвідку про татову поему «Похорон». — цю статтю у згаданому збірнику не було опубліковано. Натомість там побачила світ праця А. Франко-Ключко «Рукописи Івана Франка в Канаді» (див.: Іван Франко й Франкіана на Заході : статті й матеріяли з приводу століття народин, 1856–1956 / за ред. Яр. Рудницького. Вінніпег : Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. С. 85–96). Ця стаття вийшла також окремою відбиткою: Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді: (Листи із Ліпіка, Югославія, та інше). Вінніпег, 1957. 16 с.

¹³¹ ...щоби і Ви щось йому післали. — очевидно, В. Дорошенко не відгукнувся на цю пропозицію, бо в збірнику «Іван Франко й Франкіана на Заході» (Вінніпег, 1957) його статей немає.

Маю обіцяні ще дві книжки критик про тата, виданих в Києві, про що Ви мені згадували. Якщо вони прийдуть, то пришлю Вам для перегляду.

Чи Ви маєте у себе всі примірники «Свободи» за минулий рік, я би хотіла їх переглянути, особливо ті всі статті, що були писані про тата. Якщо їх немає у Вас, то думаю, що редакція буде мати. Також хотіла би мати журнал «Київ» з писаннями про тата ¹³².

З глибокою пошаною до Вас

Анна Ключко.

Торонто, 10 червня [19]57.

№ 13

[Торонто, 14 травня 1958 р.]

Шановний Пане Професор.

Щиро дякую Вам за прислану мені брошуру «Великий Митрополит»¹³³. Особливо цінне в ній підчеркнення ставлення Митрополита до представників православної церкви, котре свідчить, що Він в першій мірі був українцем націоналістом і уважав православну церкву правосильною на Україні.

Це мало би служити за примір всім греко-католицьким священникам, котрі, пересяклі католицьким шовінізмом, вводять роздор, хоч би навіть тут, на еміграції.

Але як мені сказали: це міг зробити і сказати Великий Митрополит, бо Він був людина небуденна, не нам до него рівнятися і держатися своїх вузьких заскорузлих рейок, відкидуючи тим самим науку В[еликого] М[итрополита].

Рівно ж цитат з моїх споминів в Ваших споминах про В[еликого] М[итрополита] підчеркує його справді широко християнський характер.

При тій нагоді мушу Вам заявити, що між пересланими Вами творів І. Ф[ранка] я не найшла і не нахожжу тому тринадцятого. Тому,

---

¹³² ...журнал «Київ» з писаннями про тата. — ідеться про журнал «Київ», що виходив у Філадельфії, у ювілейному «франківському» номері якого за липень-серпень (№ 4) 1956 р. було опубліковано низку статей про Івана Франка науковців С. Гординського, Гр. Лужницького, Б. Романенчука, В. Дорошенка.

¹³³ ...брошуру «Великий Митрополит». — ідеться про видання: Дорошенко В. Великий Митрополит (Пам'яті Митроп. А. Шептицького) : спогади й нариси. Йорктон: Голос Спасителя, 1958. 56 с. У цій брошурі В. Дорошенко накреслював головні віхи життя і діяльності Шептицького, а також цитував уривок зі споминів А. Франко-Ключко про Митрополита. Див. також примітку 44.

що я нікому, крім Вас, творів мого Батька не позичала, можу лише припускати, що Ви переочили том тринадцятий мені відіслати.

Буду Вам вдячна, якщо Ви його мені додатково перешлете.

З правдивою пошаною Анна Ключко.

Торонто, 14 мая [19]58 р.

№ 14

[Торонто, 20 травня 1960 р.]

Шановний Пане.

Я Вам довжна відповідь на Ваш послідний лист. Цей довг стоїть мені перед очима повсяк час, і все, і все мені говорить: мусиш дати відповідь, щоби не було запізно; так як це сталось з Грушевським, якому моїм обов'язком було кинути правду прилюдно в очі, що він забив мого Батька.

До глибини душі обурена і ображена змістом Вашого листа я мучуся цілий час в той самий час, коли Ви, може, думаете, що Ви поступили як слід, не припускаючи ані на хвилю, який острій ніж Ви всадили мені в серце. Я справді зробила помилку, читаючи на спіх Вашу картку, я перекрутила її зміст, але чи це б мало бути причиною накидатись з такою злобою і плюгавством на пам'ять мого Батька? Я була поражена, що Ви, боронячи добродія, змогли ужити такого хамського способу і вилити на голо своє відношення до І. Франка, а при тім свою низьку і підлу душу. Бо ж це крайня підлість за мою помилку мститись, кидаючи мені в очі те, що Ви придумали.

Тепер, абстрагуючи від всяких особистих почувань і образень, я скажу Вам таке. Своїм листом Ви свідчите, що Ви є в медицині, а особливо в ділянці шкірних недуг, послідній неук. Щоби щось твердити, то треба було спершу простудіювати медичну книжку, а звідти Ви вчитали би не одну мудрість. Скажу коротко. Сифіліс є не тільки недуга шкірна, але також і недуга крові, а щоби напевно твердити, що хтось цю недугу має, треба конче робити досліди крові Вассермана і Когна¹³⁴, і тільки тоді можна напевно твердити

---

¹³⁴ ...досліди крові Вассермана і Когна... — ідеться про реакцію Вассермана — дослідження властивостей сироватки крові для діагностики сифілісу. Названа на честь першовідкривача і розробника німецького імунолога і бактеріолога Августа фон Вассермана (1866–1925), який описав її 1906 р. До цього методу діагностики було внесено згодом багато уточнень і модифікацій Каном, Комером, Заксом та ін. Водночас цей аналіз дає хибно позитивні результати при інших хворобах. У лабораторній діагностиці не застосовується уже з кінця 70-х років ХХ ст.

о присутності сифіліса. Далі сифіліс є дуже заразливий в секундарній¹³⁵ і третичній¹³⁶ стадії, коли повстають гулі або відкриті боляки і язви, яких виділи є дуже заразливі, і тут Ви самі собі задаєте велику брехню, Ви пишете що Батько не лічився, коли не лічився хтось з нас, а зрешту ми всі муіли сифілісом заразитися тоді, коли ніхто з нас сифілісу не мав. (Ми всі робили собі досліди крови). Причиною Татової хвороби було велике перепрацьовання, а безпосередньою причиною був шок і потрясення нервової системи спричинене тим же Вашим приятелем Грушевським, який, використовуючи І. Франка протягом 10 літ, вкінці відібрав і той нужденний кусник хліба¹³⁷ від него, хворої дружини¹³⁸, і старшого сина¹³⁹, і нас всіх, що тоді якраз були в школах¹⁴⁰. Батько не лічився, і ніколи не лічилися ми, бо ні в кого з нас не було найменших проявів сифілісу. Навіть його хвороба не була прогресивним паралічем¹⁴¹,

¹³⁵ *Секундарний* — вторинний.

¹³⁶ *Третичний* — третинний.

¹³⁷ *...відібрав і той нужденний кусник хліба...* — Див. примітку 54.

¹³⁸ *...хворої дружини...* — ідеться про Ольгу Франко з Хоружинських. Див. примітки 9, 98.

¹³⁹ *...старшого сина...* — ідеться про Андрія Франка (1887–1913) — найстаршого сина Івана і Ольги Франків, фольклориста, класичного філолога, перекладача, автора розвідки «Григорій Лькевич як етнограф» («Записки НТШ», 1912, Т. 109–111). Андрій був помічником І. Франка в літературно-науковій та перекладній діяльності, у впорядкуванні фольклорно-етнографічних матеріалів, що увійшли до 3-томного збірника «Галицько-руських народних приповідок» (1901–1905; 1908; 1910). Виконував обов'язки літературного секретаря, допомагав вести каталог особистої бібліотеки письменника в 1908–1913 рр. Супроводжував І. Франка в подорожах до Криворівні, Ловрани та ін. Невдовзі після закінчення університету раптово помер від епілептичного нападу на Великодньому тижні в ніч із 21 на 22 квітня 1913 р.

¹⁴⁰ *...нас всіх, що тоді якраз були в школах.* — у час, коли І. Франко втратив роботу в «ЛНВ», його старші сини, Андрій і Тарас, навчалися у Львівському університеті (1907–1912 рр.), Петро Франко був учнем Львівської академічної гімназії (1902–1910 рр.), а наймолодша Анна навчалася в учительській семінарії Руського товариства педагогічного.

¹⁴¹ *...його хвороба не була прогресивним паралічем...* — ретроспективний аналіз хвороби Івана Франка показав, що письменник був хворий на неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит, який за його життя не входив до номенклатури хвороб людини (Луцик Д. Танатогенез Івана Франка. *Acta Medica Leopoliensia*. 1997. Т. 3. № 3–4. С. 100–106). Тобто при житті Івана Франка його хворобу неправильно діагностували, а відтак і призначили неправильне лікування, яке тільки погіршувало стан пацієнта і, як наслідок, призвело до смерті письменника.

бо цих ¹⁴² прогресивного паралічу вона зовсім не мала. Тато працював духово до останніх хвиль свого життя. Це подаю для Ваших інформацій, ще мусите знати ось що: що відноситься не тільки до сифілісу, але і до інших хворіб. Це задержання тайни. До такої тайни є зобов'язані всі лікарі і медичний персонал, а люде, які цю тайну ширять поміж другими особами, є відповідальні перед судом і підлягають тяжким карам так само, як за збещення імени даної особи. Знаю, що Ви свої високі відомості про хворобу Батька ширили поміж знакомими, про це мені сказала Ваша добра знакома, і я маю право притягнути Вас до відповідальності за ширення брехні в цілі пониження і обещення пам'яті мого Батька. Бо навіть, якби і І. Франко і мав сифіліс, Ви не маєте права *про це між людьми говорити*. Це собі запам'ятайте до кінця Вашого життя. Що Ви про це писали до мене, можу тільки пояснити тільки тою безконечною злобою і безпримірним хамством, бо говорити про померлого, що він мав сифіліс, це Вам не первина.

Ще одно скажу Вам. Ви читали листи мого Батька, писані ним перед хворобою, в котрих він ясно писав про відношення Грушевського до нього ¹⁴³, його підле відношення і систематичне нищення його і фізично, і морально, і Ви не найшли у собі, стоячи перед гробом, стільки чесності, щоби написати правду тим більше, що Ви жили в той час у Львові і були в курсі справ, і знали добре, як відносився Грушевський до І. Франка, і що він відносився до нього

---

¹⁴² Ціха — риса.

¹⁴³ ...листи мого Батька, писані ним перед хворобою, в котрих він ясно писав про відношення Грушевського до нього... — які листи тут має на увазі А. Франко-Ключко, достеменно невідомо. Оскільки в листах до 1907 року (до початку хвороби) І. Франко насправді ніде не згадує М. Грушевського в негативних конотаціях. Навпаки, у листі до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 р. він зачисляє себе разом з В. Гнатюком і С. Томашівським до «фамілії Грушевського» і захищає особу М. Грушевського від закидів на його адресу в деспотизмі та автократизмі (т. 50, с. 178–179). Негативні висловлювання І. Франка про М. Грушевського чи не вперше з'являються в листі до Є. Трегубова від 30 листопада 1907 р. і пов'язані з тим, що М. Грушевський відмовився друкувати «Історію української літератури» Франка (див.: т. 50, с. 337–338). Свою образу на М. Грушевського Франко повторює невдовзі також у листі до Ф. Вовка від 16–17 грудня 1907 р., шукаючи в нього підтримки у справі видання своєї праці (див.: т. 50, с. 342–343). У листі до В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. І. Франко доволі різко і критично висловився на адресу Грушевського як історика, назвавши його історичні конструкції «фальшивими», «яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик» (т. 50, с. 432).

як послідній падлюка, ви, наоборот, мали нахабство написати, що «Грушевський йому помагав». Це также черта Вашої служальської натури: лизати до посліднього руку свого пана. Вам закинули, що Ви навмисне замовчували І. Франка, і це була велика правда, і коли Ви і писали свої статті, то тільки тому, що була до цього конюнктура і Ви могли заробити на тім гроші (Ваші власні слова). Зрешту, Ваші писання — це перемелювання старого, в той час, коли Ви працюючи над творами І. Ф[ранка] в НТШ мали змогу написати про нього велику монографію, більшу як написав Возняк ¹⁴⁴, але Ви цього не зробили просто тому, що боялися попасти у неласку у вельможного пана.

За Ваше хамське поступовання бажаю Вам, щоби Ви не знайшли спокою в Ваші послідні роки Вашого життя, а за замовчування правди і ширення брехні прошу Бога, аби Вас покарав так, як Ви собі заслужили!

Анна Франко Ключко.

Торонто, 20 мая 1960.

Мені безконечно прикро писати це все, бо тяжко собі представити, що людина стара віком, що святкує свій 80-річний ювелей може до людини, яка ніколи йому нічого злого не зробила віднести так підло, з наміром зробити їй велику кривду, обкидаючи болотом її помершого Батька.

Ви людина культурна (за яку принайменше себе числите) нині святкуючи свій Ювелей як знаток І. Франка в той самий час так некультурно поступаєте, безчещачи його пам'ять, а садистично цинічно вражаючи мене, його доньку, це справді в вищій степені [не] культурно!

Анна Ключко.

---

¹⁴⁴ *...більшу як написав Возняк...* — можливо, ідеться про велику монографію М. Возняка, яка вийшла уже по його смерті «Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка» (Київ : Держлітвидав УРСР, 1958. 403 с.). *Див. також примітку 33.*

КОНТЕКСТИ БІОГРАФІЧНОГО СВІТУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

<https://doi.org/10.15407/ub.23.262>

УДК 821.161.2'05.09(092)

Марія Василівна МОКЛИЦЯ,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<http://orcid.org/0000-0001-7984-4377>
moklytsja@gmail.com

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВНУТРІШНЬОЇ БІОГРАФІЇ: ЕПІСТОЛЯРІЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Мета: з'ясувати причини відсутності наукової біографії Лесі Українки за достатньої кількості біографічних матеріалів; довести потребу запровадити поняття «внутрішньої біографії». **Методологія дослідження:** запропоновано активізувати психоаналітичний підхід до матеріалів внутрішньої біографії, які виявляють себе в его-документах, у багатому й різноманітному епістолярії Лесі Українки. **Наукова новизна** полягає в концепції «внутрішньої біографії»; запропоновано фактаж подій у житті узгоджувати з внутрішньою біографією, яку можна змодельовувати на основі его-документів з використанням психоаналізу. Ідеться про використання методу З. Фрейда, застосованого в праці «Томас Вудро Вільсон. 28-й президент США» як базового для біографістики. **Висновки.** Сучасна наукова біографія може постати лише внаслідок узгодження зовнішнього і внутрішнього життя її об'єкта і суб'єкта. Документи, які підтверджують факти зовнішньої біографії, не мають дисонувати з документами іншого ґатунку: епістолярієм, щоденником, мемуарами, художніми текстами біографічного характеру тощо (усім, що можна визначити як его-документ), тими текстами, які засвідчують погляд на життєві події зсередини, указують на важливий фрагмент внутрішньої біографії. Для об'єктивного бачення суб'єктивних матеріалів пропонуємо застосувати не лише психоаналітичну методологію, а й лінгвістично-літературознавчий аналіз. Адже тексти листів письменниці — це органічна частина її художньої творчості, особливо в царині мовлення, авторського стилю. Тому біографічний наратив розміщується в епістолярії на глибшому рівні, підтекстовому чи надтекстовому. На від-

міну від автобіографії, яка раціонально припасовується до потреб жанру, епістолярій виявляє значно глибші сфери внутрішнього життя, переважно несвідомі чи емоційно-інтуїтивні. Також в епістолярії широко представлені самоаналіз, самокритика, рефлексія з приводу тих чи інших подій — усе це важливі фрагменти внутрішньої біографії Лесі Українки.

Ключові слова: наукова біографія, зовнішня біографія, внутрішня біографія, автобіографія, психоаналіз, біографічний наратив, его-документ.

Дослідники творчості Лесі Українки вважають, що її наукова біографія ще не написана. Це твердження ніби зрозуміле: чим масштабніша особистість, тим важче досягти тієї об'єктивності, якої потребує наукова біографія. І все ж це твердження просить якогось ширшого пояснення з огляду на цілком достатню кількість біографічних матеріалів. Чому не вважають науковою біографію, написану О. Косач-Кривинюк? У ній об'єктивність і науковий підхід підкреслені жанровим визначенням: хронологія [3]. Чи не є абсолютно науковою, базованою винятково на документах, книга М. Мороза «Літопис життя та творчості Лесі Українки» (Київ, 1992)? Або книга текстолога Л. Мірошниченко [4]? Існує величезний епістолярій родини Косачів-Драгоманових, хоч і проріджений лихими історичними подіями, але достатній, аби не лишити посутніх лакун, є спогади і членів родини, і багатьох сучасників, є задокументовані факти співпраці з журналами, видавництвами, факти першодруків і прижиттєвих видань тощо (часткове уявлення про обшири збереженого дають книжки, підготовлені до видання Т. Скрипкою — біографом Лесі Українки [6, 7, 8]). Що, власне, стоїть на заваді?

Можна припустити, що десь на задньому плані, рідко названий, окреслюється прикрий факт — немає автобіографії, того документа, із яким зазвичай лесезнавці звіряють науковий біографічний наратив. Потрібне визнання фактажу як достовірного тією особою, якій ця біографія належить, — це ніби підтвердження легітимності. Дивний і винятковий спротив Лесі Українки щодо оприлюднення біографічних матеріалів, який вона послідовно чинила все життя, насамперед потребує пояснень для кожного потенційного біографа.

Історія біографічного жанру сягає найдавніших часів, уже античні автори життєписами славетних осіб збирали велику кількість шанувальників. Середньовіччя закріпило цей інтерес постатями святих великомучеників, згодом — уславлених лицарів-хрестоносців. Життєписи були актуальним жанром у часи пізнього Середньовіччя і в добу Ренесансу. Варто зауважити, що письменники

у всі часи актуалізували інтерес до жанру біографії, допоки самі не стали найбільш важливими дійовими особами цього жанру.

Власне науковий підхід до написання біографій письменників можна починати від біографічної школи Ш. Сент-Бева. Але ще раніше романтики започаткували поглиблений інтерес до біографій відомих історичних осіб (Наполеон) чи митців (Гете). Цікавим збігом є постання в Європі в унісон із поширенням біографічного методу в другій половині XIX ст. так званого шекспірівського питання, суть якого нібито стосується лише проблеми авторства, але відсутність достатньої кількості біографічних матеріалів стимулювала пошуки науковців і спричинила появу низки біографій Шекспіра, переважно полемічного характеру. Із одного боку, ці процеси лягли в основу біографістики як наукової галузі, із другого — окреслили глибинну проблемність завдання.

Позитивісти вірили в об'єктивність документів і складність створення наукової біографії вбачали лише в тому, що для цього не було потрібної кількості чи якості документів. Але зовсім інший урок із цього популярного жанру взяли представники модернізму, особливо на першому, символістсько-імпресіоністському етапі. Митці стали активними співавторами власних біографів, — не мало значення, теперішніх чи майбутніх: усе, що на той час здобуло статус біографічного документа, вони почали свідомо «припасовувати» до потреб так званої життєтворчості, свідомо змодельованої біографії. Листи писались як приватна комунікація, але з огляду на їх майбутнє оприлюднення; щоденник, який би буденно-літописний характер він не мав, писався для ймовірних біографів тощо. Що вважати справжнім документом, а що його імітацією, — питання, яке дискутувалось у різних колах, а письменники навіть пародіювали жанр, піддаючи сумніву об'єктивність будь-якої біографії («Орландо» В. Вульф).

Важливе слово в цій справі сказав Зігмунд Фройд, спочатку оприлюдненням історій лікування дитячих неврозів, далі скандальними біографіями відомих осіб: Шекспіра, Леонардо да Вінчі, Достоевського, зрештою — долучившись до роботи над життєписом президента Вудро Вільсона. Співавторство з професійним біографом Вільямом Буллітом, який мав повний доступ до всіх біографічних документів та особисто знав президента, за зізнанням самого Фройда, було для нього корисним, змусило бути максимально виваженим у висновках. У передмові до книжки В. Булліт так схарактеризував роль психоаналітика в написанні

цієї біографії: «Дотримуватися фактів, куди вони б не приводили, потребує хоробрості, на яку здатні небагато чоловіків. З. Фройд мав сміливість простежувати факти до глибин людської свідомості й описувати ті бажання, які міг розпізнати в надрах несвідомого»¹. Робота над книжкою тривала 10 років, усі зусилля переважно були витрачені на фактаж, який відбирався зі скрупульозно вивчених біографічних матеріалів: від офіційних документів, які засвідчували діяльність президента, і до численних біографій різних авторів, які з'явилися на час написання книжки. Важливо, що Фройд наполіг на жанровому визначенні: психологічне дослідження (а не психоаналітичне). Зрілий вчений на схилі життя виокремив зі своїх численних ідей перевірені часом і практикою, ті, які він схильний був вважати аксіомами психології.

У передмові до книги Фройд зауважив: «Коли автор висловлює свою думку про історичну особу, він зазвичай від початку запевнює своїх читачів у тому, що намагався бути об'єктивним і неупередженим, що працював “без гніву і пристрасті”»². А далі вчений зізнався, що насправді був досить упереджений, адже президент Вільсон викликав у нього стійку антипатію. Під час дослідження підстави для антипатії підтвердилися, але загалом ставлення до Вільсона за цей час змінювалося. Завжди перемагало бажання пояснити глибші причини тих чи тих учинків, а не прилаштувати факти під теорію, як це трапляється з насправді упередженими дослідниками, налаштованими або на осуд, або на надмірне піднесення свого об'єкта, або ж на некритичне ставлення, як того потребує традиція вшанування видатних класиків.

І все ж цей унікальний приклад наукової біографії складно використати як зразок іншим науковцям. Треба бути Фройдом, щоб за канвою численних учинків політичного діяча побачити інший, значно важливіший сюжет: внутрішню біографію Вільсона, ту, яка складалася в знаменитому трикутнику батько-мати-дитина. Саме там Фройд вдалося відшукати відповіді на питання, які навіть не намагаються ставити біографи: чому цей діяч учинив саме так, хоча логічно було б вчинити інакше? Гамузом усі нелогічні (прикрі, неморальні, незрозумілі, тощо) вчинки зібрано в параграфі «помилки» або «особливості характеру». Тим часом, як доводить біографія

---

¹ Фрейд З., Буллит У. С. Томас Вудро Вільсон. 28-й президент США. Психологическое исследование. М. : Прогресс, 1992. С. 3–4.

² Там само. С. 6.

Вудро Вільсона, видима нелогічність учинків указує на розбіжність між зовнішньою і внутрішньою біографією.

Утім, і цю, й інші праці Фройда, дослідження інших авторитетних психоаналітиків доведеться використовувати всім біографам видатних особистостей, які прагнуть об'єктивності: нині вже неможливо вважати науковим відсторонений виклад збережених в історії задокументованих фактів.

У той час, коли біографії митців ставали оригінальною часткою будь-якої творчої особистості (згадаймо, наприклад, скандально відомі біографії сучасників Лесі Українки: Поля Верлена й Артюра Рембо, Оскара Вайльда, Станіслава Пшибишевського чи Олександра Блока), письменниця так оберегала приватний простір від сторонніх поглядів, наче боялась якоїсь ганьби чи зневаги. Це при тім, що родинною історією, яка становить основну частину будь-якої біографії, могла лише пишатися.

Розгляньмо уважніше відоме пояснення свого небажання давати для оприлюднення біографічний матеріал, зроблене в листі до Осипа Маковея 15–16 вересня 1893 р.: *«...я стою при своїм у справі “виставляння особи автора на позорище”. Тут, може, говорить більше почуття, ніж теоретичний розум, але ж тим міцніше переконання, чим більше воно залежить від почуття. Я все-таки думаю, що всяка людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люде, немов у свою хату, принаймі поки живе господар тієї хати. Може, кому й гарною здається та хата зверху, але ж то ще не дає права споглядачеві вриватись до хати в середину і цінувати та оглядати все, що в ній є, без дозволу господаря. Нехай уже як господар умре і хата його піде на громадську власність, тоді уже нехай йдуть і цінують все, що від нього зосталось, бо мертвий не встане боронити скарбів своїх.*

Що ж до мене власне, то я ж не так знаменита, як Байрон та інші боги літератури, отже, для мене не приклад все те, що Ви говорите про них. Якби так кожного, хто напише книжечку гладких віршів та обійдеться там без брехні, зараз виставляти “на позорище”, то вже хто його зна, чи не було б то чимсь на кшталт інквізиції літературної. Я певна, що тоді ніхто не писав би віршів по “цирості”, бо прийшлося би щохвилини пам'ятати про суворий “аналіз психологічний” неблаганної критики. А вже з такою думкою писати, то все одно, що з камінем на шиї через річку плисти» [10, т. 11, с. 223–224].

Біографам варто взяти до уваги кілька істотних моментів цієї палкої «оборони». Боронити душу і серце, щоб не вривалися чужі

люди... Загалом ніби звичайне обстоювання права приватності, але воно не зовсім зрозуміле для того, хто з ранніх літ отримав статус поета. Хіба бути поетом (та навіть і ширше — письменником, митцем) — не означає пускати чужих людей у свою душу і серце? Чому коротка формалізована автобіографія, яка пишеться за правилами журналу і слугує загальною орієнтацією для читача перед сприйняттям творів, тлумачиться як наруга над душею і серцем?

Відповідь можна знайти (за допомогою психоаналізу), занурившись у листування цього самого періоду. Про що йдеться в листах до всіх рідних? Основна наскрізна тема — хвороба. Власне, біографія Лесі Українки на той час складається з усе більш суворих обмежень життєдіяльності, болю, лікарень, лікарів, поїздок із метою лікування і подібного. Хвороба визначає плин життя, настрої і стосунки зі світом. Саме таку біографію юна письменниця категорично відмовляється додавати до власних творів. Що ж до аргументів, які наводяться в листі, то, здається, вона й сама відчуває їх непереконливість. Пояснення надто емоційне й образне, воно приховує підтекст. Звернімо увагу на образ хати, яка може бути гарна зверху, а от ізсередини... Напрошується логічне продовження — може виявитися іншою, негарною, неприбраною, тощо. Але думка перемикається на обурення, що не можна вриватися в гарну зовні хату без дозволу. Насправді гарна зовні хата може провокувати увірватися всередину хіба яких злочинців.

Прозорий алегоризм образу хати підказує, що ж насправді хотіла сказати авторка. Образ хати зовні і зсередини — це, звісно, образ людини, яка у світі і серед людей живе, маючи певний статус, зовнішність, стать, поведінку, при цьому її внутрішнє життя може бути цілком іншим, таємним, нікому не відомим. Дивлячись на «хату» зовні, люди бачать усе те, що становить фактаж будь-якої біографії, але не знають, як його сприймав «господар», чому він чинив саме так, а не інакше. Для «господаря» факт є наслідком низки виборів, важливих чи випадкових рішень, історією вагань і внутрішніх конфліктів, для «чужих людей» — єдиним мірилом достовірності.

Леся Українка ставленням до зовнішнього боку свого життя (нецікава біографія, нічого особливого не відбувається), своїм послідовним оберіганням приватності, як ніхто інший, потребує розрізнення внутрішнього і зовнішнього боку біографії. Зовнішній, подієвий, план життя — не первинний, а наслідковий. Основне відбувається у внутрішньому світі митця. А туди всім іншим людям, ясна річ, вхід обмежений. Отже, варто авторам наукових біографій

тримати в полі зору різючу відмінність між зовнішньою біографією (події, вчинки, факти життя, засвідчені сучасниками або документами) і внутрішньою біографією (особливості особистісного становлення, творчого процесу і рефлексії у стосунках із навколишнім світом, які передують вчинкам або корегують їх). Приватна оцінка тих чи тих подій у документах, не призначених для оприлюднення (листи, щоденники та ін.) може стати відправною точкою у переоцінці етапів творчого процесу, у маркуванні тих чи інших подій як дуже важливих чи, навпаки, не надто важливих. Згадаймо радянський період, коли чимало сумлінних науковців працювали над створенням наукових біографій Лесі Українки, які згодом виявилися не надто науковими через непомітні акценти: умовчання або перебільшення важливих для ідеології і не надто важливих для авторки моментів життя. Зауважу водночас, що автори найбільше спотворених через ідеологію біографій, які в ті часи писалися під гаслом «наукова», маніпулювали аж ніяк не домислами чи фантазіями, а виключно фактажем, документами.

Будь-який життєвий епізод обростає реакціями інших людей і втягує особу в численні комунікації. Що означає той факт, що Леся Українка тяжко хворіла з підліткового віку, для будь-якої сторонньої людини, навіть і не чужої, а рідної, як-от мати або метр літератури Франко? Лише одне — тяжку життєву обставину, якій кожна нормальна людина має поспівчувати. Хвора слабосильна дівчина, щоправда, дивним чином у Франка стала зразком для наслідування повносправним чоловікам, але... Леся Українка чинить шалений спротив імовірній поблажливості в оцінюванні її творів, а тим паче нестерпна їй думка про жалість і, відповідно, перебільшена похвала творів зі співчуття до нещасної авторки. Вона воліє бути поцінованою без жодних попуцень.

Чим більше дорослішає, тим глибше письменниця усвідомлює ту безодню, яка ділить життя кожної людини на зовнішнє і внутрішнє. Ніхто вже не піддає сумніву першочергову важливість внутрішнього (усі творчі людські спроможності зароджуються і здійснюються всередині), але зовнішнє все одно залишається мірилом об'єктивності, тобто визначальним для наукового біографізму.

XX ст. принесло в літературу новий біографізм. Біографічна основа будь-якої творчості, доведена біографічною школою, а згодом підтверджена психоаналітичною теорією, відкрила для митців найпривабливіший і водночас найскладніший естетичний об'єкт — власне життя автора. Тому творчий процес пройнявся, а подекуди

й урівнявся з рефлексією, з інтенсивним процесом самопізнання. Зовнішня біографія — лише видима поверхня, за якою ховається значно важливіший і правдивіший життєвий план. За допомогою психоаналізу митці (переважно вже на етапі сюрреалізму й екзистенціалізму, у 1920–1930-ті рр.) почали доводити, що внутрішнє життя людини — це її основна, навіть єдина об'єктивна реальність. Тому література наповнилася художніми творами, по суті, автобіографічного змісту, але з таким відвертим знеціненням фактів зовнішньої біографії, що автобіографія як окремий жанр, белетризований, але вповні документальний, відійшла в минуле. Найвідоміший зразок — роман (або цикл романів) Марселя Пруста «У пошуках утраченого часу». Внутрішня біографія надто часто дисонує із зовнішньою, робить хисткими критерії достовірності, у внутрішньому світі талановитої людини все надто суб'єктивне, неординарне, суперечливе.

Тому автори наукових біографій не дуже тішаться таким матеріалом, охоче відсовують його на полицю до художніх творів, де, звісно, панує уява, фантазія й усі інші непевні процеси, які жодним способом не вписуються в біографічний фактаж.

Але проблема є, і чим ближче до нашого часу, тим частіше активізується. Як мінімум, кожному біографу доводиться зазирати в психоаналітичну теорію, шукаючи відповіді на провокативні питання.

Розкішний епістолярій Лесі Українки, ясна річ, завжди брали до уваги її біографи й дослідники творчості. Скандальні історії, пов'язані з новим прочитанням біографії Лесі Українки (зокрема, стосунки з матір'ю, трактовані з погляду фройдизму Нілою Зборовською [2] та Оксаною Забужко [1], стосунки з Ольгою Кобилянською, трактовані Соломією Павличко [9, с. 39–104] кризь призму сучасних гендерних теорій), виросли з уважного прочитання епістолярію. Листи письменниці, відверті, щирі, емоційні й розсудливі, талановиті і часто захопливі, — це такі безсумнівний життєвий матеріал, достовірний, непідробний. Здається, вони цінніші для біографів, ніж автобіографія, писана на замовлення. Але чомусь будь-яке ширше залучення епістолярію для моделювання приватних стосунків Лесі Українки (а без цього фрагменту жодна біографія не може обійтися) виявляється якщо не скандальною, то дискусійною історією і не наближає науковців до творення біографії, яку переважно коло фахівців визнало б науковою.

Може видатися, що проблема полягає в надто фрагментарному залученні дуже великого за обсягом епістолярію. Із нього мож-

на витягнути не менше десятка розгорнутих історій (часто майже з романними перипетіями) взаємин із важливими для Лесі Українки людьми: матір'ю, дядьком Михайлом Драгомановим, із братом Михайлом, сестрою Ольгою, із родиною загалом, а також з багатьма сучасниками, із якими Лесю Українку поєднували кохання, дружба, спільні справи, інтереси, творчість або життєві обставини. Складність полягає в тому, що листи, так само, як і художні твори, потребують вдумливого коментаря й психоаналітичного розуміння. Часто респонденти, крім слів, користуються натяками і посиланнями на лише їм відомі обставини, уміють читати між рядків і розуміти одне одного без слів. У кожному окремому фрагменті для стороннього читача проступає щось дуже приватне й суб'єктивне, а щоб історія стала об'єктивною, її треба бачити всю цілковито, а потім тлумачити.

Найважливіша частина зовнішньої і внутрішньої біографії — це стосунки з батьками, насамперед із матір'ю. Без урахування всіх складників класичного трикутника «мати — батько — дитина», без розуміння еволюції взаємин між рідними не можливо уявити біографію творчої особистості, адже ті вартісні твори, які увійшли в культуру як визначна національна цінність, виростають насамперед із характеру цих стосунків. Важливо простежити взаємини протягом усього життя, не оминати етапних моментів, тому адекватно прочитати всі тексти епістолярію, які їх стосуються.

Як відомо, стосунки матері і доньки, двох письменниць, емансипованих жінок і активних громадських і політичних діячок, на різних етапах історії тлумачили по-різному. Оминемо сповнений ідеологічних стереотипів радянський період. Діапазон трактувань останні три десятиліття окреслив два полюси: з одного боку, наголос на авторитаризмі Ольги Петрівни, на її агресивному втручаннях в життя Лесі, зокрема в особисте і творче. З другого боку — акцент на визначних педагогічних здібностях Олени Пчілки, на її материнському подвигу — вона виховала шестеро дітей, кожне з яких стало високоосвіченою, високоморальною, інтелігентною, національно свідомою людиною. А основне — усі реалізували свої таланти і здібності, знайшли своє місце й роль у житті, усупереч перешкодам, які заготували їм історичні події. Неможливо, щоб усі шестеро стали такими не завдяки, а всупереч матері.

Вагомий результат все ж не скасовує численних фактів материнського гніту, про що й свідчить епістолярій Лесі Українки. Наведемо один, здається, зовсім незначний приклад.

«Люба мамочко!

Ти кориш мене, що я не пишу тобі, як ми вернулись з концерту, і т. и., се було так давно і так благополучно пройшло, що я зовсім забула про нього згадати, пишучи до тебе, та й з листів наших видно, що з нами нічого лихого не трапилось. Я в прошлих листах старалась пригадати, про які дрібні факти слід тобі написати, і просто якось не могла згадати, що власне, може тебе турбувати, що може здатись небезпечним для нас. **А потім виходить, що се я вчинила просто якусь злочинство, і ти мене картаєш і сама я картаюся так, аж мені серце болить** (виокремлення наше. — М. М.). Справді, ми виїхали в сей Київ на якусь муку для тебе. Я даю тобі слово честі, що як тільки се для тебе буде спокійніше, то я без жалю покину Київ по першому твоєму листу — коли ти для нас життя не жалуєш, то невже б я мала пожалувати для тебе кийвського життя? Не так уже тут мені пороги рожсами устелені, щоб задля них я не вважала на те, що ти там день і ніч гинеш від турботи і журби. Та й докори твої слухати мені так само тяжко, як тобі ждати листів від нас. Трудно часом поручитись, що от напевне в такий-то день напишу, — часом що несподіване помішає, і тоді, значить, думай, що от віку збавляєш найдорожій в світі людині. Я не винувачу тебе в тому, що ти не можеш спокійніше до сього відноситись, але ж я б хотіла просто знати, що треба зробити, чим порадити, щоб не губити тобі здоров'я. <...> За ціле життя твоє мало платити “скількима стрічками листу”, за нього мало цілого мого життя, — вірь мені чи ні, тільки я б віддала своє життя без жалю ради тебе. Не смійся, що людина, не пишуча листів акуратно, виражає такі почуття, у самих безпечних і навіть нікчемних людей є такі почуття в серці, яким можна вірити і з яких сміялись — безжалісно. Та й таки можна вибачить мені на сей раз, бо за весь час, що ми в Києві, всього раз сталося, що я схибила в листуванні. Більш сього не буде, поки я тут зоставитимусь» (27 грудня 1893 р.) [10, т. 11, с. 253–255].

Скорочуємо цей величезний лист, присвячений палкому виправданню... за пропуск, зроблений донькою в листах до матері, терміном аж десять днів. Ця тема постає в листуванні періодично й щоразу розгортається подібно: мати дорікає, донька виправдовується. Факт у взаєминах очевидний: мати намагалася компенсувати обмежені можливості впливу на доньку через відстань, тому вимагала чіткої підзвітності в листах. При цьому використовується емоційний терор: затримку листа (яка, до речі, частіше траплялася з вини тодішньої пошти) потрактовано як злочинний замах на здоров'я матері.

Так, приклад є аргументом (чи фактом), який підтверджує авторитарність матері. Але... Не так все просто, як це має вигляд з одного чи навіть кількох схожих листів. Свою власну лінію (інколи свідомо, але частіше інтуїтивно), гне і донька. У листах знайдемо велику кількість доказів, що мати для доньки — правдиве боже-ство, що будь-яка завдана їй прикрість відразу приймається як безумовна доньчина провина і викликає щире каяття. Здається, донька готова слідувати всім приписам і вимогам матері, а вже вчасний лист — така дрібниця, про яку й мови не має бути. Але чим далі, тим більше донька дає приводів для нарікань матері.

Леся Українка мала стати лише тінню своєї матері навіть у літературі — такою сильною жінкою була Олена Пчілка, таким незаперечним був її авторитет в очах доньки. Як же сталося, що зрештою мати опинилася в тіні доньки? Про що свідчить цей факт, який не викликає жодного сумніву, бо вже є здійсненим епізодом української культури? Він свідчить про те, що донька змогла непомітно і безболісно відокремитися від обожнюваної матері, піти своїм шляхом і досягнути більшого, зберігаючи глибоку дружбу з нею до кінця життя. Зрештою, ні мати, ні донька не таїли за давних образ одна на одну.

Кожен епізод епістолярного з'ясування стосунків — це конфлікт між бажанням догодити матері, викликати її схвалення чи високу оцінку, і прагненням зробити все по-своєму. Стосунки з матір'ю стали для письменниці Лесі Українки потужним мотиваційним двигуном, завдяки йому вона й досягла всього.

Вернімося до тієї частини епістолярію, яка стосується хвороби Лесі Українки. Якщо відібрати всі такі листи, то історія хвороби — це буде чималий том. Із різними адресатами тема хвороби розгортається по-різному. Батькам донька докладно звітує, обговорює деталі обстеження, обставини, які складаються, наголошує моменти покращання, тобто, попри досить гнітючу картину страждань, пере-межовує звіти прикладами того, що лікування дає результат, тобто має сенс. Попри ностальгію за домом, часто наголошує шкідливість волинського, навіть полтавського чи київського клімату і корисність кримського або італійського. Характерний приклад — лист від 22.03.1898 р. із Ялти:

«Люба мамочко!

<...> В Колодяжне їхати просто з Криму я боюся, бо там мені завжди був страх від малярійного баціла. Нарешті скажу, що я не панькалась би з своїми нервами так, коли б не зважила (і ти ж зо

мною згодилась!), що цього року треба зробить операцію. Отже, для операції треба сили відпору не менш, ніж для вприскувань, може, й більше. Коли йти на війну, то треба узброїтись. Ти бачила і знаєш добре, який вид і розміри мають оці мої нервові напади, і, певне, згодишся з п. Дериж[ановим], що з ними слід боротись. Тільки все-таки я ніколи не ставила себе ні центром світа, ні центром нашої сім'ї, а через те прошу обговорити програму мого лічення, беручи на увагу загальний бюджет і загальні потреби та порядок життя нашої родини. Не приносячи сама жертв, я не хочу приймать їх від інших» [10, т. 12, с. 123].

Зауважимо тонкі переходи в інтонації і сенсі: від наголошування серйозності хвороби до відмови від фінансових витрат на її лікування. Лесі добре в Криму, бо сприятливий клімат, але ще краще їй, коли до неї приїздять гості — будь-хто з родини. Їй добре бути з родиною, але окремо від неї. Саме такий характер стосунків (близько і далеко) їй влаштовує найбільше, і таку унікальну можливість створила для неї хвороба.

У листах до брата Михайла, сестри Ольги, дядька, дядькового друга М. Павлика — зовсім інша історія хвороби. 13 жовтня 1891 р. до М. І. Павлика: «Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що ненадовго, бо вже пропасниця знову чепилася, а вона в мене вірніша всякої дружини — хутко не покине. Для письменця, надто для поета, се дуже погана слабкість, бо вона, власне, тоді найбільше мучить, коли людина увійде в поетичний настрій, принаймі у мене так воно є. Але то дарма, я таки не покладаю рук, а лагожу дещо. Дуже хочу одну річ для вас дописати (якщо приймете це), що почала цього року, але нічого не обіцяю, як хутко, бо я за себе нічого ручити не можу. Мені тепер ще одна дуже велика біда, — починає від часу до часу друга нога боліти, я се тримаю від всіх наших у великому секреті, бо то нічого не допоможе, як хтось там буде надо мною розпадатись, але мені се дуже тяжить на душі. Як писатимете дядькові, то цього не кажіть, бо я не хочу» [10, т. 11, с. 170].

Мотив хвороби активно вплітається у творчий процес, і сама творчість стає хворобливою, але не припиняється. «Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак таки зовсім надаремно! А прибиток хіба тільки той, що тепер знов ходжу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я хожу по-котячому, та ще й спина болять гірш, ніж перше, — більше яких трьох минут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись. От така то твоя сестра ледача,

Михайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи — жаднісенької! перекладу — нікоторого» (лист до брата Михайла 30 травня 1890 р.) [10, т. 11, с. 108–109]. Хвороба не виправдовує, а зобов'язує — такий мотив звучить чим далі, тим частіше.

Наприкінці життя в листах до сестри Ольги, до друзів, зокрема Ольги Кобилянської, процес творчості описано як напад своєрідної хвороби, гарячки, лихоманки, яка виснажує сили до краплі і вимагає тривалого одужання. До сестри: *«Не можна, гріх бути інвалідом, коли так багато роботи і так мало людей, треба перестати ним бути, коли не можеш зараз, то через рік, через два, через три, а все-таки треба вийти в люде! і я вийду або під ножем пропаду, а так не зостанусь»* (24 листопада 1897 р., Ялта). *«Не скрию від тебе, що бувають у мене хвилини розпачі, коли мені здається, що все даремне, що я от-от упаду на дорозі і важкий хрест задавить мене, але се хвилини тільки, взагалі ж я думаю, що хоч сама не житиму, та завжди буду в силі помагати жити иншим, хто тільки схоче моєї помочі»* (28 листопада 1897 р., Ялта) [10, т. 12, с. 82; с. 83].

Характер листів про хворобу суттєво зміниться відтоді, як Ольга отримає фах лікаря, фактично стане особистою лікаркою сестри, тож у листах Лесі до Ольги останнього періоду життя найбільше медичних подробиць, найдовші описи перебігу хвороби.

Але до кінця життя в листах до сестри переважає не так хвороба сама по собі, як пошук способів боротьби з нею, діловий підхід, раціоналізм, домінує розуміння, що хвороба — це життєва історія, що хвороба не може стати виправданням чи підставою для того, щоб не виконати свої обов'язки (звісно ж, взяті на себе добровільно й свідомо).

Хвороба — другий після матері за важливістю персонаж біографічного наративу Лесі Українки. Вона забирає найбільше тексту, втручається в усі інші стосунки, визначає спосіб життя, пріоритети, цілі й завдання. Із цим персонажем іде невпинна виснажлива війна, із поразками, поступками і відступами, із незмінним супроводом нервових нападів, істерії, фізичного виснаження і, звісно, «скрежету зубовного» від больових атак.

Але це, на сторонній погляд, просто каторжне життя, супроводжується численними запевненнями, що вона цілком здорова, навіть дужа, сильна і спроможна. Результати, навіть прості переліки зробленого, переконують: ні, хвора слабосильна жінка на таке не спроможна.

Так само, як першу головну дійову особу свого біографічного сюжету, тобто матір, Леся Українка змогла перетворити свою хворобу на потужний мотиваційний двигун. І мати, і хвороба — персонажі, які могли завадити народженню і становленню видатної письменниці Лесі Українки. Але і мати, і хвороба стали запорукою цього процесу. Подиву гідна історія, видатна біографія, головні події якої відбулися у внутрішньому світі особистості.

Висновки. Сучасна наукова біографія може постати лише внаслідок узгодження зовнішнього і внутрішнього життя автора. Документи, які підтверджують факти зовнішньої біографії, не мають дисонувати з документами іншого гатунку, з еґо-документами: епістолярієм, щоденником, мемуарами, художніми текстами біографічного характеру, тощо, тобто всіма тими текстами, які засвідчують погляд або оцінку зсередини, указують на важливий фрагмент внутрішньої біографії.

Застосування психоаналітичного підходу може зорієнтувати біографа в його бажанні пізнати внутрішню біографію письменниці, але, як доводять згадані приклади застосування психоаналізу до біографії Лесі Українки, може дати і протилежний результат: надмірно об'єктивувати внутрішній процес, який, на відміну від життєвого фактажу, не розкладається на автономні чи самодостатні фрагменти. Тому важливий біографічний наратив, цілісна, але двопланова історія, зовнішня і внутрішня, суть і пафос якої — у спробі пояснити феномен постання геніальної особистості завдяки чи всупереч обставинам.

Зрештою, нині варто поставити під сумнів саму необхідність існування власне наукової біографії. Принаймні, таке визначення потребує досить істотної формалізації, а це так само суперечить завданню описати життя унікальної особистості. Якби на основі епістолярію Лесі Українки було написано кілька розвідок, які всебічно висвітлюють її стосунки з кількома головними персонами її життя, мабуть, це мало б не меншу вагу, ніж наукова біографія.

1. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. — Київ : Факт, 2007. — 640 с.
2. Зборовська Н. Моя Леся Українка : есей / Ніла Зборовська. — Тернопіль : Джура, 2002. — 228 с.
3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. — Репринт. вид. — Луцьк, 2006. — 928 с.
4. Мірошниченко Л. Леся Українка. Життя і тексти / Лариса Мірошниченко. — Київ : Смолоскип, 2011. — 264 с.

5. Моклиця М. Леся Українка: деконструкція прочитань / Марія Моклиця. – Київ : Кондор, 2022. – 430 с.
6. Скрипка Т. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Тамара Скрипка. – Київ : Темпора, 2015. – 536 с.
7. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура / Тамара Скрипка. – Київ : Темпора, 2013. – 656 с.
8. Спогади про Лесю Українку : у 2 т. Т. 1 / упоряд. Т. Скрипка. – Київ : Темпора, 2017. – 368 с.
9. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 680 с.
10. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 11–14. Листи / редкол.: В. Агеева, Ю. Громик та ін. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021.

REFERENCES

1. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii [Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka in the conflict of mythologies]*. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
2. Zborovska, N. (2002). *Moia Lesia Ukrainka: Esei [My Lesya Ukrainka: Essay]*. Ternopil, Ukraine: Dzhura. [In Ukrainian].
3. Kosach-Kryvnyiuk, O. (2006). *Lesia Ukrainka. Khronolohiia zhyttia i tvorchosty [Lesya Ukrainka. Chronology of life and creativity]* (reprint). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Miroshnychenko, L. (2011). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i teksty [Lesya Ukrainka. Life and texts]*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
5. Moklytsia, M. (2022). *Lesia Ukrainka: Dekonstrukttsiia prochytan [Lesya Ukrainka: Deconstruction of readings]*. Kyiv, Ukraine: Kondor. [In Ukrainian].
6. Skrypka, T. (2015). *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia [Larisa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka) Biographical materials. Memoirs. Iconography]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
7. Skrypka, T. (2013). *Rodovi hnizda Drahomanovykh-Kosachiv: Yikh ustrii ta kultura [Ancestral nests of the Drahomanovs-Kosaches: Their system and culture]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
8. Skrypka, T. (Comp.). (2017). *Spohady pro Lesiu Ukrainku [Memoirs of Lesya Ukrainka]* (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
9. Pavlychko, S. (2002). *Teoriia literatury [Theory of literature]*. Kyiv, Ukraine: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". [In Ukrainian].

10. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv [Complete academic collection of works]* (Vols. 11-14). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 27.06.2022 р.

Mariia MOKLYTSYA, D.Sc. (Philology), Professor, Department of Theory literature and foreign literature, Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine).

Phenomenology of internal biography: Lesya's Ukrainka epistolary.

Purpose: to sharpen the issue of the lack of a scientific biography of Lesya Ukrainka with a sufficient amount of biographical materials; prove the necessity of introducing the concept of "internal biography". **The research methodology:** it is proposed to intensify psychoanalytic approach to the materials of the inner biography, which manifest itself in ego-documents, in the case of Lesya Ukrainka –in her rich and varied epistolary. **Scientific novelty:** is the concept of "internal biography"; it is proposed to reconcile the facts of life events with internal biography, which can be modeled on the basis of ego-documents, using psychoanalysis. It is proposed to use the method of Z. Freud, applied in the work "Thomas Woodrow Wilson, 28th President of the United States". **Conclusions.** Modern scientific biography can appear only as a result of the coordination of external and the inner life of its object and subject. Documents confirming the facts of the external biographies, should not dissonant with documents of another kind: epistolary, diary, memoirs, artistic texts of a biographical nature (all that can be defined as an ego-document), those texts that testify to the view of life events from within indicate an important fragment of the internal biography. An objective view of subjective materials is offered not only psychoanalytic methodology, but also linguistic and literary analysis. After all, the texts of the writer's letters are an organic part of her artistic work, especially in the field of speech, author's style. Therefore, a biographical narrative placed in the epistolary at a deeper level, subtext or supertext. In contrast to the autobiography, which is rationally adapted to the needs of the genre, epistolary reveals much deeper areas of inner life, mostly unconscious or emotionally intuitive. Also in the epistolary are widely represented introspection, self-criticism, reflection on these or those events – all these are important fragments of the inner biography of Lesya Ukrainka.

Key words: scientific biography, external biography, internal biography, autobiography, psychoanalysis, biographical narrative, ego-document.

Сергій Миколайович РОМАНОВ,
доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<http://orcid.org/0000-0003-1404-4584>
sergmr@ukr.net

НАУКОВА БІОГРАФІЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ: МОЖЛИВОСТІ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Мета. У статті розглянуто підходи до наукової біографії Лесі Українки / Лариси Косач. На першочергову увагу заслуговують історичний, приватно-особистий, літературний, громадсько-політичний, етичний, психологічний контексти проекту. Особливо перспективними з огляду на специфіку праці постають параметри біографічної реконструкції. Магістральним став намір пізнати складну постать в усіх проявах її життєдіяльності. Доконечним бачиться і збереження динаміки становлення та розвою інтелектуально-творчих, етичних, естетичних, психологічних рівнів особистості. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності; актуалізовано й центральні філологічні методи — порівняльно-типологічний, історико-культурний, історико-генетичний. Також дослідження розбудовано в зв'язі теорії дискурсу та біографічного дискурсу. **Наукова новизна** полягає в розкритті домінуючих в українській культурі рис створеного традицією (якій понад століття) образу Лариси Косач / Лесі Українки. Основа дослідження — співвіднесення автосприйняття (відображеного в прижиттєвих свідченнях та документах) і усталеного сучасниками та наступниками образу-концепту відомої постаті. Окремо акцентовано проблему творених про письменницю міфів, зокрема окреслено їхнє походження та ідеологію. Противагою «міфотворчості» запропоновано альтернативу об'єктивного наукового підходу, який охоплюватиме максимально можливу систему рівнів існування митця в часі й просторі. Відповідно до визначених науковою об'єктивністю засад заявлено основні структурні рівні життєписання. **Висновки.** Основним здобутком статті є концептуалізація матриці наукової біографії Лариси Косач / Лесі Українки через розкриття магістральних підходів до її підготовки. Запропоновано розгор-

нутий аналіз історико-джерельної та концептуальної бази можливого проекту. Виходячи з цієї основи, розроблено систематику наукового пошуку, де кожен із визначальних напрямів дослідження відповідає певному рівню життєтворчості великої письменниці.

Ключові слова: письменник, життя, творчість, епоха, психологія, контекст.

Попри понад столітній інтерес до постаті Лесі Українки / Лариси Косач, наукової біографії найвидатнішої української письменниці ще не створено. У цьому сегменті науки нині можна говорити хіба про спорадичні й зазвичай неповні та / або незавершені спроби названого жанру. До таких належить праця Ольги Косач-Кривинюк ¹ — гідне під будь-яким поглядом джерело, але через історичні обставини незавершене. Неповною, знову ж з огляду на час, у який переважно готувалася, постає й грандіозна праця Мирослава Мороза ². Заслугує на увагу й студія сучасної вченої Марії Кармазіної, яку з 2003 р. тричі перевидавали [2]. Однак розбудовано працю як документальний життєпис без сутнього акцентування творчого доробку з усіма належними йому контекстами. Також тільки спробою інтелектуальної біографії, притому з елементами «сенсаційності», можна назвати й книжку Оксани Забужко ³. Останніми роками монографічних праць з означеної тематики не з'являлося, навіть у перед'ювілейні і власне ювілейні роки. Натомість до 150-річчя письменниці опубліковано чимало принагідних і періодичних збірників різної жанрово-тематичної скерованості й, очевидно, наукової вартості. Серед найпрезентативніших видань такого типу можна назвати спецвипуски «Української біографістики» [6] та «Волині філологічної» [1], які містять цікаві матеріали про життєтворчість Лесі Українки та представників її роду і близького оточення. Окремо варто відзначити подвижницьку працю Тамари Скрипки, яка по суті єдина може нині претендувати на роль професійної дослідниці-біографістки

---

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк : ВАТ Вол. обл. друк., 2006. 928 с.

² Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ : Наукова думка, 1992. 632 с.

³ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. Київ : Факт, 2007. 640 с.

Лесі України та родини Драгоманових-Косачів⁴. Так чи так, а понад столітні напрацювання українських учених слугуватимуть основою для підготовки наукової біографії національного класика.

З огляду на згромаджений досвід і в пошуках оптимальної методологічної моделі й потрібно виробляти підходи до розв'язання означеного завдання. Суттєвим у його реалізації буде не лише опертя на задокументовані свідчення, а й реконструкція притаєних, захованих, містифікованих чи свідомо або незумисне спотворених фактів і сенсів. Якщо актуалізувати відому метафору Юрія Шевельова, то праця українського вченого-гуманітарія (передовсім, біографіста) схожа на працю археолога над реконструкцією макетів міст, які так і не були збудовані.

Лариса Косач була дуже закритою в особистому житті, указуючи, що її публічний профіль «Леся Українка» заявлено, виражено та підтверджено насамперед у творчості. Отож, через відкрито трансльовані свідчення читачеві й належить шукати інформацію про автора. Щоправда, таку позицію письменниці обумовлювала часом її земного життя. Після смерті вона полишала постать митця, власне його «особотекст», на розсуд і делікатність нащадків. Вартими особливої уваги тут видаються автосвідчення в листуванні з Осипом Маковеем та Ольгою Кобилянською. Слід вказати, що й епоха модернізму декретувала граничну суб'єктивність, автобіографічність письма. Тому довіряти художньому текстові як документальному джерелу є всі концептуальні, «світоглядні» підстави. Під цим оглядом треба перечитати листування з Михайлом Драгомановим та Агатангелом Кримським у тій його частині, де обговорюються питання творчості й авторської етики. Також до цього сегмента матеріалів належать і літературознавчі праці письменниці, у яких, поміж іншого, заявлено й авторське творче кредо, а також деякі поетичні та драматичні тексти.

Така виразна авторська позиція визначає й наукову диспозицію біографа. З огляду на це видається доцільним у методологічних

---

⁴ Найзначнішими здобутками багаторічної праці дослідниці постають такі книги: Скрипка Т. Волинські образки: ковельська еліта другої половини XIX століття. Луцьк : ФОП Захарчук В. М., 2012. 152 с.; Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. Київ : Темпора, 2013. 656 с.; Скрипка Т. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Київ : Темпора, 2015. 536 с.

підходах та способах нарації якщо не розмежувати чи «розпаралелити» ці дві іпостасі, то принаймні ситуативно їх розрізнити. Цим досягатимуться не лише жадані від таких досліджень повнота та ефект поліфонії, а й зніматиметься завжди відчутна щодо класиків табуйованість і дразливість особистого. Монументалізм канонізованого «особотексту» (М. Павлишин) Лесі Українки не тільки послаблюватиметься профілем Лариси Косач, а й доконечне ним оживлятиметься, доповнюватиметься.

Особливої ретельності та, звісно, такту й чужості потребуватиме реконструкція приватного життя Лесі Українки, чи то пак Лариси Косач. Тут справу неабияк утруднюватиме «затирання» найделікатніших і найдражливіших «особистих» сюжетів, чим послідовно опікувалася сама героїня, а ще її родина та навіть люди так званого ближнього кола. Причому робилося це за життя авторки і ще довго після її смерті. Чи мусять належати згадані «сюжети» до найцікавіших, найдраматичніших, сенсаційних? Ясна річ, що не обов'язково. Але обов'язковими мають бути увага, витримка й, як мовила Ольга Кобилянська, «душевна тонкість» дослідника.

Без таких, певно, більшою мірою суб'єктивних рис, годі буде належно зарадити, скажімо, із питаннями любовного, сексуального, сімейного життя Лариси Косач. Навряд чи сьогодні науково зваженим чи й просто доречним видаватиметься пояснення її стосунків із Сергієм Мержинським лише в площині дружби або ідеологічного товаришування. Строго регламентований традицією інфантильно-платонічний ракурс навітлення особистого великої людини відіграє в нинішніх умовах уже не просто охоронну, а консервуючу, сказати б навіть, бальзамуючу функцію. Такі підходи замовчування й оминання не просто збіднюють життєпис митця, вивласнюють його, а й ліквідують цілі ракурси розуміння творчих імпульсів. Скажімо, зовсім по-іншому сприйматиметься безсмертна «Лісова пісня», зокрема її етично-чуттєвий заряд, коли запроєктувати на міфосвіт драми біографічні контексти. Подружні зради Климента Квітки, про які напевно знала дружина, безпосередньо чи опосередковано (як уже хто зуміє довести й потрактувати), але присутньо визначали художній задум тексту, його реалізацію на ідейно-тематичному, сюжетному, персонажному рівнях.

До цього ж типу біографічних досліджень належатиме й реконструкція революційної діяльності Лариси Косач. Утаємниченість такої практики визначалася вже самою її конспіративною специ-

фікою, передовсім нелегальними, підпільними формами роботи. Так само тут доведеться починати з верифікації джерел, приміром, політичних, полемічно-публіцистичних оригінальних праць та перекладів, які приписувано авторці або, навпаки, од неї відчужено. Хрестоматійними, скажімо, є тексти перекладів Марксового «Капіталу» українською або Гавтманових «Ткачів» російською мовами, які з революційних, ідеологічних чи ще якихось мотивів безпідставно пов'язували з іменем Лесі Українки.

Брак безпосередніх, зокрема документальних свідчень, доведеться компенсувати свідченнями опосередкованими. До таких належатимуть матеріали інших осіб — товаришів, соратників і навіть опонентів. При тому варто зважати, що найближчі в цій праці люди не залишили ні більш-менш повних архівів, ні навіть спогадів про Ларису Косач і її роль у суспільно значущих процесах. Не захотів чи, певніше, не зміг цього зробити побратим і однопартієць по Українській соціал-демократичній спілці Михайло Кривинюк або також спілчанин Іван Стешенко. Досить своєрідними, а все ж документальними джерелами будуть слідчі та судові справи українських революціонерів. Усе, як із улюбленою в Лесі Українки колізією античності та християнства: свідчення опонентів панівної релігії доведеться витягати з протоколів їхніх слідчих та прокурорів. На жаль, після епохальної праці Юрія Лавріненка⁵ у цьому сегменті зроблено вкрай мало. Чи не поодиноким і значною мірою специфічним винятком постає робота упорядників сьомого тому Повного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах [5, с. 7]. Але й тут варто зважати: якими б ретельними не були передмова, примітки та коментарі до текстів, така текстологічна праця не замінить біографічної студії, адже вона скерована на досягнення іншої мети.

Окремо треба говорити про перегляд усталених підходів, трактувань і загалом концепцій сприйняття чільної постаті національного канону. Значною мірою такі моделі, звично чи за інерцією звані традиційними, базуються на засадах народницького чи радянсько-народницького життєписання (чи точнішим тут буде термін «світської агіографії»?). Щодо Лесі Українки це тим більше прикро, що вона є виразницею модерного світогляду й буттєво-творчих практик. А тим часом започаткована ще сучасниками практика гло-

---

⁵ Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія і її лідер Леся Українка. *Сучасність*. 1971. Ч. 5. С. 68–86 ; Ч. 6. С. 56–61 ; Ч. 7–8. С. 132–150.

рифікації та віктимізації особистості (дивне, але, на жаль, типове в нас поєднання) залишається поширеною й нині. «Яскравими» прикладами такої роботи можуть правити дві вище окреслені сфери життєдіяльності авторки: приватна та революційна.

У першому випадку національний геній позбавлено права мати особисте життя, кохати чи бути коханою, зрадженою тощо. Усі почуття, аж до сердечної приязні та любові, мали належати тільки народу. Допустимі (моральні!) форми любовного / еротичного переживання, доступні жінці, регламентувалися законним шлюбом або ніжною дружбою, основою, бажано, на міцному ідеологічному підґрунті. Тому майже три роки вільних стосунків і співжиття з К. Квіткою, а тим більше його зради сором'язливо замовчувалися або заперечувалися. У взаєминах із Сергієм Мержинським Лариса Косач також максимально могла поставати платонічно закоханою й третьою зайвою в любовному трикутнику з Вірою Крижанівською-Тучапською. Тому єдиним «профілем», на який вона здобувалася, поставав силует «нещасної нещасливиці»⁶. Примітно, що в постколоніальному наświetленні він виявляється обопільно значущим для обох сторін — і колонізованого (бо так можна виправдати себе, своє історичне, фатальне, неунікненне приниження другорядністю), і колонізатора (бо так зручно виправдовувати свою вищість і підкорення та панування над іншим).

Щодо громадянської, революційної діяльності, то було максимально зручно для власної платформи «відкалібрувати» переконання портретованого / канонізованого діяча. Скажімо, народникам і демократам-консерваторам потрібно було виявляти питомо національні риси постаті Лариси Косач / Лесі Українки: оминаючи або ж ретушуючи її соціалістичні, космополітичні, антирелігійні погляди. Натомість прихильникам останніх із названих платформ надважливим здавалося те все виокремлювати й підносити, ігноруючи щось протилежне. Зазвичай у таких спробах випускалася динаміка й еволюція світогляду генія, котра проходить у своїм розвитку зовсім не

---

⁶ Із типового для обивателя погляду (а нерідко не лише обивателя, адже роками працюючи зі студентами-філологами я переконався, що такі уявлення не дивина й для підготовленої аудиторії) біографія українських класиків — це низка невдач і трагедій. Але чи вважали таким уже безнадійно похмурим своє існування самі митці? Та й зрештою, чи може навіть людина недалека назвати нещасним того, у чиему житті були любов і розуміння родини, щирі й віддані друзі, справжнє кохання й мистецький талант?

прямий і одновекторний, а навпаки, складний і суперечливий шлях. І на тому, сповненому труднощів та випробувань, шляху не обов'язково мають бути лише терни або тільки чисті зірки.

Ще одним, напряму кореспондованим із профілем «нещасної нещасливиці», більше того, його архетипом, базисом щодо Лесі Українки буде профіль «жертви». Він, таке враження, відмалку (ще до хвороби!) накидався Ларисі Косач і сучасниками (рідними, друзями, колегами), і людьми наступних поколінь (критиками, біографами, літературознавцями). Із часом ця тенденція тільки посилювалася, чому, як не парадоксально, тільки сприяла поява профілю «Леся Українка» — чи не прямого відповідника «нації-жертви». На фізичний стан (недуга, врода, стать) «напластовувалися» перипетії особистого життя (нещасне кохання, дивний і вочевидь теж нещасний шлюб), громадсько-політична діяльність (надто актуальний соціалізм, не надто актуальна національна демократія), специфіка творчості (незрозумілість, «непожиточність», непотрібність), страдницька смерть на чужині й напівзаборонений малолюдний «жандармський» похорон. Напевно цей химерний і досі не зупинений процес формування образу «*Великої Хворої*», потребує докладніших студій, аніж навіть зроблені авторкою виокремленої дефініції О. Забужко.

Запущений в обіг двома чільними й близькими до письменниці славними галичанами, цей міф напрочуд тоді прижився. Ба більше, він виявляє свою потугу ще й нині — у масовій свідомості, шкільних та вишівських програмах, працях поважних науковців. Найприкріше, що й Франко, і Павлик (двоє згаданих «міфотворців»; чи є сенс ситуативно визначати їхню роль саме так?) діставали приватну інформацію безпосередньо від родини, але не вважали за потрібне зберігати її конфіденційність. «Крилате» порівняння першого — «хвора, слабосила дівчина... ледь не самотній чоловік на всю соборну Україну» — одразу мало призначення риторичного прийому в публіцистичній полеміці. Тоді як епістолярний дискурс другого «покривав» не менш значуще поле міжособистісних контактів. Варто дати враження першої зустрічі, відображене в листі Драгоманову. Тим паче, що ця думка тиражуватиметься потім й у зверненнях до інших адресатів: «Ну, а Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучить»

ся. Що би то чоловік дав, якби такій людині помочи. Та ба, на це мало й з Богом битися» [4, с. 70]. Духом цього «інформативного співчуття», із останніми відомостями про наслідки берлінської операції, перейнято й супровідний допис до пересланого Кобилянській першого листа майбутньої подруги. Слід аж було чекати особистих зустрічей, аби переконатися, на певний навіть подив, що міф «про велику хвору» — то таки великою мірою міф.

Отже, опріч іманентних для означеного типу праці викликів, щодо Лариси Косач / Лесі Українки вчений свідомо, а чи відрухово муситиме брати на себе ще й функції «міфоборця». Так чи так, але щоб розраховувати на успіх, в основі його роботи неодмінно мають бути об'єктивні наукові підходи та надійні свідчення і документи. На жаль, тут вкрай бракує праць, котрі б пропонували фаховий аналіз стратегій пізнання, інтерпретації й опису феномена Лесі Українки. Як виняток тут можна назвати найновішу монографію Марії Моклиці [3].

Сучасні спроби підготовки наукової біографії класика національної літератури неодмінно спиратимуться на першоджерела, верифікацію основного масиву яких здійснено вже за часів незалежності. До найактуальніших матеріалів такого реєстру в науці про Лесю Українку (є всі підстави відмовитися від радянського терміну «лесезнавство») належать:

– автосвідчення (у порядку валідності: епістолярій, спогади, нотатки, художні твори, публіцистика, літературна критика, переклади). **Джерела:** архівні матеріали, прижиттєві книжкові видання й публікації у періодиці, першодруки; Повне академічне зібрання творів у 14 т. (Луцьк, 2021);

– іконографія (індивідуальні й групові світлини, портрети, листівки); **Джерела:** архівні матеріали, каталоги, альбоми; «Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура» (Київ, 2013);

– спогади (родинне коло, друзі, колеги, товариші, знайомі). **Джерела:** архівні матеріали, першодруки; «Спогади про Лесю Українку» (Т. 1. Київ, 2017; Т. 2. Львів, 2021);

– матеріали й документи родини Драгоманових-Косачів (архівні матеріали, збірки документів). **Джерела:** «Леся Українка : документи і матеріали : 1871–1970» (Київ, 1971), «Леся Українка : Публікації. Статті. Дослідження» (Т. 1–3. Київ, 1954–1960), «Леся Українка. Доля, культура, епоха : зб. статей і мат.» (Вип. I–II. Луцьк, 2010–2012);

– біографічні розвідки, статті, наукові дослідження, спроби життєпису (автори-сучасники, міжвоєнна доба, радянський період, українська діаспора, часи незалежності). **Джерела:** Косач-Кривинюк О. «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (Нью-Йорк, 1970), Мороз М. «Літопис життя та творчості Лесі Українки» (Київ, 1992);

– бібліографія. **Джерела:** «Леся Українка : бібліографічний покажчик : 1884–1970» (Київ, 1972); «Леся Українка на сторінках журналу “Слово і Час” : бібліографічний покажчик» (Луцьк, 2010);

– документи, матеріали, творчо-інтелектуальний доробок сучасників (старше покоління – М. Старицький, М. Лисенко, І. Франко, М. Ковалевський, О. Левицький та ін., і молодше – Л. Старицька-Черняхівська, О. Кобилянська, А. Кримський, В. Винниченко, М. Грушевський та ін.). **Джерела:** зібрання творів та наукові дослідження життєтворчості діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст.

Тому з волі чи поза волею свого героя й маркерів його епохи учений-біограф має справу з різними напрямками життєтворчої присутності. У випадку Лариси Косач / Лесі Українки основними з таких напрямів постають:

- генеалогія і родинне коло;
- приватний простір і особисте життя;
- хвороба фізична і хвороба як «міф»;
- мова, освіта, наставники та особливості інтелектуально-творчого зростання;
- національне, інонаціональне (світове) та імперське середовища становлення і розвою;
- дружнє коло, соратники, товариші, колеги, опоненти у генераційному (старше покоління, однолітки, молодше покоління), у географічному (Наддніпрянина, Волинь, Галичина, Буковина, еміграція) ідеологічному (народники, соціалісти, федералісти, націонал-демократи) тощо вимірах;
- художня творчість: джерела, стилістика, національний та світовий контексти;
- прижиттєва рецепція творчості критикою і широким загалом; театральні постановки, музичні та малярські інтерпретації, видавничі проекти;
- літературно-критичні, публіцистичні праці, фольклорно-етнографічні, історіографічні, перекладацькі проекти та епістолярій;

- громадсько-політична активність та ідейні (ідеологічні) переконання;
- проблема віри й релігії, богошукання і атеїзм;
- просвітницька діяльність;
- значущість постаті в масштабах національної й світової культури.

Варто розуміти, що окреслений спектр «біографічної сітки» розроблено з огляду на спробу реконструкції життєвого шляху митця в «реальному часі». Для актуалізації часових контекстів поза добою авторки запропонований підхід слід модифікувати й доповнити. Приміром, доведеться говорити про літературно-критичну, театральну, кіно-, радіо- тощо рецепцію життєтворчості Лесі Українки в усіх (після прижиттєвого) історичних періодах разом із сьогоденням; видання й перевидання спадщини; бібліографічну, краєзнавчу, меморіальну роботу тощо. Зрештою, охоплення й належне представлення всіх важливих рівнів півторастолітньої присутності генія у світовому інформаційному полі потребуватиме куди масштабнішого й вочевидь колективного задуму. Таким може стати загальнонаціональний проєкт персональної енциклопедії «Леся Українка». Успішний досвід роботи сучасних українських науковців над енциклопедією Тараса Шевченка та Івана Франка слугуватиме тут моделлю-взірцем, чинником натхнення, а відтак і надійною запорукою успіху.

1. Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк, 2021. – Вип. 32 : Леся Українка: особистість, нація, світ. – 282 с.
2. Кармазіна М. Леся Українка. Життя як виклик / Марія Кармазіна. – Київ : Парламент. вид-во, 2020. – 418 с.
3. Моклиця М. Леся Українка: деконструкція прочитань / Марія Моклиця. – Київ : Кондор, 2022. – 432 с.
4. Леся Українка : документи і матеріали : 1871–1970 / відп. ред. С. Д. Пількевич. – Київ : Наук. думка, 1971. – 488 с.
5. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. / Леся Українка. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2021.
6. Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2021. – Вип. 21. – 372 с. – <https://doi.org/10.15407/ub.21>

REFERENCES

1. *Volyn Philological: Text and context.* (2021). (Is. 32). [In Ukrainian].
2. Karmazina, M. (2020). *Lesia Ukrainka. Zhyttia yak vyklyk [Lesya Ukrainka. Life is a challenge]*. Kyiv, Ukraine: Parlament. vyd-vo. [In Ukrainian].
3. Moklytsia, M. (2022). *Lesia Ukrainka: Dekonstrukttsiia prochytan [Lesya Ukrainka: Deconstruction of readings]*. Kyiv, Ukraine: Kondor. [In Ukrainian].
4. Pilkevych, S. D. (Ed.). (1971). *Lesia Ukrainka: Dokumenty i materialy: 1871-1970 [Lesya Ukrainka: Documents and materials: 1871-1970]*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
5. Ukrainka, Lesia. (2021). *Pozne akademichne zibrannia tvoriv [Complete academic collection of works]* (Vols. 1-14). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
6. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica.* (2021). (Is. 21). <https://doi.org/10.15407/ub.21> [In Ukrainian].

Рукопис одержано 06.07.2022 р.

Serhii ROMANOV, D.Sc. (Philology), Docent, Head of the Department of Theory of Literature and Foreign Literature, Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine).

Lesya Ukrainka's scientific biography: Possibilities of reconstruction.

The aim of the work. The article considers approaches to the scientific biography of Lesya Ukrainka / Larysa Kosach. The historical, biographical, literary, socio-political, ethical, psychological contexts of the project are taken into account. Considering the specifics of the work, the parameters of biographical reconstruction are particularly promising. The main thing will be the intention to get to know a complex figure in all manifestations of her life and activity. It is also necessary in the work to preserve the dynamics of formation and development of the intellectual-creative, ethical, aesthetic, and psychological levels of the individual. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general philological methods – comparative-typological, historical-cultural, historical-genetic. As well the methodological basis was the crossing of discourse theory and the biographical discourse. The scientific novelty of the work consists in revealing the main features of Ukrainian culture created by tradition (which is more than a century old) of the image of Larysa Kosach / Lesya Ukrainka. The basis of the study is the correlation of self-perception (stated in lifetime testimonies and documents) and the image-concept of a famous figure approved by contemporaries and successors. The problem of myths created about the writer is studied separately, in particular, their origin and ideology are outlined. As

a counterweight to "myth-making", an alternative of an objective scientific approach has been put forward, which will encompass the maximum possible system of levels of the artist's existence in time and space. In accordance with the principles determined by scientific objectivity, the main structural levels of the biography are declared. **Conclusions.** The main achievement of the article is the conceptualization of the matrix of the scientific biography of Larysa Kosach / Lesya Ukrainka through the disclosure of main approaches to its preparation. A detailed analysis of the historical-source and conceptual basis of the possible project is offered. Based on this basis, a system of scientific research was developed, where each of the defining directions of research corresponds to a certain level of life and creativity of the great writer.

Key words: writer, life, creativity, epoch, psychology, context.

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<https://doi.org/10.15407/ub.23.290>
УДК 929(477)Стороженко

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ІЛІЧА СТОРОЖЕНКА: КОМПОНЕНТИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Мета статті — проаналізувати спогади сучасників про Миколу Іліча Стороженка (1836–1906), на основі них простежити аспекти національно-культурної ідентичності діяча, розширити інформацію про особливості його характеру, світогляду, контакти із сучасниками, місце й роль у літературознавстві, зв'язки з Україною. **Методологія дослідження:** у статті застосовуємо описовий і герменевтичний методи, теоретичний аналіз і синтез, що уможливили систематизацію й узагальнення матеріалу, вичерпність його загальної характеристики. **Наукова новизна** праці полягає в поверненні до національного пантеону постаті М. І. Стороженка на основі аналізу спогадів про цю неординарну особистість, яка зуміла зберегти свою національну ідентичність за межами батьківщини, що сприятиме залученню його спадщини в контекст української науки й культури. **Висновки.** Акцентовано, що спогади сучасників є важливою частиною мемуарної літератури про цього вченого поряд із ювілейними матеріалами, некрологами і поминальними статтями. Національно-культурна ідентичність М. І. Стороженка, висвітлена його біографами в спогадах, виявлялася в зовнішніх (портрет, поведінковий і мовний компоненти) і внутрішніх компонентах (когнітивний — мав ґрунтовні знання в царині української історії, літератури й культури; психосоціокультурний — свідомо сприймав і зберігав ментальні норми, моральні цінності, звичайі й ідеали українця; емоційний — в усвідомленні належності до українського народу, у самоповазі,

національній гідності, кордоцентризмі, любові до свого родового коріння та України, бажанні бути їй корисним, відсутності комплексу меншовартості). Спогади його сучасників, у яких відтворені національно-культурні складники ідентичності М. І. Стороженка, є важливим джерелом для його біографії як видатного українця, ім'я якого має бути вписане до контексту українського культурного простору.

Ключові слова: Микола Ілліч Стороженко, спогади, біографія, національно-культурна ідентичність, Україна, література, літературознавство, культура, історія.

Уже понад три десятиліття для нашого суспільства актуальні завдання: зберігати історичну пам'ять, утверджувати власну національну ідентичність, зважати на її особливості, виокремлювати славетних і менш відомих українців з імперського та радянського історичного простору, переосмислювати їхню діяльність та вписувати їхні постаті до вселюдського кола достойників. Це надзвичайно важливо нині, у світі, який із початком російсько-української війни кардинально змінився, у якому з'явився новий онтологічний вектор. Повномасштабна війна стала каталізатором для прискорення процесу усунення з культурного простору України й суспільно-політичного дискурсу багатьох імен, назв, щоб зменшити вплив російсько-радянських наративів на світогляд українців. Саме тепер наше суспільство ставить надзвичайно високі вимоги до культури, до присутності в ній діячів, чиї заслуги є вагомими для історії й сьогодення. На особливу увагу досі заслуговує проблема повернення в Україну численних імен її етнічних представників, які, хоча й були відірвані від національного ґрунту, але відбулися як фахівці й зробили помітний внесок у розвиток науки, освіти й культури інших держав. Тому важливо, який вигляд за умов «сучасних радикальних соціокультурних змін має національний біографічний простір» [5, с. 33]. Наш канон історичних постатей досі неповний, у ньому є прогалини, і прикро, що непересічні особистості опинилися за його бортом: це означає, що ми не розуміємо історичну вагу певної особи, не знаємо її біографії, причин забуття чи замовчування її заслуг. З огляду на виклики сьогодення цілком природним є дослідження й уточнення деяких моментів біографії діячів, які зробили внесок в історію розвитку національної літератури, культури, хоча їхнє життя минало за межами рідної землі. Адже об'єктом вивчення біографістики має бути особа, яка «залишила помітний слід в історії і культурі суспіль-

ства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках із суспільством та у єдності її індивідуального та соціального»¹. Тому аксіомою має стати повернення імен українців до національного культурного простору.

До таких належить і Микола Ілліч Стороженко (1836–1906), нащадок відомого з початку XVII ст. козацького роду, що належав до української еліти. Народився він у селі Іржавець Прилуцького повіту тодішньої Чернігівської губернії (нині Полтавщина), із десятирічного віку жив у селі Мармизівка, із 18 років — у Москві. Неодноразово бував у тривалих закордонних наукових відрядженнях у Лондоні й Парижі. Похований у Москві на Ваганьківському кладовищі. Відомості про знаменитий рід Стороженків, представники якого переважно були гідні й себе, і своєї землі, зафіксовані в багатьох історико-довідкових джерелах [11]. Вивчення історії свого роду було зумовлене не лише потребою довести шляхетські права для отримання російського дворянства: зацікавлення минувшиною зростало задля ідентифікації себе у власному сьогоденні, змушувало до історичних рефлексій. Біографія М. І. Стороженка досить докладно висвітлена в «Кратком очерке научно-литературной и общественной деятельности Н. И. Стороженка» М. Н. Розанова² [Додаток, 7, с. I–XXIX] та його ж нарисі «Николай Ильич Стороженко. Биографический очерк» [Додаток, 3, с. 10–40]. Формуванню його особистості як людини і вченого сприяла низка обставин і, насамперед, різнобічні культурно-мистецькі гуманістичні традиції сім'ї (та, власне, всього стороженківського роду, де, зокрема, прийнято було передавати в спадок перекази про славних предків), її гідні моральні риси, високі інтелектуальні запити та здібності, а також глибокі естетичні інтереси.

Друга половина XIX ст. — доба, у яку довелося жити цьому діячеві, — характеризувалася продовженням кількасотлітньої традиції — утягування, «інкорпорації» української інтелігенції, її інтелектуаль-

¹ Чижко В. М. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. С. 6–7.

² Розанов Матвій Никанорович (08.12.1858, Москва — 20.10.1936, там само) — літературознавець, академік РАН (1921; з 1925 — АН СРСР). Учень М. І. Стороженка. Із 1899 — приват-доцент Московського ун-ту на кафедрі історії західноєвропейських літератур, із 1910 — екстраординарний професор, із 1914 — ординарний професор.

них сил у систему Російської імперії, яка завоювала культурно вищі народи (Україну й Польщу) і прагнула їх асимілювати. Не уникнув цього й Микола Стороженко, випускник Першої київської гімназії (закінчив її 1854 р. зі срібною медаллю), яка привчала учнів до систематичної праці, розвивала наполегливість і цілеспрямованість, готувала переважно до вступу в Університет святого Володимира. У складні доленосні моменти, коли постала потреба важливих екзистенційних рішень, велике значення для юнака мало знайомство з відомим славістом О. Бодянським³, який активно пропагував навчання у своїй alma mater, — під впливом цього батькового друга-земляка М. Стороженко вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Без сумніву, освіта, університети насамперед, були інструментами русифікації в імперії, що використовувала інтелектуальний потенціал кращих представників неросійських етносів, які, здобувши вищу освіту, здебільшого мовно-культурно асимілювалися та втрачали власну національну ідентичність. «Університетська наука стає лише джерелом і знаряддям денаціоналізації, — писав М. Зеров. — Представники її, свідомо чи несвідомо, направляють досліди молодих робітників на хибну путь, прищеплюючи їм зацікавлення чужим, одривають їх думання од ґрунту, на яким воно зростало» [Додаток, 1, с. 53]. На російських теренах зробив наукову й професійну кар'єру і Микола Стороженко — у Москві захистив магістерську дисертацію (1872), а в Петербурзі — докторську (1878), очолював кафедру всесвітньої літератури в Московському університеті, став типовим представником тодішньої інтелігенції, яка перебувала на службі імперії і, звісно, не може називатися суто українською. Але в центрі досліджень Стороженка-науковця була творчість Шекспіра та його літературних предтеч і представників доби Відродження, тобто свої сили і здібності він насамперед прикладав на ґрунті світової культури, ставав на шлях міжкультурного діалогу. Шекспірознавчі праці поставили вченого в ряд першокласних учених Європи і дали

³ Бодянський Осип (Йосип) Максимович (псевд.: Запорожець, І. Мастак та ін.; 31.10.1808, с. Варва Лохвицького пов. Полтавської губ. — 06.09.1877, м. Москва) — філолог, історик, письменник, перекладач. Навчався в Переяславській та Полтавській духовних семінаріях. Закінчив Московський ун-т (1834). У 1842–1868 рр. — професор кафедри історії і літератури слов'янських нарід цього ун-ту. Доктор слов'янської філології (1855), член-кореспондент Петербурзької АН (1854). Автор численних наукових праць з історії, літератури, фольклору, мовознавства слов'янських країн.

йому світове визнання в галузі всесвітньої літератури. Стороженкову роботу над біографією і творчою спадщиною великого письменника та його попередників можна назвати науковим подвигом: коли англійцям знадобилося забезпечити науковим коментарем нове повне зібрання творів Р. Гріна⁴, вони вирішили перекласти дисертацію московського професора (докладно про це див. у спогадах М. Ковалевського⁵ [Додаток, 3, с. 87–88]). У галузі української літератури найбільше уваги вчений приділяв Т. Шевченкові (статті «Перші чотири роки заслання Шевченка», «Щепкін і Шевченко» (обидві — 1888), «Геніальний бідолаха» (1897), «Нові матеріали для біографії Шевченка» (1898) та ін.; докладно про Стороженка-шевченкознавця див.: [Додаток, 3, с. 104–119], [15, с. 981–982]). Нещодавно опубліковані архівні документи свідчать, що Микола Ілліч Стороженко ще під час лондонських студій перебував під наглядом поліції і не міг розраховувати на викладацьку роботу в Україні, через це був змушений працювати на чужині [14, с. 30]. Тому, на наш погляд, немає підстав звинувачувати його в зраді батьківщині; навпаки, його доля є зразком того, як можна зреалізуватися фахівцеві всупереч обставинам. Нині потрібно звертатися до його досі не застарілої літературознавчої спадщини, а для вивчення біографії М. І. Стороженка актуалізувати спогади про цю неординарну особистість у контексті розвитку української науки й культури⁶. Критерієм для цього є не лише українське походження діяча, а і його українофільські симпатії, шевченкознавчі дослідження, постійний зв'язок із рідною землею, громадсько-просвітницька робота на Батьківщині, участь у процесі українського націєтворення (фінансова підтримка журналу «Киевская старина») та ін. Біографія М. І. Стороженка в спогадах показує: треба уника-

---

⁴ Грін Роберт (англ. Robert Greene, бл. 1558–1592) — англійський драматург, поет і памфлетист, один із попередників Вільяма Шекспіра. У найповнішому зібранні творів Р. Гріна, виданому А. Б. Грозартом у 15 тт. (1881–1886), є вступна стаття — переклад англійською праці: Стороженко Н. И. Грин, его жизнь и произведения. М., 1878.

⁵ Ковалевський Максим Максимович (08.09.1851, поблизу с. Вільшани Харківської губ., Росія — 05.04.1916, Петроград, нині Санкт-Петербург, Росія) — соціолог, правознавець, історик, громадсько-політичний діяч. У 1877–1887 рр. викладав у Московському ун-ті. Академік Петербурзької АН (1914).

⁶ На жаль, імені цього діяча не знаходимо у багатьох виданнях часів незалежності, зокрема: Народжені Україною: меморіальний альманах: у 2 т. Київ: Євролідж, 2002. Т. 1. 794 с.; Т. 2. 896 с. (Золоті імена України).

ти однозначного прославлення чи засудження таких діячів, оскільки неможливо «зректися усіх складнощів і створити пантеон лицарів національної справи без страху й докору» [1, с. 25].

Про особистість М. І. Стороженка сучасники залишили багато спогадів, які комплексно ще не були предметом уваги й тому заслуговують на аналіз, бо дають змогу з'ясувати багато невивчених аспектів його життя й наукової спадщини та спонукають до розмірковувань теоретико-методологічного характеру в площині біографістики.

Аналіз попередніх публікацій. Першими спробами науково-біографічного осмислення життя й праць М. І. Стороженка та цінним джерелом для висвітлення ролі української інтелігенції в культурному житті Росії були статті в періодиці про вченого з приводу його ювілеїв та збірник на його честь «Под знаменем науки» (1902), у якому подані найважливіші біографічні відомості, що ґрунтувалися на свідченнях самого ювіляра, і є штрихи спогадів про нього [3]. Значно більше спогадового матеріалу містили некрологи (1906 р.) та поминальні статті [4], які сформували основу, каркас для сприйняття образу покійного, який пізніше розвинули автори спогадів. Третя група матеріалів — спогади, уміщені в збірнику «Памяти професора Николая Ильича Стороженко» (1909) та інших виданнях, опублікованих невдовзі після його смерті. Четверта — публіцистичні спогади Андрія Белого ⁷, К. Д. Бальмонта ⁸, П. М. Мілюкова ⁹, Р. М. Хін ¹⁰, Т. Л. Щепкіної-Куперник ¹¹, племін-

⁷ Андрій Бєлий (літературний псевд. Бугаєва Бориса Миколайовича; 14(26).10.1880, Москва — 08.01.1934, там само) — письменник-символіст. Син математика, декана фізико-математичного ф-ту Московського ун-ту Миколи Васильовича Бугаєва. Дитячі і юнацькі роки провів у будинку на Арбаті, 55, де сусідами була сім'я Стороженків.

⁸ Бальмонт Костянтин Дмитрович (15.06.1867, с. Гумниці Шуйського пов. Володимирської губ., Росія — 23.12.1942, Нуазі-ле-Гран, Франція) — поет-символіст, перекладач та есеїст, представник поезії Срібної доби.

⁹ Мілюков Павло Миколайович (27.01.1859, Москва — 31.03.1943, Екс-ле-Бен, Франція) — політичний діяч, історик та публіцист. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту, був студентом М. І. Стороженка. Міністр закордонних справ Тимчасового уряду.

¹⁰ Хін Рашель Миронівна (09.03.1863, м. Горки Могильовської губ., Росія — 12.12.1928, Москва) — прозаїк, драматург, авторка мемуарів, член Товариства любителів російської словесності при Московському ун-ті.

¹¹ Щепкіна-Куперник Тетяна Львівна (24.01.1874, Москва — 27.07.1952, там само) — прозаїк, драматург, поетеса та перекладачка.

ника діяча — історика Миколи Володимировича Стороженка¹² та ін., які з'явилися значно пізніше: часовий проміжок між спогадами і відтворюваними в них подіями сягає кількох десятиліть, а тексти художньо оброблені, і часто на першому плані в них — образ автора, а не героя. Об'єктом нашого зацікавлення в цій статті є третя група меморіальних джерел.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що досі немає ґрунтового аналізу спогадів про Миколу Стороженка, зокрема уміщених у збірнику на його честь, що вийшов після смерті вченого, які дають змогу відтворити біографію та діяльність достойника і є важливим джерелом для розуміння його національно-культурної ідентичності.

Мета статті — проаналізувати спогади про Миколу Ілліча Стороженка, насамперед простежити в них аспекти національно-культурної ідентичності діяча; на основі спогадів розширити інформацію про риси його зовнішності, характеру, контакти із сучасниками, місце й роль у літературознавстві, зв'язки з Україною.

Наукова новизна роботи полягає в поверненні до національного пантеону постаті М. І. Стороженка на основі аналізу спогадів про цю неординарну особистість, що зуміла зберегти свою ідентичність за межами Батьківщини.

У межах загальнонаукових методів дослідження застосовуємо описовий і герменевтичний методи, теоретичний аналіз і синтез, що уможливили систематизацію й узагальнення матеріалу, вичерпність його загальної характеристики. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є студії про національну ідентичність (Дж. Джозефа, Л. Нагорної, М. Рябчука, Е. Сміта, Е. Хобсбаума та ін.); про мемуари як

---

¹² Стороженко Микола Володимирович (псевд. М. Кручаненко; 11.06.1862, с. Велика Круча, нині Пирятинського р-ну Полтавської обл. — імовірно, 1942, Франція) — історик, педагог, культурно-громадський та земський діяч. Племянник М. І. Стороженка. Закінчив історико-філологічний ф-т Ун-ту св. Володимира в Києві (1885). Приват-доцент Петербурзького ун-ту (1888). Директор 4-ї (1895–1909) та 1-ї (1909–1919) київських гімназій. На початку ХХ ст. співпрацював із «Клубом русских националистов города Киева». За доби Української революції 1917–1921 рр. повернувся до українства. У листопаді 1919 емігрував. Разом із братом Андрієм видав серію документів і матеріалів з родинного архіву («Стороженки: Фамільний архив». Т. 1–4, 6–8. Киев, 1902–1910). Фінансував видання 4 томів «Малороссийского родословника» В. Модзалевського. Залишив спогади, у яких висвітлюється громадське, суспільно-політичне та культурне життя України кінця ХІХ — початку ХХ ст.

самотійне культурне явище та їх функціонування в інформаційному просторі (А. Киридон, Н. Любовець, І. Лисого, І. Михайлів та ін.), оскільки суспільний інтерес до мемуаристики як «важливої складової національної історії та культури назрів уже давно» [7, с. 613]. Важливими є й праці представників української діаспори (О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича, С. Ярмуса та ін.), які розглядали проблеми збереження національно-культурної ідентичності в іншокультурному середовищі. У багатьох сучасних студіях поняття етнічної та національної ідентичності ототожнюються, або ж дуже близькі за змістом. Наприклад, В. Євтух визначає етнічну ідентифікацію як психологічний процес ототожнення, когнітивне й емоційне уподібнення індивідом себе з іншою особою, групою, етнічною спільнотою. «Витоки етнічної ідентифікації знаходяться у минулому на конкретному етапі етногенезу спільноти (історична доля свого народу, етнічні символи культури, традиції, звичаї, мова, релігія, територія тощо)» [6, с. 158]. Е. Сміт характеризує національну ідентичність як «безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, мітів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури» [13, с. 24]. Ідучи за цим відомим дослідником, надаємо перевагу культурно-історичному тлумаченню поняття «національна ідентичність», яке значною мірою нівелює різницю між поняттями «етнос / етнічна група» та «нація». У трактуванні феномену національної ідентичності спостерігається рух від осягнення її як узагальнювальної характеристики нації до розуміння її як певного конструкту, що виявляється не лише на колективному рівні (усвідомлення нацією своєї цілісності й тотожності), а й на індивідуальному (усвідомлення індивідами своєї належності до нації). Саме національна ідентичність є «тим індикатором, тим набором параметрів, які визначають місце людини і спільноти у символічному часопросторі, окреслюють їхні ціннісні орієнтації і впливають відповідним чином на їхні настанови та дії» [12, с. 6].

Смерть М. І. Стороженка 12 (25) січня 1906 р., на Тетянин день (ця свята вважається покровителькою Московського університету), справила на колег-філологів сильне, гнітюче враження і залишила в їхніх серцях почуття порожнечі й сирітства перед непоправною втратою. Кончина професора була спричинена й важкою хворобою, і стражданнями, і постійною тугою за передчасно померлою дружиною, і напруженими умовами тогочасного життя. Відхід ученого ви-

кликав низку спогадів та оцінок, пройнятих усвідомленням високої цінності його наукових заслуг та моральних чеснот.

25 лютого 1906 р. відбулося засідання Товариства любителів російської словесності Московського університету (Микола Ілліч Стороженко з січня 1894 р. до вересня 1901 р. був головою цього Товариства, пізніше — почесним членом). На засіданні вступне слово виголосив в. о. голови Товариства О. Є. Грузинський¹³. Було прочитано доповіді О. М. Веселовського¹⁴ «Із ранніх років. Спогади про М. І. Стороженка», М. Н. Розанова «М. І. Стороженко як учений і професор», Р. М. Хін «Останні роки М. І. Стороженка», А. І. Калішевського¹⁵ «М. І. Стороженко як бібліотекар Московського Рум'янцевського і Публічного музеїв», С. Й. Долгова¹⁶ «Із листів М. І. Стороженка до М. С. Тихонравова», О. І. Сумбатова¹⁷ «Стосунки М. І. Стороженка з Малим театром».

У 1909 р. було видано збірник промов і спогадів «Памяти Н. И. Стороженка», у якому надрукували статті вищеназвані та інші відомі вчені, члени Товариства, слова яких були сповнені почуттям глибокої пошани до світлої людини (дехто з авторів переробив для збірника раніше опубліковані некрологи в пресі). Про такі видання, про їх культурно-виховний вплив на громадянство прихильно писав А. Ніковський: «...особливо гарна доля оцих пам'яткових книжок; так тісно споріднюється книжка з людиною, таке гарне почуття ви-

---

¹³ Грузинський Олексій Євгенович (03.05.1858, Москва — 22.01.1930, там само) — літературознавець, історик літератури, професор Московського ун-ту.

¹⁴ Веселовський Олексій Миколайович (09.07.1843, Москва — 25.11.1918, там само) — літературознавець, фахівець із західноєвропейської літератури, ординарний професор Московського ун-ту; почесний академік Петербурзької АН (1906); брат академіка Олександра Миколайовича Веселовського. (Уживаємо його повне ім'я за традицією, щоб відрізнити його від брата, теж відомого літературознавця, Олександра Веселовського. — Г. А.).

¹⁵ Калішевський Антон Ієронімович (крипт. А-н; 16 (26).08.1863, с. Туричани Олеської вол. Володимир-Волинського пов. Волинської губ., нині Ковельського р-ну Волинської обл. — 24.09.1925, Москва) — бібліотекознавець, бібліограф, літературознавець, педагог, журналіст. Директор бібліотеки Московського ун-ту (1908–1925).

¹⁶ Долгов Семен Йосипович (22.05.1857, Москва — 19.10.1925, там само) — археограф, історик літератури, збирач рукописів.

¹⁷ Сумбатов Олександр Іванович (псевд. Южин; 16.09.1857, с. Кукуєвка Тульської губ., Росія — 17.09.1927, Жюан-ле-Пен, Франція) — актор, драматург, театральний діяч.

никає у читача, почуття пошани до книжки й поваги до людини, що викликала її написання» [9, с. 328]. До таких він залічував і збірник «Памяти Н. И. Стороженка». Це видання важливе тим, що містило цінні дані про факти життя діяча, його оточення, коло спілкування, симпатії, погляди й риси характеру. Важливими змістовими лініями спогадів є розповіді про становлення Стороженка як науковця, про роль у цьому його університетських професорів — Т. Грановського, Ф. Буслаєва, І. Кудрявцева, М. Тихонравова, О. Бодянського та ін. Водночас кожен текст характеризував мемуариста, його особистість, світогляд, роль у подіях, про які він згадував, отже, читач чув голос кожного біографа, який відтворював важливі епізоди життя М. І. Стороженка, їхні взаємини, пропущені через власне сприйняття. Статті, уміщені в збірнику, нині варто розглядати як багатомірну конструкцію, елементами якої є «калейдоскоп дій та вчинків людини, важливих, напівважливих, буденних, міркувань на теми “вічного”, “величного”, “повсякденного”, рефлексій, емоцій, почуттів, стосунків зі світом» [5, с. 38].

Спогади концентруються навколо особисто-людяного, професійного та національно-культурного аспектів (не завжди вони відокремлені один від одного, бо ж ідеться про цілісну особистість), мають різну мету й обсяг. Біографічний нарис М. Н. Розанова «Микола Ілліч Стороженко» — це спроба охопити життєвий і професійний шлях діяча, характеристика його літературознавчих праць. Стаття А. І. Калішевського «М. І. Стороженко в Рум'янцевському музеї» була присвячена його сторінці діяльності в цій структурі, куди він перейшов працювати після виходу у відставку як професор. Кілька стандартних заголовків повторюються: «Пам'яті М. І. Стороженка» (О. Є. Грузинський, Георг Брандес¹⁸, О. О. Кізеветтер¹⁹), «Спогади про М. І. Стороженка» (П. Г. Виноградов²⁰,

---

¹⁸ Брандес Георг (04.02.1842, Копенгаген — 19.02.1927, там само) — данський літературознавець. У 1886–1887 рр. бував у Росії. Перший дослідник життя і творчості Шевченка в данській літературі. М. І. Стороженко редагував переклад його праці «Основні течії в європейській літературі XIX століття», здійснений В. М. Неведомським (1881–1893).

¹⁹ Кізеветтер Олександр Олександрович (22.05.1866, Санкт-Петербург, Росія — 09.01.1933, Прага) — історик, публіцист, політичний діяч.

²⁰ Виноградов Павло Гаврилович (30.11.1854, Кострома, Росія — 19.02 (19.12?) 1925, Париж) — історик-медієвіст, правознавець, професор Московського й Оксфордського ун-тів.

М. М. Ковалевський). Деякі спогади мали хронологічні межі («Із ранніх років» Олексія М. Веселовського, «Останні роки М. І. Стороженка» Р. М. Хін), свідчили про близькість до діяча («Спогади давнього друга» І. А. Линниченка²¹). Цікаві факти біографії М. І. Стороженка для з'ясування його інтелектуальних контактів і зв'язків містила публікація його листів до М. С. Тихонравова²² з коментарями С. Й. Долгова. Дві статті окреслювали виразні ознаки національної ідентифікації діяча: «Літературно-українські симпатії М. І. Стороженка» М. А. Янчука²³ та «Малоросійський гумор дорогого Миколи Ілліча» І. І. Янжула²⁴. Автори спогадів не обмежувалися фіксуванням етапів життєвого шляху та діяльності вченого, а намагалися з'ясувати глибші, внутрішні механізми еволюції особистості, професійні мотивації науковця, його національні та ціннісні орієнтації. Перед читачем фрагментарно поставали кілька етапів інтелектуального зростання героя спогадів — від студентських років до доби зрілості й старості.

Ще в поминальній статті М. Розанов зазначив два найголовніші чинники, на які мав зважати майбутній біограф М. І. Стороженка: українське («малорусское») походження вченого й освіта в Московському університеті [Додаток, 7, с. 32].

Для юнака з України виникла проблема адаптації, вписування в інші соціокультурні реалії, пристосування до нової ролі, зміни чи

---

²¹ Линниченко Іван Андрійович (12.10.1857, Київ — 09.06.1926, Сімферополь) — історик, славіст, археограф, педагог. Закінчив історико-філологічний ф-т Ун-ту святого Володимира. Професор Новоросійського ун-ту. Член-кореспондент Петербурзької та Краківської академії наук. В останні роки життя працював у Таврійському ун-ті.

²² Тихонравов Микола Савич (15.10.1832, с. Шеметово Калузької губ., Росія — 09.12.1893, Москва) — історик літератури, ректор Московського ун-ту.

²³ Янчук Микола Андрійович (29.11.1859, с. Корниця Люблінської губ., Польща — 06.12.1921, Москва) — славіст, мовознавець, фольклорист, педагог, український та білоруський письменник. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1885). У 1889–1921 рр. працював у Рум'янцевському музеї. Редактор часопису «Этнографическое обозрение» (1889–1916).

²⁴ Янжул Іван Іванович (02.06.1846, Васильківський пов. Київської губ., Росія (згідно зі свідоцтвом про смерть народився у Стародубі, Чернігівської губернії — 31.10.1914, Вісбаден, Німеччина) — економіст, статистик, педагог, діяч народної освіти. У 1876–1898 рр. — професор кафедри фінансового права Московського ун-ту. Академік Петербурзької АН (1895).

збереження національної ідентичності. Сам Микола Стороженко згадував, у якому первісному стані, допотопному костюмі і з яким наївним незнанням життя він опинився в Москві [Додаток, 3, с. 48]. Важливо було зберегти моральний стрижень, сформований на батьківщині національний світогляд, усвідомлювати себе як стійку особистість, що вбирає і перетоплює всі зовнішні впливи; прийняти історичну естафету духовних надбань свого роду й народу і не розчинитися в імперському морі. Про еволюцію М. Стороженка від «невідомого, самотнього, недосвідченого новачка-малороса з його обдарованнями, сподіваннями, пошуками життєвого шляху» [Додаток, 3, с. 64], студентське життя якого минало «у непоказній обстановці різних мебльованих закутків» [Додаток, 3, с. 51], до першого представника нової наукової галузі — всесвітньої літератури — згадував його колега по кафедрі Олексій Веселовський. Автор зауважував, що Микола, син поміщика, у студентські роки перебував у скрутній матеріальній ситуації через стосунки з батьком, але він гідно приймав перші серйозні життєві випробування і, за спогадами, вів свою «битву життя» з гумором і безтурботно [Додаток, 3, с. 51].

Зовнішність Стороженка-студента закарбував у своїх спогадах Олексій Веселовський: «...жива, що іскриться талантом і самобутністю, постать... худорлява, безвуса, некрасива... але принадна, вона ледь не відсунула на другий план усіх ровесників» [Додаток, 3, с. 48]. «Високого зросту і міцної статури, із чорною, як смола, бородою, смуглим кольором обличчя і м'якими добродушно-лукавими очима, незвичайно жвавий, рухливий і дотепний» [Додаток, 3, с. 12] — таким був, за словами М. Розанова, Микола Ілліч у пору зрілості. Автор спогадів фіксував зміни в зовнішності після смерті дружини 1896 р.: «Микола Ілліч дуже постарів і осунувся, раніше легка сивина змінилася суцільною, і в ході стали з'являтися вже ознаки тієї тяжкої недуги, яка скоро майже прикувала його до крісла» [Додаток, 3, с. 37]. Про його «неправильне, але дивовижно симпатичне обличчя» [Додаток, 3, с. 146] писав І. Линниченко; про «ямки на його засмаглих щоках, що зблідли пізніше під час хвороби і горя» [Додаток, 3, с. 43] згадував Г. Брандес. На перший погляд, за словами Р. Хін, М. І. Стороженко був суворою людиною, «із сократівським черепом і уважними, осяяними внутрішнім, тихим світлом очима» [Додаток, 3, с. 179].

М. Розанов наголошував, що професор мав безсумнівний літературний талант, і здавалося, що літературна творчість переважить

науку; його обдаровання: комізм, сміх, дотепна спостережливість — потребували художнього вислову, але задуми згасали, залишаючись нездійсненими. Для письменника Миколи Стороженка був придуманий псевдонім — Несвайба, і в ньому, «якось поміченому в малоруському побуті» [Додаток, 3, с. 54], М. Розанов убачав глибокий печально-символічний смисл, навіяний усвідомленням про неможливість особистого щастя. Зрозуміло, що псевдонім віддзеркалював українські джерела творчості М. І. Стороженка як «автора багатьох... ненаписаних творів» [Додаток, 3, с. 54]. Олексій Веселовський також згадував про безмежжя веселощів, сміху, комізму — особливості натури свого друга, із якими, здавалось би, пролягав прямий шлях до художньо-сатиричної діяльності; були й мрії про белетристичне майбутнє, «які розсіяла інша течія» [Додаток, 3, с. 49] (зазначимо, що свої літературні здібності М. І. Стороженко певною мірою реалізував: йому належить три поетичні казки — «Лицар із бочечкою», «Заслужена копійка», «Троє братів і названа сестра» та одноактна комедія «Троєжонець» [Додаток, 8, с. 221]).

Майже в усіх спогадах присутній український складник культурної ідентичності М. І. Стороженка. У словах про його українськість не відчувалося зневаги чи приниження, швидше — навіть заздрість до місця, де він зростав і формувався як особистість у гармонії з народом і природою України. Дитинство і юність, наголошують автори спогадів, створили духовний світ цієї людини і назавжди пов'язали вченого з рідним краєм: «...малорос за походженням... народився в родовому маєтку своєї матері... Тут, серед мальовничої природи, обвіяної променями яскравого українського сонця, проминуло його дитинство» [Додаток, 8, с. 213]; «м'яка, гармонійна натура Миколи Ілліча, ніби пронизана промінням українського сонця, допомогла йому знайти щастя для його серця» [Додаток, 2, с. 146]. «Малоруський струмінь помітно пробивався у всьому складі і фізичної, і моральної особистості вченого» [Додаток, 7, с. 32], — наголошував М. Розанов і просто-таки ідилічними фарбами змалював характер Стороженка, показуючи переваги його походження: «З-під ласкавого неба своєї прекрасної батьківщини М. І. Стороженко приніс до нас, на сувору північ, суто південну рухливість і жвавість, чутливу сприйнятливість до всього поетичного і прекрасного, ясну гармонію надзвичайно чуйної і ніжної душі і невичерпний запас чаруючого гумору» [Додаток, 7, с. 32]. М. Розанов зазначав: як у зовнішньому вигляді, так і в моральному складі своєї душі він «мав безсумнівні

риси свого малоруського походження», «був утіленням ідеального південноруського інтелігентного типу» [Додаток, 3, с. 12]. М. Янчук теж виокремлював у Стороженкові антропологічні та психологічні особливості українця: «...типовий малорос за характером і навіть за зовнішнім типом, і широко освічений, люблячий ніжно свою батьківщину» [Додаток, 3, с. 102]. Данець Г. Брандес синтезував поняття «русский» і «українець», що було типово для тодішнього часу, та підкреслював Стороженкову духовну рівновагу, яка походила з «широти російської натури і задушевності його українського темпераменту» [Додаток, 3, с. 44]. «Українець родом, він впливав на північних мешканців свіжістю й безпосередністю свого племінного типу» [Додаток, 3, с. 49], — згадував Олексій Веселовський. М. Розанов зараховував М. І. Стороженка до «числа тих талановитих малоросів» [Додаток, 3, с. 12], котрі, так як і М. Гоголь, М. Костомаров, О. Бодяньський та інші, «досягали верхів загальноросійського культурного і науково-літературного розвитку, залишаючись водночас вірними синами і типовими представниками своєї прекрасної батьківщини» [Додаток, 3, с. 12]. М. Ковалевський писав про М. І. Стороженка: «...дворянин із запорозьких козаків був “лицарем” і в своїх літературних смаках» [Додаток, 3, с. 85]. Цей автор поставив М. І. Стороженка поряд із Гоголем і Шевченком, але в контексті, далекому від національної свідомості: «Дотепний хохол, що жив в Гоголя і в Шевченка, служив прототипом того добродушного з гумором малороса, яким ми знали М. І-ча» [Додаток, 3, с. 88]. Аналогії з Гоголем з'являлися найчастіше: його випадок «став класичним для розуміння проблеми розколотої ідентичності людини, що мусить вибирати між поневоленою батьківщиною й імперією, між своєю національною культурою й чужою» [1, с. 12]. Ця паралель, звісно, була доречна лише на позначення проживання й служіння за межами батьківщини: М. І. Стороженкові не довелося балансувати між двома культурами, у нього не було національного роздвоєння, навряд чи вчений долав двомовність, характерну для Гоголя-митця.

«Із невичерпним запасом гумору, він представляв із себе не зовсім звичне в нас, на півночі, явище і робив вплив чаруючий» [Додаток, 3, с. 12], — так на прикладі М. І. Стороженка його колега М. Розанов окреслював не просто принципи розрізнення між росіянами й українцями, а прірву між ними, що, зокрема, полягала в наявності гумору — неодмінного елементу української національної психіки.

Зокрема, І. Линниченко згадував про жвавність професора, якусь неповторну м'якість і делікатність його жартів, що ніколи не ображали співрозмовника. Автор спогадів наголошував, що Микола Ілліч знав дуже добре українську мову, «якою спілкувалися в сім'ї Стороженоків, і чудово читав малоруські твори, переважно гумористичного характеру; особливо надзвичайним було читання двох творів його дядька в перших О. М. Стороженка — “Вуси” і “Не в добрий час”» [Додаток, 3, с. 150]. Факт спілкування українською мовою в сім'ї Стороженоків дуже важливий, адже мова, як уважають сучасні дослідники, є ключовим складником національної ідентичності [16, р. 486–492]. Микола Ілліч читав книжки українською, знав про новини української літератури (див., зокрема, спогади Олени Пчілки [Додаток, 5]), у родинному маєтку розмовляв українською, він відчував своє коріння, свій рід — це була його історія, його культура, його цінності (зв'язки М. І. Стороженка з селом Мармизівка, де з 1884 р. він проживав від Великодня до вересня, — тема окремої студії. — Г. А.). Щоправда, у рецензії на спогади І. Линниченка (а їх майже без змін зі збірника «Памяти Н. И. Стороженка» було перевидано в його книжці²⁵) А. Ніковський²⁶ зауважував авторові (*Основа*. 1915. Вересень. Кн. II. С. 130–137), що той згадував про прилюдне читання Миколою Іллічем лише гумористичних творів і «Кобзаря», у той час, коли цей учений «...брав українську літературу й поважнішу... але все ж таки не розумів того, що читати селянам про дурного хахла (“Не в добрий час”), есть певного сорта нетактовність» [8, с. 217]. Але в І. Линниченка був свій сегмент спогадів про М. І. Стороженка, а розповіді про величезну ерудицію, широту горизонтів мислення і загальнолюдський духовний вимір літературознавчих праць ученого є в інших авторів збірника (М. Розанова, М. Ковалевського, С. Долгова, Г. Брандеса, Олексія Веселовського, М. Янчука). А. Ніковський не розгорнув свою альтернативу Линниченковому погляду на те, яка ж література потрібна народові, але важливо те, що критик не зводив особливості української нації

²⁵ Линниченко И. А. Речи и поминки : сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. Одесса, 1914. 321 с.

²⁶ Ніковський Андрій Васильович (26.10.1885, Малий Буялик Херсонської губ., Росія — 1942, Ленінград, нині Санкт-Петербург, Росія) — український громадський і політичний діяч, міністр закордонних справ в уряді УНР, літературознавець, мовознавець, журналіст. Був ув'язнений на 8 років у зв'язку зі справою СВУ.

лише до гумору. Тому «культурний» провінціалізм, українофільство, загальний тон спогадів цього автора — це для рецензента привід для болю: «Любов до веселої малоросійщини взагалі є характерна риса дрібного і поверхового українофільства, бо про малоросів взагалі йде слава, що це нація гумористів, а, окрім того, це може бути й джерелом деякої української пихи» [8, с. 217]. Попри те, що спогади І. Линниченка — це здебільшого переповідання цікавих родинних історій, вони важливі для біографа М. І. Стороженка й тим, що, зокрема, засвідчують: учений мав рису, успадковану від батька, Івана Яковича, — «безпосередній, суто малоруський гумор» [Додаток, 3, с. 149]. Важливою є деталь: схильність до жартів стосувалася лише інтимного кола спілкування, але аж ніяк не позначалася на викладацькій і науковій роботі вченого.

Глибше, ніж І. Линниченко, відтворив Стороженкову натуру Олексій Веселовський. «Живий гумор, сатирична спостережливість, здатність у раптових, дивовижних імпровізаціях відтворювати в особах життя... були невичерпні і насамперед упали в очі» [Додаток, 3, с. 49], — указував він і водночас помічав, що в дотепному спостерігачеві й імпровізаторі за оболонкою гумору приховувалося захоплене поклоніння перед красою в мистецтві, поезії, житті, природі; гуморист і комік був водночас захопливим естетом. Про Стороженків оптимізм, завдяки якому він переборював страждання, писав М. Розанов: «Його незвичайно жалісливе і добре серце, чутливе до будь-якого горя й нещастя, могло б просто стекти кров'ю, якби природа не нагородила його рятувальною протигагою у вигляді світлого малоруського гумору. За висловом Миколи Ілліча, гумор слугує малоросу щитом, яким він захищається від ударів долі і життєвих негараздів» [Додаток, 3, с. 12]. Цей «щит», рятуючи його, водночас мав властивість притягувати до нього симпатію всіх, хто з ним спілкувався. «Дотепний, спритний, він мав суто малоросійський м'який і необразливий гумор» [Додаток, 3, с. 180], — указувала Р. Хін.

Характеристику особистості Стороженка-українця знаходимо й у спогадах І. Янжула: «У дружній і товариській бесіді, а часто навіть в офіційній промові Миколи Ілліча, завжди, як іскорки, блищали дотепи» [Додаток, 3, с. 131]; «Невичерпний гумор сипався майже завжди з вуст поважного Миколи Ілліча, як з рогу достатку, і діяв часто на оточення, як добра склянка шампанського. Усім ставало тепло і весело на душі, настроїй підвищувався через кілька хвилин

бесіди з ним; він усіх вже встиг зацікавити і захопити розмовою» [Додаток, 3, с. 132]. М. І. Стороженка описано за моральними й духовними якостями, що характеризували його як українця. «Мало зустрічається на світі таких добрих, життєрадісних, веселих і дотепних людей, як він. У його товаристві і присутності не можна було... нудьгувати, чи, тим більше, сумувати» [Додаток, 9, с. 108]. Іноді, згадуючи про анекдотичні випадки з життя, автор, щоправда, опускається до визначення «хохлацький» гумор. Спогадовця чомусь вражає сполучення почуття гумору й інтелектуальних спроможностей (які начебто не мають поєднуватися в характері людини): «При цьому величезному, суто малоросійському гуморі, Микола Ілліч вирізнявся великим розумом, знався на літературі і мав дивовижну пам'ять, особливо на вірші» [Додаток, 9, с. 108]. Ця винахідливість, дотепність і постійно веселий урівноважений настрій духу бадьорили всіх присутніх; це було, за словами І. Янжула, винятковою особливістю покійного професора.

Матеріал М. Янчука в збірнику — один із найсміливіших; це, власне, розлогий нарис про українсько-російські відносини, загалом про українські проблеми, написаний із позицій українських інтересів та пріоритетів, із численними прикладами про роль українців у культурі й освіті Російської імперії в широкому історичному контексті. Важливо, що вже тоді, на початку ХХ ст., обговорювалася проблема досягнення культурного суверенітету в умовах бездержавного існування. М. Янчук звертає увагу на становище української мови й літератури в Росії (заборони, зниження соціального престижу, витіснення з адміністративної та освітньої сфер, обмеження видавничої діяльності тощо), коректно означаючи його як «несприятливі зовнішні умови» [Додаток, 3, с. 100]. Наука, мистецтво і літературно-художня критика в Україні, переконливо показує автор, перебували в іще гірших умовах. Тому таланти, «вихідці з малоруського народу, змушені волею-неволею або пліснявіти в цьому штучно створеному середовищі, або... повинні прагнути до того, щоб вирватися з цих обставин... в чуже середовище, щоб там знайти вихід для прикладення своїх сил і здібностей на нейтральному ґрунті загальнолюдської культури і найближчим чином — загальноросійської» [Додаток, 3, с. 101]. М. Янчук значно розширює список українців, якими пишається російська література, наука, мистецтво, «хоча вони були плоть від плоті України» [Додаток, 3, с. 102]. Окрім Гоголя, Костомарова й Бодяньського, що найчастіше фігурували

в спогадах як приклади українців — працівників на полі імперії, він нагадує прізвища Щепкіна, Богдановича, Наріжного, Мордовцева, Гребінки, Трутовського, Каразіна, Микешина, Максимовича, Кістяківського, Дашкевича, Маркевича. До плеяди цих «відірваних українців» [Додаток, 3, с. 102] автор спогадів зараховує і М. І. Стороженка. Особистість цього діяча, на думку М. Янчука, слугує як найкращим доказом того ненормального становища, у якому перебуває Україна і її освіта. За спостереженнями автора спогадів, душею Микола Іллч «завжди був пов'язаний з Малоросією і нерідко подумки звертав до неї свій задумливий погляд» [Додаток, 3, с. 103]. Свідченням цього була постійна увага М. І. Стороженка до найголовнішого представника української літератури — Тараса Шевченка, біографом якого був учений.

М. Янчук, перебільшуючи свідоме українство М. І. Стороженка, назвав Миколу Іллча «ідейним діячем» України, борцем за її ідеали, яким має гордитися не лише Україна, а й «уся освічена Росія» [Додаток, 3, с. 120], і нагадав: той сподівався, що коли-небудь частина його наукової продукції піде в Україну і спричинить свій гуманітарний вплив — і тоді земляки згадають його ім'я з подякою. В А. Ніковського, автора рецензії на збірник «Памяти Н. И. Стороженка», опублікованій у 168-му числі газети «Рада» за 1909 р., акценти спогадовців на українському походженні М. І. Стороженка, його суто українській духовній організації, яка «просто-таки була в очі великоруському громадянству» [8, с. 329], викликали складніші міркування й рефлексії. Він вважав, що національна свідомість цього діяча була значно нижча, ніж у М. Драгоманова чи М. Костомарова, яких, зокрема, М. Янчук ставив із ним в один ряд. А. Ніковський із гіркотою наголосив, що М. І. Стороженко — «українець по крові, по вдачі, але зовсім мало — по свідомості» [8, с. 332]. Незважаючи на статті про Шевченка, його діяльність не виходила за межі звичайних «літературних симпатій». А. Ніковський вважав, що цей літературознавець «з глибоким щиро-українським темпераментом, з різко зазначеною українською психікою» [8, с. 333], так само як і Гоголь, Бодяньський та багато інших українців, був «втраченою силою» для України. Щоправда, М. І. Стороженко, за його визначенням, «ще почував якісь маленькі зв'язки з батьківщиною... в йому горів якийсь маленький вогник пошани до рідного» [7, с. 218].

У міркуваннях А. Ніковського відчутна виразна національна позиція; він прив'язує діяльність М. І. Стороженка до потреб власного

народу і зауважує, що «цей представник національного типу... не пройшов скільки потрібних щаблів до певної (національної. — Г. А.) свідомости» [8, с. 333]. Закиди рецензента стосуються не так самого діяча, як авторів збірника, у якому домінував українофільський тон. Натомість Олена Пчілка намагалася не переоцінити М. І. Стороженка як українця: вона не називала його «українським діячем» чи «борцем за українську національну справу». Але, за її словами, Україна може пишатися ним, оскільки дала йому силу інтелекту й талант, властивості душі і серця, його м'якість, делікатність, щирість — риси справжньої української природи; ці властивості «особливо зосереджуються у видатних представниках національного типу, яким по праву можна назвати Миколу Ілліча» [Додаток, 5, с. 256]. На жаль, нарис Олени Пчілки не потрапив до збірника на честь М. І. Стороженка; у ньому були надруковані тільки статті членів Товариства любителів російської словесності [Додаток, 3, с. 2] (докладніше про реценцію постаті М. І. Стороженка Оленою Пчілкою див. [2]).

Спогади сучасників, уміщені в збірнику «Памяти Николая Ильича Стороженка», є важливою частиною мемуарної літератури про цього діяча, поряд із ювілейними матеріалами, некрологами й поминальними статтями. Попри те, що в статтях здебільшого використано номінації «малорос», «малорусский» чи «малороссийский», згідно з імперською традицією (терміни «Україна», «український» послідовно вживає лише М. Янчук), в авторів збірника не було розуміння духовної та інтелектуальної переваги росіян над українцями (у цьому проявляється ставлення до українців в умовах тодішньої обмежувальної політики імперського центру). Лише двоє (до речі, українці за національністю — М. Ковалевський та І. Линниченко) у спогадах застосували слово «хохол» у поблажливо-іронічному тоні, позбавленому ознак пейоративності. М. І. Стороженка сприймали насамперед як інтелектуала світового масштабу, людину гуманістичних, демократичних переконань, в оцінці підсумків життєвого шляху якої переважала вказівка на національно-культурну ідентичність — один із маркерів, якими послуговувалися мемуаристи, щоб показати, що він є представником іншого, неросійського світу, щоб увиразнити його інакшість. Риси, які наголошували мемуаристи в психологічному портреті М. І. Стороженка, ще раз засвідчували характерні для українців «засадничі світоглядні цінності, ідеали свободи, людиноцентризму, гуманізму, те, що притаманне європейській культурі» [10, с. 30].

Отже, національно-культурна ідентичність М. І. Стороженка, що поставала у висвітленні його біографів у спогадах, виявлялася в зовнішніх (портрет, поведінковий і мовний компонент) і внутрішніх компонентах (когнітивний — мав ґрунтовні знання в царині української історії, літератури і культури; психосоціокультурний — свідомо сприймав і зберігав ментальні норми, моральні цінності, звичаї та ідеали українця; емоційний — в усвідомленні належності до українського народу, у самоповазі, національній гідності, кордоцентризмі, любові до свого родового коріння та України, бажанні бути їй корисним, відсутності комплексу меншовартості). Спогади його сучасників, у яких відтворені національно-культурні складники ідентичності М. І. Стороженка, є важливим джерелом для його біографії як видатного українця, ім'я якого має бути вписане до контексту українського культурного простору.

1. Агеева В. За лаштунками імперії : есеї про українсько-російські культурні відносини / Віра Агеева. — Київ : Віхола, 2022. — 355 с.
2. Александрова Г. Постать Миколи Стороженка в рецепції Олени Пчілки / Галина Александрова // Волинь філологічна: текст і контекст. — Луцьк, 2019. — Вип. 28. — С. 207–224. — Режим доступу: <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/879>
3. Александрова Г. А. Постать М. І. Стороженка в ювілейних матеріалах: біографічний та історико-культурний контекст / Г. А. Александрова // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. — Київ, 2020. — Вип. 19. — С. 212–230. — <https://doi.org/10.15407/ub.19.212>
4. Александрова Г. А. Постать Миколи Ілліча Стороженка в некрологах і поминальних статтях: біографічний та літературознавчий дискурс / Г. А. Александрова // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. — Київ, 2020. — Вип. 20. — С. 269–298. — <https://doi.org/10.15407/ub.20.269>
5. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів» / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. — Київ, 2020. — Вип. 19. — С. 33–52. — <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
6. Євтух В. Б. Ідентифікація етнічна / В. Б. Євтух // Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух. — Київ : Фенікс, 2012. — 396 с. — С. 158–159.
7. Любовець Н. І. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі / Н. І. Любовець // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2013. — Вип. 37. — С. 602–615.

8. Ніковський А. До психології українофільства / Андрій Ніковський // Хроніка-2000. – Київ, 2015. – Вип. 1 (99) : Андрій Ніковський. Vita nova. Книга I / проект та фінансове сприяння В. В. Яременка. – С. 209–218.
9. Ніковський А. Національна свідомість і літературні симпатії (Проф. М. Стороженко) / Андрій Ніковський // Хроніка-2000. – Київ, 2015. – Вип. 1 (99) : Андрій Ніковський. Vita nova. Книга I / проект та фінансове сприяння В. В. Яременка. – С. 327–333.
10. Попик В. І. Реалії воєнної доби і актуальні завдання вітчизняної біографіки // Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електрон. наук. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. – Київ, 2022. – Вип. 1. – С. 25–32. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004350>
11. Путро О. І. Стороженки / О. І. Путро, В. В. Томазов // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 9. Прил – С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2012. – С. 861–862.
12. Рябчук М. Долання амбівалентності : дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки / Микола Рябчук. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. – 252 с.
13. Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт. – Київ : К. І. С., 2004. – 170 с.
14. Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» / Василь Ульяновський // З мого життя / Микола Стороженко ; упоряд. і вст. ст. В. Ульяновського. – Київ : Либідь, 2005. – С. 5–93.
15. Улюра Г. Стороженко Микола Ілліч // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Т. 5. Пе–С / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь (відп. секр.) та ін. – Київ, 2015. – С. 981–982.
16. Joseph J. E. Identity and Language / J. E. Joseph // Encyclopedia of Language and Linguistics / ed. by Keith Brown. – 2nd ed. – Oxford : Elsevier, 2006. – Vol. 5. – P. 486–492. – <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/01283-9>

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2022). *Za lashtunkamy imperii: Esei pro ukraïnsko-rosiïski kulturni vidnosyny [Behind the scenes of the empire: Essays on Ukrainian-Russian cultural relations]*. Kyiv, Ukraine: Vikhola. [In Ukrainian].
2. Aleksandrova, H. A. (2019). Postat Mykoly Storozhenka v retseptsi Oleny Pchilky [Figure of Mykola Storozhenko in the recipe of Olena Pchilka]. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 28, 207-224. [In Ukrainian].

3. Aleksandrova, H. A. (2020). Postat M. I. Storozhenka v yuvileinykh materialakh: Biohrafichnyi ta istoryko-kulturnyi kontekst [The figure of M. I. Storozhenko in anniversary materials: Biographical, historical and cultural context]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 212-230. <https://doi.org/10.15407/ub.19.212> [In Ukrainian].
4. Aleksandrova, H. A. (2020). Postat Mykoly Illicha Storozhenka v nekrolohakh i pomynalnykh stattiakh: Biohrafichnyi ta literaturoznavchyi dyskurs [The figure of Mykola Illich Storozhenko in obituaries and memorial articles: Biographical and literary discourse]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 269-298. <https://doi.org/10.15407/ub.20.269> [In Ukrainian].
5. Buriak, L. I. (2020). Ukrainska biohrafika "plynnykh chasiv": Propozytsiia osmyslennia [Ukrainian biography of "liquid modernity": A proposal for reflection]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 33-52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033> [In Ukrainian].
6. Yevtukh, V. B. (2012). Identyfikatsiia etnichna [Identification is ethnic]. In *Etnichnist: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Ethnicity: Encyclopedic dictionary]* (pp. 158-159). Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
7. Liubovets, N. I. (2013). Ukrainski memuary v suchasnomu informatsiinomu prostori [Ukrainian memoirs in the modern information space]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 37, 602-615. [In Ukrainian].
8. Nikovskyi, A. (2015). Do psykholohii ukrainofilstva [To the psychology of Ukrainophilism]. *Khronika-2000*, 1(99), 209-218. [In Ukrainian].
9. Nikovskyi, A. (2015). Natsionalna svidomist i literaturni sympatii (Prof. M. Storozhenko) [National consciousness and literary sympathies (Prof. M. Storozhenko)]. *Khronika-2000*, 1(99), 327-333. [In Ukrainian].
10. Popyk, V. I. (2022). Realii voiennoi doby i aktualni zavdannia vitchyznianoï biohrafiky [Realities of the wartime and current tasks of national biography]. *Biography. Biographics. Biographical science*, 1, 25-32. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004350> [In Ukrainian].
11. Putro, O. I., & Tomazov, V. V. (2012). Storozhenky [The Storozhenkos]. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of Ukrainian History]* (Vol. 9, pp. 861-862). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
12. Riabchuk, M. (2019). *Dolannia ambivalentnosti: Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti – istorychni prychny ta politychni naslidky [Overcoming ambivalence: Ukrainian national dichotomy identities – historical causes and political consequences]*. Kyiv, Ukraine: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

13. Smit, E. (2004). *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia [Nationalism: Theory, ideology, history]*. Kyiv, Ukraine: K.I.S. [In Ukrainian].
14. Ulianovskyi, V. I. (2005). Try "lyky" Mykoly Storozhenka: "Malorosiistvo" – "rosiistvo" – "ukrainstvo" [Three "faces" of Mykola Storozhenko: "Little Russia" – "Russianness" – "Ukrainianness"]. In M. Storozhenko. *Z moho zhyttia [From my life]* (V. I. Ulianovskyi (Comp.), pp. 5-93). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
15. Uliura, H. (2015). Storozhenko Mykola Illich. In M. H. Zhulynskiy (Ed.). *Shevchenkivska entsyklopediia [Shevchenko encyclopedia]* (Vol. 5, pp. 981-982). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Joseph, J. E. (2006). Identity and Language. In K. Brown (Ed.). *Encyclopedia of Language & Linguistics* (2nd ed., Vol. 5, pp. 486-492). Oxford, UK: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/01283-9> [In English].

ДОДАТОК

1. [Зеров М.]. Рец. на: Український студент. Збірник 1. СПб., 1913. Стор. 59 / М. З. // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 63–66.
2. [Спасская В.]. Воспоминания о Николае Ильиче Storozhenko (Дорогой памяти Николая Ильича и Ольги Ивановны Storozhenko) / В. С. // Русская старина. – 1911. – Т. 148, № 10. – С. 146–158.
3. Памяти Н. И. Storozhenka. – М. : Общество любителей росс. словесности, 1909. – 187 с.
4. Под знаменем науки : юбилейный сборник в честь Николая Ильича Storozhenka, изданный его учениками и почитателями. – М., 1902. – 740 с.
5. Пчилка О. Николай Ильич Storozhenko – на родине / Олена Пчилка // Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – Январь. – С. 168–179.
6. Пчилка О. Николай Ильич Storozhenko / Олена Пчилка // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – Февраль. – С. 231–256.
7. Розанов М. Н. Николай Ильич Storozhenko – первый русский шекспиролог / М. Н. Розанов // Журнал министерства народного просвещения. – 1906. – Ч. 6. – Ноябрь. – Отд. IV. – С. 31–62.
8. Шереметьевский Д. Д. Русский профессор-гуманист (Памяти Н. И. Storozhenko, к полугодовому дню его кончины) / Д. Д. Шереметьевский // Исторический вестник. – 1906. – Т. 105. – Июль. – С. 212–222.
9. Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Вып. первый / И. И. Янжул. – СПб., 1910. – 189 с.

Рукопис одержано 17.08.2022 р.

Halyna ALEKSANDROVA, D.Sc. (Philology), Leading Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Memories of Mykola Illich Storozhenko: Components of national and cultural identity.

The purpose of the article is to analyze contemporaries' memories of Mykola Illich Storozhenko (1836-1906), first of all to trace aspects of the actor's national and cultural identity; on the basis of memories, to expand information about the features of his appearance, character traits, contacts with contemporaries, place and role in literary studies, connections with Ukraine. *Research methodology.* In the article, we use descriptive and hermeneutic methods, theoretical analysis and synthesis, which made possible the systematization and generalization of the material, the comprehensiveness of its general characteristics. *The scientific novelty* of the work consists in the return to the national pantheon of the figure of M. I. Storozhenko based on the analysis of memories of this extraordinary personality, who managed to preserve his national identity outside his homeland, which will contribute to the inclusion of his legacy in the context of Ukrainian science and culture. *Conclusions.* It is emphasized that the memories of contemporaries are an important part of the memoir literature about M. I. Storozhenko, along with jubilee materials, obituaries and memorial articles. The national and cultural identity of M. I. Storozhenko, which appeared in the coverage of his biographers in the memoirs, was manifested in external (portrait, behavioral and linguistic components) and internal components (cognitive – he had thorough knowledge in the field of Ukrainian history, literature and culture; psycho-sociocultural – consciously perceived and preserved the mental norms, moral values, customs and ideals of a Ukrainian; emotional – in the awareness of belonging to the Ukrainian people, in self-respect, national dignity, cordocentrism, love for one's ancestral roots and Ukraine, the desire to be useful to it, the absence of an inferiority complex). The memories of his contemporaries, in which the national and cultural components of M. I. Storozhenko's identity are reproduced, are an important source for his biography as an outstanding Ukrainian whose name should be inscribed in the context of the Ukrainian cultural space.

Key words: Mykola Illich Storozhenko, memories, biography, national and cultural identity, Ukraine, literature, literary studies, culture, history.

Оксана Іванівна ШАЛАК,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8275-6703>
shalak@ukr.net

ДЖЕРЕЛА ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ КАЛЕНИКА ШЕЙКОВСЬКОГО (1835–1903)

Мета статті — вивчити, проаналізувати й систематизувати джерела, які висвітлюють постать мовознавця, етнолога, фольклориста, видавця Каленика Шейковського, його наукову та громадську діяльність. У дослідженні використано загальнонаукові **методи** аналізу й синтезу на основі історизму та об'єктивності, що уможливають вивчення подій, учинків, дій у контексті становлення наукових принципів української фольклористики й мовознавства в другій половині XIX ст., дають змогу виявити коло наукового спілкування, визначити його внесок як фахівця-філолога, чиї праці не втратили значення досі. **Наукова новизна** статті полягає у виявленні й аналізі документів, що проливають світло на наукову діяльність К. Шейковського. Зосереджено увагу на знакових подіях у діяльності вченого, що їх відображають листи, клопотання, екзаменаційні протоколи, спогади, а також маловідомі дослідження самого науковця. **Висновки.** К. Шейковський одним із перших створив словник живої народної мови, запровадив у правописну систему знак апострофа, сформував комплексний підхід до вивчення фольклору певного регіону. Але його постать нині викликає зацікавлення не тільки через особистий внесок у науку. Життєпис ученого типовий для тих, хто формувався у протистоянні української науки й культури російсько-імперським переслідуванням, позначений нереалізованістю потужного потенціалу вченого та наполегливою боротьбою в обстоюванні власних наукових поглядів. Нечисленні джерела до реконструкції біографії не дають змоги відтворити її в усій повноті, проте переважно засвідчують основні дати й факти, а також розкривають важливі подробиці наукового й особистого життя К. Шейковського. Крім клопотань, цензурних висновків,

листів, спогадів, специфічними джерелами постають паспорти під зразками фольклору, які засвідчують дати, місця фіксації окремих варіантів, а також імена інформантів та кореспондентів фольклориста.

Ключові слова: Каленик Шейковський, біографія, епістолярій, методика фіксації фольклору.

Наукова біографія вченого залежить не тільки від його знань, освіти, переконань, належності до наукової школи, а й від обставин, які складаються в процесі формування наукової особистості, розвитку наукових поглядів і тих соціально-політичних подій, які сприяють або ж гальмують, протистоять чи нищать науковий талант: «...біографія, передусім, є частиною історії, яка пов'язана з життям та діяльністю людини, висвітленням її життєвого шляху, причинно-наслідкових зв'язків і встановленням внутрішнього і зовнішнього змісту її життя, а тим самим — її ролі в історико-культурному процесі»¹.

Біографія постає не сукупністю фактів і подій, а органічною єдністю життя й дослідницької діяльності, із певною хронологією подій, періодів та етапів розвитку, що охоплюють не лише написання праць, а й коло спілкування, взаємообмін ідеями, а також взаємовплив — позитивний чи негативний. Утім, життєпис ученого — це не схема, яку можна умовно вималювати, враховуючи його зв'язки й взаємовпливи, це, швидше за все, неповторна картина буття, яка охоплює здобутки і прорахунки, злети і падіння, утілені можливості та нездійснені плани, що стали такими через непереборні обставини. «Біографія особи завжди залишається у площині загадковості. Залежно від існуючих джерел, одні біографії вдається реконструювати досить докладно, інші матимуть вигляд ескізу / замальовки з певними окресленими контурами», — зазначає Л. І. Буряк [2, с. 16].

Каленик Васильович Шейковський (1835–1903) — один із досі маловідомих науковців, чия праця сприяла становленню методологічних засад фольклористики й мовознавства, розширенню знань про народну культуру, мову народної творчості, побут українців. Учений — упорядник «Опыта южнорусского словаря» (побачили світ: Т. 1. Київ, 1861; Т. 5. Вип. 1. М., 1883; Т. 5. Вип. 2. Київ, 1886), збірки «Руські народні казки й приказки, байки й прибаютки, брехеньки

---

¹ Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. С. 5.

й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці. Перша кланя» (Бобруйськ, 1871), автор «Быта подолянъ» (Т. 1. Вип. 1. Київ, 1859; Т. 1. Вип. 2. Київ, 1860), досліджень «О киевскихъ воскресныхъ школахъ» (*Воспитание*. 1860. № 1–5), «Шчо таке Ібн-Дастова “Русь”» (Київ, 1870), «Славянский вопросъ въ русской науке» (Бобруйськ, 1876), «Толкование слова “вира”» (Казань, 1878), «О похоронахъ въ Подольской губернии» (*Киевский телеграфъ*. 1860. № 17, 18, 24–26), «О приветствіяхъ и поздравленіяхъ у подолянъ» (*Киевский курьеръ*. 1862. № 5, 8), підручників для недільних шкіл, зокрема «Домашня наука. Выш’ші початкы» (Київ, 1861)².

Те, що вчений мало знаний, що його здобутки майже не вплинули на розвиток мовознавства чи фольклористики, зумовлено замовчуванням його імені, бо належав до когорти тих, кого вважали небезпечними, забороняли цензурою і переслідували впродовж життя. Утім, до здобутків К. Шейковського в мовознавстві, етнографії, педагогіці, журналістиці зверталися і в ХІХ, і в ХХ, і на початку ХХІ ст. Серед тих, хто бодай коротко оцінив чи згадав його наукові досягнення, — Іван Франко, Микола Петров, Борис Грінченко, Гнат Житецький, Микола Сумцов, а також архівіст-дослідник Володимир Міяковський, літературознавці Ісай Заславський та Володимир Герасименко, історик Григорій Марахов, краєзнавець Анатолій Сваричевський, мовознавиця Наталя Шеремета, дослідниця педагогічної і просвітницької діяльності українських громад Наталя Побірченко. Відомі й короткі довідкові статті про К. Шейковського інформативного характеру, як-от енциклопедична довідка Юрія Шевельова, уміщена в «Енциклопедії українознавства» (Т. 10. Львів, 2000. С. 3836–3837). Проте про Шейковського-фольклориста, чия праця «Бытъ подолянъ» — перше комплексне дослідження традиційної культури Поділля, чії прогресивні принципи фіксації фольклору вирізняються прагненням до ретельності й фонематичної точності у відтворенні фольклорних зразків, досліджень не було. Мало відомостей і про окремі періоди в біографії К. Шейковського, життя якого було пов’язане з вимушеними переїздами і непоправними втратами.

Іван Франко так схарактеризував покоління, яке прийшло в науку й літературу на хвилі короткого відродження в другій половині

---

² Назви подаємо за правилами, які розробив на основі правопису Олексія Павловського (Грамматика малороссийскаго нарѣчя. СПб., 1818) сам К. Шейковський. Інформацію про ці праці в дужках — сучасною українською мовою.

XIX ст.: «Настали часи реформ, знесення кріпацтва, часи, пам'ятні в українській літературі видавництвом “Основи” і виступом цілої плеяди молодих талантів, між котрими досить буде назвати Ганну Барвінок, Стороженка, Кухаренка, Шейковського, Свидницького, Кониського, Руданського, Кулика, Александровича, Антоновича, Рильського і др.»³. Саме завдяки часопису «Основа» молоді літератори й науковці, стверджував Франко, висловлювали свої ідеї⁴.

Реконструючи біографію, треба наголосити й на оцінці праці К. Шейковського Б. Грінченком у передмові до першого тому «Словаря української мови»⁵. У часопису «Зоря» під псевдонімом «Б. Вільхівський» Борис Грінченко опублікував рецензію на «Опытъ южнорусского словаря»⁶: «Перед мною лежать два випуски “Опыта южнорусского словаря” К. В. Шейковського, буква Т, У, Ф, Х (до хлів). В сих випусках 276 сторін, а на їх вісім або й більш тисяч слів. У всьому томови (букви Т–Я) буде аркушів 40 друку, а слів до 20.000. Спосіб укладання словаря науковий. Хто знає досьогочасні українські словарі (Закревського, Чужбинського, Піскунова, Левченка), їх убогість і ненауковість, той мусить згодитися, що ся праця д. Шейковського єсть першою пробою справжнього, путящего українського словаря. Автор працював біля его 28 років, але у 1878 році пожежа знищила усе зроблене. Тепер автор поспішається реставрувати затрачений матеріал по памяти, по книжках і збирає новий»⁷.

Джерела до біографії, на жаль, не містять точних дат народження й смерті Каленика Шейковського. Метричну книгу, яка би пролила світло на факт приходу у світ науковця, розшукати не вдалося, оскільки Кам'янець-Подільський міський архів зазнав втрат через

³ Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. *Збір. творів : у 50 т.* Т. 41. Київ : Наукова думка, 1984. С. 62.

⁴ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Збір. творів : у 50 т.* Т. 41. Київ : Наукова думка, 1984. С. 308.

⁵ Словарь української мови : у 4 т. Т. 1. А–Ж. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко]. Київ, 1907. С. XIII–XIV.

⁶ Опытъ южнорусского словаря. Трудъ К. Шейковского. Т. 1 : А–З. Вып. 1 : А–Б. Киевъ : Въ типографіи И. и А. Давиденко, 1861. 224 с.; Опытъ южнорусского словаря. Трудъ К. Шейковского. Т. V : Т–Ю. Вып. 1. М., 1883. 140 с.; Опытъ южнорусского словаря. Трудъ К. Шейковского. Т. V : Т–Ю. Вып. 2 : У, Ф. Киевъ, 1886. 180 с.

⁷ Вільхівський Б. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. Число 10. С. 178–179.

пожежу 2003 р. Гнат Житецький зазначив, що К. Шейковський — син військового службовця⁸. Зі статті Григорія Марахова стає відомо, що він — «син офіцера з Подільської губернії»⁹. Довідкові видання містять відомості про те, що фольклорист народився в Кам'янці-Подільському 1835 р.¹⁰. Немає ані спогадів, ані документів про дитячі роки К. Шейковського. Названо різні дати закінчення Подільської духовної семінарії: 1857¹¹ і 1858¹². Дату ж вступу до семінарії можна визначити приблизно. Приміром, С. Руданський навчався в цій семінарії 1849–1855 рр., тобто 6 років. Отже, К. Шейковський міг вступити до навчального закладу 1851 або 1852 р.

Документів, що розкривають п'ятирічний київський період (1858–1862) у житті К. Шейковського, значно більше. Надзвичайно продуктивними були ці роки в Києві для студента Університету св. Володимира, куди К. Шейковський вступив у лютому 1858 р. на історико-філологічний факультет. У «Списке студентів. 1860 г.» є інформація про те, що К. Шейковський — син офіцера, народився в Подільській губ., православний, навчався в Подільській духовній семінарії¹³. Університет — навчальний заклад, який розкрив здібності, таланти, зацікавлення свого студента, що згодом став фаховим знавцем у царині лексикографії, народної словесності, журналістики та педагогіки. Протоколи засвідчують добрі оцінки К. Шейковського зі слов'янської граматики, римської словесності, теорії словесності та інших філологічних дисциплін¹⁴. Київський період

---

⁸ Житецький І. Київська громада за 60-х років. *Україна*. 1928. № 1. С. 103.

⁹ Марахов Г. І. «Визнати людиною неблагонадійною...» (невідомі сторінки з життя Антона Коціпинського). *Вісник Академії наук Української РСР*. 1969. № 6 (жовтень). С. 94.

¹⁰ Могила А. П. Шейковський Каленик. *УРЕ : в 12 т.* Т. 12. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. С. 394. Див. також: Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 398.

¹¹ Марахов Г. І. «Визнати людиною неблагонадійною...»... С. 94.

¹² Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст... С. 398. (Вірогіднішою видається дата 1857 р., бо вже на початку 1858 р. К. Шейковський вступив до Університету св. Володимира.)

¹³ Список студентів. 1860 г. *Державний архів м. Києва* (далі ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 486. Арк. 2 зв.–3.

¹⁴ Протоколи испытаний студентів [історико-філологічного] факультета. 1861 г. ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 866. 80 л.

позначений написанням і виданнями праць молодого філолога: «О фонетических свойствах южнорусского языка» (1859), «Быть подолянь» (1859–1860), «Опытъ южнорусского словаря» (Т. I. Вип. 1, 1861), «Домашня наука. Перші початки» (1860), «Домашня наука. Виш'ші початки» (1861).

Студенти Університету св. Володимира розуміли, що створити українську інтелігенцію можна тільки через спілкування з народом, вони намагалися навчати дітей з народу, а завдяки збиранню, фіксації фольклору досліджувати народну культуру. Молоді освічені люди мандрували селами і збирали фольклорні матеріали, які згодом видавали, аналізували, використовували у власних працях. «Зодягнувшись по-селянському, більшість із них пішли “в народ” вивчати особливості народних говірок, записувати фольклорні твори, звичаї тощо» [3, с. 27]. Активний учасник студентського руху, а згодом відомий композитор і фольклорист М. Лисенко писав 1896 р. в листі до іншого видатного фольклориста, композитора й музикознавця Ф. Колесси: «Фольклор — це саме життя. Я, будвши студентом університету, кожне літо, що трапляло ся мені їздити на село, залюбки віддававсь тій роботі. Через те я, меж инчим і ставсь перенятий духом народньої пісні; вона мене споріднила з людом, мене, мимохить одірваного від свого “найменшого брата” силою верстової відрубности й цивілізації»¹⁵.

У відкритті недільних шкіл, перші з яких з'явилися в Полтаві й Києві 1858 і 1859 рр., важливу роль відігравала студентська молодь: «Прагнуци подати хлопчикам тутешнього ремісничого класу засоби до початкової освіти, ми, що нижче підписалися, покірно просимо Ваше Превосходительство дозволити нам відкрити в будівлі Києво-Подільського дворянського училища дармову недільну і святкову школу»¹⁶. Цю ініціативу схвалив попечитель навчального округу Микола Пирогов, який згодом зауважив: «За запровадження недільних шкіл узялися першими — малороси, ревні шанувальники

¹⁵ Лисенко М. В. Лист до Ф. М. Колесси. *Лисенко М. В. Листи* / авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. Київ : Музична Україна, 2004. С. 263.

¹⁶ Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа по прошению студентов Университета св. Владимира о дозволении им открыть в здании Киево-Подольского уездного дворянского училища дармовую воскресную и праздничную школу. 19 сентября 1859 – 27 мая 1861. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі ЦДАК України). Ф. 707. Оп. 25. Од. зб. 352. Арк. 1 (третій згори підпис К. Шейковського).

Куліша та Шевченка, кращі учні проф. Павлова... Учителі, — кращі і за здібностями, і за моральністю, — узялися навчати грамоти, письма, рахування з несподіваним педагогічним тактом, звернули увагу на нові засоби навчання...»¹⁷ М. Пирогов залишив яскравий слід в історії, про нього із захопленням писали як корифеї ХІХ, так і сучасні відомі дослідники: «...людина розумна, інтелігентна, порядна. Про його прогресивну сутність відгукувалися чимало відомих діячів того часу» [4, с. 103]. Зокрема, й Михайло Драгоманов у своїй «Автобіографії» (Київ : Криниця, 1917). Саме М. Пирогов сприяв створенню недільних шкіл у Києві.

Недільні школи належали до найдемократичніших закладів навчання, організованих у ХІХ ст. Безкоштовні навчальні установи, які працювали в неділю та у свята, покликані були дати початкову освіту переважно ремісникам, робітникам та всім охочим. Педагоги активно використовували прогресивні методики Костянтина Ушинського, Василя Золотова¹⁸, розробляли власні принципи навчально-виховного процесу. Обґрунтовуючи причини відкриття недільних шкіл, майбутні вчителі писали: «Грамоти ми маємо намір навчати за методом Золотова, найкращим для тих умов, у яких буде перебувати пропонована нами школа»¹⁹.

Початкова освіта охоплювала елементарне навчання: граматику, письмо, арифметику, Закон Божий. Утім, у багатьох недільних школах опановували знання з історії рідного краю, хімії, географії, біології, народної медицини, іноземних мов. Студенти-викладачі обстоювали право учнів на освіту рідною мовою. «Феномен недільної школи... полягав у тому, що вона була витвором свідомого ставлення до втілення в життя благородної ідеї, при цьому вдалось уникнути формалізму і рутини» [3, с. 24].

---

¹⁷ Пирогов Н. И. О воскресных школах. *Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения*. М., 1985. С. 302.

Тут і далі (крім листів К. Шейковського рос. мовою) переклад наш (О. Ш.).

¹⁸ Золотов Василь Андрійович (1804–1882) — педагог, автор і упорядник книг для народного читання. Закінчив Рішельєвський ліцей в Одесі та словесне відділення Московського університету (1829). Викладав у Рішельєвському ліцеї (1829–1832), а згодом (1832–1849) утримував в Одесі приватний пансіон, де навчав, застосовуючи нові методи (т. зв. звуковий метод навчання грамоти), за підручниками і посібниками, які написав сам.

¹⁹ Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа... *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 25. Од. зб. 352. Арк. 2.

Уже 11 жовтня 1859 р. зусиллями київських студентів у будинку Подільського повітового дворянського училища (на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої, 9/16) відкрили першу в Російській імперії недільну школу. Згодом у Києві почали працювати три такі заклади — Новостроєнська, Печерська, Подільська. Саме в останній учителював К. Шейковський, а за рік він став розпорядником ще однієї недільної школи, яку відкрили при Університеті св. Володимира. Незабаром почав курувати роботу шкільної бібліотеки, організованої студентами. Учителів-«новостроєнців» за їхні прагнення викладати українською назвали «українофілами»; тих, хто викладав у Печерській школі, — «слов'янофілами»; а тих, хто навчав на Подолі, — «космополітами». Утім, М. Драгоманов, котрий теж працював у Подільській недільній школі, зауважував: «Українства ми й не думали цуратись; напроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим одна К. Ш[ейковськи]м, що й тоді вже працював над українським словником»²⁰.

Запальний К. Шейковський гостро критикував Подільську недільну школу, у якій працював²¹, за недисциплінованість, невміння організувати роботу, за недосконалу структуру самої школи і систему навчання загалом: «Подільська школа, особливо вище відділення її, не має ніякої організації»²². Новостроєнську школу автор статті хвалив, тут, як він стверджував, навчальний процес був продуманим: «...є поступовість; ученє не раптово переходить із нижчого відділення на вище, як у нас, а проходить середнє відділення, де вчитель працює тільки з одним учнем»²³. У статті К. Шейковський подав відомості про чисельний, національний та віковий склад школярів обох недільних шкіл: у Подільській школі — до 180 учнів, у Новостроєнській — 96. Більшість — українці, за ними — росіяни, євреїв в обох школах — 12, поляків — семеро. Обидві школи відвідували учні, вік яких — від 7 до 35 років. А ось статистика звіту про

²⁰ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877). *Літературно-публицистичні праці : у 2 т.* Т. 2. / [ред. тому О. Я. Лисенко, упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко]. — Київ : Наукова думка, 1970. С. 156–157.

²¹ Шейковський К. О Киевских воскресных школах. *Воспитание*. 1860. № 1–5. С. 109–111.

²² Там само. С. 110.

²³ Там само. С. 111.

недільні школи Київському навчальному округу: «У вищому класі середнім числом буває від 20 до 25 осіб. Система навчання ухвалена за групами. Кожному вчителю (а їх 7 осіб) дають від 4-х до 6-ти осіб більше або менше однакового рівня у знаннях. Він зобов'язаний вправляти їх у читанні і письмі за диктантами на аспідних дошках і письмі на папері (каліграфія)»²⁴.

Недільні школи мали потребу не тільки в самовідданих учителях, а й у навчальній літературі, тому для відкритих недільних шкіл упорядкував буквар О. Потебня. Ними опікувався Т. Шевченко — поет створив «Букварь южнорусский» (1861), передав для учнів цих шкіл п'ятдесят примірників «Кобзаря» і планував написати серію книжок для початкового навчання. Підручник у двох частинах «Домашня наука. Перші початки» (Київ, 1860) і «Домашня наука. Выш'ші початки» (Київ, 1861)²⁵ упорядкував К. Шейковський. Павло Житецький зауважив, що недільні школи були добре забезпечені навчальною літературою: «Доволі указати на дуже численну популярну літературу для народних шкіл, починаючи од граматики Тарасової і граматики Куліша, од всім нам відомої книжки “Децо про світ Божий”²⁶, котра на російській мові видержала 4 чи п'ять видань і кінчаючи масою так званих “метеликів”... Я думаю, що цієї літератури було занадто доволі, щоб обставити учебне діло в народній школі дуже міцно»²⁷.

«Домашня наука. Выш'ші початки» — підручник, як зазначив автор у передмові, для «механічного» і «логічно-граматичного» читання. К. Шейковський убачав найефективніший метод навчання в роботі з учнем через запитання і відповіді, уміння акцентувати увагу на прочитаному. Він наголосив на значенні освіти й науки в становленні особистості: «До всього треба приложити працю, а до науки йще більше. І чим більше будем працювати над наукою, тим

---

²⁴ Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа... ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 25. Од. зб. 352. Арк. 38 зв.

²⁵ Домашня наука. Выш'ші початки / спрацовав и выдал К. Шейковский. Київ : У друкарні И. і А. Давыденка, 1861. 19 с. (Збережено особливості правопису, яким користувався автор.)

²⁶ Децо про світ Божий. Київ : В друкарні Минятова і Федорова, 1863. 119 с. (Авторство цього підручника також приписують К. Шейковському.)

²⁷ *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (далі *ІР НБУВ*). Ф. І. Од. зб. 46604. Арк. 5.

лекше буде для нас зґрунтувати її. От же і вас нехай не лякають ніякі початкові труднощі: ідіть ступа за ступою вперед»²⁸.

Яку казку, зафіксовану в Кам'янці-Подільському, збирався подати автор в останньому розділі «О казках», можна тільки здогадуватися. Цензор заборонив її публікувати, очевидно, в останній момент, про що свідчили численні крапки. К. Шейковський, насамперед, наголосив на єдності фантастичного і реалістичного аспектів казки: «Наш народ о казках говорыт': *то була колыс' правда, та заржавіла*»²⁹, а правда, реалізм, найпевніше, викликали занепокоєння цензури.

До київського періоду належать і мовознавчі праці К. Шейковського «О фонетических свойствах южнорусского языка» (1859), «Опыт южнорусского словаря» (Т. I. Вип. 1, 1861), що зацікавили мовознавців і через понад століття. Розвідка «О фонетических свойствах южнорусского языка» — семестрова праця студента другого курсу історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Її виявив 1969 р. в Київському міському архіві доктор історичних наук Григорій Марахов і передав до редакції академічного часопису «Мовознавство». Як зауважили мовознавці на чолі з Михайлом Жовтобрюхом, праця «містить дуже багато цікавих і для свого часу важливих спостережень над звуковою природою української мови. К. В. Шейковський виявив серйозну лінгвістичну підготовку й добре знання живої української мови»³⁰.

Пишучи про фонетичні особливості української мови, К. Шейковський спирався на всі відомі йому праці попередників, а також залучив до аналізу зразки фольклору, художні твори українських літераторів. Утім, в основі дослідження — власні спостереження, виокремлення рис живих українських говорів, за його визначенням подільського, київського, полтавського. Автор подав досить докладну характеристику голосних і приголосних звуків української мови, їх діалектних відповідників, а також зміни звуків у різних позиціях. Порівняльний аналіз — із виходами на інші слов'янські

²⁸ Домашня наука. Выш'ші початкы / спрацював и выдал К. Шейковский. Київ : У друкарні І. і А. Давыденка, 1861. С. 5.

²⁹ Там само. С. 18.

³⁰ Невідома праця К. В. Шейковського з фонетики української мови. Підготувала текст до публікації і написала вступ А. Ф. Панасенко за участі наукового консультанта М. А. Жовтобрюха. *Мовознавство*. 1969. № 3. С. 52.

та неслов'янські мови — значно збагатив дослідження. Особливу увагу дослідник зосередив на контракції та асиміляції звуків.

У 1861 р. світ побачив перший випуск першого тому «Опыта южнорусского словаря». Відомо, що 12 лютого 1861 р. К. Шейковський звертався до Київського цензурного комітету: «Маю честь найпокірніше просити цензурний комітет дозволити мені подавати в цензуру коректурні аркуші “Опыта южнорусского словаря”, що я видаю, а не рукопис його. Це потрібно тому, що мені доводиться постійно поповнювати словник»³¹. Відповідь комітету не залишала сумнівів у його прискіпливості: дослідник мав подавати на розгляд кожен коректурний аркуш, тому К. Шейковський, збираючи матеріал із різних джерел (фольклорні зразки, живе мовлення, твори художньої літератури), заносив лексеми на картки, систематизував, упорядковував їх. У цей час він перебував під недремним наглядом цензора.

В «Опыте южнорусского словаря» учений намагався «подати якомога більше прислів'їв, загадок, пісень, так як у них найбільше збереглося залишків епічної мови. Ми прагнули подавати також повір'я і марновірства, замовляння і заклинання, оскільки в епічну пору мови вони тісно поєднані з нею і також певною мірою можуть характеризувати її і особливо ступінь розвитку народу»³². У передмові вчений наголосив на зв'язку мови і ментальності народу; слово, стверджував він, розкриває духовне багатство його носіїв. В основу словника науковець поклав живу мову, добираючи приклади з фольклору, особливо зафіксованого власноруч. Використав він і цитати зі ще не опублікованих творів С. Руданського та А. Свидницького, що може засвідчувати факт особистого знайомства із обома письменниками, яких він, очевидно, знав іще з часів навчання в Подільській духовній семінарії.

Закцентувавши на широті розповсюдження української мови й неможливості охопити все її багатство, упорядник зауважив, що тому його праця — це «опыт», тобто «спроба», «експеримент». Він зібрав і мав намір опублікувати 36 тисяч лексем: «Увесь словник буде складатися із чотирьох великих томів. Кожен том буде об'єднувати чотири випуски»³³.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 293. Оп. 1. № 816. Арк. 13–13 зв.

³² Опыт южнорусского словаря. Трудь К. Шейковского. Т. 1 : А–З. Вып. 1 : А–Б. Київ : Вь типографии И. и А. Давиденко, 1861. С. V.

³³ Там само. С. IX.

Праця «Быть подолянъ» (Київ, 1859–1860) — одне з перших видань київського періоду, присвячених традиційній культурі Поділля. У «Передмові» до «Быта подолянъ» К. Шейковський слушно зауважив, що для глибокого осмислення проблем побуту, духовної культури українців треба спочатку вивчити побут, культуру окремих місцевостей — тобто провадити дослідження локально і комплексно, досліджуючи всі жанри фольклору окремих осередків. Упорядник планував опублікувати шість випусків «Быта...», але світ побачили тільки два, утім і вони стали першою основоположною працею, де було висвітлено народну поезію, прозу, обряди подолян комплексно. До двох випусків видання увійшла стаття «О “гайвахъ”» (де автор подав зразки подільських гаївок, що він їх записав здебільшого в с. Шарапанівка Ольгопільського повіту), розділ, названий коломийками (туди увійшли пісні, що мають коломийковий розмір), розвідка «О похоронахъ» та казки, записані на Поділлі.

Значним едиційним здобутком видання стали задекларовані в «Передмові» зауваги з приводу «південноруського правопису», якого дотримувався К. Шейковський. Зазначивши невпорядкованість у правописній царині, упорядник запровадив кілька літер, що позначали окремі звуки української мови: «Наш правопис ґрунтується на вивченні фонетичних особливостей південно-руської мови, порівняно з властивостями інших слов'янських мов»³⁴. Зокрема, було запропоновано літеру «г» з крапкою зверху, яка відповідала «ґ»; літеру «ў» («звучить, як англ. w, або кирил. ou»³⁵), окремі літери, які відтворювали звуки «дж» та «дз», а також буквосполучення «іо», що відповідало сучасному «йо» та «ьо». М'якість на письмі була позначена апострофом «'», тоді як твердість приголосних — твердим знаком «ъ». У переліку фігурувало «м'яке» «і», однак поряд було і «тверде» «и»; український звук «и» позначено через російську графему «ы» (ширше про методологічні принципи вченого див. [5]).

Київський період у житті К. Шейковського — це й активна журналістська робота. Відомо, що в цей час він збирався видавати газету «Голос», де планував публікувати статті не тільки російською,

³⁴ Опыт южнорусского словаря. Трудъ К. Шейковского. Т. 1 : А–З. Вып. 1 : А–Б. Киевъ : Въ типографии И. и А. Давиденко, 1861. С. V.

³⁵ Там само.

а й українською мовою. Програма, подана на розгляд генерал-губернатора І. Васильчикова, викликала занепокоєння сміливими планами: ішлося насамперед про газету українську, де би висвітлювалися проблеми економіки, історії, етнографії, археології, культури та літератури «юго-западної Русі», тобто України. Отже, з цієї причини видання «Голосу» заборонили, а програма К. Шейковського залишилася мрією. Утім, невдала спроба заснування газети не зупинила діяча, він почав активно співпрацювати з «Київським кур'єром» — газетою, що з березня 1862 р. виходила тричі на тиждень. Видання мало виразну українську позицію, там навіть публікували окремі матеріали українською мовою, що й спричинило її закриття вже в липні 1862 р. Відомий літературознавець І. Заславський припустив, що К. Шейковський був причетний до редакції газети: «В офіційному листуванні щодо заснування “Кур'єра” прізвище Шейковського не фігурує. Але, гортаючи сторінки газети, доходиш висновку, що у житті часопису він брав діяльну участь. Декотрі публікації підписані його повним ім'ям, деякі — ініціалами»³⁶. У десятому числі газети оприлюднено пропозиції з приводу змін у російському правописі, зокрема відмови від твердого знака наприкінці слів. У своїх переконаннях редактори спиралися на рекомендації К. Шейковського.

У п'ятому та шостому числах газети фольклорист опублікував розвідку «Приветствия и поздравления у подолян», що донині — одне з унікальних досліджень, у якому порушено проблему українського народного етикету та його особливостей на регіональному рівні. Автор осмислив поетику народних поздоровлень і привітань, проаналізувавши конкретні приклади. Принагідно К. Шейковський описав низку звичаїв і обрядів, докладно розкривши їх міфопоетичні корені. Увагу дослідника привернули також ігри, загадки — дитячий фольклор, де звертання, привітання часто вживані. Аналізом охопив фольклорист вітання, відповіді, віншування в колядках і щедрівках, докладно зупинившись на сміховому аспекті досліджуваних зразків.

Статті К. Шейковського, його гострі рецензії, а з другого боку — послідовне обстоювання окремішності української мови, культури, історії викликали підозру цензурного комітету. До першого тому

---

³⁶ Заславський І. Каленик Шейковський — етнограф, фольклорист, мовознавець, видавець. *Київська старовина*. 1997. № 1–2. С. 90.

«Опыта южнорусского словаря» (1861) мала бути додана стаття «Несколько слов о южнорусском народе и въ особенности о его языке»³⁷, однак із цензурних міркувань її було вилучено із видання, бо саме вона спричинила обурення й вирок цензора. Молодого вченого після закінчення Університету св. Володимира позбавили можливості працювати далі, обіймати будь-які посади, тому він покинув Україну назавжди: наприкінці 1862 р. виїхав в Орловську губернію, а звідти до Бобруйська.

У білоруському містечку Бобруйськ Каленик Шейковський почав працювати на посаді вчителя місцевої гімназії. Тут він дістав змогу й далі упорядковувати розпочатий «Опытъ южнорусского словаря», у нього з'явилася можливість подальшого вивчення українського фольклору, а ще він заснував друкарню, уклавши в цю справу всі власні заощадження.

Учений і далі обстоював власну позицію у ставленні до української мови й української культури. У 1870 р. побачила світ стаття, опублікована як окреме видання — «Що таке Ібн-Дастова “Русь”», де К. Шейковський, аналізуючи уривки з опису арабського мандрівця X ст. Ібн-Дасти, доводив, що «Русь» в аналізованому описі — це частина України: «Мені здаєця, що Русь Ібн-Дастова була не цілий народ, а тільки іден стан народу. Слово “Русь” було спочатку не народове назвіско, а меньня стану. В такім значіно воно вживалося в наших літописах, аж поки не стало народовим. Теж саме показує і слововивод»³⁸. Важливі відомості з праці Ібн-Дасти про ментальність русичів К. Шейковський прокоментував, наголосивши, що той зосередив увагу на їхній справедливості, добросерді, гостинності, охайності. Дослідник обґрунтував висновок, зауваживши, що такі риси були притаманні і запорозьким козакам.

У 1876 р. в друкарні К. Шейковського, що розмістилася на Родіонівській вулиці Бобруйська в будинку Хургіна, з'явилася друком стисла розвідка «Славянский вопросъ въ русской наукѣ». Полемізуючи з російським славістом, членом-кореспондентом Петер-

³⁷ Опытъ южнорусского словаря. Трудъ К. Шейковского. Т. 1 : А–З. Вып. 1 : А–Б. Киевъ : Въ типографии И. и А. Давиденко, 1861. С. VII.

³⁸ Шейковский К. В. Шчо таке Ібн-Дастова «Русь» / праця і кошт К. В. Шейковського. Київ : В друкарні Е. Я. Федорова, 1870. С. 3. (У цитатах зберігаємо граматичні особливості письма автора).

бурзької академії наук Антоном Будиловичем³⁹, К. Шейковський саркастично розкритикував його розуміння терміна «літературна мова» і ставлення до української мови, яку той мовою не визнавав, називаючи «літературним жаргоном»⁴⁰. Розвідка, яка теж належить до нечисленних біографічних джерел, засвідчує блискучі знання К. Шейковського з історії української мови, питань слов'янознавства. Покликаючись на праці П.-Й. Шафарика, І. Срезневського, М. Максимовича, О. Потєбні, О. Бодяньського, Я. Головацького, К. Шейковський довів, що українська мова — повноправна серед інших слов'янських. Розвідка засвідчувала, що російська царська цензура не зламала українського вченого, його погляди на походження й повноправність української мови серед інших слов'янських залишилися незмінними.

Про подальшу самовіддану працю К. Шейковського свідчить й інше бобруйське видання — «Руські народні казки й приказки, байки й прибаютки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці. Перша кланя. Праця і кошт К. В. Шейковського» (Бобруйськ⁴¹, 1871). Збірку фольклорист готував задовго до виходу у світ двох томів «Народных южнорусских сказок» (Київ, 1869–1870) І. Рудченка, тому в передмові зауважив: «Казки наші мало йще мали працівників, котрі би видавали їх в світ, деякі з них розкидали, правда, по кілька казок в різних виданнях. Але особного видання наських казок не було»⁴². Збірка мала передусім прикладне значення, К. Шейковський присвятив її «щирим українкам

---

³⁹ Будилович Антон Семенович (1846–1908) — російський філолог-славист, публіцист, популяризатор слов'янофільських ідей, професор і ректор Варшавського (1890–1892) і Дерптського (1892–1901; із 1893 — Юр'ївський) університетів, член-кореспондент Петербурзької академії наук. З ініціативи А. Будиловича 1908 р. було створене «Русское окраинное общество», яке обстоювало єдність Російської імперії та виступало проти руху її народів за свою національну незалежність. Наприкінці життя — один із найвідоміших діячів Чорної сотні.

⁴⁰ Шейковский К. В. Славянский вопрос в русской науке / Критическая статья К. В. Шейковского. Бобруйське : Типография К. Шейковского на Родионовской улице, дом Хургина, 1876. С. 11.

⁴¹ За версією К. Шейковського — Бобруйське.

⁴² Руські народні казки й приказки, байки й прибаютки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці. Перша кланя / праця і кошт Шейковського. Бобруйське : Друковальне К. В. Шейковського, 1871. С. [5].

і галичанкам», які б читали й переповідали народну прозу дітям і онукам. Під багатьма опублікованими варіантами подано стислі паспорти фольклорних зразків: «Дунаївці. Від д. Швачинського»⁴³, «Ахтирка. Від д. Затаєвича»⁴⁴, «Кам'янець»⁴⁵, «В Київшчыні. Передав Боцяновський»⁴⁶, «Харькившчына, Волчаньського пов. Передав д. А. Потебня»⁴⁷. Паспорти охоплювали насамперед указівку на місце запису (село, місто, повіт, регіон), оповідача, іноді — кореспондента, який надіслав той чи інший зразок. Утім, паспортизація не містила дат фіксації. Водночас паспорти виявляли коло спілкування К. Шейковського, засвідчували його наукові зв'язки, а тому стали ще одним науковим джерелом до вивчення біографії К. Шейковського. Вони також розкривали географію записування: до збірки залучено записи із Кам'янецьчини (нині Хмельницької обл.), Київщини, Полтавщини, Харківщини.

Лист із Бобруйська 26 травня 1876 р. до Павла Гнатовича Житецького розкриває тогочасне коло наукових інтересів фольклориста, його прагнень, тривог, турбот. «За своїм джерелознавчим значенням листи вважають близькими до спогадів, записок, але ціннішими за них: незважаючи на стихійний характер і не завжди відповідні умови написання, вони завжди пов'язані із конкретикою часопростору, із живою дійсністю» [1, с. 121]. До листа, адресованого П. Житецькому, К. Шейковський додав актуальну власну статтю «Состояние просвещения в Бобруйске», у якій схарактеризував стан просвіти в білоруському місті. К. Шейковський писав до П. Житецького:

«Многоуважаемый Павел Игнатьевич!

Когда-то Вы мне предлагали в письме сотрудничать в “Киевском Телеграфе”, тогда я не мог этого исполнить по многочисленности занятий. Но теперь обстоятельства совершенно изменились: за напечатание на малорусском языке перевода “Метаморфоз” меня лишили места. Хотя я хлопочу о другом месте, но пока суд да расправа, то придется с семейством сидеть без хлеба.

⁴³ Руські народні казки... С. 31.

⁴⁴ Там само. С. 32.

⁴⁵ Там само. С. 12.

⁴⁶ Там само. С. 20.

⁴⁷ Там само. С. 21.

Посылаю на первій раз для “Телеграфа” небольшую статью “Юбилейная литература”. Если “Телеграф” примет меня в сотрудничестве, то попросите, пожалуйста, чтобы мне выписали его, чтобы я мог ознакомиться с направлением. Скоро пришлю “Уменьшаемая производительность в Киеве”. Интересно бы знать о размере гонорария. Нет ли при редакции какого-нибудь постоянного занятия?

В каком положении мои сказки, которые Вы передали книгопродавцу? На днях вышлю еще на комиссию два издания: 1. “Славянский вопрос в русской науке” и 2. “Хронологические таблицы”.

Не будете ли Вы так любезны — пришлите мне экземпляр своего сочинения? ⁴⁸. Но предупреждаю Вас, что я напишу разбор его: г. Потембин уже написал, но не думаю, чтобы он был прав.

Кланяюсь Вашей почтеннейшей супруге.

Кланяйтесь от меня моим товарищам.

Преданный Вам К. Шейковский⁴⁹.

Українського науковця й далі переслідували, очевидно, цим можна пояснити й російську мову листування. Усі його численні митарства докладно описав І. Заславський ⁵⁰, зауваживши, що до нових випадів з боку уряду спричинилося бобруйське видання «Будивля свита. З метаморфоз Овидія Назона, перевел простою мовою К. Шейковский» (1876), вилучене та спалене в кількості 380 примірників за українську мову перекладу, заборонену Емським указом цього ж 1876 р.

Утративши посаду в гімназії, К. Шейковский змушений був перебраться до Уфимської губернії. Тут, у Мензелінську, була написана праця «Толкование слова “вира”» (Казань, 1878), у якій К. Шейковский удався до мовознавчого аналізу, виявляючи походження лексеми, зазначеної в назві дослідження. Розглянувши літописні джерела, дослідник виявив, що «вірою» називали грошовий штраф за вбивство або скалічення. До запровадження «віри» судового покарання за вбивство не практикували, убивцю переслідували роди-

---

⁴⁸ Очевидно, йдеться про працю П. Житецького «Очерк звуковой истории малороссийского наречия».

⁴⁹ [Арх. Житецького И. П.] Лист 26 травня 1876 р. із Бобруйська. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 49037.

⁵⁰ Заславський І. Каленик Шейковский (1835–1903) — талановитий український просвітник. *Українська мова та література*. Число 3(19). 1997. С. 7; Заславський І. Каленик Шейковский — етнограф, фольклорист, мовознавець, видавець. *Київська старовина*. 1997. № 1–2. С. 94.

чі жертви і мстили за загиблого. Мовознавчий аналіз К. Шейковський підкріпив прикладами побутування звичаїв і обрядів, характерних для багатьох народів, насамперед українців.

У Мензелінську дослідник знову повернувся до упорядкування «Опыта южнорусского словаря» — праці всього свого життя. Звідси учений писав до редакції «Киевской старины»: «Главной заботой редакции местного журнала, каким является и “Киевская Старина”, бесспорно, должно быть поднятие народного духа. История славянских литератур (напр., чешской и сербской) показывают нам, что ничто не поднимает так народного духа, как печатный словарь народного языка.

В виду этого не пожелает ли редакция печатать в “К[иевской] С[тарине]” в виде приложения составленный мною словарь, так как средств к дальнейшему изданию его у меня нет. Правописание желал бы сохранить то, каким я написал словарь»⁵¹. Проте цьому задуму Шейковського не судилося здійснитися.

Частина словникових карток згоріла, відтворити їх було годі, тому після першого тому «Опыта южнорусского словаря» (Київ, 1861) упорядник почав видавати том п'ятий, який охоплював літери «Т–Ю». Особливістю цього тому стало запровадження до словника лексем на позначення місцевих назв, прізвищ та імен. Вони — вагомий матеріал у вивченні фонетичних і морфологічних можливостей української мови. Більшість слів цього типу, твердив упорядник, містить втрачені давні корені, на відміну від лексем російської мови, що в топонімічних назвах міст зберігають корені запозичені. «У південноруській мові в цих словах більше винахідливості, і якщо вживаються і там патронімні прізвища, то в них або змінюється наголос, або вживаються різноманітніші форми. <...> Як на особливу творчу рису південноруської мови треба вказати на той факт, що є місцевості, у яких тезки означаються різними змінами закінчень імені, напр. Василь, Василько, Васильо, Васильцо, Васильок, Васильчик, Василець, Василина, Васюта, Василечко, Василяка і т. ін.»⁵². К. Шейковський удався до небезпечного узагальнення, яке не залишилося непоміченим у часи тотальної заборони

⁵¹ [Лист К. Шейковського до редакції «Киевской старины» із м. Мензелінська 28 травня 1888 р.]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 9707.

⁵² Опыт южнорусского словаря. Трудь К. Шейковского. Т. V : Т–Ю. Вып. 1. М. : Типогр. Р. Лисснер и Ю. Роман, 1883. С. IV.

всього українського: «...південноруську мову не можна вважати діалектом великоруської, бо у першій більше слів, ніж у другій»⁵³.

Мензелінський, останній період — надзвичайно складний для К. Шейковського як матеріально, так і духовно. Про це красномовно свідчить віднайдений лист фольклориста до письменника, публіциста Василя Степановича Гнилосирова⁵⁴: «Ви питаєте, як я опинився у Мензелінськiм? Дуже просто: заслали мене сюди! Дванадцять літ в ссилці! <...> Ви питаєте, що я поробляю? Часами дешчицю пописую, але цензура не дає мені ходу, не знаю[,] за яку провину: московська цензура задержала “Камик”, а одеська “Билиці й небилиці. Перша кланя”. Здається, шчо[,] опріч словара[,] мені не можна нічого друкувати. Але й словар тепер запинився, чи зачипився за дуже великого сука! Які мав гроші [—] всі вбухав на видання його: була думка, шчо як вийде один випуск, то найдуться субскрибенти. А вийшов циганський пшик!»⁵⁵

Точної дати смерті К. Шейковського встановити не вдалося. Після його кончини родичі, що засвідчують листи⁵⁶, передали частину опублікованих і неопублікованих матеріалів редактору «Киевской старины» Володимирові Науменку. Серед цих утрачених джерел до біографії — рукописів, книжок, листів, вагою понад 11 пудів, були й картки із прикладами окремих лексем до «Опыта южнорусского словаря», які зникли безслідно.

Отже, збережені джерела до реконструкції наукової біографії К. Шейковського дають змогу розкрити й проаналізувати наукові здобутки дослідника, осмислити обставини його життя й окреслити коло його наукового спілкування, оцінити внесок у становлення наукових засад української фольклористики й мовознавства, подивитися на його праці з погляду сучасності, зосередивши увагу на його прогресивних ідеях і методах.

⁵³ Там само. С. V.

⁵⁴ Гнилосиров Василь Степанович (1836–1900) — український педагог, публіцист, громадський діяч, один із організаторів Харківської Громади. 1860 р. працював учителем недільної школи, здійснював етнографічні експедиції Харківщиною. Засновник Тарасової світлиці в Каневі.

⁵⁵ [Лист К. Шейковського до В. Гнилосирова із Мензелінська 8 березня 1889 р.]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 4227. (Особливості авторської стилістики збережено).

⁵⁶ [Лист дочки (?) К. Шейковського до В. Науменка]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 7679. Арк. 1–1 зв.

1. Александрова Г. А. Леся Українка та Іван Стешенко: біографічні контексти спілкування за епістолярієм та спогадами сучасників / Г. А. Александрова // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2021. – Вип. 21. – С. 120–143. – <https://doi.org/10.15407/ub.21.120>
2. Буряк Л. І. Один рік із життя жінки: штрихи до реконструкції жіночої біографії (з листів Варвари Семенівни Житецької до сина) / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2018. – Вип. 16. – С. 15–44. – <https://doi.org/10.15407/ub.16.015>
3. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : в 2 кн. Кн. І. Київська громада / Наталя Побірченко. – Київ : Науковий світ, 2000. – 307 с.
4. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Дмитро Чередниченко. – Київ : Альтернативи, 2005. – 374 с.
5. Шалак О. Дослідження Каленика Шейковського: тематика, методика, едіція / Оксана Шалак // Народознавчі зошити. – 2016. – № 3. – С. 542–548.

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2021). Lesia Ukrainka ta Ivan Steshenko: Biohrafichni konteksty spilkuvannia za epistoliarieem ta spohadamy suchasnykiv [Lesya Ukrainka and Ivan Steshenko: Biographical contexts of communication based on epistolary and memoirs of contemporaries]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 21, 120-143. <https://doi.org/10.15407/ub.21.120> [In Ukrainian].
2. Buriak, L. I. (2018). Odyn rik iz zhyttia zhinky: Shtrykhy do rekonstruktsii zhinochoi biohrafii (Z lystiv Varvary Semenivny Zhytetskoï do syna) [One year in a woman's life: Touches to the reconstruction of a woman's biography (From letters from Varvara Semenivna Zhytetska to her son)]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 16, 15-44. <https://doi.org/10.15407/ub.16.015> [In Ukrainian].
3. Pobirchenko, N. (2000). *Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh hromad u druhii polovyni 19 – na pochatku 20 stolittia* [Pedagogical and educational activities of Ukrainian communities in the second half of the 19th – early 20th century] (Vol. 1. Kyivska hromada). Kyiv, Ukraine: Naukovyi svit. [In Ukrainian].
4. Cherednychenko, D. (2005). *Pavlo Chubynskyyi* [Pavlo Chubynsky]. Kyiv, Ukraine: Alternatyvy. [In Ukrainian].

5. Shalاک, O. (2016). Doslidzhennia Kalenyka Sheikovskoho: Tematyka, metodyka, edytsiia [Kalenyk Sheikovsky's research: Topics, methods, edition]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 3, 542-548. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 06.07.2022 р.

Oksana SHALAK, Candidate of Sc. (Philology), Senior Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Sources to the reconstruction of Kalenyk Sheikovsky's scientific biography (1835-1903).

The purpose of the article is to study, analyze and systematize the sources that cover the figure of the linguist, ethnologist, folklorist, publisher Kalenyk Sheikovsky, his scientific and public activities. The study uses general scientific *methods* of analysis and synthesis based on historicism and objectivity, which allow the study of events, behavior, actions in the context of the formation of scientific principles of Ukrainian folklore and linguistics in the second half of the nineteenth century. Make it possible to identify the range of scientific communication, to determine its contribution as a philologist, whose work has not lost its significance so far. *The scientific novelty* of the article lies in the identification and analysis of documents that shed light on the scientific activities of K. Sheikovsky. The focus is on significant events in the activities of the scientist, reflected in the letters, petitions, examination protocols, memoirs, and little-known research of the scientist. *Conclusions.* K. Sheikovsky was one of the first to create a dictionary of living vernacular, introduced an apostrophe into the spelling system, formed a comprehensive approach to the study of folklore of a particular region. However, his figure is currently of interest not because of his personal contribution to science. The biography of the scientist strikes with its typicality in the confrontation of Ukrainian science and culture with the Russian-imperial persecution, the unrealized of the powerful potential of the scientist and the persistent struggle to defend one's own scientific views. Few sources for the reconstruction of the biography do not make it possible to reproduce it in its entirety, but mostly testify to the main dates and facts, and also reveal important details of the scientific and personal life of K. Sheikovsky. In addition to petitions, censors' conclusions, letters, memoirs, specific sources include passports under folklore samples, which certify the dates and places of fixation of individual versions, as well as the names of informants and correspondents of the folklorist.

Key words: Kalenyk Sheikovsky, biography, epistolary, methods of fixing folklore.

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

ОСТАП ВИШНЯ ПІД НАГЛЯДОМ ДПУ В 1920-х РОКАХ

Мета статті. Остап Вишня — одна зі знакових постатей українського Розстріляного відродження — працював у державних структурах УНР від початку 1920-х років, тому постійно був у центрі уваги радянських каральних органів. Про арешт письменника та десятирічне ув'язнення є багато досліджень. Репресії проти сатирика були наслідком його попередньої діяльності та спостереження ДПУ в 1920-х роках. Мета статті — показати форми і методи стеження радянських спецслужб за відомим письменником та рівень їх проникнення до середовища гуманітаріїв у 1920-х роках, а також прослідкувати коло спілкування письменника, яке цікавило радянські спецоргани. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Використано спеціальні історичні методи: біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. **Наукова новизна** дослідження полягає в показі форм і методів стеження за відомим письменником радянськими каральними органами. На цьому тлі висвітлено основні події життя сатирика, які цікавили Державне політичне управління, та рівень проникнення репресивної системи в середовище гуманітаріїв у 1920-х роках. Зокрема, ідеться про участь письменника в громадському житті радянського Харкова, зв'язки з українськими емігрантами та діячами УНР, із гуманітаріями Середньої Азії. **Висновки.** Остап Вишня спочатку цікавив спеціальні органи, тому що був зв'язаний з Українською партією соціалістів-революціонерів та працював в установах Української Народної Республіки, згодом — як самодостатній і впливовий в українських колах суб'єкт. За Остапом Вишнею слідкувало в 1920-х роках, як це випливає із документів, не менше одинадцять секретних співробітників (сексотів) та два, псевдо яких не встановлено. Безперечно, матеріали, зібрані ДПУ про Остапа Вишню в 1920-х роках, стали основою для його цькування, а потім і арешту та засудження в 1930-х роках.

Ключові слова: Остап Вишня, каральні органи, українська гуманітарна інтелігенція, 1920-ті роки.

Остап Вишня — відомий представник Розстріляного відродження. Він прожив життя, сповнене випробувань, і став популярним літератором-сатириком. Про його десятирічне ув'язнення відомо. Причиною була попередня діяльність Остапа Вишні в добу Української революції і в 1920-х роках. На прикладі дуже популярного письменника можна побачити, як більшовицький режим намагався, ще не вдаючись до масових репресій, контролювати середовище літераторів, загалом гуманітарної інтелігенції. А також це давало змогу збирати компрометуючі матеріали для майбутніх репресій, щоб змінити парадигму культурного розвитку радянської України.

Період перебування письменника в таборах вивчено досить докладно, опубліковані документи та численні дослідження з цієї тематики [4]. Але не часто у фокусі уваги дослідників перебували 1920-ті роки. Варто згадати статтю О. Гриценка, у якій показані роль і місце Остапа Вишні в літературному та громадському житті радянської України 1920-х років. Дослідник згадує про стеження за письменником у той період [2, с. 142]. Утім, ще не вивченим залишається процес «розробки» каральними органами відомого сатирика і методи стеження за середовищем інтелектуалів того часу.

Основними джерелами нашої студії є справа-формуляр Остапа Вишні 1920-х — початку 1930-х років, опублікована Сергієм Гальченком ¹. Матеріали в ній викладено в хронологічному порядку, що полегшує дослідницьку роботу. Ця публікація дає змогу показати, що цькування режимом письменника почалося від 1927 р. Із неї випливає, що тематика розмов письменника з оточенням чітко корелювалася з подіями в літературно-мистецькому середовищі УСРР. Також було використано матеріали архівно-кримінальної справи письменника 1933–1934 рр. ², яка зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Ці документи показують, як використано для репресування письменника зібрані за 1920-ті роки матеріали спецслужб. Хоч, зауважимо, що в справах такого типу частину документів переважно вилучали, і, мабуть, справа Остапа Вишні не була винятком. Важливий комплекс джерел становлять опубліковані Василем Даниленком інформаційні зведення Секретного відділу ДПУ УСРР за 1927–1929 рр. ³ Вони

¹ Остап Вишня. Невеселе життя: документальна біохроніка / упоряд., вступ. ст. та прим. С. А. Гальченка ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків : Фоліо, 2020. 784 с. (Цитуючи за цим джерелом, зберігаємо напис оригіналу. — О. Б.).

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44228.

дають змогу простежити, які найважливіші відомості про письменника, зібрані сексотами, потрапляли в узагальнені матеріали каральних органів.

Метою дослідження є показ форм і методів стеження радянських спецслужб за відомим письменником та рівень їх проникнення до середовища гуманітаріїв у 1920-х роках. Також важливо прослідкувати коло спілкування письменника, яке цікавило радянські спецоргани.

1920-ті роки, роки Червоного ренесансу чи українського радянського відродження як суспільство, так і частина істориків сприймають як час відносно вільного розвитку української культури в умовах радянського політичного режиму. Утім, у цей період уже були всі ознаки ідеологічного і політичного тиску на українську інтелігенцію. Важливим складником політики радянського режиму став контроль середовища гуманітаріїв. Яскравим прикладом цього є доля Остапа Вишні в 1920-ті роки. Стеження і «розробка» письменника з боку каральних органів мали причини: його діяльність у добу Української революції, хоч він і поєднував у своїй позиції лояльність до радянської влади та український патріотизм. Не випадково в документах спецслужб його названо відомим «змінювільцем». Випадок Остапа Вишні був, на нашу думку, типовим. Адже радянська каральна система вела спостереження й агентурні розробки за більшістю помітних і впливових українських гуманітаріїв, за кращими представниками літературно-мистецьких кіл. Зокрема серед літераторів назвемо Миколу Хвильового, Миколу Бажана, Олександра Довженка та багатьох інших. Але якщо на Миколу Хвильового справа-формуляр з повідомленнями сексотів була заведена 1927 р. у зв'язку з його літературно-громадською діяльністю [5], то Остап Вишня зацікавив ДПУ участю в органах УНР, а лише згодом вже як відомий літератор.

У цьому контексті варто згадати й справа-формуляр на Миколу Бажана, який цікавив каральні органи тривалий час (23 роки — із 1929 до 1952 р.) зв'язками в літературному середовищі, поглядами та біографією членів родини ⁴. Їх обох єднає і вимушена співпраця з радянськими спецорганами, утім, «нерезультативна».

³ Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. 756 с.

⁴ Шевцова С. Архіви КГБ: академік Бажан очима донощиків. URL: <https://web.archive.org/web/20200808204500/https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2505348-arhivi-kgb-akademik-bazan-ocima-donosikiv.html>

У спогадах двоюрідного брата письменника Миколи Балаша бачимо яскраву картину життя молодого Остапа Вишні (що на той час мав псевдонім П. Грунський) у 1920-х роках. Оповідач стверджує, що «українцем він став уже після “Мартовської” революції, коли побачив, що вже боятись за кусок хліба нема чого і за це його карати не будуть»⁵. Він відвідував засідання Української Центральної Ради, був вільним слухачем Українського народного університету в Києві, працював у медичних органах Міністерства шляхів УНР. М. Балаш також описав трус і арешт Остапа Вишні 13 жовтня 1920 р. Чекісти нічого компрометуючого в них (а брати мешкали разом) не знайшли, відібрали речі й заарештували. Пробувши під арештом спочатку в Києві, а потім у Харкові, вони пережили «три ночі большевицьких розстрілів»⁶. Уже 3 березня 1921 р. братів відпустили з в'язниці. Павло Губенко залишився після цього в Харкові і став письменником Остапом Вишнею, а М. Балаш виїхав за кордон.

Відповідно до постанови особливої наради ВУНК від 24 березня 1921 р. Павло Губенко був направлений у розпорядження редакції газети «Вісті», оскільки звідти отримав запрошення працювати як перекладач на українську мову⁷. Відомо також, що звільненню письменника-початківця сприяв В. Еллан-Блакитний, який намагався зібрати в Харкові українські літературні сили [3, с. 166].

Із Харкова Остап Вишня не міг виїхати, оскільки амністії на нього не поширювалися⁸. Тому зрозуміло, чому був встановлений нагляд за «неблагонадійним» письменником. Саме орієнтовно 1922 р. датується перша інформаційна довідка зі справи-формуляра Остапа Вишні. Там вкралася помилка, як це нерідко було в таких документах, — місцем його народження вказана Тамбовська, а не Полтавська губернія. Є відомості про родину і місце проживання⁹.

23-м грудня 1922 р. датовано донесення секретного співробітника «Зінгера», яке показує коло контактів і П. Губенка, і секста. Відразу зазначимо, що встановлення осіб сексотів навколо Остапа Вишні є темою окремого дослідження. У донесенні наводяться слова І. Лизанівського про те, що письменник «не проходив» за процесом УПСР. Також згадано В. Голубовича та інших діячів Української революції. Із цього можна зробити висновок, що каральні органи цікавились Остапом Вишнею у зв'язку з цим відо-

⁵ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 38.

⁶ Там само. С. 38–39.

⁷ Там само. С. 50.

⁸ Там само. С. 38–40.

⁹ Там само. С. 42.

ним політичним процесом. Також згадано їхнє спільне святкування Нового 1923 р. У донесенні за січень-лютий 1923 р. показано коло спілкування письменника, обставини зустрічей і навіть час перебування в гостях (наприклад, візит П. Губенка до І. Лизанівського), а також теми і тон розмов — за припущенням сексота, тихо вони говорили на політичні теми. Зокрема, йому вдалося почути прізвища М. Заньковецької, Ю. Яновського, Є. Петрушевича, Є Коновальця, згадувалась Українська Центральна Рада та ін.¹⁰

У довідці 1923 р. вказано, що П. Губенка притягували до відповідальності за звинуваченням у «петлюрівщині». Пізніша довідка від 16 серпня 1924 р., зроблена за окремим завданням, уже ширша і має відомості про родину¹¹. Із донесення 1924 р. невстановленого агента до уповноваженого КРВ (контррозвідувального відділу, російською — КРО) ДПУ УСРР Євгенєва дізнаємось, що він говорив з Остапом Вишнею, і той згадав М. Балаша, який проживав за кордоном. Письменник обурювався «провокаційною роботою» останнього. Листи й відозви «контрреволюційного змісту в той час, як тут в Радянській Україні суспільство українське змінило своє відношення до Радвлади й стало до роботи»¹². Остап Вишня згадав Коцюбієнко, яка була заарештована ДПУ через провокативні листи Миколи Балаша. Також згадав про лист двоюрідного брата із фотокарткою «для ДПУ». На що письменник відповів йому з лайкою: мабуть, хотів, «щоб я побував ще в ДПУ»¹³. Із наведеного вище можна зрозуміти, що сатирик відчував провокативність розмови і говорив так, щоб не зашкодити собі й знайомим.

Компрометуючою була й інформація, яка стосувалася спогадів Остапа Вишні про кам'янецький період УНР. Сексот так передає слова Остапа Вишні: «Які ми були близорукі і дурні, що в той час вірили в других — проводарів, що вони здібні утворити держави й керувати українським людом, що все це йому здається як сон, що все це було в дитячі роки, якимось аж соромно згадати, а меж тим там закордоном ще є такі дурні, що вірять в свій державний розум...»¹⁴ Можна додати, що, можливо, письменник так і думав, поступово стаючи «радянською» людиною і мав певне розчарування в лідерах Української революції. Із цього документа видно, що сатирик мав відомості від української політичної еміграції в Європі. Спеціально

¹⁰ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 45–46.

¹¹ Там само. С. 50–51.

¹² Там само. С. 52.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

для каральних органів Остап Вишня сказав, що збирався поїхати за кордон до Праги і відвідати М. Балаша та «спеціально вилаяється»¹⁵.

Для визначення цілей і методів спецслужб щодо Остапа Вишні велике значення має витяг із довідки на П. Губенка 1925 р. Ось запитання, які цікавили каральні органи, та відповіді на них: 1) де працює і стосунки зі співробітниками («с сотрудниками обращается хорошо») — тобто у цьому середовищі були інформатори; 2) зв'язки з діячами української влади — має зв'язок із діячами Української Центральної Ради (В. Голубович та ін.); 3) кого намагається підтримувати — за протекцією до нього звертались особи «далеко стоящие от Соввласти»; 4) особисте життя — багато проводить часу з артисткою Держдрами В. Маслюченко; 5) зв'язки поза Харковом — добре зв'язаний з «провінцією»¹⁶. Це показує, що письменником зацікавились і, з огляду на його зростаючу літературну й громадську вагу, готували про нього всебічну інформацію.

28 березня 1925 р. каральним органам дали завдання: встановити постійне спостереження за Остапом Вишнею «с целью освещения его политфизиономии в настоящее время»¹⁷. Меморандум від 26 березня 1926 р. показує, що це стеження відбувалось і під час поїздки до Москви у справах Держдрами разом із Гнатом Юрою та ін. представниками УСРР. Окремо зазначено, що П. Губенко — колишній український есер і лояльно ставиться до радянської влади та картає себе за «минулу участь у петлюрівському рухові». І це, на нашу думку, відповідає дійсності, оскільки процес «радянзації» українських гуманітаріїв, прийняття ними більшовицької дійсності прискорився в часи «українізації». На той час компрометуючих відомостей на нього в каральних органів не було. Але спостереження тривало та й підпис під документом високопоставленого начальника секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанина говорить про те, що постаті письменника надавали великого значення.

Із наглядової справи ми бачимо, що за письменником спостерігав, серед інших, сексот «Жук». 27 березня 1926 р. він повідомляв про «петлюрівське» минуле сміхотворця і його відстороненість від громадського життя. І хоч в українських колах його не було видно, але як компрометуючий факт було згадано, що він до 1922 р. матеріально підтримував автокефальну церкву¹⁸.

¹⁵ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 52.

¹⁶ Там само. С. 54.

¹⁷ Там само. С. 56.

¹⁸ Там само. С. 55.

Цікавилось письменником розвідувальне управління секретного відділу ДПУ й у наступні роки. Інформація від 1 квітня 1927 р. вказує на зміну місця проживання (з Великої Гончарівської, 12 на Сумську, 130) та шлюбного статусу (розлучився з Оленою Петрівною Губенко і одружився вдруге)¹⁹.

За письменником спостерігав у 1927 р. сексот «Пожилой» — доповідав про плановані публічні лекції і запрошення в Одесу Остапа Вишні і Павла Тичини та відправку книжок у села. Також про книжки подав інформацію сексот «Ернест» 25 серпня 1927 р. Він зауважив про «величезну дружбу» з Д. Яворницьким і надсилання книг із дружніми підписами. Також доповідав, що йому вдалося витягнути з письменника судження про міжнародні справи, зокрема про те, чи Чемберлен хоче «піти війною на нас», що було відвертою провокацією. І письменник, розуміючи небезпеку, мабуть, уже відчувачаючи стеження, ухилився від відповіді. Цікавим є місце збору інформації — «на порогах — 12/VI — 27 г.»²⁰. Ці події засвідчують, що в другій половині 1920-х років Остап Вишня поступово розгорнув громадську діяльність та відчував стеження за собою.

Сексот «Ернест» дуже уважно «супроводжував» контакти Остапа Вишні з представниками української громади з Самарканда. 16 вересня 1927 р. він повідомляв про прохання українців до сатирика написати фейлетон про погане ставлення росіян до українців Самарканда. «Ернест» підкреслив в інформації відповідь письменника: «Бо каже: ми знаємо російську політику до нас»²¹. Інженер-українець із Самарканда, який і представляв цю українську діаспору, на прохання Остапа Вишні мав надіслати інформацію про стан української освіти в Самарканді і ставлення до цього росіян. Письменник переконував їх у тому, що його сатира буде дієвою і допоможе розв'язати проблеми діаспори.

Загалом до Остапа Вишні в 1920-х роках зверталось по допомогу в приватних чи громадських справах багато українців. Він часто клопотався про них перед головою ВУЦВК Г. Петровським та іншими високопосадовцями²².

¹⁹ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 68–69.

²⁰ Там само. С. 69.

²¹ Там само. С. 75.

²² Лаврінченко Ю. Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей / упоряд., передм., післямова Ю. Лаврінченка ; післямова Є. Сверстюка. Київ : Смолоскип, 2004. С. 617.

Із документів справи Остапа Вишні видно, що громадське життя українських гуманітаріїв перебувало під пильним наглядом спецслужб. Сексот під псевдо «Общественник» 15 січня 1928 р. повідомляв про участь Остапа Вишні у вечорі, організованому Товариством імені М. Леонтовича. Його виступ заімпонував глядачам. Але відомому режисеру й актору В. Васильку не сподобалася музична частина — «малоросійщина». Про цей же вечір доповідав і сексот «Молдаванка» й теж підтвердив, що на частину публіки справила погане враження малоросійщина в музичній частині. Агент «Тихий» також доповідав про згаданий вечір, але вже про враження самого Остапа Вишні — йому, начебто, не сподобалася публіка — буржуазна, а не пролетарська²³. Звернімо увагу на те, що за літературно-музичним вечором, здавалось би, аполітичним заходом, спостерігало щонайменше три агенти!

За кілька днів, 20 січня 1928 р., сексот «Тичина» (!) доповідав, що українські письменники і кооператори планували створити «Кооперативне видавництво Жовтень», до правління якого мав входити і Остап Вишня. Воно мало замінити раніше опозиційне видавництво «Рух», яке перетворилося в «клеветів ДПУ»²⁴. Бачимо, якого значення надавали українські літератори видавничій справі, і тому ці процеси намагалася відстежувати більшовицька система.

Пізніше від сексота «Тичини» надійшло ще кілька повідомлень до каральних органів, зокрема, 25 січня 1928 р. він інформував, що Остап Вишня негативно відгукувався про те, що українців грабують як «сидорову козу. На Дніпробуд не пускають ні одного робітника-українця. Створюють російські колонії — російські фабрично-заводські центри в серці України. У питанні хлібозаготівель нас тренують як негрів»²⁵. А вилучення на Херсонщині хліба могло призвести, на його думку, до голоду. Вважаємо, що цей фрагмент із документів справи-формуляра відображає реальні зміни у світогляді Остапа Вишні, який все більше переконувався в злочинності більшовицького режиму, що пізніше й стало причиною ув'язнення письменника. Важливою була його позиція щодо колонізації України радянського часу. Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 4/66 за 21–28 січня 1928 р. дізнаємося, що такі відомості потрапили в цей узагальнений документ²⁶.

²³ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 75.

²⁴ Там само. С. 76.

²⁵ Там само. С. 77.

²⁶ Українська інтелігенція і влада... С. 264.

Особливо пильний агент «Літератор» 28 квітня 1928 р. в донесенні говорив, що в Миколи Хвильового, який повернувся з-за кордону, збиралася «та ж публіка». Серед них й Остап Вишня. Агент, щоправда, визнав, що йому не вдалося встановити, хто ночував у письменника ²⁷. Очевидно, що письменницьке середовище намаглося приховати теми розмов від сторонніх.

Зведення ДПУ УСРР від 12 травня 1928 р. містить цікаві відомості про настрої колишніх членів розпущеної літературної організації ВАПЛІТЕ, яких зараховано до «правого флангу» українських письменників. Ваплітяни вважали, що відбувався тоді «нажим» на українську культуру, маючи на увазі критику і звинувачення на адресу «Народного Малахія» Миколи Куліша. Серед інших письменників згадано Остапа Вишню, «який бігає по місту, збираючи в “української громадськості” підписи під протестом “зажима”». Їм вже зібрано 150 підписів»²⁸. Цікаво, що такі факти здебільшого фіксували в документах спецслужб і старанно їх приховували.

Суттєві відомості надав спецорганам нестановлений секретний співробітник 1928 р.; ішлося про ставлення письменника до радянсько-польських відносин. У редакції «Вістей» Остап Вишня, не криючись і, мабуть, довіряючи людям, при яких була розмова, говорив про можливу інтервенцію польського війська і позитивні земельні реформи в українських землях. Також він обурювався помилками в національній політиці Л. Кагановича та більшовицької партії в Україні. В особистій бесіді Остап Вишня довірливо говорив сексоту (звісно, не знаючи про таку «роль» свого знайомого!) про неготовність Червоної армії до війни з Польщею. Високо він відгукувався і про повагу до Ю. Пілсудського в Польщі. Окремо зупинився на тому, що будувати соціалізм так, як у СРСР, не можна, а треба «виписувати» німецьких комуністів, які з «національним ухилом». Цікавим було його зауваження й про те, що райхспрезидента Німеччини Гінденбурга поважають, і в нього охорони менше, ніж у Г. Петровського. Сексот робив висновок, що такі судження в Остапа Вишні з'явилися після поїздки за кордон ²⁹. Зазначимо, що редакція «Вістей» як місце концентрації літературно-мистецьких сил Харкова була під пильною увагою сексотів. Це ж можна сказати і про редакції інших журналів та газет. Зокрема, редакція київської «Нової громади» під керівництвом Олексі Варавви також була центром зі-

²⁷ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 77.

²⁸ Там само. С. 78.

²⁹ Там само. С. 83-84.

брань літераторів. Але за щасливим збігом обставин про доноси сексотів стало відомо київській літературній молоді, яка обговорювала політичні теми в редакції, і вони негайно припинили зібрання [1, с. 277]. Хоч, на жаль, їм теж не вдалося уникнути репресій.

Остап Вишня з властивою йому самоіронією пропонував з власного досвіду найнадійніший спосіб потрапити за кордон: «Найпевніше: щоб поїхати за кордон, бажаю вам придбати харрошу язву в шлунку. Круглу» [6, с. 70–71]. Чи це не натяк на те, що інші шляхи були обмежені?

Закордонні враження Остапа Вишні відображені і в донесенні згаданого вище сексота «Тичини». У розмові з Панасом Івановичем Лебеденком³⁰ він вигукнув: «Яка чудова річ воля, знаєте, наш радянський союз — це в'язниця, а Європа — рай»³¹. Також довірливий письменник говорив про полки петлюрівців, що формуються на кордонах Польщі, про економічне зростання Європи. На що П. Лебеденко запитав: «І, побачивши це все, Ви будете бардом червоного пана». — «Що ж робить, така вже моя собача доля»³², — сумно відповів письменник. Про цей захват закордоном сатирика пише у спогадах і театральний діяч Йосип Гірняк, який згодом перебував разом з письменником у таборі: «Остап Вишня не міг заховати свого захоплення і подиву до всього навколо. На кожному кроці, у кожному місці, куди він вступав, вражала різниця між свободою і радянською дійсністю»³³.

У щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР № 40/102 30 вересня — 6 жовтня 1928 р. Остапові Вишні присвячено окремий підрозділ. Письменника названо «видним українським змінюхівцем»³⁴. Передано його розмову з колишнім еседем П. Лебеденком (фігурантом розробки «Меценати»). Сатирик ділився враженнями про поїздку за кордон 1928 р. (Австрія, Німеччина, Польща, Чехословаччина) з іншими українськими письменниками. Сексот повідомляв, що в публічних доповідях Остап Вишня говорить протилежне — висловлюючи вповні радянську позицію. «Аналітики» зі спецорганів зазначають у документі, що така поведінка характерна для тактики українських «змінюхівців»³⁵. На нашу

---

³⁰ Лебеденко Панас Іванович — кооператор, член УСДРП, діяч українсько-го автокефального руху.

³¹ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 84.

³² Там само. С. 85.

³³ Гірняк Й. Спогади. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 301.

³⁴ Українська інтелігенція і влада... С. 420.

³⁵ Там само.

думку, у свідомості письменника відбувся злам, і він змушений був приховувати свої справжні погляди, тільки зовні демонструючи лояльність до режиму.

Дещо комічною видається інформація відділення розвідки (!) для слідчого відділу про місце проживання письменника від 4 січня 1929 р.³⁶ — адже такі відомості можна було переглянути й у звичайному довіднику. У тижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР 4–10 листопада 1929 р. є теж окремий підрозділ про письменника — «Антирадянська агітація “Остапа Вишні”». Тут зафіксовано, що він стоїть на обліку «зміновіхівців». Якщо раніше письменник тримався нейтрально і висловлювався позитивно про владу, то на той час «поправів» і щоразу, коли трапляється нагода, здійснює «антирадянську агітацію, висловлює недовольство національною політикою влади»³⁷.

Остап Вишня брав участь у відомій поїздки українських письменників 1929 р. до Москви й Ленінграда. Це було відображено в доповіді політичного контролю ДПУ. Під час банкету на честь української делегації в Народному комісаріаті закордонних справ він заявив, що потрібно всіх українців, які перебувають у Росії, повернути в Україну. У відповідь голова радянського РНК О. Риков запитав, чи й О. Шумського теж потрібно повернути? Письменник підтвердив, що і його³⁸. Бачимо, що Остап Вишня не досить добре орієнтувався, яка відповідь тоді задовольняла б тодішніх політиків.

7-м серпня 1929 р. датовано донесення сексота «Барин» про організаційну роботу сатирика. В агентурній довідці йшлося про те, що в Харкові є група митців під керівництвом Остапа Вишні і Анатолія Петрицького, яка, хоча і лояльна до радянської влади, але незадоволена окремими її заходами у сфері культури, і її члени хочуть взяти в свої руки їх організацію. За тиждень той самий агент детальніше доповідав про склад цієї групи і про те, що вона зосереджена на театральному житті й намагається впливати на добір артистів, просуваючи українців «творити політику»³⁹.

Про національне питання йдеться в донесенні того часу ще одного сексота «Корольова», який в розмові з Остапом Вишнею почув від письменника про те, що українському оперному співакові із Польщі Михайлу Голинському (він з 1926 р. виступав в УСРР і дружив із сатириком) відмовили в оплаті доларами. На це письмен-

³⁶ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 84.

³⁷ Українська інтелігенція і влада... С. 439–440.

³⁸ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 85.

³⁹ Там само. С. 92–93.

ник зауважив: «...Коли б “москалеві” треба було платити долярами, то СКРИПНИК чи ЛУНАЧАРСЬКИЙ гроші знайшли б, а для українця долярів немає»⁴⁰.

Уже після арешту в грудні 1933 р. Остапові Вишні каральні органи згадували політичні «хиби» 1920-х років — після повернення з-за кордону він брав участь у конференції УПСР під Харковом. Також бачимо, що результати спостереження за письменником є у справі за 1933–1934 рр. Слідчі закидали Остапові Вишні, зокрема, те, що він був «завербований М. Хвильовим у підпільну організацію і проводив контрреволюційну підривну діяльність»⁴¹. Очевидно, йшлося про згадані вище в донесеннях зустрічі літераторів у Миколи Хвильового.

Пізніші донесення в справі-формулярі письменника та інших документах спецслужб, у яких фігурує ім'я Остапа Вишні, уже стосуються іншого історичного етапу, який почався для українських гуманітаріїв у зв'язку з київськими арештами в справі СБУ (тому це предмет іншого дослідження).

Отже, Остап Вишня спочатку цікавив каральні органи як той, що зв'язаний з УПСР і діячами УНР. А потім — як самодостатній і впливовий у колах українських гуманітаріїв письменник. Широке коло спілкування Остапа Вишні й робило його цінним об'єктом спостереження для радянських спецорганів. Це передусім літературно-мистецьке середовище столичного Харкова, Києва та інших міст — редактори, працівники кіно, театру, художники, із якими Остап Вишня тісно співпрацював у творчих, громадських та особистих справах. Також через письменника особливо пильно стежили за українською діаспорою і в СРСР, і в Європі. Тому відстежували поїздки в Москву, у європейські країни. Фіксували не тільки контакти, а й теми розмов та враження, висловлені вже в УСРР.

За Остапом Вишнею в 1920-х роках стежили, як це випливає із документів, не менше 11 сексотів та ще два, псевдо яких не встановлено. Каральні органи намагалися контролювати всі сфери життя письменника. Безперечно, що матеріали, зібрані ДПУ про Остапа Вишню в 1920-х роках, стали основою для його цькування, а потім й арешту та засудження в 1930-х роках. Перспективним у подальшому є дослідження реальних осіб сексотів із оточення Остапа Вишні. Це можливо тільки із залученням великого комплексу справ-формулярів українських гуманітаріїв 1920–1930-х років, як

⁴⁰ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 92–93.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44228. Арк. 42.

це вдалося зробити С. Тримбачу щодо оточення О. Довженка та О. Юрковій стосовно академічного середовища Києва. Також важливим, але складним у різних аспектах (як це було, зокрема, із дружинами О. Довженка та В. Сосюри) є визначення того, хто з близького оточення сатирика доносив на нього.

1. Бонь О. І. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920-х років у его-документах письменника Олекси Варавви / О. І. Бонь // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2021. – Вип. 21. – С. 265–280. – <https://doi.org/10.15407/ub.21.265>
2. Гриценко О. А. Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король тиражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик» / О. А. Гриценко // Культурологічна думка. – Київ, 2019. – № 16. – С. 136–163. – <https://doi.org/10.37627/2311-9489-16-2019-2.136-163>
3. Мельників Р. Літературні 1920-ті. Постаті : (нариси, образки, етюди) / Ростислав Мельників. – Харків : Майдан, 2013. – 256 с.
4. Остап Вишня / ред.-упоряд. С. Гальченко. – Харків : Фоліо, 2018. – 476 с. – (Серія «Митці на прицілі»).
5. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / упоряд. Ю. Шаповал ; передм.: Ю. Шаповал, В. Панченко. – Київ : Темпора, 2009. – 296 с. : іл.
6. Справи двадцятих : український авангард в архівах комуністичних спецслужб / упоряд.: І. Подорванова, О. Ісаюк, В. Скальський ; наук. ред. Я. Цимбал. – Львів : СПІД ФО Кудла Г. Я., 2021. – 88 с. – Режим доступу: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Archive-Web.pdf>

REFERENCES

1. Bon, O. I. (2021). Humanitarna intelihentsiia radianskoho Kyieva 1920-kh rokiv u eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy [The humanitarian intelligentsia of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 21, 265-280. <https://doi.org/10.15407/ub.21.265> [In Ukrainian].
2. Hrytsenko, O. A. (2019). Ostap Vyshnia v ukrainiskii kulturi pamiati: "Korol tyrazhiv", "narodnyi humoryst", suspilna instytutsiia, znariaddia propahandy, "natsionalnyi muchenyk" [Ostap Vyshnia in Ukrainian culture of remembrance: "King of sales", "people's satirist", a public institution, a propaganda tool, "national martyr"]. *Kulturolohichna Dumka = The Culturology Ideas*, 16, 136-163. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-16-2019-2.136-163> [In Ukrainian].
3. Melnykiv, R. (2013). *Literaturni 1920-ti. Postati (Narysy, obrazky, etyudy) [Literary 1920s. Figures (Essays, images, sketches)]*. Kharkiv, Ukraine: Maidan. [In Ukrainian].
4. Halchenko, S. (Comp.). (2018). *Ostap Vyshnia (Seriiia "Myttsi na prytsili") [Ostap Vyshnia (The series "Artists in the sights")]*. Kharkiv, Ukraine: Folio. [In Ukrainian].

5. Shapoval, Yu. (Comp.). (2009). *Poliuvannia na "Valdshnepa". Rozsekrenchenyi Mykola Khvylovyi ["Woodcock hunting". Declassified Mykola Khvylovyi]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
6. Podorvanova, I., Isaiuk, O., & Skalskyi, V. (Comps.). (2021). *Spravy dvadtsiatykh: Ukrainskyi avanhard v arkhivakh komunistychnykh spetssluzhb [Affairs of the twenties: The Ukrainian avant-garde in the archives of the communist special services]* (Ya. Tymbal (Ed.)). Lviv, Ukraine: SPD FO Kudla H. Ya. Retrieved from <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Archive-Web.pdf> [In Ukrainian].

Рукопис одержано 11.07.2022 р.

Oleksandr BON, Candidate of Sc. (History), Docent, Associate Professor of the Department of Ukrainian History, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Ostap Vyshnia under the DPU's surveillance in 1920s.

Purpose of the article. Ostap Vyshnia is one of the remarkable figures of Ukrainian "Shot Renaissance"; due to his work at the UNR authorities from the beginning of 1920s he was the object of surveillance for soviet punitive state bodies. Many works are devoted to the writer's arrest and 10 years imprisonment. These repressions against the satirists were committed by the punitive bodies due to his active role in UNR authorities from the beginning of 1920s. The objective of this article is to show the forms and methods of soviet intelligence services surveillance against the well-known writer and the extent of their penetration in the humanitarian community in 1920s. We also aimed at understanding the communication circle of the writer, which was of interest to the soviet intelligence agencies. **Methodology** is based on principles of scientific objectivity, systematism and historicism. The following historical methods were used: biographical, problem-thematical, micro historical, retrospective, prosopographical. **Scientific novelty** is based on reflection on the forms and methods of surveillance by the soviet punitive bodies over the known writers. Based on this, the main aspects of satirist's life that were of interest to punitive bodies are depicted, the depth of intrusion into humanitarians life is also analyzed. We analyze his participation in civil life of soviet Kharkiv, his contacts with Ukrainian emigrants, his contacts with Ukrainian humanitarians aside from Kharkiv, i.e. in Middle East. **Conclusions.** From the beginning, Ostap Vyshnia was of interest to punitive bodies as connected one to Ukrainian party of social-revolutionists and a worker of UNR authorities. Then, as a self-sufficient and person with influence. Ostap Vyshnia has been surveilled, as it derives from the documents, by at least eleven "special workers" and two additional ones that cannot be identified. Without a doubt, the documents collected by DPU about Ostap Vyshnia were the basis for his subsequent arrest in 1930s.

Key words: Ostap Vyshnia, punitive state bodies, Ukrainian humanitarian intellectuals, 1920s.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

«ЗБУДИТИ ВЕЛИКИЙ НАРОД... ДО СВІДОМОГО ЖИТТЯ...»

[Рецензія на видання: Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов. «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». Київ : Парламентське видавництво, 2020. 568 с. Серія «Політичні портрети»]

“TO AWAKEN A GREAT NATION... TO CONSCIOUS LIFE...”

[Review of the publication: Ivanytska S., Demchenko T. Serhiy Yefremov. “This life was one continuous feat of tireless work”. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 568 p. Series “Political Portraits”]

Історико-біографічна проблематика стала нині одним із першорядних складників соціально значущої інформації, утіленням олюдненням історії, одним із чинників творення національного пантеону українських знакових постатей. Біографічні студії в персоналізованому вигляді популяризують наукове знання про внесок видатних діячів в український історико-культурний простір і дають шанс на гідне пошанування їхньої пам'яті.

Книжка С. Іваницької та Т. Демченко привертає увагу читача і непересічною особистістю героя дослідження, і бездоганною фаховістю його авторок. Ідеться про драматичний життєвий шлях, громадсько-політичну, журналістську та наукову діяльність видатного українського вченого, публіциста, редактора, видавця, академіка ВУАН С. О. Єфремова (1876–1939). Проблематика рецензованого видання, як і весь творчий доробок Сергія Єфремова та етична вага його постаті серед плеяди діячів модерної України, набувають особливого звучання в ці складні часи, коли агресивний північний сусід розпочав неспровоковану, криваву й безглузду війну на знищення нашого народу. Народу, у творення державності й культури якого Сергій Олександрович зробив неопінінний внесок.

Ця книжка — результат багаторічної і кропіткої праці двох знамих дослідниць історії України ХІХ — першої третини ХХ ст.: доктора історичних наук Світлани Іваницької із Запоріжжя та кандидата історичних наук Тамари Демченко з Чернігова. Авторки не приховують особистої симпатії до героя свого дослідження. Кілька десятиліть вони вивчають зазначений історичний період.

Світлана Іваницька має з цієї проблематики понад 60 публікацій, чимало з них присвячено Сергію Єфремову. У попередніх публікаціях авторка слушно зауважила, що досі не створена ґрунтовна

й добре документована наукова біографія цього діяча, незважаючи на те, що в незалежній Україні залучення його постаті й доробку до поля гуманітарних студій розгорнулося з 1989 р., після факту його офіційної реабілітації. Сучасне єфремовознавство нараховує понад 7 сотень різних рівнів за обсягом і евристичним потенціалом праць.

Тамара Демченко — найвідоміша дослідниця постаті славетного діяча Чернігівщини Іллі Шрага, який тісно співпрацював із С. Єфремовим. Обидві авторки мають досвід плідної співпраці в царині єфремовознавства. Глибока обізнаність із матеріалом і виняткова наукова сумлінність сприяли майстерній (ре)конструкції людської, інтелектуальної й політичної біографії цього достойника.

У передньому слові пояснено, що в назву книжки винесено слова С. Єфремова, якими той характеризував свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Авторки екстраполюють цю характеристику на самого Сергія Олександровича й дають тому переконливе фактографічне підтвердження.

Книжка досить об'ємна, нараховує 565 сторінок і складається із 11 розділів. Авторки спираються на великий пласт джерельного матеріалу (наукові й літературно-критичні праці С. Єфремова, його публіцистику, щоденники, листування, мемуари та ін.). Матеріал подано на широкому тлі історичних подій межі ХІХ–ХХ століть, у буремні часи української революції 1917–1921 років, утвердження підстав тоталітарного ладу та в роки комуністичного терору. Показано, як осмислювали постать видатного українця сучасники та новітні дослідники. Перед читачами постає людина, яка була неймовірно працездатною, цілеспрямованою, відданою українській справі, мала загострене почуття громадянського обов'язку. Авторкам удалося повною мірою простежити становлення С. Єфремова як особистості, формування його світогляду, проаналізувати всі значущі аспекти громадсько-політичної, наукової діяльності та особистого життя академіка. Окреслено складний політичний, науковий і творчий шлях, який припав на часи війн і революцій та закінчився в сталінських тюрмах.

У рецензованому виданні показано стосунки С. Єфремова з членами родини та єдиним коханням його життя — Онисею Дурдуківською. Спростовано міф про його кровні родинні зв'язки з Дурдуківськими як перешкоду шлюбу з Онисею (деякі дослідники неправильно називали їх двоюрідними братом і сестрою). На підставі записів у щоденнику С. Єфремова дізнаємося, що їхні сім'ї були сватами (старший брат Онисі Іван був одружений із Сергієвою сестрою Параскевою). Хоч вони й не були кровними родичами, церква не схвалювала таких шлюбів. Це й було перешкодою для офіційного одруження з Онисею, із якою Сергій Олександрович прожив усе життя до арешту 1929 р. Дружина 1943 р. емігрувала, самотньою померла в Празі в 1950 р., заповівши всі його листи покласти в свою могилу.

У 2 розділі «“Я пробивав собі шлях у життя, в світ”: університетські роки» зазначено, що майбутній академік досягав успіхів насамперед завдяки самоосвіті. Чого тільки вартує його унікальна самоорганізація, щоб скласти екстерном іспити за курс класичної гімназії... Закінчивши спочатку Уманську бурсу й вступивши до Київської духовної семінарії (такий шлях був типовий для дітей із попівських родин), він на останньому курсі «припиняє тягти зневажене ярмо семінарської схоластики». Щоб отримати університетську освіту, самотужки готується скласти іспити за гімназійний курс. «Це був рік каторжної праці, — нотував у щоденнику, — але він довів мені, що майже нема межі тієї, до якої можна дотягнути людське завзяття» («Дні минулі», с. 407). Отже, С. Єфремова можна назвати «self-made man» — людиною, що зробила себе сама. Допомогла йому в цьому феноменальна пам'ять, потужний інтелект, читання мудрих книжок, працелюбність, любов до українського слова.

Ще зі студентських років С. Єфремов увійшов до культурно-освітнього життя Києва. Тут він познайомився з І. Нечуєм-Левицьким, Б. Грінченком, В. Антоновичем, Є. Чикаленком. Найближчим колом спілкування для Сергія став гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Кониського та постійно збирався в його привітній оселі. Коли С. Єфремов ще тільки закінчував навчання в університеті (1901 р.), його ім'я вже було добре відоме в літературних колах України як упорядника літературної антології «Вік», що містила в трьох томах найкращі зразки нової української літератури. Цей сюжет посідає в книжці належне місце.

Крім того, продемонстровано значний резонанс в українському суспільстві фундаментальної «Історії українського письменства» С. Єфремова, яка побачила світ 1911 р. Наведено між іншими оцінку цього видання М. Зеровим, що сповідував інші, модернізовані методологічні підходи до аналізу літературних творів. Але визнавав, що праця «дала канон українського письменства, установила список авторів і творів, належних до історико-літературного розгляду... Цей канон тільки помалу переробляється тепер, залежно від нових матеріалів та нових поглядів на історико-літературні явища».

У розділах 3, 4, 6 докладно розглянуто громадську та політичну працю С. Єфремова, його активну участь у партійній самоорганізації українства. Серед провідних політичних постулатів діяча дослідниці виокремлюють драгоманівство з вірою в еволюційний шлях розвитку, його неприйняттям революційного насильства і тезою «чиста справа потребує чистих рук». Про це він у 1918 р. нагадає Юрію Коцюбинському в знаменитому «Листі без конверта» (с. 297–299).

Авторки наводять цікаву цитату зі статті С. Єфремова «Живий труп» («Літературно-науковий вістник», 1917, т. 67, кн. 1), особливо актуальну на тлі нинішньої канонізації московською церквою останнього російського самодержця Миколи II. Це свідчення на-

строїв очевидців про зречення царя престолу: «І коли вдарив суд історії — справді нікого не знайшлося, хто б пожалів за поваленим кумиром» (с. 244).

Ретельно відтворена діяльність С. Єфремова в Центральній Раді, його роль у відновленні Української партії соціалістів-федералістів. Наведено палкий текст звернення до українського народу від 25 березня 1917 р. (с. 252–254), який подався від імені Товариства українських поступовців (майбутнього Союзу українських автономістів-федералістів), але автором його був С. Єфремов: «Рідний край усіх дітей своїх скликає до роботи, її на всіх нас вистачить... Пам'ятаймо, що не бувають вдруге такі хвили і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства». Як і його кумир М. Драгоманов, С. Єфремов вірив, що демократизація та федералізація Російської держави може стати підґрунтям для національно-територіальної автономії України. Із надією вітав республіканській Тимчасовий уряд. Сувородійсність спростувала ці ілюзії, що відображено в його листах із Петрограда «З-над Невських берегів», з якими можна ознайомитись на сторінках праці (с. 266–274). Мрія про союз «вільний з вільним», «рівний з рівним» виявилася примарною при новій владі в Росії. Показана діяльність політика й публіциста за часів Гетьманату П. Скоропадського й Директорії Української Народної Республіки.

Зі сторінок книжки (розділ 5 «Серед фундаторів української новонародженої преси», розділ 8 «Газета “Нова Рада”», розділ 9 «Сергій Єфремов у “Книгарі” (1917–1920 рр.): рецензент, критик, публіцист») перед читачем постає фундатор і найактивніший діяч новонародженої української преси. До січня 1917 р. він друкувався не менше ніж у 34 періодичних виданнях. «Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена... а головне, може писати дуже швидко», — свідчив меценат і видавець газети «Рада» Є. Чикаленко.

Можна погодитись із висновком С. Іваницької та Т. Демченко, що мейнстрімом діяльності С. Єфремова була не партійно-політична, а націєтворча, культурницька робота. Хоча насправді важко в конструюванні моделей і цінностей «українського світу» як альтернативи імперській асиміляції відділити культуру від політики. С. Єфремов сприймав культуру як духовну зброю в боротьбі за українську ідентичність. Найяскравішою її формою було українське друковане слово. С. Єфремов — то «український громадянин в кожному рядку своєї газетної чи журнальної праці», — свідчив Олександр Лотоцький. Проблема формування модерної української нації через засоби української преси, літератури, власні партійно-політичні структури завжди була в центрі життя та діяльності С. Єфремова.

Автори окреслили мережу комунікацій Сергія Олександровича, передусім стосунки з друзями й однодумцями (розділ 10 «Сер-

гій Єфремов у колі сучасників») — Є. Чикаленком, Б. Грінченком, В. Доманицьким, Ф. Матушевським, О. Лотоцьким, А. Ніковським, П. Стебницьким. В іншому розділі проаналізовано його складні стосунки з М. Грушевським.

Останній розділ присвячено побуту й діяльності С. Єфремова в умовах радянської дійсності (1920–1929 рр.). Він був один із тих, хто, ризикуючи життям, не виїхав на еміграцію, бо вважав, що хтось мусить подбати про те, щоб за будь-якої влади не переривалась українська культурна традиція. Більшовицькій владі на перших порах потрібні були освічені фахівці. 21.03.21 р. голова Раднаркому УРСР Х. Раковський надав С. Єфремову охоронну грамоту на *«право вільного проживання в межах УРСР і, зокрема, у м. Києві для наукової праці...»*. Але через 8 років це не вберегло його від арешту. Зі сторінок книжки дізнаємося, що С. Єфремов уникає громадсько-політичної роботи в ці роки, припиняє публікуватися в пресі, у щоденниках занотовує думки про «опереточні» форми тогочасної українізації, пророческо сумніваючись у щирості більшовиків щодо національного питання. Усю енергію він скеровує на науково-дослідницьку роботу. С. Єфремов дуже боляче реагував на спроби більшовицької влади викоринити з ВУАН незалежну думку, приручити й «комунізувати» академію. Радянських керманічів турбувало, що ВУАН ставала все більше «Кримсько-Єфремовською». Репресії були невідворотні.

Авторки засвідчують, що восени 1928 р. почалася широка кампанія проти «єфремовщини». До шельмування академіка — нібито ідеолога куркульства й петлюрівця! — долучилися навіть радгоспи, школи й оперні театри. А невдовзі почалась активна підготовка до процесу над «Спілкою визволення України» (СВУ). У Харкові розпочалася сумнозвісна «опера СВУ — музика ГПУ». Більшовицька влада нічого не забула й не пробачила: заарештований у липні 1929 р. Сергій Єфремов був оголошений на процесі Спілки визволення України головним ідеологом цієї організації. Справа СВУ готувала ґрунт для подальшого погрому ВУАН та УАІІЦ. Знищувалися й принижувалися не конкретні особи за певну їхню провину, а українська інтелігенція загалом. Напередодні арешту С. Єфремов записав у щоденнику від 28.05.1929 р.: «Нова хвиля арештів... Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!» Він, на жаль, не помилився у своєму пророцтві.

С. Іваницька та Т. Демченко зауважують, що найбільше невідомі й трагічні сторінки життя діяча — це останнє десятиріччя: перебування у в'язниці до і після процесу СВУ (1929–1939 рр.). Із гіркотою констатують, що нині ми не знаємо, де насправді поховано С. Єфремова.

Рецензована книжка — ошатне видання, бездоганно оформлене поліграфічно, прикрашене численними ілюстративними матеріалами, які не лише слугують кращому візуальному сприйняттю тексту,

а є самостійним джерелом інформації. Ще один позитив — наявність іменного покажчика та списку скорочень. Кожному розділу передує епіграф-цитата із публікацій самого С. Єфремова. Це надає особливого звучання тексту, читач наче чує голос-камертон героя книжки.

С. Єфремов метою свого життя визначав: «збудити великий народ <...> до свідомого життя, духа живого вдихнути в приспаного історією велетня, перетворити <...> етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей». Це яскраво змальовано в праці С. Іваницької та Т. Демченко, написаній жваво, цікаво, доступно і водночас академічно. Живий і неповторний образ Сергія Олександровича відтворено на широкому тлі історичних, політичних й культурних процесів зламу епох.

Поза сумнівом, С. Єфремов своєю громадською і науковою діяльністю, творчістю, особистими рисами заслужив на те, щоб бути почитим і належно поцінованим нащадками. Цьому сприяє книжка, призначена для всіх, хто цікавиться минулим України та становленням української інтелектуальної еліти. В одному з інтерв'ю С. Іваницька та Т. Демченко зауважували, що хотіли «представити С. Єфремова в усіх іпостасях та гранях його таланту, показати неповторність особистості, висвітлити інтелектуальний спадок, систему політичних і етичних цінностей. Хотілося б, щоб була поліфонія доби, щоб лунав живий голос героя, впліталися в контекст думки його приятелів і опонентів, друзів та ворогів. Бажано було органічно поєднати науковість і популярність, уникнути зайвої ідеалізації й гіперболізації».

Чи вдалося це зробити авторкам? Кожен може відповісти сам, ознайомившись із цим виданням. Сподіваємось, що книжка знайде вдячного читача та поціновувача. Адже, як твердив С. Єфремов, «хто минувшини не пам'ятає, той із сучасністю не впорається, і на майбутність собі нічого не здобуде... А буде коріння — то буде й насіння».

Тамара Володимирівна АНДРІЙЧУК,

*кандидат філософських наук, доцент,
викладач історії культури безкоштовних курсів української мови
при Чернігівській міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського
(Чернігів, Україна)
andriychuktv@gmail.com*

Tamara ANDRIICHUK,

*Candidate of Sc. (Philosophy), Associate Professor,
Teacher of cultural history of free Ukrainian language courses
at the M. Kotsyubynsky Chernihiv City Library
(Chernihiv, Ukraine)*

Рукопис одержано 22.05.2022 р.

**СУЧАСНІ МОДЕЛІ
БІОГРАФІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ**
XVIII Біографічні читання,
присвячені пам'яті засновника і першого директора
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктора історичних наук, професора
Віталія Сергійовича Чишка
(1951–2003)
(Київ, 9 червня, 2022)

**CONTEMPORARY MODELS OF BIOGRAPHICAL
RECONSTRUCTIONS**
XVIII Biographical Readings,
dedicated to memory of the founder and first director
of the Institute of Biographical Research
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Vitaliy Sergiyovych Chyshko (1951-2003)
(Kyiv, 2022, June 9)

9 червня 2022 року відбулися XVIII Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень (ІБД) доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003).

До програми Біографічних читань було включено близько 60 доповідей учених Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) і академічних інститутів, науковців закладів вищої освіти, бібліотек, архівів і музеїв України. Проведення заходу у форматі онлайн дало можливість взяти в ньому участь близько 40 науковцям із різних міст України, організувати широку дискусію.

Через російську агресію проти України закономірно в центрі уваги учасників читань постала проблема: якими мають бути завдання й можливості української біографіки в патріотичному згуртуванні українського суспільства. На значенні зусиль дослідників-біографістів та поширювачів біографічного знання в боротьбі з ворогом було наголошено й у вітальному слові директора Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України **Володимира Івановича Попика**, і особливо зосереджено увагу учасників читань на його доповіді *«Реалії воєнної доби і актуальні завдання вітчизняної біографіки»*.

У ній ішлося про розвиток і примноження напрацювань останніх років, які цілком зберігають актуальність у жорстких реаліях війни, визначено найперспективніші дослідницькі й творчі підходи, наголошено на нових для вітчизняної біографіки проблемах, на яких потрібно зосередити особливу увагу. Ідеться, насамперед, про активізацію видавничої та інформаційної роботи, спрямованої на поширення біографічних знань для патріотичної консолідації суспільства й зміцнення його стійкості в протистоянні важким випробуванням долі, і водночас — про відхід від спрощених і схематичних описів у біографіці. На думку доповідача, біографісти через конкретні долі людей, історії життя яких досліджували крізь призму документів, спогадів, листів тощо, найбільше спроможні захистити інтелектуальний і гуманістичний потенціал суспільства.

У розрізі цієї актуальної проблематики виступили співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ. **Надія Іванівна Любовець**, завідувачка відділу, кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця, у доповіді «*Спогади про війну в сучасному вимірі: інформаційно-комунікативний потенціал*», аналізуючи сайти, контенти яких містять спогади про російсько-українську війну 2014–2022 рр., наголосила на потребі виробляти нові методи пошуку людських свідчень, їх систематизації й упорядкуванні для подальшого наукового опрацювання. Доповідачка запропонувала ідею створення єдиного інформаційного ресурсу з умовною назвою «Російсько-українська війна в спогадах» із сучасними системотехнічними рішеннями. Старша наукова співробітниця відділу кандидат історичних наук **Наталія Петрівна Марченко** в доповіді «*Наративи “війни” в его-документах дитячих письменниць України (2014–2022)*» спробувала означити типові спогадові наративи жінок — дитячих письменниць, які від початку широкомасштабних воєнних дій в Україні в лютому 2022 р. почали активно рефлексувати й вести різноманітні записи (пости в соціальних мережах, щоденники, інтерв'ю тощо). **Олена Валентинівна Бугаєва**, старша наукова співробітниця відділу, кандидат історичних наук, у матеріалах тез «*Музична символіка України на тлі війни: сучасні моделі біографічних студій*» акцентувала на особливій функції музичного мистецтва в час війни — «голосу» народу. Пісня, яка розкриває найособливіші риси національного характеру через автора, співрозмовника, співця, учасника подій, постає маніфестом української нації, її духовним кодом. Старша наукова співробітниця відділу, кандидат філологічних наук, доцентка **Оксана Валентинівна Плющик** у доповіді «*Використання біографічних наративів у інформаційно-пси-*

хологічних операціях під час сучасної російсько-української війни» проаналізувала можливості інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) на сучасному етапі російсько-української війни 2014–2022 рр. у конструюванні біографічних наративів задля інформаційного впливу на свідомість військових і цивільного населення.

На тлі зміни пріоритетів соціокультурних перетворень світу учасники читань у матеріалах і доповідях презентували сучасні моделі біографічних студій.

Лариса Іванівна Буряк, провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, доктор історичних наук, професор, для дослідження «*Колекція фотографій Луїзи Арнер Бойд як елемент біографічного світу*» обрала ідею біографічного світу й постать малодослідженої американської мандрівниці й фотографа, проаналізувала її комунікативну модель крізь оптику колекції світлин, що відображають західноукраїнський соціум початку 1930-х років. Основний масив цих фотографій зберігається в бібліотеці Університету Вісконсин-Мілуокі в США й доступний онлайн.

У контексті представлених тез **Інна Володимирівна Голубович**, завідувачка кафедри філософії факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор філософських наук, професор, полемізує та переосмислює принципи біографічної практики в розвідці «*“Biographical turn” у дисциплінарному ракурсі: філософія VS історія*», зокрема розглядає міждисциплінарні можливості «біографічного повороту» в історичному й філософському ракурсах, застосовуючи нові підходи й моделі аналізу.

У тезах «*Наукова біографія Лесі Українки: можливості реконструкції*» завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), доктор філологічних наук, доцент **Сергій Миколайович Романов** окреслив широкі комплексні засади розкриття життєвого й творчого шляху мисткині, послуговуючись першоджерелами, верифікацію основного масиву яких здійснено за часів незалежності, і запропонував, зокрема, модифікувати й доповнити підходи до належного представлення всіх важливих рівнів півторастолітньої присутності Лесі Українки у світовому інформаційному полі.

Олена Євгенівна Бондарева, головна наукова співробітниця кафедри української літератури, компаративістики та грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філологічних наук, професор, у доповіді «*Драматургічна біографіка в*

контексті видань сучасної драматургії» шляхом своєрідного принципу вирви: від специфічних рис художньої / літературної біографії і до специфічних рис драматургічного біографічного тексту — навела приклади типів контексту, які створює корпусність текстової організації.

Мар'яна Олександрівна Шаповал, професорка кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, доцент, у тезах «*Наративна реконструкція біографії митця в сучасній українській драматургії*», користуючись здобутками наратології, проаналізувала драматургію, виявила наративні структури в театрі, де вони мають асоціюватися зі суб'єктністю й подієвістю, зокрема акцентувала на художній реконструкції біографії засобами драматургії і театру/кіно й авторах «біодраматургії».

Виголошуючи доповідь «*Некролог як експрес-біографія*», **Людмила Вікторівна Литвинюк**, завідувачка кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, кандидат педагогічних наук, прагнула з'ясувати зміст поняття «некролог» і стан його дослідження в гуманітаристиці, виявити способи написання таких текстів, а найосновніше — з'ясувати потребу й можливості звернення до жанру некролога в педагогічній освіті.

Тетяна Володимирівна Котлярова, молодша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у тезах «*“Герой мого роману”: постаті сучасних романістів на сторінках журналу “Слово і Час”*» розглянула публікації в літературознавчому журналі за останні 5 років про письменників-романістів. Вона висловила думку, що не тільки ювілейні статті, автобіографічні романи, а й критичні розвідки можуть додавати біографічні відомості до представлення образу письменника.

Інший погляд на спогадову літературу, якою зацікавлені науковці різних галузей знань, дає можливість перепрочитання мемуарів та епістолярію крізь оптику поколінневих, часових і соціальних комунікацій. Провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, доктор філологічних наук **Галина Андріївна Александрова**, актуалізуючи спадщину М. І. Стороженка, відомого літературознавця, професора, завідувача кафедри всесвітньої літератури Московського університету, у доповіді «*Мемуари про М. І. Стороженка і проблеми національно-культурної ідентичності*» наголошувала на українському походженні науковця, його тісно-

му зв'язку із рідним краєм і українофільстві, внескові в розвиток шевченкознавства і, відповідно, потребу досліджувати мемуари про цю неординарну особистість у контексті розвитку української науки й культури. Продовжуючи тему, молодша наукова співробітниця відділу української історіографії Інституту історії України НАН України **Наталка Василівна Пазюра** в тезах «Родинна історія Стороженків середини ХІХ — першої третини ХХ ст. у світлі колективної біографії» здійснила спробу схарактеризувати перспективи дослідження історії роду Стороженків відомого, зокрема постатями військового діяча історика та письменника Андрія Яковича Стороженка (1791–1858), письменника та етнографа Олекси Петровича Стороженка (1806–1874), історика літератури і знаного шекспіролога Миколи Ілліча Стороженка (1836–1906) та ін.

Наталія Олексіївна Горська, редакторка науково-дослідного відділу стародруків, цінних та рідкісних видань Національної історичної бібліотеки України, у розвідці «*Україна буде, вона мусить бути, вона сильна*» (родини Шульгиних та Шишманових в українському відродженні) простежує розгортання взаємин послів Української Держави в Царстві Болгарія Олександра Яковича Шульгина та Царства Болгарія в УНР Івана Шишманова, залучаючи до аналізу книжковий інскрипт, щоденникові записи, епістолярій та спогади двох діячів і членів їхніх сімей у період від 1918 р. до 1928 р.

Матеріали тез «*Мемуарна спадщина Олени Пчілки*» **Валентини Миколаївни Школи**, професорки кафедри української та зарубіжної літератури Бердянського державного педагогічного університету, доктора філологічних наук, побудовано на даних статті Олени Пчілки «*Михайло Драгоманов*». Визначаючи, що особа брата є однією із центральних постатей у мемуаристиці письменниці, науковиця акцентує на формуванні його характеру, уподобань, інтелектуального розвитку під впливом батька Петра Акимовича.

Тетяна Ярославівна Данилюк-Терещук, директорка Музею Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат філологічних наук, у тексті «*“Стоїк наших часів...”*»: *Микола Ковалевський у спогадovому наративі родини Косачів*» здійснила спробу розглянути спогади Лесі Українки й родини Косачів про М. В. Ковалевського (1841–1897), одного з лідерів громадського руху 60–80-х рр. ХІХ ст., у біографічному контексті.

У текстах учасників варіювалася й жанрова палітра мемуарію. **Світлана Григорівна Іваницька**, викладачка соціогуманітарних дисциплін педагогічного фахового коледжу Хортицької національ-

ної навчально-реабілітаційної академії (м. Запоріжжя), доктор історичних наук, доцент, і **Тамара Павлівна Демченко**, кандидат історичних наук, доцент (м. Чернігів), запропонували звернути увагу на художню літературу як одне з джерел культурологічної інформації про буденне життя. Обрана ними тема «*Переживання радянського в мемуарно-документальній прозі Анатолія Галана (Калиновського): (ре)трансляція досвіду поколінь*» змогла привернути увагу до збірки оповідань «Невигадане» (1967) та інших творів уродженця Чернігово-Сіверщини, напівзабутого письменника й журналіста з української діаспори Анатолія Галана (1901–1987).

Старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею **Володимир Михайлович Парацій**, захоплюючись епохою національного пробудження українства впродовж 1914–1921 рр., презентував тему «*Воєнна мемуаристика як підґрунтя об'єктивної самопрезентації: із методичних схем у середовищі Українського Січового Стрілецтва*». Доповідач проаналізував методи й форми самопопуляризації Українського січового стрілецтва (УСС) як унікальної військової формації, що базувалася на чіткому й свідомому розумінні національної ідеї, українських державотворчих інтересах, функціями якої були національно-виховна, освітня й раціонально-ідеологічна.

Найпоширенішу жанрову форму мемуарів — листи — науковці традиційно використовують у біографічних дослідженнях. Акцентують увагу спеціалістів на біографічному виданні Є. Пшеничного «Ярослав Стешенко: епістолярний монолог», директорка Інституту книгознавства НБУВ доктор історичних наук, професор **Галина Іванівна Ковальчук** представила постать талановитого бібліографа й книгознавця початку ХХ ст. в доповіді «*“Епістолярний монолог Ярослава Стешенка” як взірець біографічного дослідження та мистецтва книги*». Характеризуючи книжку за чотирма складниками, науковиця вважає її своєрідним взірцем біографічного та епістолярного за жанром видання й зразком сучасного мистецтва книги.

Оксана Іванівна Шалак, старша наукова співробітниця ІБД НБУВ, кандидат філологічних наук, реконструюючи наукову діяльність фольклориста Каленика Шейковського на різних етапах життя, а також визначаючи методику фіксації ним фольклорних зразків, здійснила прочитання епістолярію вченого в доповіді на тему «*Листування Каленика Шейковського (1835–1903): прочитання крізь призму сучасності*».

Зацікавлену дискусію щодо сучасного розуміння подій і постатей російських діячів в Україні, яких вважали в минулому недоторкан-

ними для критики, викликала доповідь старшої наукової співробітниці відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України кандидата філологічних наук **Роксани Борисівни Харчук** на тему «*Короткий курс українофобії: два оповідання Михайла Булгакова*».

Матеріали архіву Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника сфокусовані її співробітниками — головною бібліотекаркою, хранителькою Іменного фонду професора В. Т. Полека **Надією Романівною Галярник** та ученим секретарем Наукової бібліотеки кандидатом філософських наук, доцентом **Олегом Борисовичем Гуцуляком** — у дослідженні на тему «*З епістолярної спадщини знаних українських бібліографів Мирослава Мороза (1923–2006) та Володимира Полека (1924–1999)*».

Значну увагу в роботі Біографічних читань було приділено проблемам колективної біографії. **Лариса Дмитрівна Березівська**, директорка Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, головна наукова співробітниця відділу педагогічного джерелознавства та біографістики, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, у доповіді «*Штрихи до біографічних портретів українських педагогів першої третини ХХ ст.*» звернулася до педагогічної біографіки, зокрема — до творчого доробку українських педагогів першої третини ХХ ст., життя, досвід, світоглядні цінності та наукова спадщина яких сприяють нині реформуванню освіти в умовах розбудови Нової української школи (НУШ) як форми інтеграції України в європейський і світовий освітньо-науковий простір.

Олександр Петрович Міхно, директор Педагогічного музею України, старший науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, доктор педагогічних наук, у доповіді «*Український педагог початку ХХ століття: колективна біографія за матеріалами некрологів у фаховій педагогічній періодиці*» висвітлив особливості створення колективної біографії на основі аналізу некрологів, опублікованих у фахових українських педагогічних часописах «Світло» (Київ, 1910–1914), «Учительське слово» (Львів, 1912–1939), «Вільна українська школа» (Київ, 1917–1920), «Просвітянин-кооператор» (Ромни, 1919–1920). Зокрема він акцентував на публікаціях некрологів у педагогічній періодиці початку ХХ ст. не лише відомим персоналіям, а й звичайним учителям. Науковець переконаний: у часи,

коли відбувалося становлення української національної школи з навчанням рідною мовою, надзвичайно цінували кожного, хто втілював українську національну ідею, і вважали, що потрібно підтримувати й шанувати однопідумців — таке ставлення до колег формувало корпоративну культуру українського вчителства й залучало до українства більше освітян.

Завідувачка інформаційно-бібліографічного відділу Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки **Лариса Богданівна Оленич** у доповіді «Тернополяни — дійсні члени філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка (1873–1940)» презентувала бібліографічний покажчик «Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина (1873–1940) : Філологічна секція: дійсні члени» (2021), підготовлений Тернопільською обласною універсальною науковою бібліотекою у співпраці з Тернопільським осередком НТШ.

Доповідаючи на тему «Доля українських архітекторів у роки Другої світової війни: життєвий простір і професійна діяльність», головна фахівчиня Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій кандидат історичних наук **Олена Георгіївна Мокроусова** зробила спробу виокремити період Другої світової війни в життєписах архітекторів для укладання їхньої колективної біографії цього періоду із врахуванням особливостей професії.

Важливе місце в програмі Біографічних читань належало доповідям і повідомленням, присвяченим дослідженням, що здійснені на нових джерельних матеріалах окремих персоналій діячів вітчизняної історії та культури. Заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, завідувач відділу шевченкознавства доктор філологічних наук, старший науковий співробітник **Олександр Вікторович Боронь** у доповіді «Сучасні версії Шевченкового псевдобатьківства» критично проаналізував деякі припущення та гіпотези, висловлені в публікаціях і поширені в масовій свідомості щодо батьківства Т. Г. Шевченка, перевіряючи їх шляхом зіставлення з достовірними відомостями. Кривоглумачень зазнають і мемуарні джерела, як зазначив учений, наголосуючи на невідкладній потребі науково-критичного видання корпусу спогадів про Шевченка.

Колективна робота **Тамари Олександрівни Куцаєвої**, старшої наукової співробітниці відділу новітньої історії України Національного музею історії України, кандидата історичних наук, і **Костянтина Олександровича Ткачука**, керівника дослідних програм Громадської організації «Культура заради майбутнього», сформува-

ла тему «*Нове до біографії Якова Новицького: юдаїка*». Дослідники ґрунтовно проаналізували праці, присвячені видатному українському етнографу, фольклористу, історику, педагогу й громадському діячу, а також використали джерела з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Результати розширили знання про багатогранні наукові інтереси Я. Новицького (1847–1925).

Доцентка кафедри української філології та славістики Київського національного лінгвістичного університету, кандидат філологічних наук **Галина Миколаївна Школа**, простудіювавши джерела про життя й творчість Трохима Зіньківського (1861–1891), у матеріалах тез «*Джерельна база біографії “Трохим Зіньківський” Бориса Грінченка*» окреслила деякі факти життєпису письменника, публіциста, перекладача, фольклориста й громадського діяча, упорядковані й опубліковані його другом Борисом Грінченком.

Обравши об'єктом дослідження «*Спогади про Модеста Левицького як біографічне джерело*» статті Є. Чикаленка «Др. Модест Левицький (З нагоди 30-ліття його письменництва та від'їзду з Подєбрад)», некролог «Пам'яті Модеста Левицького» В. Дорошенка та ін., **Ольга Василівна Яблонська**, професорка кафедри української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат філологічних наук, доцент, проаналізувала спогадову літературу про постать Модеста Пилиповича Левицького (1866–1932), письменника, громадського діяча, у перспективі вивчення його мемуарів.

Старша наукова співробітниця відділу педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського кандидат історичних наук **Надія Олександрівна Якобчук** визначила інформаційний потенціал масиву спогадів і некрологів, присвячених В. П. Науменку з метою реконструкції життєпису українського педагога, філолога, етнографа, редактора й громадського діяча другої половини ХІХ — початку ХХ століття, на його прикладі представила тему «*Мемуарій як джерело дослідження біографії*».

Співробітниця Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка представили доповіді, матеріалом яких послужили архіви музею. **Людмила Василівна Ольховська**, провідна наукова співробітниця, у доповіді «*Софія Володимирівна Короленко: спадкоємиця духовної та матеріальної спадщини батька*» висвітлила біографію старшої доньки В. Г. Короленка, яка є засновницею і першою директоркою Полтавського літературно-меморіального музею

його імені. **Олеся Володимирівна Головка**, наукова співробітниця, у тезах «Полтавські сторінки життя Володимира Короленка» використала листування з фонду архіву, описавши деякі епізоди із життя В. Г. Короленка, які є справжнім прикладом гуманізму видатного письменника.

Олександр Іванович Бонь, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент, у доповіді «*Остап Вишня під наглядом ДПУ в 1920-х роках*», використовуючи друковані джерела й матеріали фонду Центрального державного архіву громадських об'єднань України, дійшов висновку, що Остап Вишня, за яким постійно стежили понад десять інформаторів ДПУ, насамперед цікавив каральні органи у зв'язку зі справами УПСР і діячами УНР, а лише потім — як впливовий в українських колах письменник.

Старший викладач кафедри соціальних комунікацій Волинського національного університету імені Лесі Українки кандидат наук із соціальних комунікацій **Максим Романович Яблонський** у повідомленні «*Портрет журналіста Петра Волиняка у світлі мемуарів*» зазначив, що про доеміграційний період життя Петра Волиняка (Петра Кузьмовича Чечета (1907–1969) — журналіста, видавця й редактора) обмаль мемуарних джерел. І хоча тогочасні реалії можна віднайти в його автобіографічній прозі, автор у дослідженні керується матеріалами спогадів діячів української діаспори Вадима Сварога, Дмитра Кислиці, М. Воскобійника, Бориса Олександрів та ін., що, змальовуючи образ журналіста, підтверджують його самовідданість як працівника, його національну ідентичність і свідомість.

Особисте знайомство з Віктором Женченком (1936–2021), співаком і поетом, дало поштовх до дослідження його життя й творчості із застосуванням методу усної історії професору кафедри журналістики і нових медіа Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка доктору філологічних наук **Миколі Степановичу Васьківу**, який поділився враженнями й інформацією щодо митця в доповіді «*Віктор Женченко та його внесок в українське поетичне та класичне вокальне мистецтво*».

Тема «*Реконструкція історії київського жіночого руху початку ХХ століття крізь наратив однієї жіночої біографії*» викладачки кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка **Наталії Олексіївни Блохіної** є частиною дослідницького проекту «Жіночі історії лідерства», у якому доповідачка брала участь 2021 року. Його мета — реконструювати десять молодод-

сліджених біографій діячок XIX–XX ст. з різних регіонів України, чий життєвий шлях став прикладом жіночого лідерства. Зокрема реконструкція нарративу біографії та громадської діяльності Віри Григорівни Клячкіної (1861–?), очільниці Київського відділення Товариства оборони жінок, лікарки, викладачки й громадської діячки, доповнює історіографічні відомості про розвиток київського жіночого руху початку XX ст., емансипаційні зрушення в житті жінок і стратегію розвитку добродійних товариств Києва означеного періоду.

Співробітники відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ представили низку матеріалів щодо новітніх форм і методів розбудови електронних ресурсів біографічної інформації, зокрема, — з метою забезпечення надійного збереження ресурсів в умовах воєнних дій. **Олег Миколайович Яценко**, завідувач відділу, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, висвітлюючи тему «*Український національний біографічний архів: традиційна й нова конфігурація формування контенту біографічного матеріалу*», запропонував нові ефективні заходи щодо його наповнення й розглянув переваги їх використання. Спільна робота співробітників відділу потребувала втримати працездатність ресурсу в нових реаліях. Так, у доповіді «*Віртуальна наукова біографічна лабораторія в умовах війни*» її автори (старший науковий співробітник, кандидат психологічних наук **Олексій Леонідович Вернік**, наукова співробітниця **Юлія Вікторівна Вернік**, молодша наукова співробітниця **Тетяна Вікторівна Комарянська**) акцентували на можливостях віртуальних наукових біографічних лабораторій як новітніх інструментів науково-професійної діяльності, що в умовах воєнних дій стали однією з найбільш гнучких форм задля виконання покладених обов'язків на фахівців відділу. **Олексій Олексійович Босенко**, молодший науковий співробітник, у повідомленні «*Електронні ресурси української іконографії в інтернет-мережі: інноваційні методи пошуку*» розглянув особливості електронних ресурсів сучасної української іконографії, запропонував інноваційні методи пошуку оцифрованих зображень у мережі Інтернет з відповідним алгоритмом пошуку.

Із доповіддю «*Комплексна система інформатизації Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України: біографічний аспект*» і презентацією цього проекту виступила **Наталія Миколаївна Климович**, начальниця відділу використання інформації документів та комунікацій Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Комплексна система є од-

ним із новітніх електронних ресурсів установи, що містить зокрема й біографічну інформацію. Нині вона об'єднує ресурси трьох архівів: Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також окремі тематичні цифрові колекції документів. Гнучкість, зручність цієї системи безперечна, на часі — змістова поповнення й поступове залучення інших архівних установ.

Джерельна база біографічних досліджень потребує копіткої роботи і в бібліотеці, і в архіві. З метою дослідження конкретних заслуг науковців, вичерпної бібліографії праць репресованих дослідників діаспори та їхньої рукописної спадщини, матеріалів до біографії, увагу наукової співробітниці відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України кандидата філологічних наук **Галини Володимирівни Карпінчук** зосереджено на особових і слідчих справах шевченкознавців 1920–1930-х років. Результат роботи в архівах висвітлено в доповіді *«Досье шевченкознавців 1920–1930-х років»*.

Старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ кандидат історичних наук **Вікторія Василівна Патик** у повідомленні *«Особові та фамільні архівні фонди ЦДІАК України і ЦДІАЛ України»* простежила зміни в роботі онлайн-сервісів історичних архівів м. Києва та м. Львова, які відбулися за період воєнних дій в Україні, їхню адаптацію до сьогоденних реалій.

Старша наукова співробітниця Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника кандидат філологічних наук **Олеся Романівна Дроздовська** за результатами роботи співробітників інституту та власної наукової практики підготувала розвідку *«Реконструкція творчих біографій діячів української преси 1900–1939 рр.: практичний досвід»*. Дослідниця навела приклади реконструкції маловідомих фрагментів творчих біографій осіб, які брали участь у функціонуванні українських друкованих ЗМІ 1900–1939 рр., і запропонувала напрацьовані алгоритми роботи для відтворення біографії особи.

У багатьох доповідях і матеріалах тез визначається роль і потреба бібліографічних покажчиків як інформаційних джерел щодо конкретної теми, які представляють її комплексно й систематизовано. Наукова співробітниця відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ кандидат наук із соціальних комунікацій **Наталія Павлівна Філіппова** в повідомленні *«Місце Канадіани у дослідженні біобібліографії екстеріоріки в умовах во-*

енного часу» визначила місце документальної спадщини Канади, репрезентованої в межах цифрового бібліографічного проєкту «Канадіана», у формуванні джерельної бази вивчення біобібліографії української екстеріоріки.

Молодша наукова співробітниця Інституту геотехнічної механіки ім. М. С. Полякова НАН України **Наталія Володимирівна Осіння** в повідомленні «*Біобібліографія в науковій спадщині вчених-геологів і гірників*» наголосила на потребі досліджувати біобібліографічну діяльність учених-геологів і гірників. Авторка здійснила огляд біобібліографії в науковій спадщині ХІХ – початку ХХ ст. вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Дніпра, Одеси.

База даних «Українські історики міжвоєнної доби (1918–1939 рр.)» слугує матеріалом для досліджень співробітників науково-бібліографічного відділу Національної історичної бібліотеки України **Зейтуни Хамз'явни Мусіної**, завідувачки сектору, і **Ольги Володимирівни Литвин**, методистки І-ї категорії. Їхня розробка «Джерела особового походження в інформаційних ресурсах Національної історичної бібліотеки України (на прикладі бази даних “Українські історики міжвоєнної доби (1918–1939 рр.)”)» дала можливість визначити й проаналізувати національний і патріотичний складник в епістолярних і мемуарних джерелах істориків Всеукраїнської академії наук і Наукового товариства імені Шевченка.

Окремі повідомлення були присвячені значенню бібліографії, зокрема зарубіжної, для розвитку вітчизняної галузевої біографіки. **Наталія Миколаївна Кропочева**, молодша наукова співробітниця Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського, колекцію рідкісних видань іноземними мовами представила темою «*Вольфганг Ратке (1571–1635): бібліографічні та біографічні конотації до його портрета у вітчизняних та зарубіжних джерелах*». Її колега, **Людмила Миколаївна Дяченко**, старша наукова співробітниця відділу педагогічного джерелознавства та біографістики, кандидат педагогічних наук, у повідомленні на тему «*Видання німецькою мовою другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. як джерельна база біографічних та історико-педагогічних досліджень*» проаналізувала документи колекції рідкісних видань бібліотеки й висловила міркування про цінність їх біобібліографічного контенту.

ХVІІІ Біографічні читання продемонстрували прагнення творчого співтовариства біографістів до піднесення теоретико-методологічних засад дослідницької, видавничої та інформаційної роботи, активізації її практичної ролі в пропаганді біографічного знання як

важливого чинника збагачення гуманітарної культури суспільства, його патріотичної консолідації в боротьбі за свободу й незалежність України.

Організатори Біографічних читань висловлюють вдячність усім, хто взяв участь у роботі, та запрошують до наступних зустрічей, плідних і креативних обговорень, дискусій.

Матеріали XVIII Біографічних читань опубліковано в започаткованому Інститутом біографічних досліджень НБУВ електронному науковому збірнику «Biography. Біографіка. Біографістика», який розміщено на інформаційному порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Частину доповідей учасників читань оприлюднено також на ютуб-каналі Інституту біографічних досліджень «Biography. Біографіка. Біографістика» (<https://www.youtube.com/channel/UCGF9jvYgmWTUJ30RZ1iqdOg>).

На думку науковців Інституту, широке представлення результатів роботи дослідників-біографістів у різних формах сучасних мережових комунікацій сприятиме згуртуванню зусиль творчого співтовариства, яке прагне поширювати біографічні знання задля збагачення історичної пам'яті нашого народу, піднесення духовної культури України.

Запрошуємо професійних дослідників і аматорів приєднуватися до цих починань!

Оксана Валентинівна ПЛЮЩИК,
кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>
pliushchik@nbuv.gov.ua

Oksana PLIUSHCHYK,
Candidate of Sc. (Philology), Associate Professor,
Senior Research Associate,
Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 28.10.2022 р.

СУЧАСНА БІОГРАФІКА ТА БІОБІБЛІОГРАФІЯ: НОВІ ФОРМИ І МЕТОДИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РОБОТИ, ІНТЕГРАЦІЇ ТА ПОШИРЕННЯ БІОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ

CONTEMPORARY BIOGRAPHY AND BIOBIBLIOGRAPHY: NEW FORMS AND METHODS OF RESEARCH AND INFORMATION WORK, INTEGRATION AND DISSEMINATION OF BIOGRAPHICAL KNOWLEDGE

6 жовтня 2022 року в межах Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг» (4–6 жовтня 2022 року, Київ, НБУВ) Інститут біографічних досліджень (ІБД) провів онлайн-засідання тематичної секції «Сучасна біографіка та біобібліографія: нові форми і методи дослідницької та інформаційної роботи, інтеграції та поширення біографічних знань». Упродовж роботи секції виступили 12 доповідачів, а формат зустрічі онлайн дав можливість доєднатися до дискусій і обговорення близько тридцятьом учасникам і гостям конференції, серед яких науковці й фахівці НБУВ та інститутів НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Національної наукової медичної бібліотеки України, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НАН України, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, Педагогічного музею України. До початку заходу було видано електронний збірник матеріалів конференції (<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004349>).

У вступному слові науковий керівник і модератор секції **Володимир Іванович Потик**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, наголосив, що боротьба нашого народу проти російської агресії істотно змінила уявлення про місце української біографіки в житті суспільства, її призначення та завдання в зміцненні національної стійкості, консолідації українського суспільства, утвердженні вільного розвитку сильної, самостійної і відповідальної особистості.

Учений акцентував на зростанні уваги дослідників до вивчення біографій простої людини, особливо — свідків і учасників драматичних подій минулого й сьогодення, наших сучасників, їх духовного світу в час тяжких випробувань. У доповіді «Колективний портрет

поколінь як дослідницька проблема» **В. І. Попук** проаналізував історико-біографічний вимір досліджень проблеми поколінь, його відмінність від філософського, соціологічного й психологічного, окреслив методологічні засади вивчення історії поколінь не лише через життя й діяльність їх провідних представників, а, насамперед, і на широкому матеріалі, який дає змогу створити просопографічний портрет великих суспільних груп. Не менш важливим для дослідників є хронологічне охоплення не лише періодів, коли те чи те покоління перебувало на авангардних позиціях суспільного розвитку, а й тривалого часу, коли воно вже втрачало визначальну роль, поступалося місцем наступним генераціям, критично переосмислювало свій досвід. Особливий інтерес становить вивчення взаємодії між поколіннями, продовження й розвитку їхніх традицій.

Завідувачка відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у доповіді «Літературні нариси / спогади у жанрі “non-fiction” про сучасну війну як інтернет-джерело» акцентувала на потребі досліджень та імплементації в науковий / суспільний дискурс спогадів про сучасну війну, розміщених на інтернет-ресурсах ЗМІ задля формування гуманістичних цінностей і комунікації в суспільстві. Зокрема, озвучивши групи традиційного поділу інтернет-джерел в історичній науковій літературі, вона зосередила увагу на інтернет-версії електронних ЗМІ та дійшла висновку, що спогади в жанрі «non-fiction», які розміщені на інтернет-ресурсах (а це їх робить загальнодоступними), здійснюють такі функції: подолання психологічних травм, набутих унаслідок воєнних дій, переосмислення трагічного досвіду, вироблення моральної стійкості, особистого сприйняття себе свідомим і активним учасником національного спротиву. Її колега, старша наукова співробітниця **Оксана Валентинівна Плющик**, кандидат філологічних наук, доцент, у доповіді на тему «Контент як ресурс інформації: колективна біографія періоду російсько-української війни 2014–2022 рр.» презентувала дані ресурсів військових ЗМІ, зокрема наповнення їх біографічною інформацією з метою формування методом просопографії колективної біографії учасників російсько-української війни.

Напрямок, який активно набуває наукового й дисциплінарного статусу, — цифрова гуманітаристика — уже давно ретранслює в науку можливості інтернету з метою не тільки швидкого й легкого доступу до різноманітної інформації, а й її опрацювання та збереження. Чимдалі інструментарій ДН модернізується й удосконалюється, створює нові зв'язки, ідеї. У доповіді «Онлайн-проекти

як форма поширення педагогічного біографічного знання в освітньо-науковому просторі» **Лариса Дмитрівна Березівська**, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директорка Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, узагальнила набутий бібліотекою досвід на прикладі кількох онлайн-ових проєктів, розрахованих на широкий загал освітян і здобувачів освіти. Деякі з них здійснюються у співпраці з вітчизняними музеями та містять різноманітні наповнення: відомості, тексти, повнотекстові твори, посилання, можливості «зворотного зв'язку», інформативно-комунікаційний аспект.

Життя окремої людини є результатом складних культурних процесів у суспільстві, а отже, вивчення біографій окремих постатей у контексті доби дає змогу відтворити історичну цілісність країни в певний хронологічний період. **Лариса Іванівна Буряк**, доктор історичних наук, професор, провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у доповіді «Життя як виклик: ескіз до біографії Наталії Геркен-Русової на тлі української еміграції» акцентувала на історичній повторюваності й циклічності подій, а відтак — драматичному досвіді попередніх поколінь українців, який актуалізував важливі для сучасних біографічних студій теми, сюжети й постаті. Її зацікавила неординарністю Наталія Геркен-Русова (1897/1902–1989) — художниця, графік, письменниця, сценаристка, яка попри здібності й талант все ще мало відома в українській культурі. Онука визначного українського історика В. Б. Антоновича, дружина Ю. О. Русова, вона змушена була творчо реалізовуватися в еміграції, спочатку — у Празі, пізніше — у Бухаресті й Монреалі. У форматі біографічного ескізу її особистість, в органічному поєднанні європейськості з українською автентичністю, доповідачка представила крізь оптику іміджевих репрезентацій, основою яких є синхронізація образів талановитої жінки — «автобіографічного», «реалістичного», «романтичного».

У доповіді «Радянські моделі біографічної реконструкції життєпису дитячого письменника в репертуарі видавництва “Веселка” за 1934–1984 рр.» **Наталії Петрівни Марченко**, кандидата історичних наук, старшої наукової співробітниці відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, ішлося про досвід творення перших монографічних біографій власне «дитячих» письменників, типові моделі створення життєписів, з'ясування їхніх основних рис і ступінь відтворення в подальших біографічних практиках.

Провідна наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ доктор філологічних наук **Галина Андріївна**

Александрова, захоплюючись художньою біографією, яка залежить від сучасних її філософських і суспільних теорій, присвятила доповідь «Романи-психографії Степана Процюка про письменників: комунікація автора і героя» проблемі співвіднесення біографій українських письменників із внутрішнім світом митця-біографіста, який відтворює їх в романах-психографіях. Таким чином відбувається оновлення форм біографічної реконструкції творчих доль українських письменників. Науковиця проаналізувала зв'язок автора і героїв його творів — Василя Стефаника, Володимира Винниченка і Архипа Тесленка — щодо спільного психотипу, аспектів їхньої комунікації й духовної спорідненості та дійшла висновку, що С. Процюк поєднав у собі риси біографа, літературознавця й психолога, а його твори акцентують на міждисциплінарному статусі біографіки.

Доповідь **Оксани Іванівни Шалак**, старшої наукової співробітниці відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, кандидата філологічних наук, на тему «Паспорт фольклорного зразка як джерело до біографій фольклористів» привернула увагу до рукописного документа, який зазвичай досі не розглядали як матеріал до біографії фольклориста. Дослідниця простежила хронологію оформлення даних фольклорного паспорта від давнини до сучасності, а також специфічні його особливості, що дають змогу виявити дату, місце польових записів, респондента, коло спілкування фольклориста, іноді початок чи завершення записування зразків народної творчості.

Олександр Петрович Міхно, доктор педагогічних наук, директор Педагогічного музею України, старший науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, прагне збагатити історію спеціальної педагогіки та віддати належну шану тим, хто присвятив своє життя навчанню дітей з особливими освітніми потребами. У доповіді на тему «Джерельна база реконструкції біографії Шарля-Мішеля де Л'Епе (1712–1789)» він звернувся до життєвого й творчого шляху фундатора французької системи навчання людей з тяжкими порушеннями. Щоб створити цілісний портрет Шарля-Мішеля де Л'Епе в історичному контексті, доповідач здійснив спробу дослідити його життєпис, зокрема, окреслив напрацювання зарубіжних і вітчизняних науковців, які дадуть змогу здійснити реконструкцію біографії видатної особистості.

Матеріали особового архівного фонду Івана Демидовича Золотоверхого (1905–1978) — знаного культуролога, педагога й

книгознавця, фахівця бібліотечної справи, директора Державної публічної бібліотеки УРСР (нині — НБУВ) та бібліотеки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (нині — НПУ імені М. П. Драгоманова), лягли в основу доповіді «Науково-педагогічна діяльність І. Д. Золотоверхого крізь призму документів особового фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» кандидата історичних наук, старшої наукової співробітниці відділу теорії і методики біобібліографії ІБД НБУВ **Вікторії Василівни Патук**. Основний масив документальної спадщини, яку передала донька науковця на збереження в Інститут рукопису НБУВ, присвячено його науково-педагогічній діяльності. У фонді також представлено теки з чорновими текстами та рукописами, які дають змогу глибоко дослідити його наукову діяльність. Серед них монографії, науково-популярні нарисні, численні лекції та ін.

Результат власної роботи кандидата історичних наук, наукової співробітниці **Ірини Геннадіївни Лиханової** в колі співробітників відділу національної бібліографії НБУВ, учасників науково-бібліографічного проекту «Леся Українка. Твори. Переклади. Література про життя і творчість» відображено в тезах «Леся Українка на шпальтах часопису “Наші дні” (Львів, 1941–1944)», у яких вона дібрала матеріали з літературно-мистецького місячника (переклади зарубіжної класики, літературознавчі розвідки, поезія, проза, драматургія) для підготовки повної біобібліографії Лесі Українки.

У повідомленні «Літературознавча бібліографічна спадщина Марти Тарнавської» **Тетяна Анатоліївна Гришина**, молодша наукова співробітниця, аспірантка НБУВ, проаналізувала наукові набутки української письменниці, літературознавиці, критикині, перекладачки, бібліографки, окремо зазначаючи їхній бібліографічний складник. Подаючи ґрунтовні праці Марти Теодозіївни, авторка акцентувала на бібліографуванні нею і англomовних перекладів українського художнього слова й критичних матеріалів, і українських видавництв у різних форматах: оглядах, коротких бібліографічних списках, серійних бібліографічних виданнях тощо.

Наталія Василівна Лоциньська, кандидат філологічних наук, доцент, старша наукова співробітниця відділу інформаційно-комунікаційних технологій Інституту інформаційних технологій НБУВ, у повідомленні «Жанр автобіографії та його роль серед інших історико-біографічних джерел» зазначила види автобіографії, визначила її місце й роль серед інших історико-біографічних джерел.

Досвідом інтеграції біографічних досліджень поділилися співробітники відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ, які наповнюють контент електронного ресурсу «Український національний біографічний архів». Завідувач відділу **Олег Миколайович Яценко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, у доповіді «Актуалізація висвітлення біографічних досліджень в Україні засобами “Українського національного біографічного архіву”» вважає важливим у його формуванні виявлення та внесення до комп’ютерної бази даних — «Джерела української біографістики» (складника електронного УНБА) — якомога більшої кількості історичних імен, що є джерелами біографічної інформації. З цією метою опрацювання великого масиву друкованої продукції активізує роботу з пошуку відповідної інформації, а продукування її в комп’ютерному форматі дає основу для друку однойменної науково-бібліографічної серії. Дослідник певен, що висвітлені через конкретні персоналії видання з біографічним матеріалом, залучені до цієї серії, матимуть можливість активізувати репрезентацію вітчизняної біографічної продукції й уповні представити її широким колам, а укладання УНБА стане вагомим внеском для піднесення національного самоусвідомлення та патріотичної консолідації українського суспільства.

Молодша наукова співробітниця цього відділу **Тетяна Вікторівна Комарянська** в повідомленні «“Український національний біографічний архів” як джерело біобібліографічних відомостей про військових діячів» поділилася досвідом щодо наповнення ресурсу бази даних «Персоналії» УНБА за окремо визначеним доменом «Армія» й акцентувала на опрацюванні даних тих персоналій, які пов’язані з ним і присутні майже в усіх хронологічних межах цієї бази (від IV ст. до н. е. — до ХХІ ст.) із презентацією представників різних суспільних верств. На часі — розширення джерельної бази, пошук та занесення до неї нових імен — учасників російсько-української війни, а також потреба нової редакції словника доменів у сучасних умовах, наприклад, домен «Армія» може бути перейменованій на «Військо».

Її колега, наукова співробітниця відділу **Наталія Павлівна Філіпцова**, кандидат наук із соціальних комунікацій, у повідомленні «Пошукові можливості Voila для дослідження біобібліографії екстеріоріки» в контексті вивчення вітчизняної біобібліографії екстеріоріки схарактеризувала загальні засади формування й комплектування зведеного національного каталогу бібліотек Канади (започаткований 2001 року), а також сучасний стан його наповнення.

Учасники секції представили теми, що потребують роботи колективу авторів у біобібліографічних виданнях, які містять різнопланову інформацію й структуровані за чіткою системою її подання, розширюють відомості про певну персоналію або групу персоналій і под.

Завідувачка інформаційно-бібліографічного відділу Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки **Лариса Богданівна Оленич** представила колективну працю колег за 2007–2021 рр. у презентації теми «“Родом з України”: серія біобібліографічних видань Тернопільської книгозбірні». 11 випусків цієї серії (деякі з них приурочені до ювілейних дат) є даниною пам’яті подвижників українського національного відродження, життя й творчість яких пов’язане з Тернопільщиною.

Провідна бібліотекарка відділу організації науково-дослідної роботи Національної наукової медичної бібліотеки України **Валентина Володимирівна Харченко** в презентації теми «Будь приготовлений до власної історії...» представила результат реалізації програми «Медична україніка як складова частина документальної пам’яті України», зокрема, проекту «Медична біографістика» (1997–2022), яким передбачено підготовку біобібліографічних словників енциклопедичного характеру «Медицина в Україні». Книги містять тексти про події медичного життя, роки заснування медичних бібліотек, ордени, нагороди, портрети тощо.

Світлана Володимирівна Нижник, кандидат історичних наук, завідувачка сектору наукової бібліографії і біографістики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, у повідомленні «“Національна академія аграрних наук України. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени) 1990–2021”: особливості структурної побудови й текстового наповнення» схарактеризувала біографічний довідник, розроблений бібліотекою: розглянула структуру й наповнення розділів, висвітила основні принципи підготовки статей, а також обґрунтувала, що наукове видання є ефективним джерелом інформації.

Проаналізувавши публікації газети «Dziennik Kijowski» за 2021 та перше півріччя 2022 р., молодша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Тетяна Володимирівна Котлярова** в матеріалах теми «Самопрезентація поляків в Україні (за матеріалами газети «Dziennik Kijowski» 2021–2022 рр.)» зазначила незмінність засадничих принципів редакційної політики видання щодо представлення поляків в українському медіапросторі.

рі, а також швидко реакцію авторів газети на актуальні процеси в Україні, Польщі та світі через публікації.

Наталія Володимирівна Осіння, молодша наукова співробітниця Інституту геотехнічної механіки імені М. С. Полякова НАН України (м. Дніпро), у повідомленні «Епістолярна спадщина вчених-геологів України як спосіб наукової комунікації та інформаційної культури» наголосила на тому, що кореспонденція учених є важливим джерелом вивчення їх наукової діяльності й участі в громадському житті.

Під час виголошення доповідей та після завершення роботи секції відбулися плідні дискусії, що сприяли окресленню кола ключових питань, які потребують подальшої розробки й предметних фахових обговорень. Учасники конференції висловили переконаність у потребі налагодження постійної практики онлайн-зустрічей для глибокого освоєння та розуміння досвіду колег, обміну інформацією та імплементації біографічного знання. Із цією метою проведення спеціальних онлайн-семінарів і творчих дискусій, підтримка ютуб-каналу ІБД НБУВ «Biography. Біографіка. Біографістика» (<https://www.youtube.com/channel/UCGF9jvYgmWTUJ30RZ1iqdOg>), участь у фаховому збірнику «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica» та новоствореному електронному науковому збірнику «Biography. Біографіка. Біографістика» було б найкращою можливістю долучитися до спільної роботи широкого кола дослідників-біографістів з усіх куточків України.

Оксана ПЛЮЩИК,

*кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

*<https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>
pliushchik@nbuv.gov.ua*

Oksana PLIUSHCHYK,

*Candidate of Sc. (Philology), Associate Professor,
Senior Research Associate, Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Рукопис одержано 19.11.2022 р.

ЮВІЛЕЇ

70-річчя В. І. ПОПИКА

24 червня 2022 року Володимиру Івановичу Попику — доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, директору Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виповнилося 70 років.

Уродженець Полтавщини, з давнього козацького роду, син науковця-історика, Володимир Іванович все своє життя присвятив служінню українській академічній науці. Вихованець Інституту історії України, він у час демократичного піднесення 80-х років та в перші десятиліття незалежності, позначені формуванням нових наукових напрямів і розгалуженої мережі установ соціогуманітарного профілю, необхідних для забезпечення потреб суверенної Української держави, пройшов великий шлях роботи у Президії НАН України як науковий співробітник, учений секретар, керівник Сектору суспільних наук.

Водночас, із 1993 р., наукова праця В. І. Попика нерозривно пов'язана з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, заснованим у її складі Інститутом біографічних досліджень. З 2003 р., після передчасної смерті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень доктора історичних наук, професора В. С. Чижка, Володимир Іванович очолює його колектив. Саме в ці роки, під визначальним впливом знаного вченого і організатора науки академіка НАН України О. С. Онищенка, В. І. Попик сформувався як авторитетний вчений у галузі біографічних досліджень, культурології та соціальних комунікацій.

З 2011 до 2013 р. В. І. Попик працював першим заступником директора, упродовж наступного п'ятиріччя — генеральним директором Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У цей час, незважаючи на труднощі, пов'язані з початком росій-

ської агресії, ним було чимало зроблено для подальшого розвитку наукової та науково-інформаційної діяльності Бібліотеки. За ініціативою Володимира Івановича в її складі організовано інститути книгознавства та інформаційних технологій, започатковано електронну національну книжкову колекцію – бібліотеку «Україніка».

Заслугою В. І. Попика стало суттєве розширення проблемно-тематичного діапазону діяльності Інституту біографічних досліджень, зростання його кадрового потенціалу, рішуче відстоювання засад демократизму наукового життя. Завдяки створеній в інституті атмосфері творчої свободи, підтримки ініціатив і новаторства, науковим колективом досягнуто вагомих результатів у дослідженні теоретико-методологічних проблем біографіки, глибинних механізмів функціонування біографічної інформації в суспільстві, її взаємодії з читацьким загалом, виробленні на цій основі ефективних в умовах сучасної України інформаційно-комунікативних стратегій інтеграції та поширення біографічних знань, піднесенні у цій справі ролі бібліотек.

За пропозиціями Володимира Івановича з метою згуртування творчого співтовариства започатковано проведення щорічних Біографічних читань, видання спеціальних тематичних випусків збірника наукових праць «Українська біографістика», підготовку колективних монографій з назрілих теоретичних та методологічних проблем подальшого розвитку біографічних досліджень в Україні.

Безперечною заслугою В. І. Попика є обґрунтування відповідного духові нашого часу, інтелектуальним та духовним потребам співвітчизників нового розуміння змісту, ролі і значення біографіки не як наукової дисципліни, а широкого спрямування вітчизняної гуманітарної культури і науки, важливого інформаційного ресурсу суспільства.

Володимир Іванович — автор низки індивідуальних монографій з історії та сучасних проблем розвитку біографічних досліджень: «Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» (2013), «Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства» (2021). Під його керівництвом підготовлено колективні праці з проблем біографіки та біобібліографії «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: пробле-

ми формування й використання» (2016), «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи» (2019), «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: розвиток національної бібліографії, біографічних досліджень та науково-бібліографічної діяльності» (2019), «Українська біографіка ХХІ століття: мозаїка контекстів і форм» (2021). Він є співавтором сорока книжкових видань. Загалом йому належить понад 360 наукових та науково-популярних публікацій.

В. І. Попик – член редакційних колегій фахових наукових збірників «Українська біографістика», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

За внесок у розвиток української науки і культури В. І. Попика нагороджено Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, академічними відзнаками «За професійні заслуги» та «За підготовку наукової зміни», почесними грамотами Президії НАН України і ЦК профспілки працівників НАН України, Міністерства культури України і ЦК профспілки працівників культури України, орденом Святих Кирила і Мефодія Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Свій ювілей Володимир Іванович зустрічає сповненим нових творчих планів.

Бажаємо ювілярові міцного здоров'я, щастя, нових творчих злетів на благо нашої Батьківщини!

60-річчя О. М. ЯЦЕНКА

16 серпня 2022 року Олегу Миколайовичу Яценку — завідувачу відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику виповнилося 60 років.

О. М. Яценко, вихованець Київського державного інституту культури ім. О. Корнійчука, який закінчив у 1984 р., уже впродовж 30 років пов'язав свою долю з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Його наукова праця є невід'ємною частиною історії становлення і розвитку заснованого в 1994 р. Інституту біографічних досліджень. Тут він у 2000 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Розвиток системи інформаційного забезпечення біобібліографічної діяльності у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (90-ті рр. ХХ ст.)». У 2008 р. отримав вчене звання старшого наукового співробітника.

За діяльної участі О. М. Яценка було започатковано ретроспективне вивчення та систематизацію біографічних видань у фондах НБУВ та інших провідних бібліотек України. Він є одним з авторів концепції видання науково-бібліографічної серії «Джерела української біографістики», співавтором і керівником авторських колективів її п'яти випусків: «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: матеріали до бібліографії (середина ХІХ – ХХ ст.)» (2004), «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.)» (2006), «Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013)» (2015), «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : матеріали до бібліографії (2004–

2010 рр.)» (2019), «Книжкові джерела української біографістики: бібліографія (2010–2013)» (2021). О. М. Яценком підготовлено розділи до колективних праць з проблем біографістики та біобібліографії «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання» (2016), «Історична біографіка в Україні : проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи» (2019). Загалом йому належить понад 80 наукових статей, посібників, методичних рекомендацій з питань біобібліографії, теорії та методики формування електронних ресурсів біографічної інформації.

О. М. Яценко – член редакційної колегії фахового наукового збірника «Українська біографістика».

Олег Миколайович належить до числа провідних науковців Інституту біографічних досліджень, які складають основу його колективу, своїми дослідженнями і практичною діяльністю визначають спрямування, цілі, завдання і загальний рівень його наукової роботи. Як керівник відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів він очолює науково-дослідну та науково-методичну роботу з розбудови фундаментального академічного науково-інформаційного ресурсу «Український національний біографічний ресурс» (УНБА). О. М. Яценко є автором і співавтором концептуальних документів щодо принципів побудови УНБА, розробок його системотехнічного забезпечення, методичних інструкцій з технологій наповнення та експлуатації ресурсу. Ним організовано роботу зі створення комп'ютерних баз даних біографічної та бібліографічної інформації УНБА, пошуку та опрацювання друкованих джерел української біографіки.

О. М. Яценко відзначається великою працелюбністю, відданістю інтересам справи, внутрішньою дисциплінованістю й відповідальністю, стійкістю до життєвих випробувань.

З нагоди ювілею колектив Інституту біографічних досліджень від щирого серця бажає Олегу Миколайовичу міцного здоров'я, мирного неба, многих літ плідної творчої праці на благо української науки і культури!

ДО АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Українська біографістика» здійснює публікації наукових статей, археографічних досліджень, науково-інформаційних матеріалів, рецензій тощо. Мови збірника – українська, англійська, польська.

Редколегія приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62.
Інститут біографічних досліджень НБУВ.
Контактний телефон: (0-44) 288-13-84
e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

Просимо авторів дотримуватися загальноприйнятих вимог до наукових публікацій. Докладно про вимоги до оформлення статей, процес рецензування та проходження рукопису див. на сайті збірника «Українська біографістика»: <http://ub.nbuv.gov.ua/>

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 23

The Collection of scientific works of the Institute of Biographical Research is devoted to problems of theory and methodology of modern biography, analysis of achievements and unsolved issues, new phenomena and trends in its development, tasks and prospects for further progress, highlights life and creative development of figures of national history, science and culture. The Collection is aimed for scientists working in the field of biography, biobibliography, social communications, the development of electronic resources of biographical information, as well as a wide range of researchers interested in national history and culture.

Відповідальна за випуск

Н. І. Любовець

Літературна редакція – Г. А. Александрова

Коректура – О. І. Шалак, Т. В. Котлярова

Оригінал-макет – О. А. Михайлець

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Підписано до друку 27.03.2023 р.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 22,36
Наклад 150. Зам. № 7

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.